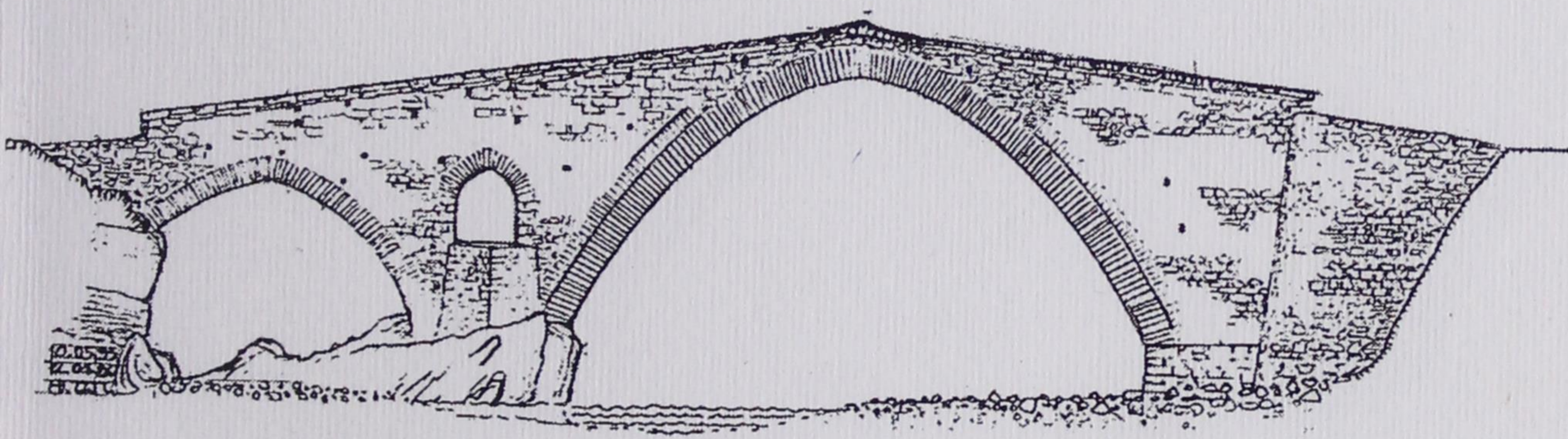

ΑΡΓΥΡΗΣ Π.Π. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ

ΠΕΤΡΙΝΑ ΓΕΦΥΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Β' ΕΚΔΟΣΗ

ΑΝΑΤΥΠΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΜΟ

Φύση και έργα ανθρώπων

(ΜΕ ΠΙΝΑΚΑ ΒΕΛΤΙΩΣΕΩΝ)

ΧΟΡΗΓΟΣ ΑΝΑΤΥΠΟΥ
ΔΗΜΟΣ ΜΑΣΤΟΡΟΧΩΡΙΩΝ

ΚΟΝΙΤΣΑ 2005

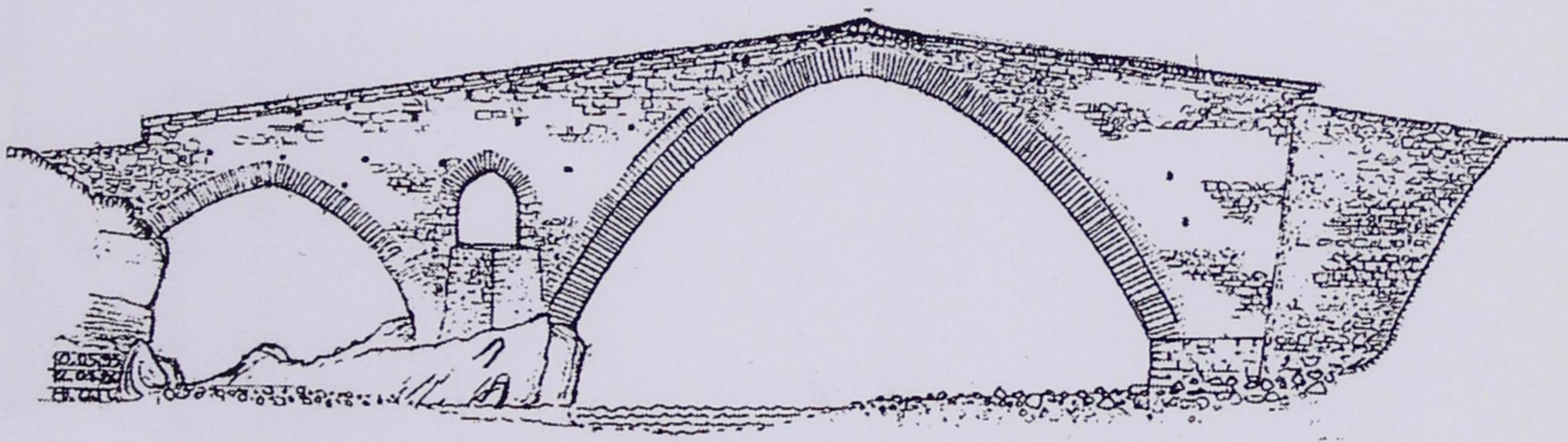

476 / Δ

25-9-07

ΑΡΓΥΡΗΣ Π.Π. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ

ΠΕΤΡΙΝΑ ΓΕΦΥΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Β' ΕΚΔΟΣΗ

ΑΝΑΤΥΠΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΜΟ

Φύση και έργα ανθρώπων

(ΜΕ ΠΙΝΑΚΑ ΒΕΛΤΙΩΣΕΩΝ)

ΧΟΡΗΓΟΣ ΑΝΑΤΥΠΟΥ
ΔΗΜΟΣ ΜΑΣΤΟΡΟΧΩΡΙΩΝ

ΚΟΝΙΤΣΑ 2005

ΑΡΓΥΡΗΣ Π.Π. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ

Δρ. Αρχιτέκτων, τ.α. Καθηγητής Ιστορίας Αρχιτεκτονικής Α.Π.Θ., πτ. Φιλ.

ΠΕΤΡΙΝΑ ΓΕΦΥΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

(Συμβολή*)

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ

Γεωργίου Μέγα (1893-1976) και

Δημήτρη Χατζή (1913-1987),

Μελετητών «της μπαλάντας των γεφυριών»

ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΥΛΗΣ

Α΄. Κείμενο

με 327 Σημειώσεις & 192 Εικόνες

Β΄. Κατάλογος Γεφυριών με «άρπεζες»

Γ΄. Βιβλιογραφία

Δ΄. Περίληψη γαλλική

Ε΄. Κατάλογος Εικόνων

ΣΤ΄. (I.) Ευρετήριο Τοπωνυμίων

Ζ΄. (II.) Ευρετήριο Γεφυριών

Η΄. (III.) Ευρετήριο Μαστόρων

και άλλων προσώπων

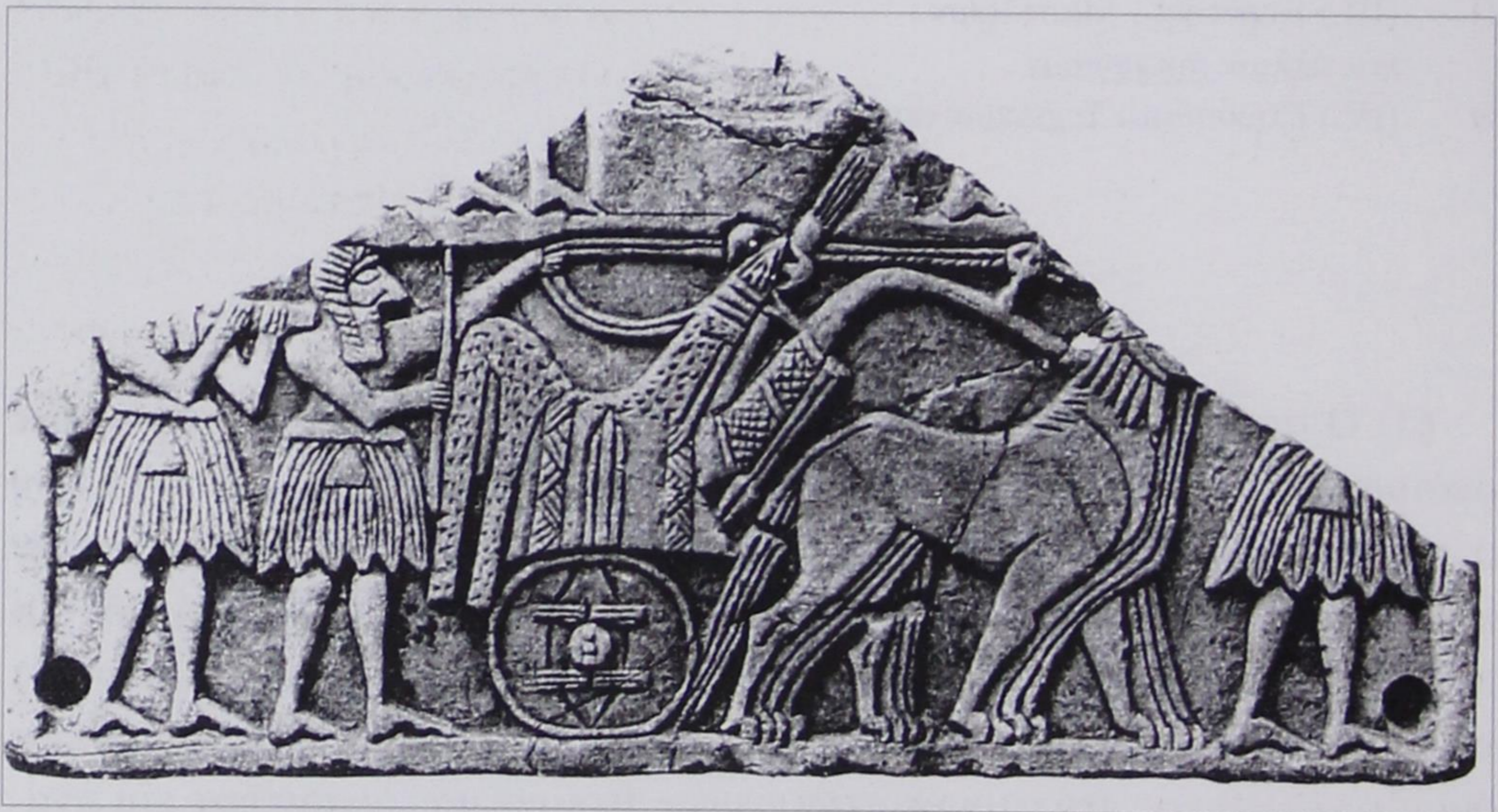
Θ΄. (IV.) Γλωσσάριο Τεχνικών όρων

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

§1. Ο αρχιτεκτονικός πολιτισμός, (και όχι μόνο αυτός) εγκαινιάστηκε ουσιαστικά και δραστήρια από τη Νεολιθική Εποχή· δηλαδή από τότε που ο πριν πλανώμενος άνθρωπος εγκαταστάθηκε μόνιμα στη γη για να την καλλιεργήσει, και οργάνωσε το χώρο και κοινωνικότερη την ζωή του. Οι πρώτες νεολιθικές εγκαταστάσεις σημειώνονται στην εύκρατη ζώνη της υδρογείου, σε μας εδώ στις πεδιάδες της Θεσσαλίας και Μακεδονίας. Ιδίως όμως ο νεολιθικός πολιτισμός στην ευρεία περιοχή μας αναδύθηκε και αναδείχτηκε στο δέλτα των μεγάλων ποταμών, του Τίγρη και Ευφράτη στη Μεσοποταμία και του Νείλου στην Αίγυπτο, σαν αυτοφυές άνθος, ιδίως στην τελευταία περίπτωση, όπου έριχναν τον σπόρο χωρίς πριν να οργώσουν το έδαφος!

§2. Οι δαιμόνιοι Σουμέριοι¹ της Μεσοποταμίας είναι οι πρώτοι που όργωσαν, αφού πρώτα εφεύραν αυτοί το άροτρο. Και μαζί του, μαζί με άλλες θεμελιώδεις ανακαλύψεις, όπως η γραφή, πρωτόφκιαξαν και τον τροχό, γενεσιουργό των τροχήλατων οχημάτων, αμαξών και αρμάτων (εικ. 1)², καθώς και της οδοποιΐας, πρωτόφκιαξαν «θολωτές» κατασκευές, δημιουργίες συνυφασμένες με τα αμέσως προηγούμενα, όλα μαζί έργα οργανωμένης κοινωνίας, απαραίτητα σε καιρό ειρήνης και ώρα πολέμου.

§3. Αρχικά, στην 3η χιλιετία π.Χ., τα τόξα κατασκευάστηκαν κατά το «εκφορικό σύστημα» (εικ. 2, πρβλ. εικ. 3 Πα), δηλαδή με οριζόντιες πετρόπλακες βαθμιαία εκ-φερόμενες εκατέρωθεν ενός κενού και συμπλησιάζουσες έως ότου το γεφύρωναν^{2α}: Δεν πρόκειται βέβαια για πραγματική θολωτή κατασκευή· (τέτοιου συστήματος κάλυψη είχε και η θόλος του «Τάφου του Αγαμέμνονος» στις Μυκήνες, περίπου 1350-1325 π.Χ.). Ίσως στην 3η χιλιετία, οπωσδήποτε κατά την 2η χιλιετία π.Χ.^{2β}, επινοήθηκε και η γνησία θολοδομία, που άνοιξε το δρόμο αργότερα για τις θολωτές γέφυρες (εικ. 3 ΠΙ), ήτοι τις κατασκευαζόμενες από σφηνοειδείς λίθους (τους θολίτες), των οποίων οι αρμοί ακτινωτά διαταγμένοι συμβάλλουν σε κέντρο (-σε ένα κέντρο στην περίπτωση ημικυκλικού θόλου ή τόξου, ή γεφυριού, [που οι Ηπειρώτες μάστοροι μας λέγανε «στο μερκέζι»]).

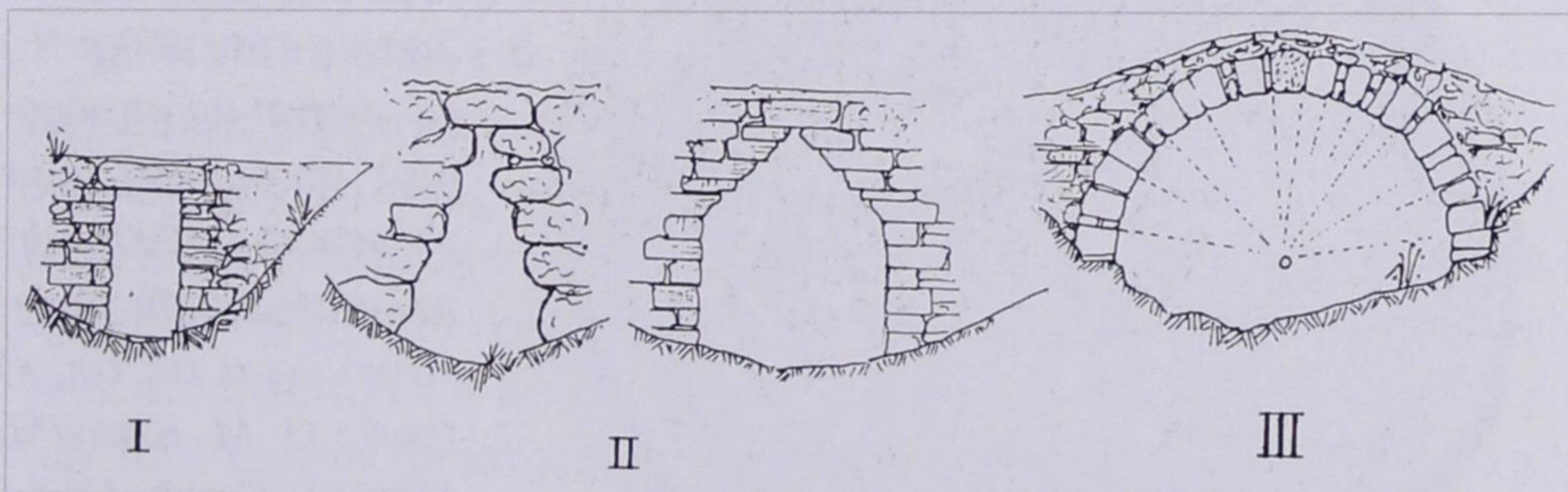
Εικ. 1. Απεικόνιση άρματος σε θραύσμα αφιερωματικής ασβεστολιθικής πινακίδας πλάτους 27 εκ. από την πόλη Ουρ της Νότιας Μεσοποταμίας, της περιόδου 2700-2550 π.Χ. (Βρίσκεται στη Φιλαδέλφεια Η.Π.Α., University Museum. Πηγή: A. Moortgat (1982), βλ. σημ. 1. Η απεικόνιση στην εικόνα του 45, πρβλ. κείμενό του (σελ. 48 και 65).

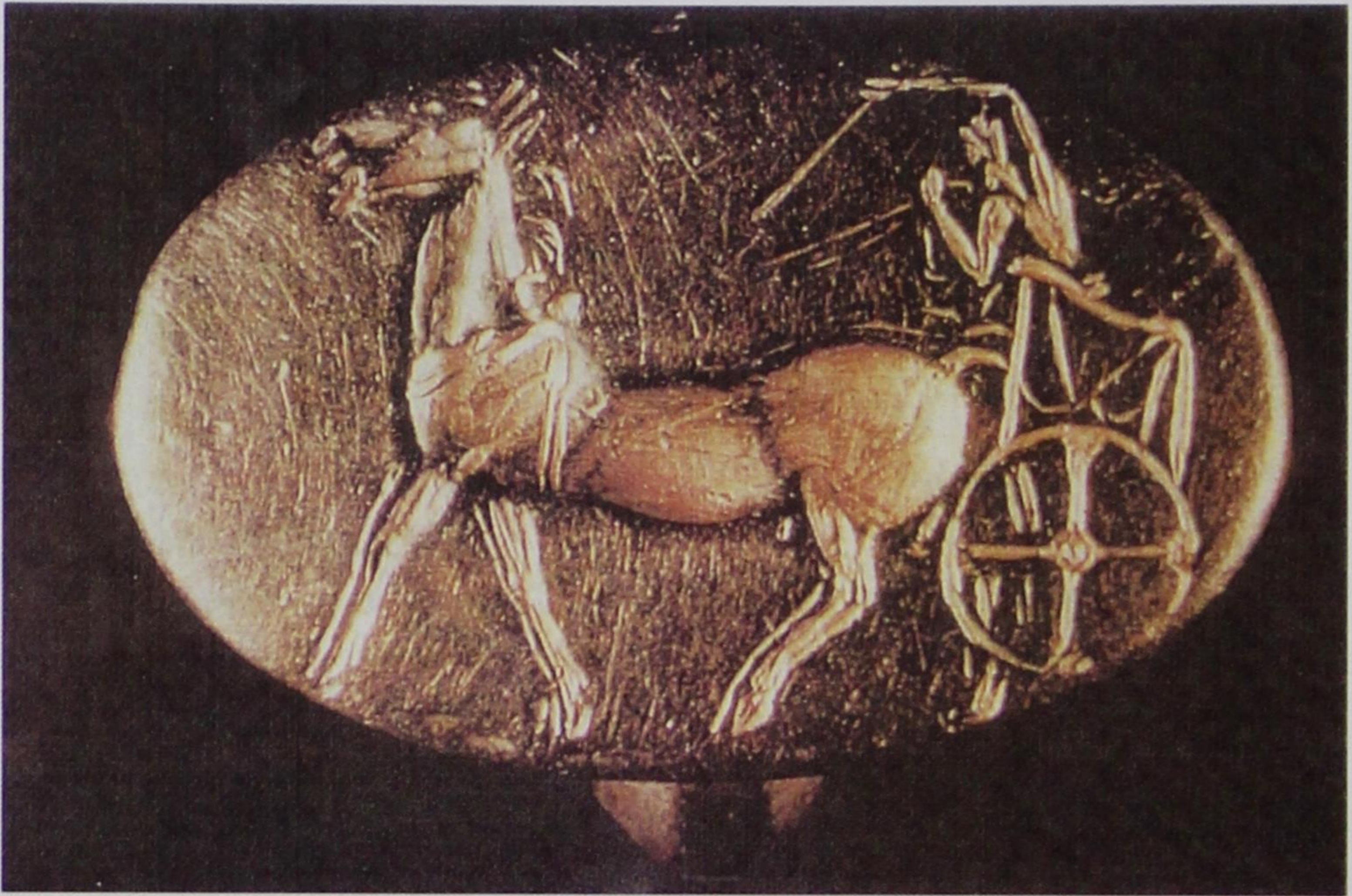
Εικ. 2. Κάλυψη με εκφορικό τρόπο της εισόδου βασιλικής ταφικής κρύπτης της ΙΙΙ Δυναστείας της Ουρ, στην πόλη Ουρ, περιόδου 2100-2000 π.Χ. (Πηγή Α. Moortgat (21982), βλ. σημ. 1: από εικόνα του αριθ. 165, προβλ. κείμενο του σ. 108).

*

§4. Άμαξες και άρματα χρησιμοποίησαν και οι Έλληνες, που προφανώς γνώρισαν από την Ανατολή αρκετά νωρίς^{2γ}. Στην Πελοπόννησο παριστάνονται τροχήλατα ήδη οχήματα στα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ., όπως πάνω σε στήλες του Α΄ Ταφικού Περιβόλου των Μυκηνών· την ίδια εποχή εμφανίζεται επίσης το δίτροχο *ἄρμα* με τετράκτινους τροχούς σε εγχάρακτους δακτυλιόλιθους των Αηδονιών (εικ. 4)^{2δ}. Στα ομηρικά έπη (Ιλιάς, Ω 263 κ.ε., 782), μέσα 8ου π.Χ. αι., η λέξη *ἄμαξα*, και η χρήση της, ήταν γνωστή. Το άρμα, ακριβώς το ίδιο, δεν παύει να χρησιμοποιείται 1000 χρόνια αργότερα όπως εμφανίζεται σε ομόλογη σκηνή πάνω σε τετράδραχμο της σικελικής Γέλας (εικ. 5)^{2ε}.

Εικ. 3. Οι τρεις βασικοί τρόποι δημιουργίας λίθινων γεφυρών: I. Με οριζόντιες δοκούς ή πλάκες. II. Με εκφορικό σύστημα. III. Με τοξωτή (ή θολωτή) κατασκευή (Α.Π.).

Εικ. 4. Άρμα (που ήταν πάντοτε δίτροχο) από εγχάρακτη απεικόνιση αρματοδρομίας σε μεγάλο χρυσό δακτυλιόλιθο του 1500 περίπου π.Χ. του θησαυρού των Αηδονιών στην Κορινθία (φωτ.: Ο θησαυρός των Αηδονιών... εκδ. Υπουργ. Πολιτισμού, 1996, σ. 70 εικ. 1: βλ. πλήρη τίτλο εδώ σημ. 2δ).

Εικ. 5. Άρμα επίσης με τετράκτινους τροχούς σε αρχαίο τετράδραχμο νόμισμα της Γέλας στη Σικελία (του 460 π.Χ.) με σκηνή αρματοδρομίας· (συγκρίνετέ το με το περίπου 1000 ετών παλαιότερό του μυκηναϊκό άρμα της εικ. 4) (φωτ.: G. M. Kraay/M. Hirmer, *Greek Coins*, 1966, σσ. 294-295, πιν. 55 εικ. 158), βλ. εδώ σημ. 2ε.

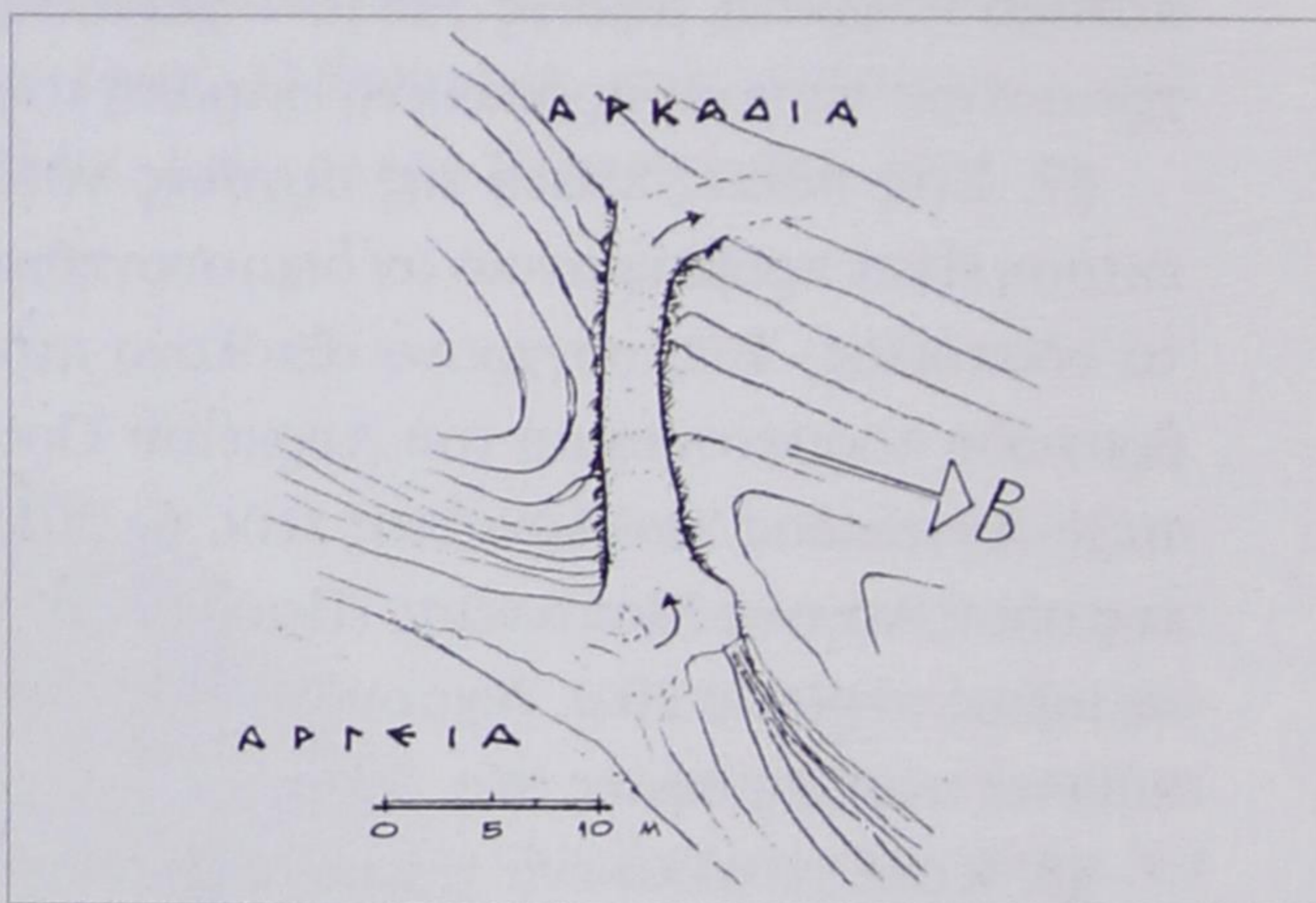
§5. Η χρήση οχημάτων στην ομηρική έως και την αρχαϊκή Ελλάδα δεν εξυπονεί απαραίτητα την ύπαρξη έντεχνου οδικού δικτύου. Φαίνεται ότι τότε συχνά εχρησιμοποιούσαν και την στεγνή κοίτη ρευμάτων και χειμάρρων. Και όταν έβρεχε; Τότε «τότε το πέρασμα του ποταμού <χωρίς γέφυρα> με το άρμα είναι μια θαυμαστή περιπέτεια» αναφέρει σύγχρονο κείμενο³. Τα πρώτα λοιπόν τεχνικά έργα που πραγματοποιήθηκαν σε δρόμους ήταν, όπως θα δούμε, γεφυρώσεις.

§6. Στην ευρύτερη περιοχή μας η πρώτη μεγάλη «εθνική οδός» στην ιστορία, κατασκευάστηκε τον 6ο π.Χ. αι. στην αυτοκρατορία των Περσών· ένωσε την δυτική περιφέρεια με το κέντρο της επικράτειας, δηλαδή τις Σάρδεις με τα Σούσα. Μακρότατη οδός με μήκος 450 παραβάγγες, περίπου 2.500 χιλιομέτρα. Κάθε είκοσι χιλιόμετρα υπήρχε οχυρός σταθμός (συνολικά 111) με διευκολύνσεις, ενίοτε και ανέσεις για τους ταξιδιώτες, με προσωπικό που άλλαζε τα άλογα και φρόντιζε τα οχήματα. Ήταν μια ζωτική αρτηρία για την περσική αυτοκρατορία, που εξυπηρετούσε πολλαπλές ανάγκες (ας αναφερθεί μία, η διευκόλυνση της ειδικής ταχυδρομικής υπηρεσίας). Το μεγαλύτερο τεχνικό έργο αυτής της βασιλικής οδού ήταν η γέφυρα πάνω στον ποταμό Ευφράτη, μήκους 126 μ.: – χαρακτηριστικά για την κατασκευή της χρειάστηκε να γίνει προσωρινή εκτροπή του ποταμού^{3α}.

§7. Στις πόλεις-κράτη της αρχαίας νότιας Ελλάδας με τη μικρή τους έκταση είναι προβληματικό αν δημιουργήθηκαν σπουδαία έργα της καθεαυτού οδοποιΐας. Ένα σύγχρονο αξιόλογο πόνημα είναι η αρχαία τομή στην βραχώδη κορυφογραμμή του Λυρκείου Όρους στην διάβαση «Πόρτες» μεταξύ Αργολίδας και Αρκαδίας (εικ. 6), προφανώς της αρχαίας *Κλίμακος* της οδού Άργους-Μαντινείας (Παυσανίας, VIII, 6, 4). Ο εκβραχισμός έγινε σε μήκος περίπου 20 μ. δημιουργώντας διάδο πλάτους περ. 3 μ. με σχεδόν κάθετες παρειές ύψους περ. 5½ μ.⁴

§8. Κατά τα άλλα ένα γενικό μέτρο που έπαιρναν οι Έλληνες κατά την χάραξη της αμαξιτής ήταν να προλαξεύουν στο βράχο τις γραμμές διέλευσης των τροχών, ιδίως σε διαδρομές με επικίνδυνη κλίση του «οδοστρώματος». Κάνει εντύπωση ότι, παρ' ότι η Ελλάδα ήταν κατανεμημένη σε πόλεις-κράτη, τα υπάρχοντα ίχνη αρχαίων αμαξοτροχιών, που είναι άφθονα, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στις τότε άμαξες η απόσταση μεταξύ δύο συζυγών τους τροχών (μετατρόχιον) ήταν εν γένει σταθερό της τάξεως 1,40 μ.⁵ (ενίοτε δε 1,43 που έχει ο διεθνής σιδηρόδρομος!, άραγε πρόκειται μόνο για απλή σύμπτωση;⁶).

§9. Αντίθετα απ' ότι συνέβη στο νότο, η οδοποιΐα αναπτύχθηκε συστη-

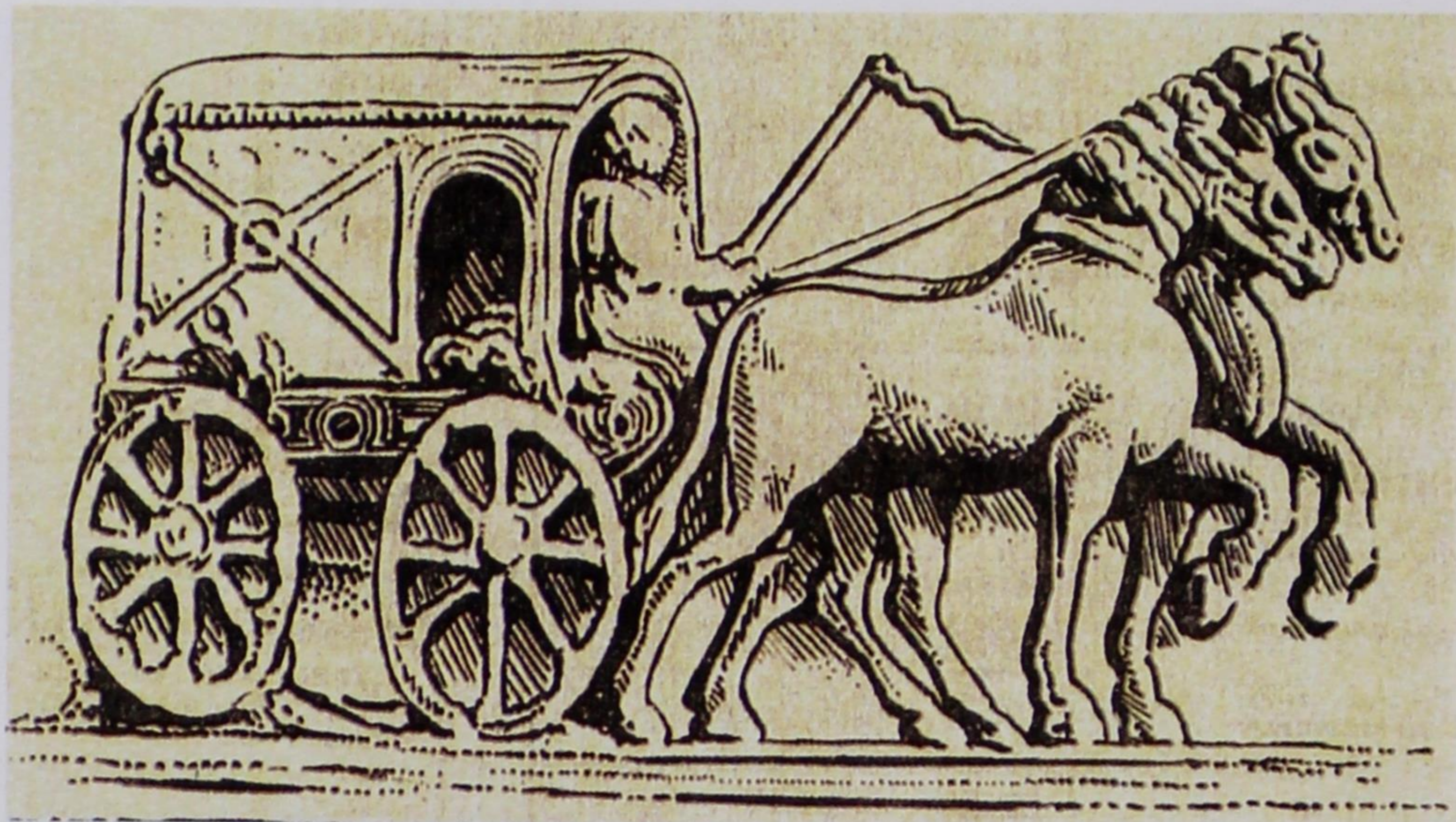
Εικ. 6. Η αρχαία τεχνητή διάδοος στις «Πόρτες» ανάμεσα στα χωριά Νιχωράκι (Αργολίδας) και Σάγκα (Αρκαδίας): – α) (Εντελώς επάνω) Ανατολική είσοδος διόδου (10 Ιαν. 1998, Φωτο. Α.Π.: Φ.98.Ι/3, αρ. 36Α). – β) (αριστερά). Ανατολική ορθοπλαγιά Λυρκείου από την Αργολίδα, πριν από τη σήραγγα Αρτεμισίου οδού Κορίνθου Τρίπολης· το βέλος δείχνει την τομή (23 Ιαν. 1998, Φωτο. Α.Π.: Φ.98.Ι/8, αρ. 33Α). – γ) (πάνω) τοπογραφικό σκαρίφημα (: από πρόχειρο σχέδιο 1998 Α.Π. σε συνδυασμό με τοπογραφικό Κωνσταντή Καζαμιάκη, βλ. Γ. Πίκουλας, Οδικό Δίκτυο (1995), σελ. [407], σχέδιο 7).

ματικότερα από κάποια περίοδο στη Βόρεια Ελλάδα. Οι Μακεδόνες Βασιλείς Αργεάδες προσπαθώντας τον 5ον π.Χ. αι. να εδραιώσουν την δυναστεία τους και να ελέγχουν όλη την έκταση του κράτους τους, κατασκεύασαν δίκτυο οδών. Ιδιαίτερα αναφέρεται ότι ο Αρχέλαος (413-399), ο οποίος στη γενικότερη χωροταξική οργάνωση του βασιλείου του (τότε μετέφερε και την πρωτεύουσα από τις Αιγές στην Πέλλα), αυτός πρώτος *ὁδοὺς εὐθείας ἔτεμε* (Θουκυδίδης II, 100, 2), που οδηγούσαν από τα παράλια στο εσωτερικό της χώρας – Μεγάλο δίκτυο βασιλικών δρόμων δημιουργήθηκε και από τα ελληνιστικά κράτη της Ασίας⁷.

§10. Οι Ρωμαίοι υπήρξαν κατ' εξοχήν μηχανικοί και οδοποιοί. Από τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. κυριαρχώντας στην ιταλική χερσόνησο βαθμιαία κατασκεύαζαν παράλληλα και μεγάλους δρόμους, κυρίως για τις στρατιωτικές ανάγκες τους. Στο τέλος του ίδιου αιώνα η εμπειρία τους στην οδοποιΐα ήταν ήδη μεγάλη. «Οι δρόμοι χαράσσονταν ευθύγραμμοι μέσα στο τοπίο δίχως να σταματούν μπροστά στα εμπόδια. Οι βαθύνσεις του εδάφους γεμίζονταν με χώμα που στερεωνόταν με αναλήμματα, στα βουνά κατασκευάζονταν σήραγγες, τα ποτάμια και τα φαράγγια γεφυρώνονταν με τεχνικά έργα.»⁸, και σηματοδοτούνταν οι ρωμαϊκοί δρόμοι με λίθινα *μιλιάρια* (το καθένα = 1481,5 μ.). Αναδιοργάνωναν δε οι Ρωμαίοι και τους δρόμους των χωρών που κατακτούσαν.

Βελτιώσαν οι ίδιοι ακόμα και τις άμαξες και πολλαπλασίασαν τους τύπους τους (*plaustrum, sarracum, carrus, arcera, raeda, cisium essedum, ripentum, carpentum, carruca* κ.ά.). Μεταξύ τους υπήρχε και τύπος ταξιδιωτικής σκεπαστής τετράτροχης άμαξας (εικ. 7), γνωστής από τον 5ον αι. π.Χ. ως *καμάρας*.

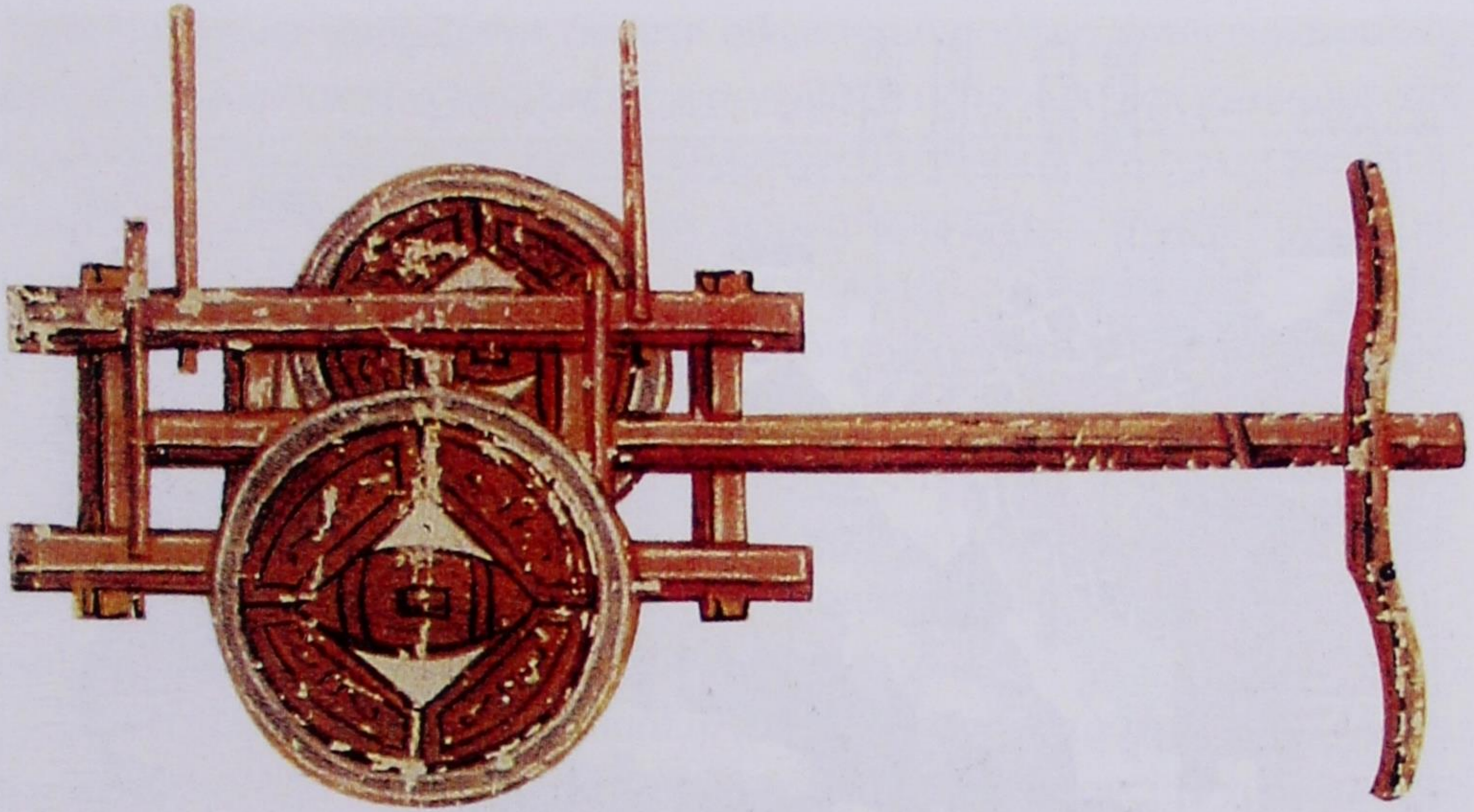
§11. Έλληνες και Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν κατ' εξοχήν τροχήλατα οχήματα, ενώ «σαν παραξενιά», οι μεταγενέστεροι τους Βυζαντινοί και Οθωμανοί δεν τους μιμήθηκαν εν γένει. Οι Βυζαντινοί με το τέλος της ύστερης αρχαιότητας εγκαταλείψανε τις συνήθειες της τελευταίας και παραμέλησαν τους αμαξιτούς· φαίνεται τελικά ότι κατά τον 7ο αι. μ.Χ. εγκαταλείφτηκε και η *Έγνατία* ὁδός. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι Βυζαντινοί αγνοούσαν εντελώς τ' αμάξια (εικ. 8A)^{8α}. Επ' ευκαιρία κάνει εντύπωση η ομοιότητα κατασκευής των μη συμπαγών βυζαντινών τροχών με αυτούς της Ουρ (εικ. 1): χρονική διαφορά περίπου 4000 ετών. Πάντως οι Βυζαντινοί εκινούνταν ουσιαστικά με υποζύγια και με τα ίδια πραγματοποιούσαν τις χερσαίες μεταφορές εμπορευμάτων (εικ. 8B). Έτσι κι αλλιώς η γεφυροποιΐα δεν έπαψε να ασκείται στην εποχή τους. Ωστόσο την συνύπαρξη και τότε

Εικ. 7. Ταξιδιωτική σκεπαστή τετράτροχη άμαξα γνωστή από τον 5ον αι. π.Χ. ως καμάρα, εν χρήσει όπως η εικονιζόμενη και στους Ρωμαίους, οι οποίοι προτιμούσαν οκτάκτινους τροχούς (: Δ. Παντερμαλής, βλ. σημ. 3α).

των δύο αντικειμένων (αμαξών και γεφυρών) τεκμηριώνουν τοπωνύμια, όπως το γεφυρωνύμιο «Αμαξογιόφυρο» της Βόρειας Πελοποννήσου αναφερόμενο περί το 1572 σε βυζαντινά περιστατικά⁹.

§12. Ίδιους τρόπους μεταφορών, και τους βυζαντινούς δρόμους τουλάχιστον αρχικά ακολουθούν ουσιαστικά και οι Οθωμανοί. Ο τροχός δεν τους είναι άγνωστος, ιδίως στις πεδινές χώρες. Τετράτροχη άμαξα εμφανίζεται σε πίνακα του 1588 να φέρει τη σωρό του Σουλτάν Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1520-1566) από το Σίγκετβαρ (Szigetvar) μετά από διαδρομή περίπου 350 χλμ. στο Βελιγράδι (εικ. 9)¹⁰. Έχει γραφεί ότι οι Τούρκοι σε γενικές γραμμές δεν ενδιαφέρθηκαν για την βελτίωση των συγκοινωνιών^{10α}. Πάντως την ανυπαρξία [ας διευκρινίσω την ουσιαστική] αμαξιτών οδών ακόμα στα 1805 υπογραμμίζει σε σχόλιό του ο Ληκ, γράφοντας ότι οι γέφυρες (παίρνοντας αφορμή απ' αυτή στο Τεπελένι επί του Αώου) ήταν στενές, γιατί δεν υπήρχαν τροχήλατα οχήματα (wheel carriages)¹¹. Ο ίδιος όμως αναφέρει αραμπάδες στα Γρεβενά και Τρίκαλα, όπως στη Μουζακιά και στο Μπεράτι (και ότι οι τελευταίοι ήταν υποδεέστεροι των πρώτων). Τα παλαιά γεφύρια εξάλλου με την «χωροταξική» θέση τους «αποτελούν ενδείξεις για τη διέλευση των ορεινών δρόμων του 18ου και του 19ου αιώνα»¹², εάν δε τυχόν μπορούσαμε να τα χρονολογήσουμε συνολικά ακριβέστερα, θα είμαστε σε θέση να βγάλουμε και άλλα συμπεράσματα.

Εικ. 8Α. Απεικόνιση δίτροχου γεωργικού οχήματος βυζαντινής εποχής (: Ελένη Στάμπογλη, ...Στους δρόμους του Βυζαντίου, 1997, σ. 39).

Εικ. 8Β. Υποζύγιο μεταφορών και αγωγιάτες στο Βυζάντιο σε σύγχρονη απεικόνιση (: Ελένη Στάμπογλη, σελ. 44).

Εικ. 9. Τετράτροχη άμαξα με σωρό Σουλειμάν Μεγαλοπρεπούς (1520-1566) σε πίνακα του 1588 (πηγή: E. Akurgal (ed.), *Art & Architecture of Turkey*, 1980, πίν. 171).

§13. Ωστόσο γνωρίζουμε ότι στο οθωμανικό κράτος, έστω ευκαιριακά, έστω για προσωρινή χρήση, ανοίχτηκαν αμαξιτοί δρόμοι, όπως ακούμε ότι έγινε στον 18ο αι. Στην τελευταία περίπτωση, ανήκει δρόμος που διευθετήθηκε προσωρινά στα 1715 κατά την ανακατάληψη της Πελοποννήσου από τους Τούρκους για να περάσουν τα πυροβόλα και τα αμάξια τους¹³. Λεπτομέρειες γνωρίζουμε για το τμήμα του από το Άργος στην Τριπολιτσά, ιδιαίτερα στην περιοχή του Μουχλιού, όπου ακολούθησε την διαδρομή εξακριβωμένης αρχαίας οδού. Το δε επόμενο έτος 1716 δημιουργήθηκε ένα σημαντικότερο και όπως φαίνεται μονιμότερο έργο οδοποιΐας σε ζωτικό χώρο: με βασιλική διαταγή διανοίχτηκε και διευθετήθηκε οδός μεταξύ Λάρισσας και Σαϊιάδας¹⁴.

§14. Στην πεδινή λοιπόν Θεσσαλία κυκλοφορούσαν τροχήλατα οχήματα, τουλάχιστον αραμπάδες, όπως και στους άλλους κάμπους: Η χρήση α) τετράτροχων (με πλήρεις τροχούς όπως στους αραμπάδες) ως κιλλιβάντων πυροβόλων, β) δίτροχων οκτάκτινων αμαξιτών και γ) σκεπαστής ηγεμονικής έστω δίτροχης κι αυτής άμαξας, (αυτών όλων σε περιορισμένο αριθμό), γίνεται γνωστή από έγχρωμη οξυγραφία, στην οποία εικονίζεται η είσοδος του ηγεμόνα Νικολάου Μαυρογενή στη Βλαχία, 1786 (εικ. 9Α).

§15. Πρέπει, σ' αντίθεση με τα παραπάνω, να υπογραμμιστεί ότι πετυχημένη οργάνωση οδικού δικτύου πραγματοποιήθηκε από τον Αλή Πασά Τεπελενλή (περ. 1744-1822) στο πασαλήκι του: Με κέντρο τα Γιάννενα κατασκευάστηκαν βαθμιαία (με ουσιαστική συμβολή του γυναικείου πληθυσμού) οι τρεις άξονες προς Άρτα, Μέτσοβο και Αργυρόκαστρο. Φαίνεται

Εικ. 9Α. Η είσοδος του ηγεμόνα Νικολάου Μαυρογενή (προστάτη του Ρήγα Βελεστινλή) στη Βλαχία (1786). Έγχρωμη οξυγραφία, Βιβλιοθήκη Ρουμανικής Ακαδημίας, Βουκουρέστι (: εφ. «Καθημερινή», έτ. 80, φυλλ. 24.000, Κυριακή 11 Οκτωβρ. 1998, σελ. 39, - Νίκος Γ. Ξυδάκης).

ότι στα χρόνια του μπορεί να βρισκόταν σε χρήση δρόμος αμαξιτός ή τμήματά του από το Μέτσοβο στη Λάρισα (που άλλωστε αναφέρεται ότι είχε διανοιχτεί πριν, στα 1716, βλ. προηγούμενη §13)^{14α}.

§16. Βέβαιοι είμαστε για αμαξιτή, που από τη Λάρισα μέσω της αρχαίας οδού των Τεμπών και πάνω από το αρχαίο και μεσαιωνικό υπερπολύτοξο «Πετρογκέφυρο» επί του Πηνειού (ανάμεσα στο Λασποχώρι, νυν Ομόλιον, και Πυργετό) έφτανε τουλάχιστον στη μακεδονική Κατερίνη (και η οποία προφανώς συνέχιζε βορειότερα): Είμαστε δε βέβαιοι, γιατί από την τελευταία πόλη, του αγά της την κόρη παντρεύτηκε ο Βελή Πασάς Αληπασαζαντές (1773-1822) και από εκεί την μετέφερε με κλειστή άμαξα στη Λάρισα: πηγή μας είναι ο Γερμανός διπλωμάτης J.L.S. Bartholdy σύγχρονος του γεγονότος, που ταξίδεψε εδώ στα 1803-1804 (και πρωτοδημοσίευσε στα 1805). Ο ίδιος προσθέτει, ότι δεν πρέπει να πιστευτεί ότι ολόκληρος ο δρόμος από την Κατερίνη έως τα Γιάννενα ήταν κατάλληλος για οχήματα, και γενικότερα στην Ελλάδα ταξίδι με άμαξα ήταν δυνατόν μόνο σε πολύ μικρές διαδρομές¹⁵.

§17. Κατά τα άλλα η ποιότητα των δρόμων του Αλή Πασά δεν ήταν τυχαία: η οδός από την Άρτα στο επίνειό της Σαλαώρα απέσπασε τον θαυμασμό του γνωστού Άγγλου αρχιτέκτονα (και αρχαιολόγου), αργότερα δε και προέδρου του Βασιλικού Ινστιτούτου Βρεττανών Αρχιτεκτόνων Τσαρλς Ρόμπερτ Κόκερελ (Charles Robert Cockerell, 1788-1865)¹⁶, όπως και άλλων¹⁷. Επίσης η χρήση ευρωπαϊκής άμαξας από τον ίδιον τον Αλή είναι βεβαιωμένη, τουλάχιστον στα ταξίδια του προς τη Νότια Αλβανία.

* *

§18. Ενώ ο τροχός, που ανακάλυψαν οι σπουδαίοι εκείνοι Σουμέριοι της Μεσοποταμίας περί την 3η χιλιετία π.Χ., επρόκειτο να κυλήσει πάνω από τόσους και τέτοιους δρόμους χρησιμοποιώντας την όλο και εξελισσόμενη θολωτή γεφυροποιΐα, μια άλλη τους ζωτική ευρεσιτεχνία: το ά ρ ο τ ρ ο , είχε την τύχη να μένει ανεξέλικτη, ούτε λίγο, ούτε πολύ, για 4000 χρόνια.

§19. Το άλμα έγινε κατά τον μεσαίωνα στην Ευρώπη με την ανακάλυψη του μηχανισμού βαθύτερης άρωσης. Γι' αυτόν το σημαντικό λόγο και άλλους σημειώθηκε εκεί ανάπτυξη της παραγωγής, θεαματική αύξηση του πληθυσμού, άνοδος του εμπορίου και των επικοινωνιών.

§20. Φαίνεται ότι οι δραστηριότητες αυτές επιδώσανε και βελτιώθηκαν μετά το περίφημο έτος 1000: τότε που ο δυτικός κόσμος περίμενε με τρόμο τη συντέλεια του κόσμου! (-οι Βυζαντινοί δεν φαίνεται να ανησύχησαν καθώς διατρέχανε το δικό του έτος 5φη' = 6508 «από κτίσεως κόσμου»). Το

ξεπέρασμα του επίφοβου έτους σημείωσε εγκαινίαση και κατακόρυφη ανάπτυξη της οικοδομικής δραστηριότητας. Μέσα στη διακαινίσιμη αυτή ατμόσφαιρα πραγματοποιήθηκε η κατασκευή της βασιλικής στη γερμανική πόλη Paderborn από ένα βυζαντινό συνεργείο (*per graecos operarios*) το έτος 1017, σύμφωνα με το αγιολογικό κείμενο της ζωής του επισκόπου Meinwerk¹⁸. Η βασιλική στο Paderborn ήταν κτήριο σκεπασμένο με θόλους, δηλαδή μια κατασκευή τότε ή άγνωστη ακόμα ή δυσκολοεφάρμοστη εκεί (εικ. 10). Ο Georg Dehio, ο γνωστός ιστορικός της γερμανικής τέχνης, ανα-

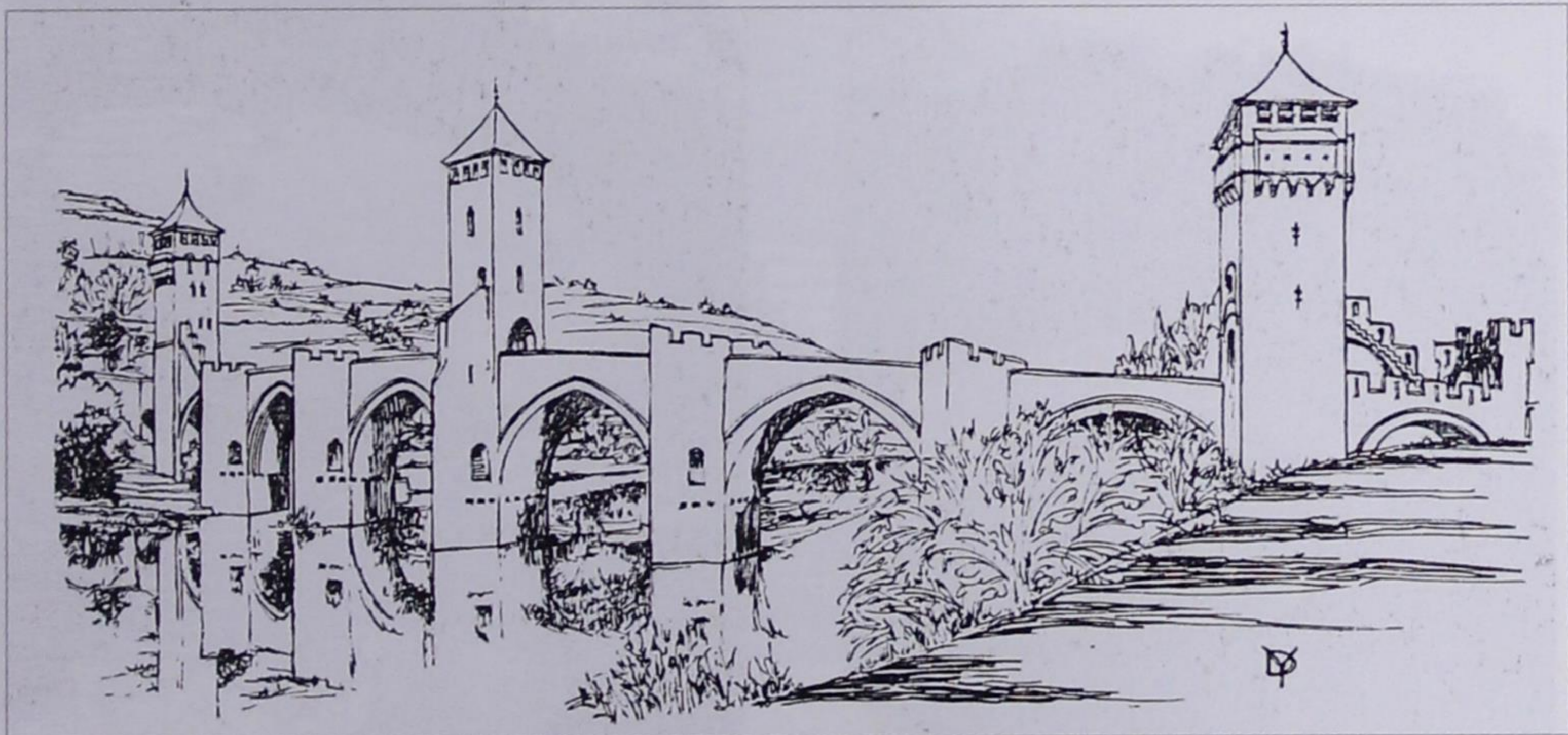
Εικ. 10. Paderborn Γερμανίας (Βεστφαλία). Βασιλική Αγίου Βαρθολομαίου, τρίκλιτη θολωτή, Έργο Βυζαντινών μαστόρων, 1017 (: Αρχ. Πετρονώτης, Ο Αρχιτέκτων στο Βυζάντιο, 1984, σ. 18. Εικ. 1B και σ. 99).

φέρει ότι εκεί πρωτοδοκιμάστηκε η θολοδομία, που μάλιστα άργησε να βρει γενική αποδοχή από τους ντόπιους στη Βεσφαλία, στη Γερμανία¹⁹.

§21. Η θολοδομία τελικά αναπτύχτηκε κατά τους δύο επόμενους αιώνες, και μαζί μ' αυτή και σε συνδυασμό με την αύξηση του πληθυσμού, την ίδρυση νέων οικισμών, την εκχέρσωση περισσότερων εδαφών, την άνοδο της παραγωγής δημητριακών, την ανάπτυξη του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων και την βελτίωση της αμαξοποιΐας κ.ά. παρατηρήθηκε από τον 12ον αιώνα ορμητικό κύμα γεφυροποιΐας. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι ενώ στην αρχιτεκτονική της περιόδου κυριαρχεί βαθμιαία το οξυκόρυφο γοθτικό τόξο και σ' αυτήν την Γαλλία, κοιτίδα του ρυθμού, οι «γοθτικές γέφυρες» της εποχής εξακολούθησαν να κατασκευάζονται με ημικυκλικές καμάρες, έχοντας πρότυπο σταθερό τις ρωμαϊκές γέφυρες²⁰ (εικ. 11Α), χωρίς αυτό να σημαίνει και παντελή έλλειψη γεφυρών με γοθτικά τόξα (εικ. 11Β).

* * *

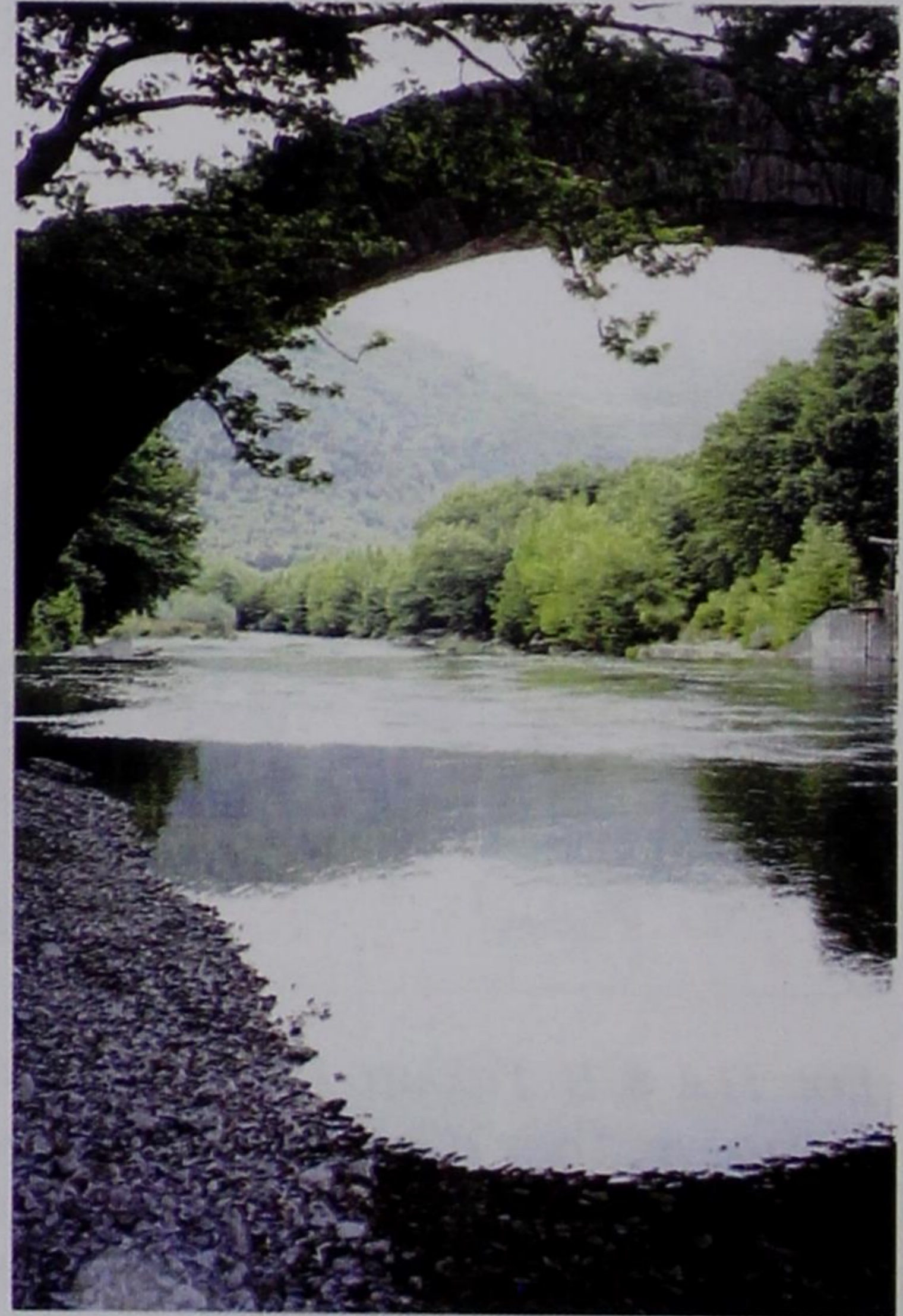
§22. Όλα δε αυτά τα παραπάνω ας θεωρηθούν σύντομη εισαγωγή στο κύριο θέμα μας, που έπεται, «Πέτρινα Γεφύρια στην Ελλάδα».

Εικ. 11A & B. Γαλλία. Γέφυρες Γοτθικής Εποχής (12ος-16ος αι.) –A' (επάνω) = Φαράγγι Ταρν (Gorges du Tarn), γέφυρα Κεζάκ (Pont de Quezac): Τυπική γέφυρα εποχής, που δεν χαρακτηρίζεται από οξυκόρυφα τόξα (γνώρισμα γοτθικής ναοδομίας), αλλά από ημικυκλικά κατά ρωμαϊκή παράδοση. Στα βάθρα εμπρός: ισχυρά πυργωτά έμβολα με τριγωνική κάτοψη. (: Αρχείο Κατερίνας Τσούβαλη-Τσαρούχη, Κόνιτσα, 1999). –B' = Καόρ (Cahors), γέφυρα Βαλαντρέ (Valentré), των ετών 1308-1380: από τις ελάχιστες εξαιρέσεις που γίνεται χρήση οξυκόρυφων τόξων στη γοτθική γεφυροποιΐα. Τα έμβολα βάθρων και εδώ ισχυρά, πυργωτά, τριγωνικά (: Doreen Yarwood, *The Architecture of Europe*. (London:) Chancellor Press. 1974, σελ. 212, εικ. 444).

ΠΕΤΡΙΝΑ ΓΕΦΥΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

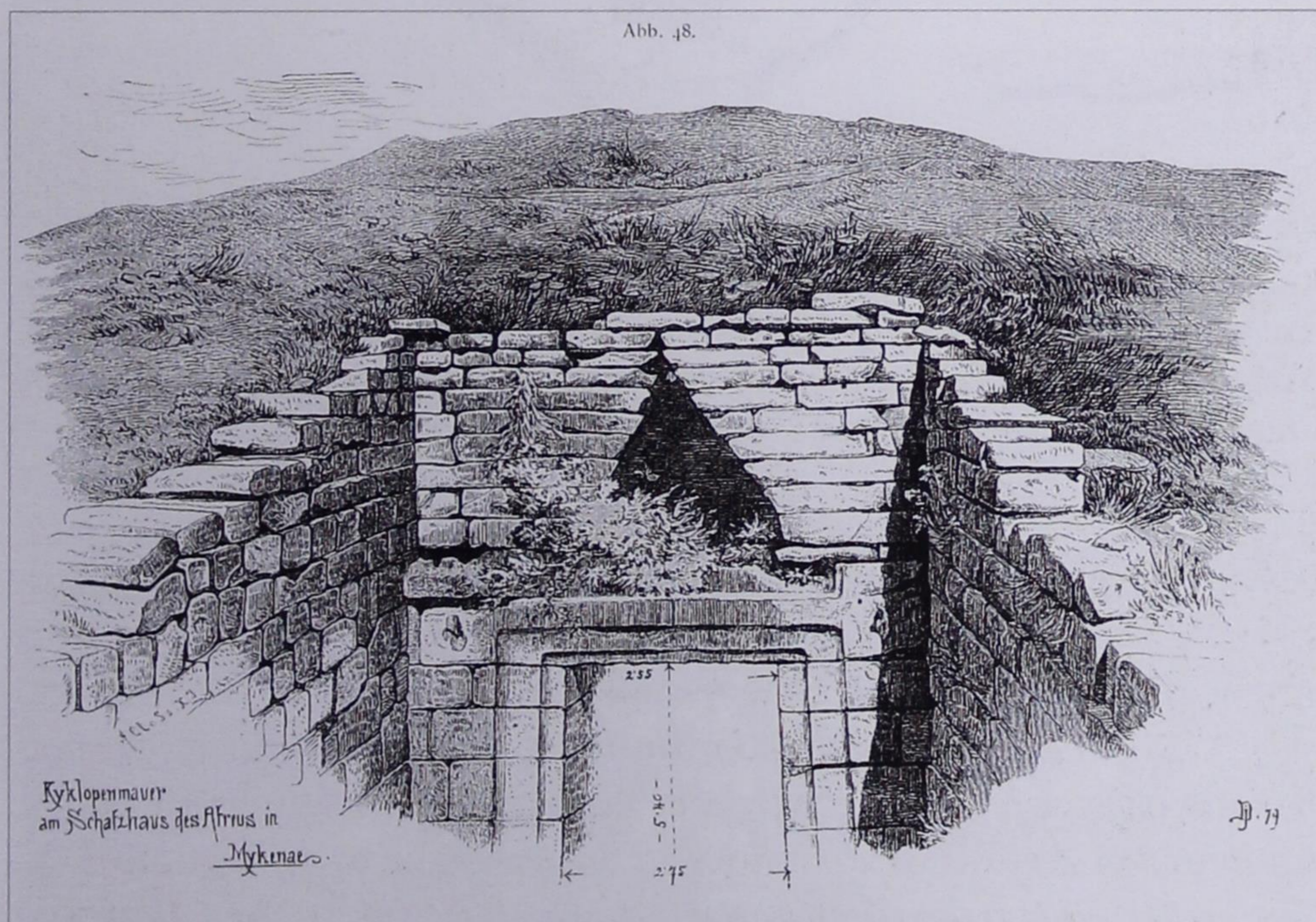
§23. Όταν ο γνωστός μας Βρετανός Ληκ (William Martin Leake, 1777-1860) στις 6 και 55' το απόγευμα της 10 Ιουνίου 1809 περνάει τη γέφυρα πάνω από τον Βοΐδομάτη (παραπόταμο του Αώου) κοντά στην Κλειδονιάβιστα, περιοχή Κόνιτσας, σημειώνει ότι αυτή είναι της συνηθισμένης αλβανικής κατασκευής, (δηλαδή) πολύ ψηλή και στενή^{20α}. Η γέφυρα χωρίς να είναι η ίδια σήμερα, ήταν μονότοξη όπως και τώρα, και προφανώς με ημικυκλικό τόξο (εικ. 12A & B)²¹. Ο Ληκ, 32 ετών, αξιωματικός του πυροβολικού (σπουδαγμένος και στρατιωτική μηχανική) είναι εν γένει αξιόπιστος και κατατοπισμένος. Αλλά πως να δεχτεί κανείς αυτή την πληροφορία, παρ' ότι γνωρίζουμε ότι υπήρχαν έμπειροι, ξακουστοί και γι' αυτό από μακριά μετακαλούμενοι πολυάριθμοι Αρβανίτες πρωτομαστόροι, όταν ο συνομήλη-

Εικ. 12A & B. Γέφυρα Βοΐδομάτη (παραπόταμου Αώου) κοντά στην Κλειδονιάβιστα της Κόνιτσας, έργο 1853, στη θέση παλαιότερης που πέρασε ο Ληκ (βλ. σημ. 20α. Πρβλ. εικ. 83), (φωτογραφία Σαββάτου 1 Ιουλ. 1995. Πηγή: Φωτοθήκη Α.Π.: Φ.95. VII/1, αρ. 1(;) & 4). Εικ. 12A: από κατάντη, Εικ. 12B: από ανάντη. Βλ. και εικ. 83

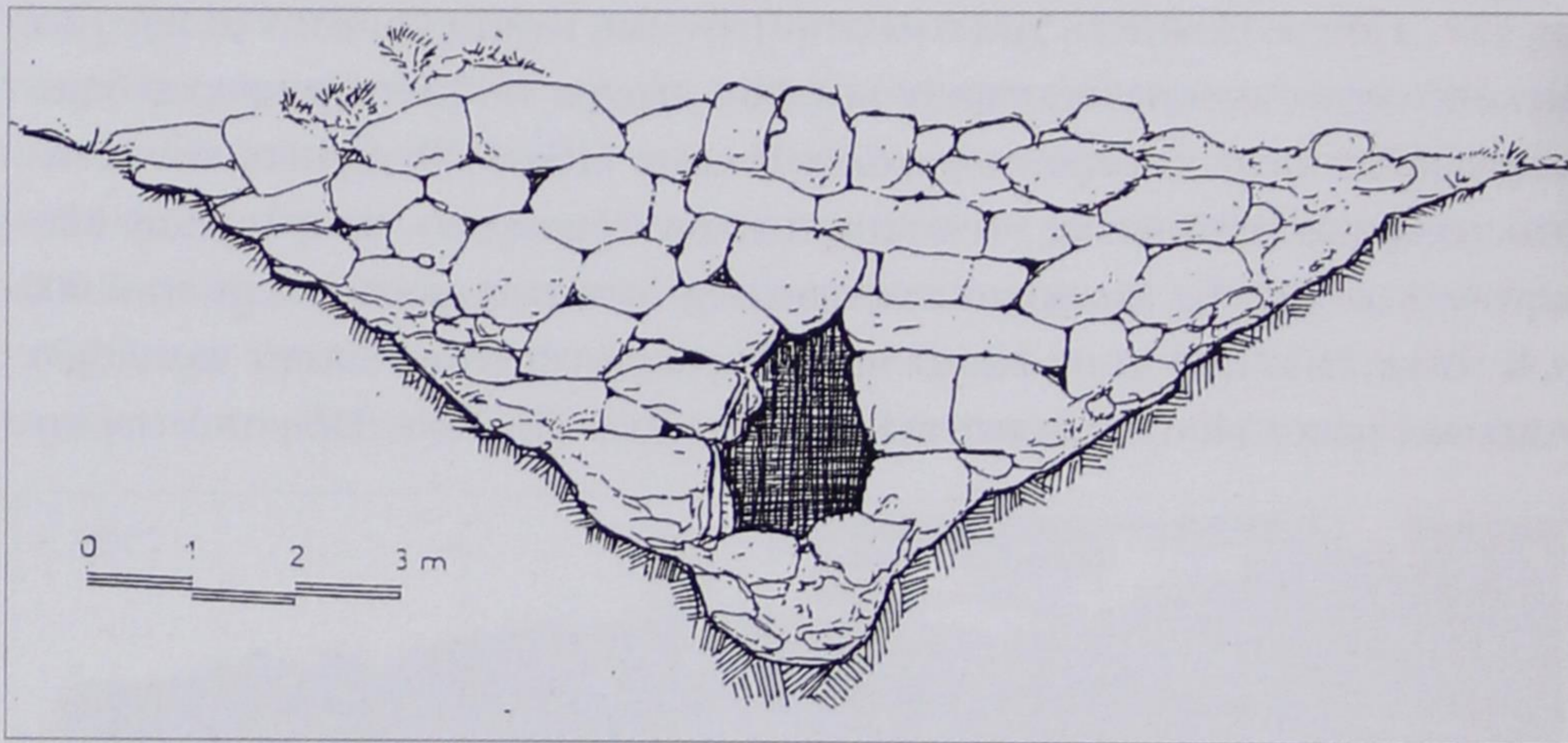
κός του Ληκ μηχανικός, και κατά τα έτη 1816-1819 αρχιμηχανικός του Αλή Πασά Τεπελενλή, ο εξισλαμισμένος Γαλλοεβραίος Μανζούρ (Ibrahim Manzour Effedi, 1777-1828) υποστηρίζει την προφανώς ακραία άποψη, ότι ουσιαστικά υπήρχε έλλειψη γεφυρών στην Αλβανία^{21α}, αλλά κυρίως όταν σε ολόκληρη την Ελλάδα υπήρχε παράδοση γεφυροποιΐας εξελισσόμενης μέσα στους αιώνες: μιας εξέλιξης που οδήγησε από τα γεφύρια των οποίων το κενό καλυπτόταν από οριζόντιους δοκούς (εικ. 3, I) ή κατά το εκφορικό σύστημα (εικ. 3, Πα), στα γεφύρια που κατασκευάζονταν με τόξα (εικ. 3, ΠΙ).

§24. Ήδη κατά την 2η χιλιετία στην μινωϊκή Κρήτη και στην μυκηναϊκή Πελοπόννησο κατασκευάστηκαν και έως σήμερα σώζονται γέφυρες δημιουργημένες κατά εκφορά των καλυπτόντων λίθων· (θυμηθείτε τον αντίστοιχο τρόπο κατασκευής «ανακουφιστικών τριγώνων» σε πύλες των Μυκηνών: εικ. 13). Το εκφορικό σύστημα είχε ήδη εφαρμοστεί περί το 3.000 π.Χ. στην Ουρ από τους δαιμόνιους Σουμέριους, όπως είπαμε πριν (§3). Από εκεί μέσω Μικράς Ασίας ήρθε κάποτε στην Ελλάδα. Ήδη από την αρ-

Εικ. 13. Μυκήνες. Δημιουργία «ανακουφιστικού τριγώνου» με το εκφορικό σύστημα (για απαλλαγή του υπέρθυρου από το βάρος τοιχοποιΐας) στο θολωτό (κι αυτόν κατά εκφορικό σύστημα κατασκευασμένο) τάφο του Αγαμέμνονος, περίπου 1450-1425 π.Χ. (Σχέδιο του J. Durm, 1879. Πηγή: Α. Πετρονώτης, Αρχιτεκτονική της Ανώτερης και Κλασσικής Αρχαιότητας. Μέρος Α'. Θεσσαλονίκη 1991, σελ.243, εικ. 301).

χαιότητα πίστευαν ότι από την Λυκία κατάγονταν οι θαυμαστοί τεχνίτες Κύκλωπες (δηλαδή αυτοί με τους [μεγάλους] «κυκλοτερείς οφθαλμούς»), οι οποίοι έκτισαν τα τείχη και τη λεγόμενη «Πύλη των Λεόντων» στις Μυκήνες, καθώς και τον περίβολο των τειχών στην Τίρυνθα, κ.ά. (Παυσανίας, II, 16,5 και 25,8, κ.α.). Ένα από τα μνημεία μυκηναϊκής γεφυροποιΐας σώζεται στην Αργολίδα κοντά στο χωριό Αρκαδικό, θέση «Καζάρμα» (εικ. 14)²². Σημειώνεται ότι το σύστημα του δεν είναι υποδειγματικά εκφορικό, καθώς ένας κορυφαίος ογκόλιθος λειτουργεί ως ένα βαθμό σαν «κλειδί» τόξου.

Εικ. 14. Μυκηναϊκή γέφυρα (εκφορικού συστήματος) κοντά στο αργολικό χωριό Αρκαδικό, θέση «Καζάρμα». (Ανασχεδίαση Α.Π. από σκαρίφημα J.P. Adam, *Architecture Militaire*, σελ. 103, εικ. 70). [Πρόσεξε τον ογκόλιθο στην κορυφή του ανοίγματος, που μοιάζει ή λειτουργεί σαν «κλειδί»]

Εάν δε δεν ήταν τυχαία η τοποθέτησή του, εν πάση περιπτώσει τελικά φαίνεται ότι δεν κατανοήθηκαν οι δυνατότητες αυτής της δομής, που οδηγούσε στη (με τόσα μεταγενέστερα επιτεύγματα) θολοδομία.

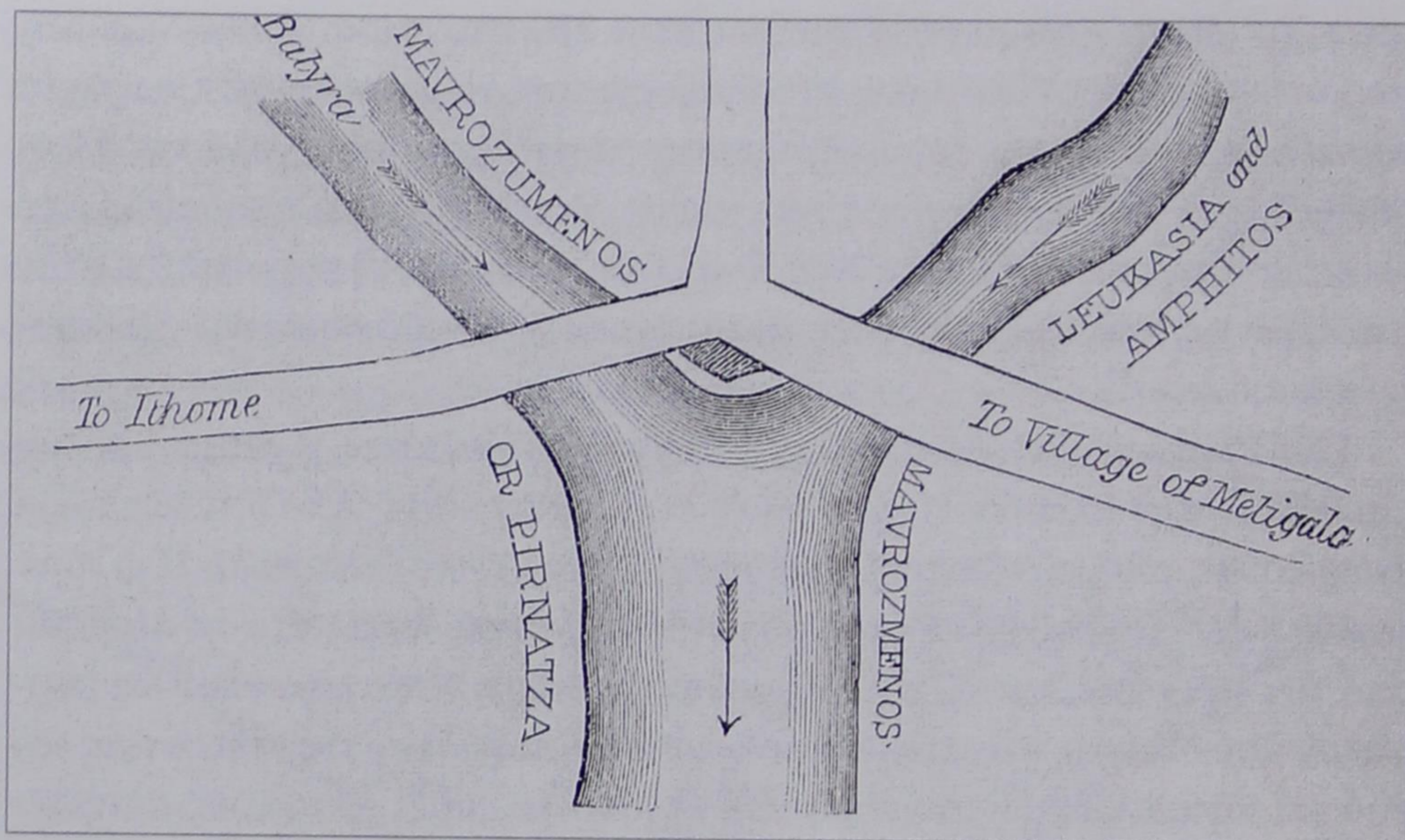
§25. Στην Ελλάδα, την αρχαϊκή και ιδίως στην κλασσική, παρότι βρίσκονταν σε επαφή με αυτές τις χώρες και τις κατασκευαστικές μεθόδους, προτιμούσαν επίμονα να καλύπτουν τα ανοίγματα με το σύστημα των οριζοντίων δοκών (επί κατακορύφων στηριγμάτων, εικ. 3, I). Στην απομονωμένη ή μάλλον συντηρητική Αρκαδία συνδυάσανε ωστόσο το κατά μυκηναϊκή παράδοση εκφορικό σύστημα και το νεώτερο με οριζόντιες πλάκες: μνημείο σχετικό του 6ου αι. π.Χ. στέκει η γέφυρα με τρία ανοίγματα στην περιοχή του εκεί Ορχομενού²³. Στην απομακρυσμένη από τα μεγάλα κέντρα Ακαρνανία φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε το τόξο σε πύλες τειχών τον 5ο

αι. π.Χ.²⁴ Ίσως χρησιμοποιήθηκε και στην Πελοπόννησο σε γεφυροποιΐα από τον 4ο αι.: αυτό εάν πραγματικά μπορεί τότε να χρονολογηθεί η αρχαία τρισκελής «γέφυρα της Μαυροζούμενας» κοντά στον Μελιγαλά της Μεσσηνίας²⁵ (εικ. 15A & B), χρόνος κατασκευής που δεν γίνεται αποδεκτός από όλους, αντιπροτείνοντας τον 2ο π.Χ. αι.²⁶. Η γέφυρα αυτή παρουσιάζει στην ανωδομή της πολλές προσθήκες, μεσαιωνικές & οθωμανικές, και χρησιμοποιείται ακόμα²⁷.

§26 Παραμένει μεγάλο πρόβλημα το πότε γενικεύτηκε η χρήση του τόξου και θόλου στην Ελλάδα. Η λύση του θα έχει επιπτώσεις. Από ό,τι έως τώρα γνωρίζουμε, μπορεί να υποστηρίξουμε ότι αυτό έγινε (κάποτε ή) λίγο πριν το 300 π.Χ.²⁸ Οποσδήποτε στην ελληνιστική Μικρά Ασία κατά το πέρασμα από τον 4ον στον 3ον αι. π.Χ. η χρήση του τόξου σε φανερά μέρη ως μορφολογικού στοιχείου ανατρέπει την κλασική παράδοση της οριζοντίας δοκού επί κατακορύφων στηριγμάτων και ανοίγει (μαζί με άλλους συντελεστές) νέα εποχή στην αρχιτεκτονική.

Εικ. 15Α. Η τριπλή σε κάτοψη γέφυρα της Μαυροζούμενας στη Μεσσηνία: Αρχική αρχαία κατασκευή (μεταξύ 4ου και 2ου αι. π.Χ.), με βυζαντινές και οθωμανικές προσθήκες, σε χρήση έως σήμερα (πηγή: εφ. «Έσπερος» Λειψίας, έτ. Β', αρ. 42, της 15/27 Ιαν. 1883, σελ.1. Από το αρχείο Αντώνη Γαλερίδη, Λάρισα)

Εικ. 15B. Κάτοψη της γέφυρας της Μαυροζούμενας (βλ. Εικ. 15A) (: Σχέδιο Th. Wyse, *An Excursion in Peloponnesus 1859*. Προσφορά: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη / Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθηνών).

§27. Στη Ρώμη, κάτω και από την επίδραση της ετρουσκικής αρχιτεκτονικής (ήδη επηρεασμένης από την ελληνική), το γνήσιο τόξο εισήχθη από τη Μεγάλη ή την κυρίως Ελλάδα από τις αρχές^{28α} ή ίσως κατά τα τέλη του 3ου π.Χ. αι.²⁹ Είναι οι Ρωμαίοι μηχανικοί οι πρώτοι που κατανόησαν και ανέπτυξαν από τον 2ο και 1ο π.Χ. αι. τις δυνατότητες του (ημικυκλικού) τόξου και της θολοδομίας, διευκολυνόμενοι από το διαθέσιμο μαλακό λίθινο υλικό τους, οδηγούμενοι από την πρακτικότερη αντιμετώπιση της ζωής και της αρχιτεκτονικής, (προτιμώντας δε τη χρήση της καμπύλης³⁰, έναντι της ευθείας). Νωρίς κατασκεύασαν και τις πρώτες λίθινες τοξωτές γέφυρες: η παλαιότερη στη Ρώμη χρονολογείται το έτος 179 π.Χ.³¹. Οι Βυζαντινοί αρχιτέκτονες υπήρξαν μαθητές των Ρωμαίων στη θολοδομία, ξεπερνώντας τους δασκάλους τους και προάγοντας περισσότερο την τέχνη³².

§28. Από τις αρχαίες πηγές ακούμε για μεγάλο αριθμό γεφυρών, χωρίς να γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό τους, χωρίς να γνωρίζουμε την μορφή τους. Σε 90 έως τώρα καταμετρούνται μόνο τα αρχαία γεφύρια (από τα προϊστορικά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια) στην Ελλάδα και τη δυτική παραθαλάσσια Μικρά Ασία, όσα διατηρούνται ή επιγραφικά μαρτυρούνται και όσα πληροφορούμαστε ότι υπήρχαν και καταστράφηκαν³³.

§29. Υπήρχαν ξύλινες γέφυρες, είτε επί ξύλινων στηριγμάτων (γέφυρες

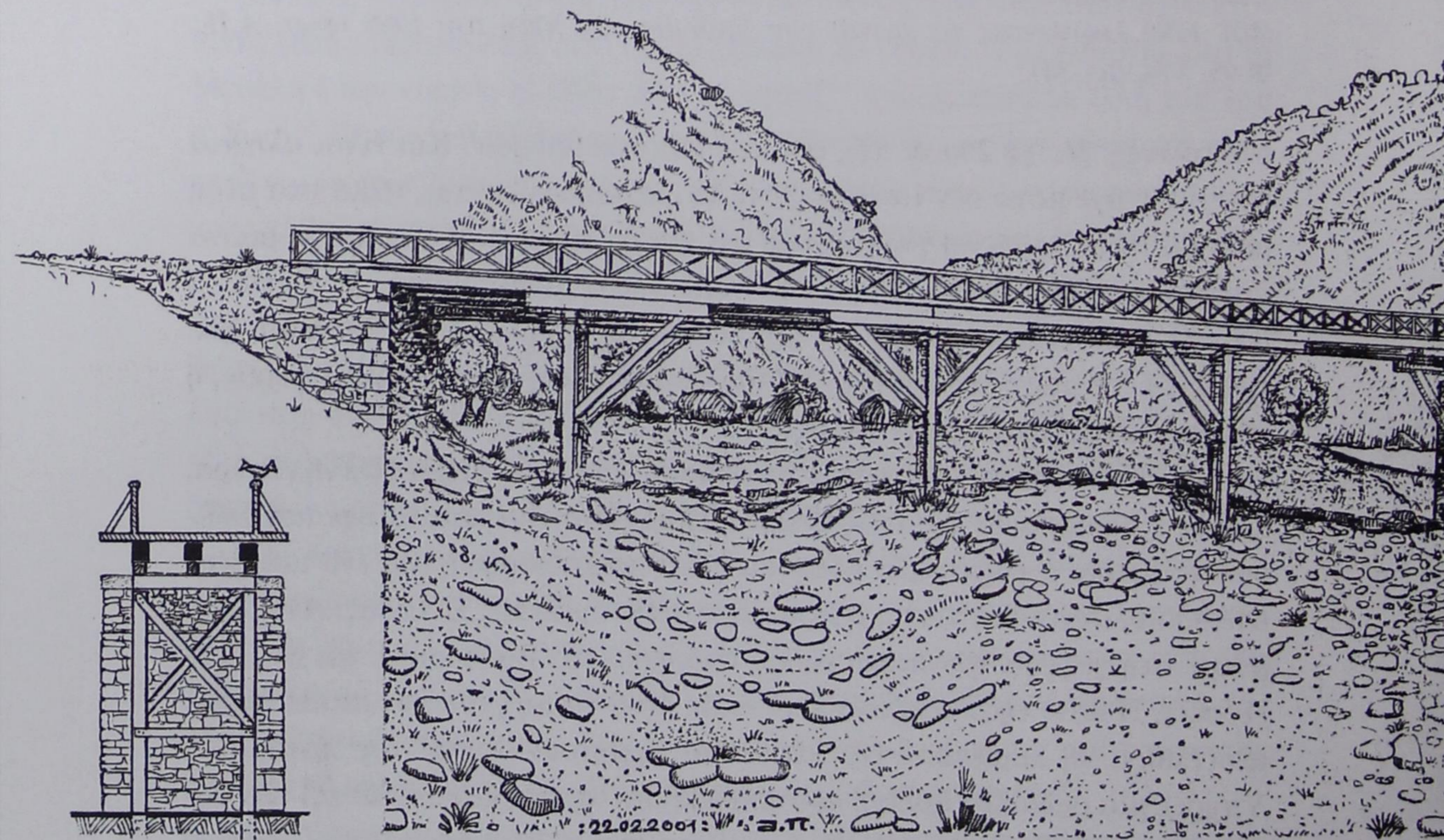

Εικ. 15Γ. Τα ξυλογέφυρα: οι πρόδρομοι και ανταγωνιστές των πέτρινων γεφυριών. Γεφυράκι στη «Βάλια Κίρνα» μεταξύ Σαμαρίνας-Δίστρατου (στους ματωμένους δρόμους της «Μάχης της Πίνδου» τον Οκτώβρη και Νοέμβρη του '40). Εδώ λιώνοντας τα χιόνια του Σμόλικα τον Μάη του 1995 (φωτ. Α.Π.: Φ.95. V/4, αρ. 34).

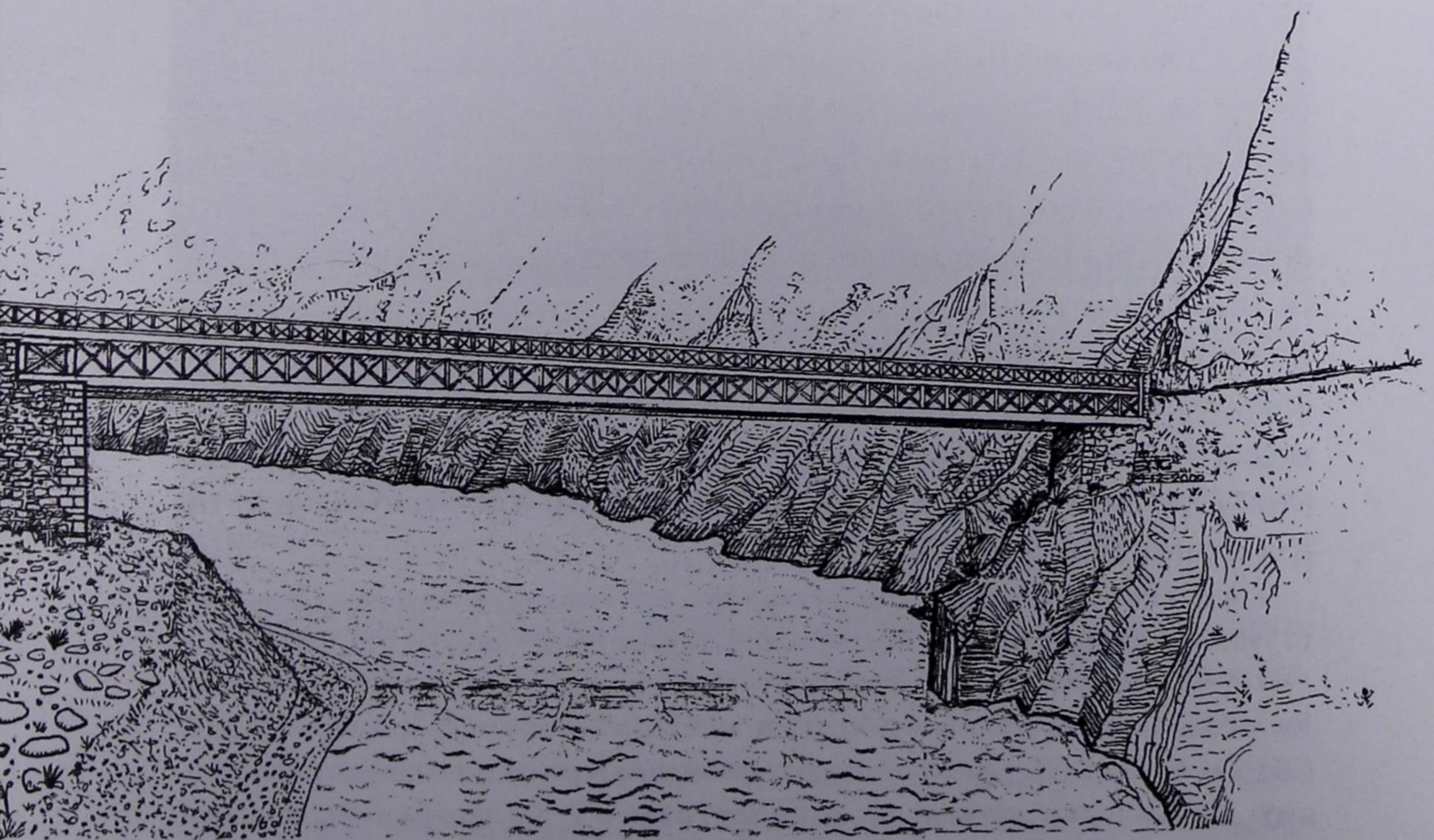
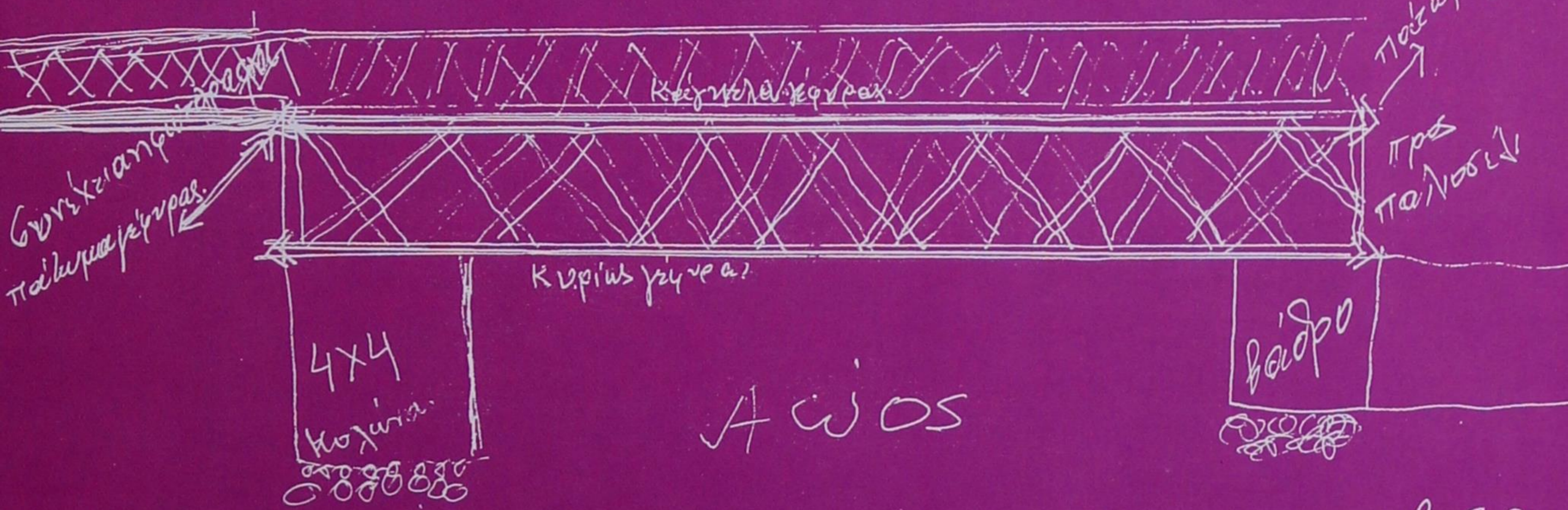
ολοξύλινες, βλ. §§ 29α & 52), είτε επί λίθινων βάθρων. Και είναι αλήθεια ότι αυτές όχι μόνο δεν έπαψαν ποτέ να κατασκευάζονται, αλλά στα μέρη μας και στην Ανατολή γνωρίζουμε ότι και σ' αυτόν τον 18ο & 19ο αιώνα ήταν οι πιο συνηθισμένες (: «È vero che i ponti erano di regola in legno»)^{33a},μα ακόμα και σήμερα βρίσκονται σε χρήση, ιδίως πρόχειρη (βλ. εικ. 15Γ). Το μαρτυράνε και τα παλαιά τοπωνύμια, όπως «Ξυλογέφυρο», ή κατά αντιδιαστολή «Πετρογέφυρο».

Εδώ ας επιτραπεί μια ευρεία παρέκβαση για μια νεώτερη ξύλινη γέφυρα, καθώς η δημιουργία της διαφωτίζει κατασκευαστικά θέματα και των λίθινων τοξωτών γεφυρών (βλ. §42), και γιατί η καταστροφή της, ένα ιστορικό επεισόδιο, συνέβαλε, χωρίς υπερβολή, στη σωτηρία της Ελλάδας: Αναφερόμαστε στη γέφυρα του πάνω Αώου ανάμεσα στο Βουσοχώρι και στο Παλιοσέλι. Η θέση της εκλέχτηκε έτσι ώστε ποτέ να μη χτυπήσει στο κεντρικό μεσόβαθρο «η λαμπάδα» [το κύριο και ορμητικό ρεύμα] του ποταμού^{33β}. Υπήρξε μια ρωμαλέα ξύλινη κατασκευή (από πεύκο δαδί Λάϊστας) των μηχανικών Α. Μελιγκάνου και Κ. Κουρέντα στα 1930. Απαρτιζόταν από δύο

Εικ. 15, Δ (= πάνω δεξιά), Ε (= πάνω αριστερά) και ΣΤ (=κάτω). Η ιστορική ξύλινη γέφυρα Αώου ανάσασα στα χωριά Βρυσοχώρι (στα αριστερά των εικόνων) - Παλιοσέλι, 1930-1940. Όψεις από ανάντη: -15Δ κύριο τμήμα γέφυρας πάνω από βαθεία κοίτη (προς Παλιοσέλι)· σκαρίφημα αυτόπτη Γ. Σ. Οικονόμου [8].12.2000, (αναχρωματισμένο). - 15Ε = συμπληρωματικό τμήμα πάνω από πλημμυρική κοίτη (προς Βρυσοχώρι)

οικονομικά στοιχεία, όπως κ.τ.λ. Δεν υπάρχουν. Το χρονια δούτο
 αμείναι ποιος και ποτε πρώτη δευτέρη

σοχώρι)· (φωτογραφία Γρηγορ. Καπαίου μάλλον του 1939, παραχώρηση Ιω. Καπαίου, Κόνιτσα, 2000). -
 15ΣΤ = προσπάθεια αναπαράστασης βάσει εικόνων 15Δ και 15Ε και πληροφοριών Γ. Σ. Οικονόμου. Άκρη
 αριστερά: Τομή συμπληρωματικής γέφυρας. (Κύριο σκαρίφημά μου της 31 Δεκ, 2000, Α.Π.).

μέρη: α) την κυρίως γέφυρα πάνω από την *βαθεία κοίτη* (προς το Παλιοσέλι) με ένα άνοιγμα που καλυπτόταν από πελώρια δοκάρια μήκους 27-28 μ., διατομής 0,40 x 0,40 μ., κατανεμημένα σε δύο «πατώματα», συνδεδεμένα με σιδηρούς συνδέσμους («μπουλόνια» γράφει ο κυρ-Γιώργης) μήκους (ούτε λίγο, ούτε πολύ) 1 μέτρου (: σκαρίφημα εικ. 15Δ) και β) από την συμπληρωματική γέφυρα στην *πλημμυρική κοίτη*, μια ελαφρότερη κατασκευή με τρία υποστηρίγματα (εικ. 15Ε). Το (κεντρικό) μεσόβαθρο (εικ. 15Δ & 15ΣΤ) θεμελιώθηκε στην κοίτη. Εκεί, αφού ανοίχτηκε ένα όρυγμα 4 x 4 x 4 μ., κτίστηκε γύρω με σακκιά γεμισμένα νωπό σκυρόδεμα και με το ίδιο τσιμέντινο υλικό συμπλήρωσαν τον ενδιάμεσο χώρο. Πάνω του οικοδομήθηκε το λίθινο μεσόβαθρο. Λίθινο ήταν και το ακρόβαθρο πάνω σε ριζιμιό βράχο προς το Παλιοσέλι (θυμάται πάντοτε ο Γιώργης Σ. Οικονόμου). Συνδυάζοντας τα παραπάνω αναπαράστησα την ξυλογέφυρα σε σχέδιο (εικ. 15ΣΤ).

Ένα δίδαγμα για τον παραέρα προβληματισμό μας είναι και τούτο: οι μαστόροι αξιοποιώντας την εμπειρία τους όρθωναν ξύλινους στύλους πάνω στην κοίτη έξω από το κύριο ρεύμα, στύλοι που υποστήριζαν εδώ μεν κατάστρωμα ξύλινης γέφυρας, αλλά αλλού τα καλούπια πέτρινων τοξωτών γεφυριών.

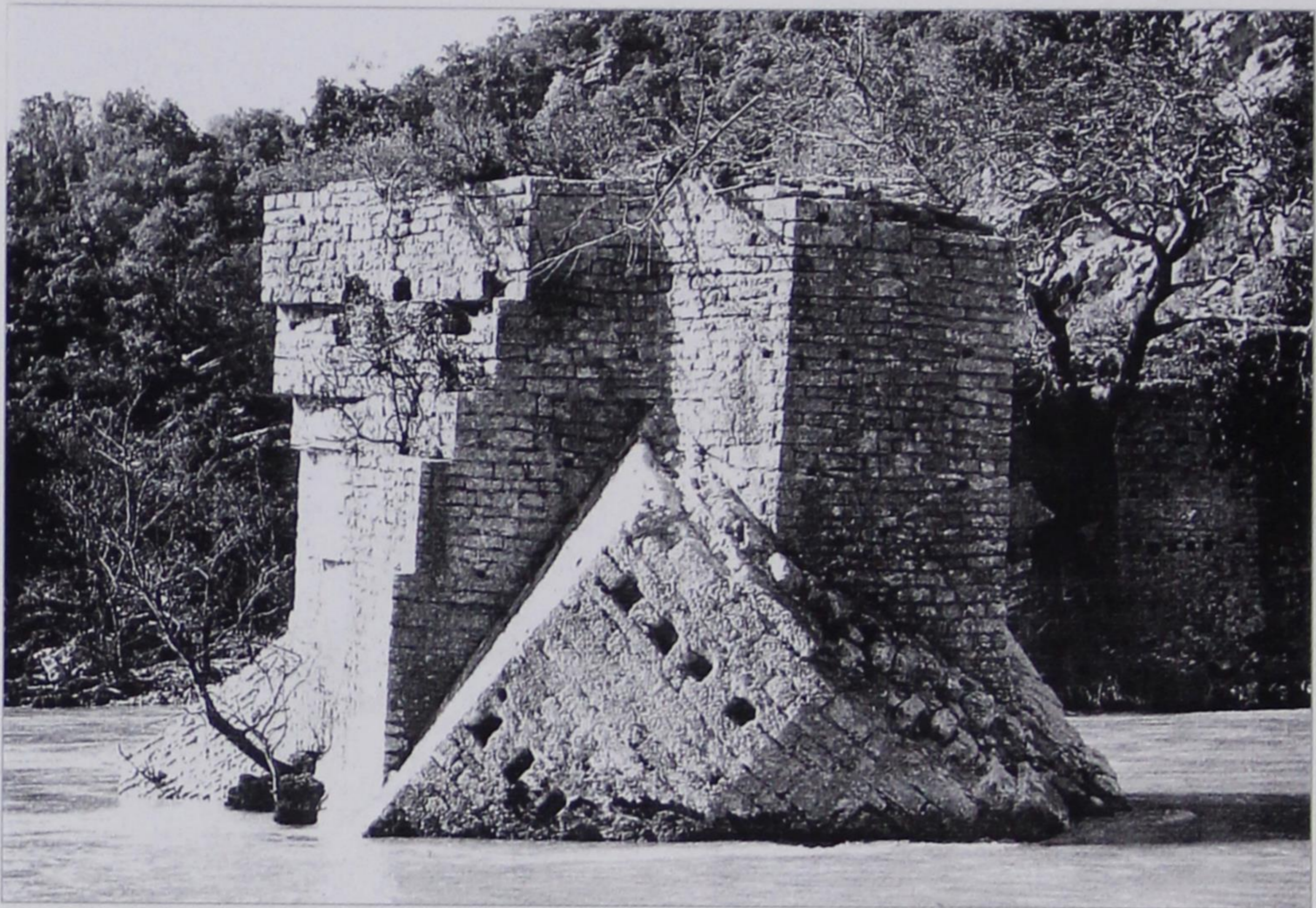
Ιδού τώρα πώς μετά από 57 χρόνια περιγράφει την καταστροφή της γέφυρας του Αώου στα 1940 ο αυτόπτης Βρυσοχωρίτης δάσκαλος Γιώργης Στεργ. Οικονόμου (1913–), τότε δεκανέας του Ανεξάρτητου Τάγματος Κονίτσης της VIII Μεραρχίας (Ηπείρου)^{33γ}: «Το απόγευμα αυτής της ίδιας μέρας [Πέμπτης 31 Οκτωβρίου 1940, τετάρτης ημέρας του πολέμου, δόθηκε] διαταγή να καταστραφεί η εξαιρετη γέφυρα Αώου. Και ο Ανθυπολοχαγός Δ. Μπιζακίδης, με προστασία δύο Ομάδων πεζικού, κατεβαίνει στη γέφυρα. Οι Ιταλοί είχαν μπει στο Παλαιοσέλι. Ρίχνει 4 τενεκέδες πετρέλαιο (το πετρέλαιο από το κατάστημα Δημ. Χαντόλιου), του βάζει φωτιά και η γέφυρα που ήταν ξύλινη, όλο दाδί, λαμπάδιασε. Άναψε σαν νάταν σωστό πυροτέχνημα. Γύρισε και ανέφερε σχετικά ο Μπιζακίδης στον Ταγματάρχη μας [Νικ. Γίγα, 1890–1982] που είχε εγκατασταθεί στο Κοινοτικό Γραφείο της Κοινότητας Βρυσοχωρίου».

Γέφυρα εκεί στον Αώο ξανακατασκευάστηκε, από ωπλισμένο τώρα σκυρόδεμα, περί το 1960 από τον Κωνσταντίνο Φρόντζο, βουλευτή Ιωαννίνων (μάλλον στα 1958–1961 & 1961–1963), ικανοποιώντας ανάγκες των χωριανών και πραγματοποιώντας το όνειρό του να γεφυρώσει κι αυτός τον Αώο, όπως πριν ο πρόγονός του Ζιώγας Φρόντζος (βλ. §75). Αλλά τριάντα έξι χρόνια αργότερα παρασύρθηκε η γέφυρα από πρωτόγνωρη πλημμύρα του Αώου, –πρωτόγνωρη και ανεξήγητη γράφει ο Γ. Σ. Οικονόμου (βλ. σημ. 33α). Ο ίδιος (στην ίδια σημ.) μας πληροφορεί ότι σήμερα εκεί πάλι μια νέα γέφυρα τελειώνει... (Τελειώνει και η παρέκβαση).

Εικ. 16. «Πετρογκέφυρο» Τεμπών στον Πηνειό μεταξύ Πυργετού και Ομολίου (Λασποχωριού), η σωζόμενη μοναδική καμάρα, τμήμα αν-οικοδόμησης του 1726 κατ' επιγραφική μαρτυρία. Φωτογραφία από τα καταντή (: Κυριακής 23 Δεκ. 1990 του βυζαντινολόγου Βαγγέλη Παπαθανασίου). Σημ. στο μεσόβαθρο ανοίγεται η ομάδα των 3 ανακουφιστικών τόξων, μια σημαντική εξέλιξη στη γεφυροποιΐα.

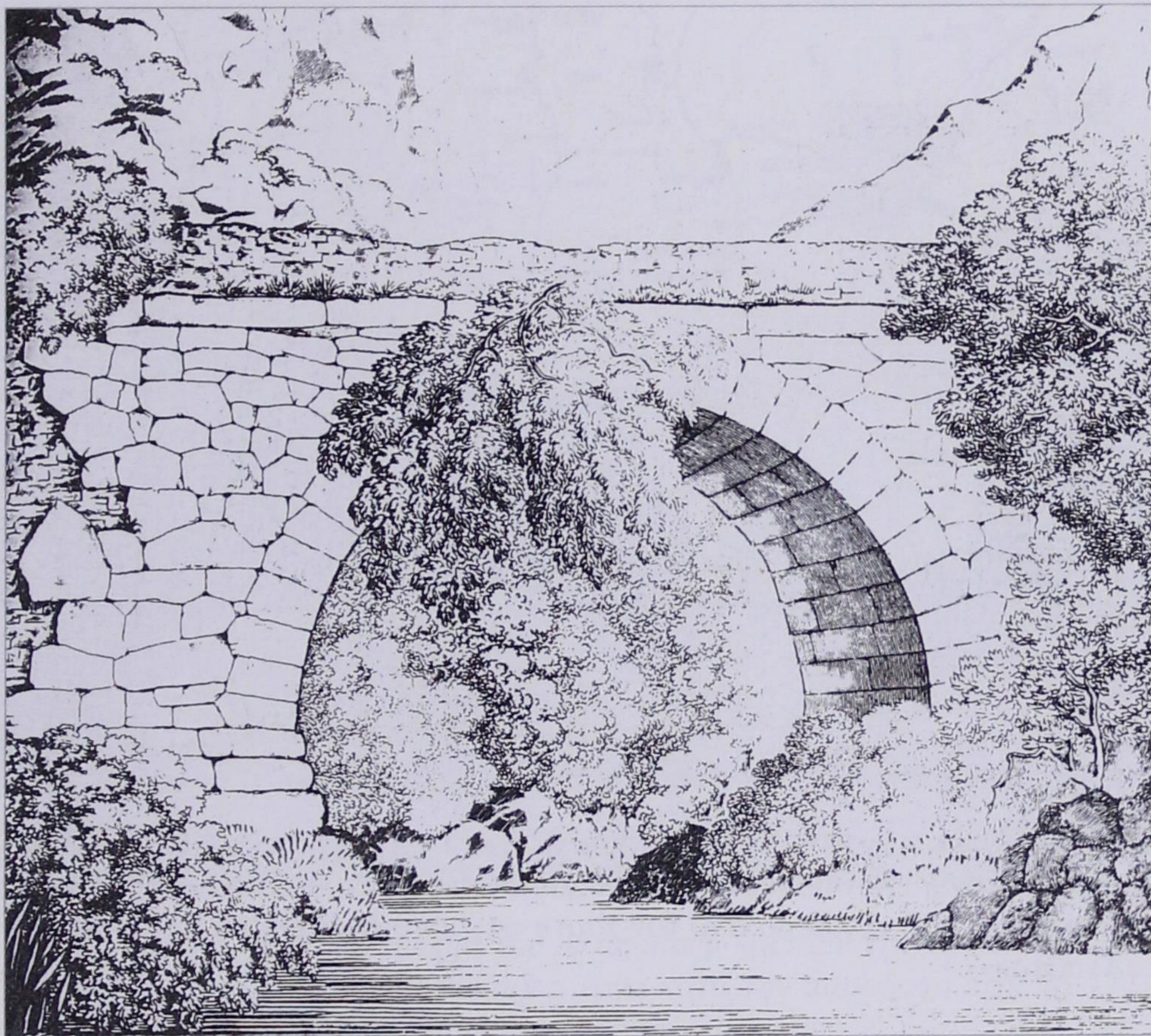
§29α. Σπουδαίες ξύλινες γέφυρες με λίθινα βάθρα κατασκευάστηκαν από την απώτερη αρχαιότητα. Έγινε ήδη λόγος για μια γέφυρα στον Ευφράτη του 6ου π.Χ. αιώνα (§ 6). Εκεί αναφέρεται (Ηρόδοτος II, 1, 186) μια άλλη όμοιας κατασκευής ακόμα παλαιότερη επί της βασιλείας του Ναβουχοδονόσορος (625–604 π.Χ.). Την ίδια περίοδο, στα 625 π.Χ., κατασκευάζεται η αρχαιότερη ρωμαϊκή γέφυρα *pons Sublicius*, ξύλινη επί ξυλίνων

Εικ. 17. Πέντε Εκκλησίες, πριν Ουζντίνα, Θεσπρωτίας. Στα 1628 γέφυρα κτίστηκε στη θέση αρχαίας (: Φωτ. Δημ. Κωνσταντίου, ΔΧΑΕ. π. Δ' τ. ΙΕ' (1989-1990) 91 εικ. 4).

πασσάλων^{33b}. Μετά από 446 χρόνια δημιουργήθηκε η πρώτη ολόλιθη τοξωτή γέφυρα στη Ρώμη, όπως είπαμε (§27). Ασυμφωνία υπάρχει αν ήταν λίθινη, ή ξύλινη (μάλλον) μια γέφυρα με ιδιαίτερη φήμη: η γέφυρα που κατασκευάστηκε με διαταγή του αυτοκράτορα Τραϊανού (98–117 μ.Χ.) στο Δούναβη κοντά στο Τούρνου Σεβερίν της Ρουμανίας έργο του αρχιτέκτονα Απολλόδωρου στα 104/105 μ.Χ., μήκους 1126 μ.³⁴. Πληροφορούμαστε ακόμα από τις πηγές για σημαντικά επιτεύγματα και των αρχαίων Ελλήνων, όπως για γέφυρα στην Ήπειρο, μάλλον στον Αχέροντα ποταμό, που ο πληθυσμός θαύμαζε ως επίτευγμα της φυλής του, μεγάλου δε μήκους 1000 ποδών (: Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, Φυσική Ιστορία (Naturalis Historia) IV, 1.4: *mile pedum ponte mirabilis omnia sua mirantibus*)· εάν επρόκειτο για ρωμαϊκούς πόδες των 29,5 (ή 29,6) εκατοστών, τότε είχε μήκος 295 (ή 296) μέτρα, ήταν δηλαδή μια από τις μεγαλύτερες γέφυρες που ποτέ κατασκευάστηκαν στην Ελλάδα, έργο αγνώστου χρόνου, που μερικοί δεν αποκλείουν να πραγματοποιήθηκε και στο πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αι.³⁵.

§30. Στην Ελλάδα υπάρχει σήμερα σειρά σημαντικών γνωστών, μερικών ακόμα χρησιμοποιούμενων γεφυρών, των οποίων η πρώτη οικοδομική φά-

Εικ. 18. Η ρωμαϊκή γέφυρα στο Ξεροκάμπι Σπάρτης (σχέδιο Mure, π. 1840, από το περιοδ. «Boreas», 4 (1981), σελ. 99).

ση ανάγεται στην ελληνική ή συχνότερα στη ρωμαϊκή αρχαιότητα: Στη Μακεδονία στην κοιλάδα των Φιλίππων η γέφυρα του Αγγίτη ή Kadim Köprü (= «παλαιά γέφυρα») με αρχαία φάση αναφέρεται στα 1820 ως τρίτοξη, περί το 1870 ότι λειτουργούσαν δύο τόξα, και ότι μετά το 1937 το ποτάμι έπαψε να κυλάει από κάτω της³⁶. Στη Θεσσαλία επί του Πηνειού έξω από τα Τέμπετα μεταξύ Ομολίου και Πυργετού το «Πετρογκέφυρο»³⁷ ένα από τα πιο μεγάλα, κάποτε μήκους τουλάχιστον περί τα 250 μ., ίσως και 400 μ. περίπου, κατά περιηγητή το ωραιότερο της Ανατολής³⁸, (τώρα κατερειπωμένο γεφύρι) (εικ. 16· βλ. λεπτομέρειες §§ 58-61). Στην Ήπειρο επί αρχαίας γεφύρας στον Καλαμά κοντά στο χωριό Πέντε Εκκλησίες, της γνωστής Ούζντινας στη Θεσπρωτία, κτίστηκε στα 1628 καινούργια, τώρα ερειπωμένη και αυτή (εικ. 17)³⁹. Αρχαία φάση παρουσιάζει επίσης στην Ήπειρο αυτό το περιβόητο και αντιπροσωπευτικό της μοίρας των γεφυριών, γεφύρι της Άρτας επί

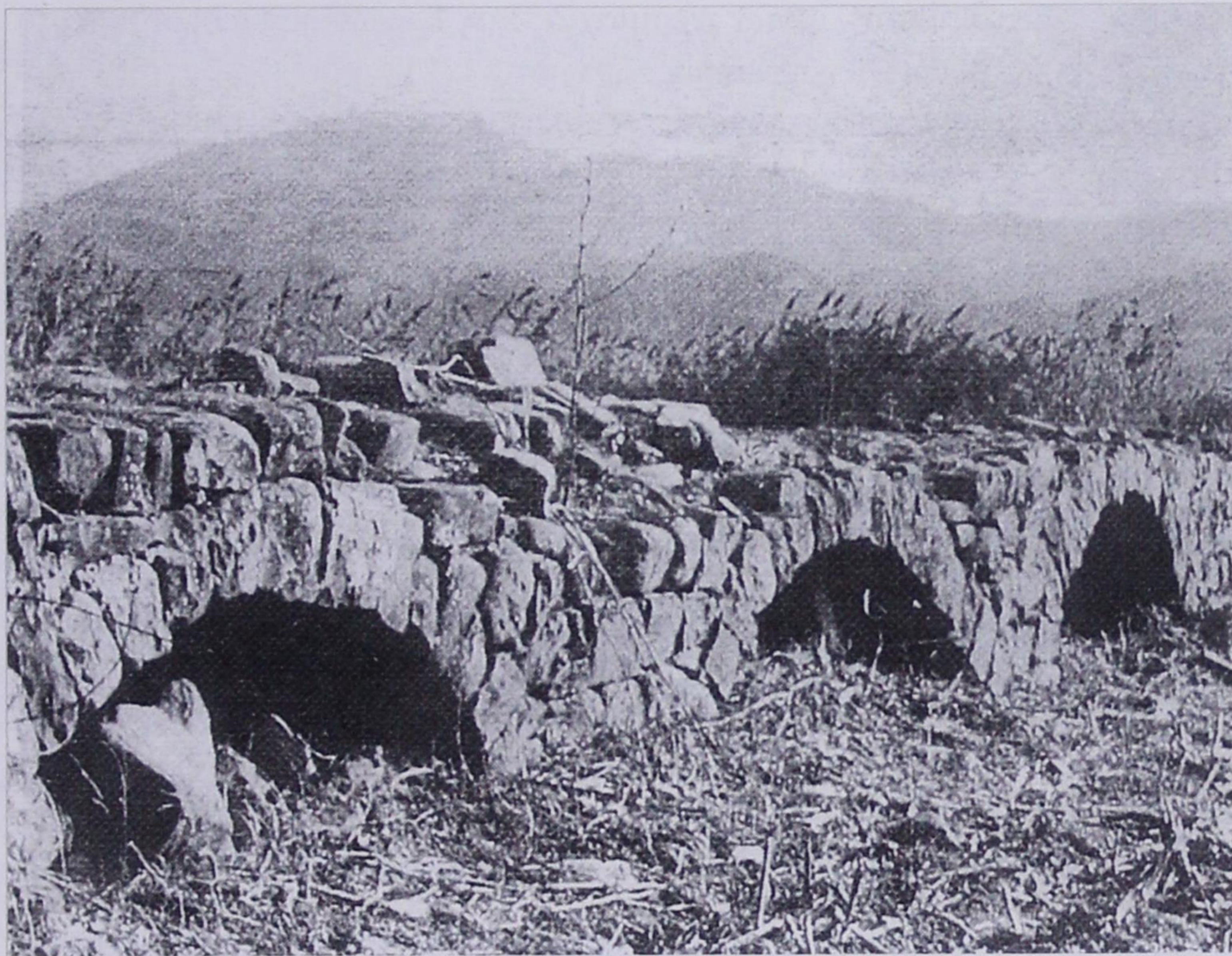

Εικ. 19. Τοπικός χάρτης περιοχής Αγρινίου με τις λίμνες Λυσιμαχίας και Τριχωνίδας, μεταξύ των οποίων διακρίνεται (όπου το τόξο) η θέση των «γεφυριών Αλάη-μπεη» (: απόσπασμα από τον χάρτη «Αγρίνιο-Κράββαρα» των εκδόσεων «Ανάβαση»).

του Αράχθου⁴⁰. Στην Πελοπόννησο η σε κάτοψη «τριπλή γέφυρα» της «Μαυροζούμενας» κοντά στου Μελιγαλά, αρχαία με μεταγενέστερες πολλαπλές προσθήκες –όπως αναφέρθηκε (§25)–, επίσης στην ίδια χερσόνησο χρησιμοποιείται αναλλοίωτη η ρωμαϊκή γέφυρα (1 π.Χ. - 1 μ.Χ. αι.) στο Ξεροκάμπι Σπάρτης (εικ. 18)⁴¹, ενώ έως μερικά χρόνια πριν περνούσαν και αυτοκίνητα την υστεροβυζαντινή γέφυρα της Κορούταινας (βλ. §51).

§31 Είναι σύμφυτο στοιχείο της υπόστασης των γεφυριών να καταστρέφονται μέσα στα χρόνια συνήθως από ξαφνικές πλημμύρες, οι οποίες δημιουργούν ακατανίκητα ορμητικά ρεύματα, και εν συνεχεία κατά κανόνα να ανανεώνονται⁴². Έτσι οι μαστόροι της κάθε εποχής τα συμπλήρωναν με τις μεθόδους και μορφές που τότε επικρατούσαν. Τα αρχαία γεφύρια, όσα σώζονταν ή αποκατάστησαν, χρησιμοποίησαν και οι Βυζαντινοί, παράλληλα με τα νεόκτιστα δικά τους. Οι Οθωμανοί αρχικά επεκτεινόμενοι προς την Κεντρική Ευρώπη αρκούνταν στα βυζαντινά και τυχόν προγενέστερα γεφύρια και δρόμους, που υπήρχαν. Από τον 16ο και 17ο αι. άρχισαν να κατασκευάζουν νέα, συντηρώντας και επισκευάζοντας πάντοτε τα υπάρχοντα.

Εικ. 20. Μέρος από τα «Γεφύρια του Αλάη-μπη» (μεταξύ Τριχωνίδας και Λυσιμαχίας) με τις 363 αρχικά καμάρες, έργο κατά την παράδοση περί το 1773 (φωτ.: Αρχείου Ιστορικής-Αρχαιολογικής Εταιρείας Δυτικής Στερεάς Ελλάδας. Πηγή: Γρηγ. Τσουνής, βλ. σημ. 44, σελ. 4).

δεν ισχύει εξαρχής η άποψη: ότι «Es ist bekannt, dass sich die Osmanen überall um den Brückenbau gekümmert haben»^{42α} (ότι δηλαδή οι Οθωμανοί αδιάκοπα έχτιζαν γεφύρια). Τα γεφύρια και οι συμπληρώσεις τους στα χρόνια της Τουρκοκρατίας κατασκευάζονταν με ισλαμίζοντα τόξα, όχι όμως πάντοτε (πρβλ. γεφύρι Μαυροζούμαινας, εικ. 15Α).

§32. Για τη σύγχυση ως προς τον χρόνο κατασκευής τους που προκαλούσαν ακόμα στις αρχές του 19ου αι. όλα αυτά τα παλαιότερα γεφύρια είναι χαρακτηριστική μια πληροφορία του Γάλλου διπλωμάτη κ.ά. Πουκεβίλ (François - C.-H.-L. Rouqueville, 1770-1838)⁴³. Αναφέρεται σε ένα γεφύρι στα έλη νότια του Αγρινίου. Πράγματι θαυμαστό αφού είχε 363 (!) τόξα και μήκος περ. 600 toises [προς 1.949 μ.] ήτοι 1.169 μ., που αν αληθεύει, τότε ήταν το μεγαλύτερο γεφύρι σε ελληνικό έδαφος: λοιπόν ο Πουκεβίλ το θεωρούσε έργο των Ρωμαίων, οι Έλληνες των Νορμανδών, οι Τούρκοι του Σουλεϊμάν [να υποθέσουμε του Νομοθέτη, 1520-1566]: Πρόκειται για τα «Γεφύρια του

Αλάημπεη» μεταξύ των λιμνών Λυσιμαχίας και Τριχωνίδας (εικ. 19). Αυτά λοιπόν, σύμφωνα με την παράδοση, γύρω στα 1773 ο μουσελίκης της ευρύτερης περιοχής τότε ονομαζόμενης «Κάρλελι», ο Αλάη-μπέης αποφάσισε την κατασκευή τους για να διευκολυνθεί το πέρασμα του βάλτου, που υπήρχε ανάμεσα στις δύο λίμνες⁴⁴. Σήμερα ο βάλτος έχει αποξηρανθεί και διατηρεί μέρος από εκείνα τα γεφύρια, των οποίων η εμφάνιση προδίδει προχειρότητα και κάθε άλλο παρά ευτεχνία (εικ. 20).

§32α. Υπάρχει ένα γεφύρι, αρχικά με 8 ή 10 τόξα, που όσο εσώζονταν ίσως να μην είχαν αλλοιωθεί, όπως δεν έχει αλλοιωθεί με προσθήκες το σημερινό εναπομένον: είναι το λεγόμενο «Κλειδί» στη Μακεδονία, δίπλα στη νέα εθνική οδό από Αθηνών [τώρα πιά ΠΑΘΕ!], περί τα 25 χλμ. πριν από τη Θεσσαλονίκη⁴⁵. Αυτό το τόξο διατηρεί τη δομή, τη χάρη και την ορμή των χρόνων που κατασκευάστηκε περί το 300 μ.Χ. (εικ. 21). Αυτό και όλα τα παλιά γεφύρια ορθώνονταν πάντοτε ως παραδείγματα διδακτικά μιας προσιτής και κατανοητής τεχνολογίας από τους πρωτομαστόρους γεφυροποιούς για πολλούς αιώνες.

§33. Τούτο το γεφύρι (το «Κλειδί») στέκει τώρα σα μουσειακό είδος μέ-

Εικ. 21. «Κλειδί» (κοντά στη Θεσσαλονίκη και στο ομώνυμο χωριό): το εναπομένον καλολαξευμένο λίθινο τόξο πολύτοξης ρωμαϊκής γέφυρας, έργο περί το 300 μ.Χ. επί του Λουδία, ο οποίος τώρα έχει αλλάξει κοίτη. Όψη από τα ανάντη (= βορειοδυτικά). (Φωτ. 2 Ιουλ. 2000. Φωτοθήκη Α.Π.: Φ.00.VI/1, αρ. 34).

Εικ. 22. Η εγκαταλειμμένη, από τους ανθρώπους και το ποτάμι της Άραχθο «γέφυρα της Κυράς» κοντά στη Μπαλντούμα Ηπείρου, έργο του 1762. Όψη από τα κατάντη (Φωτ. 10.5.1995, Α.Π.).

σα στην πεδιάδα, καθώς ο ποταμός Λουδίας που τον γεφύρωνε, αρνήθηκε τις υπηρεσίες του και μετατόπισε την βαθεία κοίτη του. Η μετατόπιση κοίτης δεν είναι πολύ συχνό, αλλά όχι και ασυνήθιστο φαινόμενο. Στην Ήπειρο πάνω στον παλιό δρόμο (δρόμο και των περιηγητών, βλ. Leake, Dupré κ.ά.) Ιωαννίνων-Μετσόβου, στη «Μπαλντούμα», στέκει ένα γεφύρι, του οποίου μερικά τόξα διατηρούνται τώρα μέσα στα χωράφια δεξιά από τον Ζαγορίτικο κλάδο του Αράχθου (και ακριβώς στη συμβολή του με τον Μετσοβίτικο, γιαυτό και η θέση εκεί ονομάζεται «Διπόταμο») (εικ. 22). Προφανώς είναι το «γεφύρι της Κυράς», έργο του 1762 της μητέρας του Καλιό-Πασιά των Ιωαννίνων⁴⁶, του οποίου γεφυριού κατέρρευσαν τόξα το 1880⁴⁷. Αντίστοιχο παράδειγμα γέφυρας ιστορικότερου χορηγού προσφέρει η γέφυρα του Ιουστινιανού (βασίλευσε 527-565) στο μικρασιατικό ποταμό Σαγγάριο⁴⁸, γέφυρα που όταν κατασκευάστηκε παρουσίασε νέες τεχνολογικές βελτιώσεις στα βάθρα^{48α}, και που μόλις κατά τον 19ο αι. εγκαταλείφτηκε από την κοίτη του (εικ. 23). Γνωρίζουμε αρκετά εγκαταλειμμένα γεφύρια, όπως το απλό μονότοξο μεταξύ Αγίου Κοσμά-Κυπαρισσιού Γρεβενών⁴⁹, ή το σημαντικό κάποτε τρίτοξο της Τριάδας Κοζάνης⁵⁰. Εν μέρει εγκαταλειμμένη, εν μέρει καταστραμμένη είναι και η πολύτοξη γέφυρα Παπαστάθη στον Άραχθο, που είχε κτιστεί το 1746⁵¹. (Βλ. και §36).

Εικ. 23. Γέφυρα Ιουστινιανού, περ. 560 μ.Χ. στο Σαγγάριο (Sakarya). Πάνω: χαρακτηριστική Charles Texier, έκδ. 1839. Κάτω σύγχρονη φωτογραφία: το ποτάμι έχει αλλάξει κοίτη. (: Cyril Mango, *Byzantine Architecture*, faber and faber / Electa, 1976, σ. 72). Σημειώνεται η διατήρηση των ολόλιθων ημικυκλικών ρωμαϊκών τόξων και η προσθήκη καμπύλων υψηλών εμβόλων προ των μεσοβάθρων.

§34. Τα παραδείγματα δεν λείπουν και από τη νοτιότερη Ελλάδα. Του πελοποννησιακού ποταμού Λάδωνα μετατόπιση άφησε δεξιά του εκτός κοίτης μονότοξη γέφυρα στο Φιλέϊκο κάμπο επαρχίας Καλαβρύτων. Στην Αρκαδία ενίοτε ακούγονται ως «Ξερογέφυρα». Μια εντυπωσιακή περίπτωση απαντάμε στη νήσο Ζάκυνθο (εικ. 24)⁵². Εκεί στη θέση «Αργάσι» παράλληλος με την πεδινή παραλία δρόμος καταποντίστηκε από το πέλαγος και μαζί του η τρίτοξη – με καλολαξευμένα μέτωπα τέλειων ημικυκλικών τόξων, χωρίς μεταλλικούς συνδετήρες «άρπεζες» (βλ. §68)– γέφυρα (ένα από τα έργα της «Επτανήσου [πρώτης συντεταγμένης ελληνικής] Πολιτείας», γέφυρα

Εικ. 24. Ζάκυνθος, θέση «Αργάσι». Η τρίτοξη νυν «θαλασσογέφυρα», έργο του 1805 της «Επτανήσου [πρώτης ελληνικής] Πολιτείας» – Πάνω: το σύνολο της τρίτοξης γέφυρας. (Φωτ.: προ του 1975, Διονυσίου Α. Ζήβα, αρχιτέκτονα καθηγητή, Αθήνα). – Κάτω: το κεντρικό τόξο με την επιγραφή «1805». (Φωτ.: περίπου 1995, Νικ. Βασιλικού, Αρχείο Ιωάνν. Ν. Κούτση, αρχιτέκτονα, Αθήνα).

με επιγραφή του 1805, που τον εξυπηρετούσε, βρίσκεται τώρα μαζί του μέσα στη θάλασσα, πραγματική θαλασσογέφυρα, «γέφυρα ποντιάδα» όπως θα έλεγε ίσως ο Πίνδαρος (Ισθμιονίκης IV, 35).

Ανοίγω παρένθεση: 30 χρόνια πριν ήταν εκεί μια ειδυλλιακή αμμουδιά, το νερό τόπινες στο ποτήρι· τώρα τείχος κτισμάτων και λερή η θάλασσα. Θυμάμαι όνειρο φωτεινό να παίζουμε σκάκι με το Γιάννη Ν. Κούτση σε επιπλέουσα σκακιέρα στον ακύμαντο καθρέπτη ωθώντας την ανεπαίσθητα χωρίς να βρέχονται τα πιόνια και σιγοπερπατώντας στην ανάβαθη, διάφανη κι αμμουδερή θάλασσα... Κλείνει η παρένθεση.

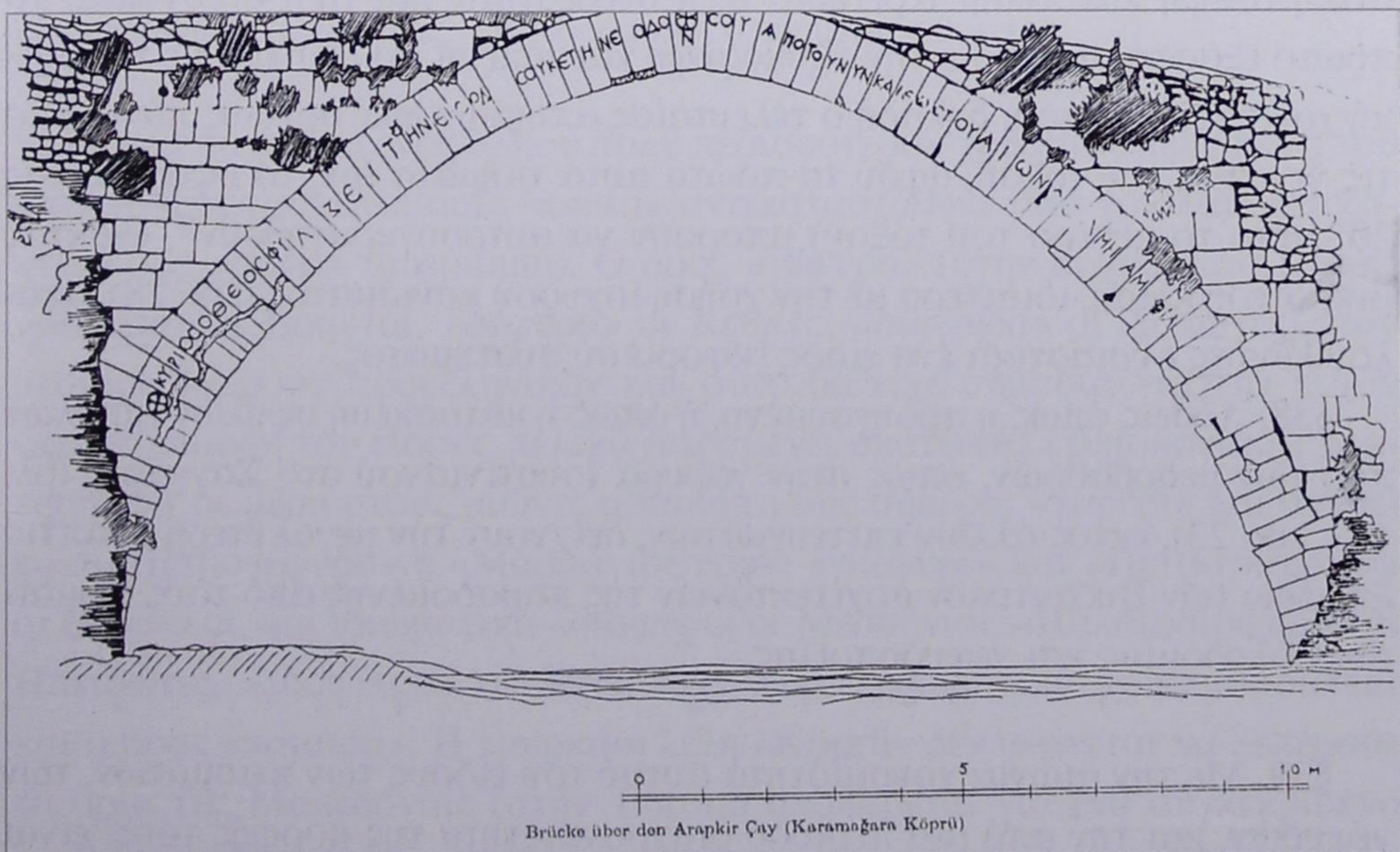
§35. Για την ύπαρξη ενίοτε συνέχειας ή επανάληψης μορφών και δομών εντυπωσιακά συνηγορεί η γέφυρα Karamağara κοντά στο Elaziğ της Ανατολίας πέρα από τον Ευφράτη (εικ. 25 και 26). Πρόκειται για μια γέφυρα καμπουρωτή, μονότοξη ανοίγματος 17 μ. και ύψους 10 μ. περίπου. Το σημαντικότερο είναι τούτο: το καλολαξευμένο τόξο της είναι ελαφρά αιχμηρό, έτσι ώστε θυμίζει γεφύρι στην Τουρκία και στα Βαλκάνια στη μακριά διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αλλά η γέφυρα είναι βυζαντινή, όπως αποδεικνύει η ελληνική επιγραφή πάνω στους θολίτες της, η οποία την χρονολογεί όχι αργότερα από τον 6ο μ.Χ. αι. (εικ. 26)⁵³: ΚΥΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΣ ΦΥΛ[Α]ΞΕΙ ΤΗΝ ΕΙΣΟΔ[Ο]Ν ΣΟΥ ΚΕ ΤΗΝ Ε[Ξ]ΟΔΟΝ ΣΟΥ ΑΠΟ ΤΟΥ ΝΥΝ ΚΑΙ ΕΩΣ ΤΟΥ ΑΙΩΝΟΣ, ΑΜΗ[Ν], ΑΜ[ΗΝ], Α[ΜΗΝ]· (πρόκειται για την περικοπή από τον Ψαλμό του Δαβίδ 120, στίχον 8).

§36. Της ίδιας μορφολογίας, είναι και η «Καμάρα», λείψανο επιστημονικά αδημοσίευτης παλαιοχριστιανικής γέφυρας (μάλλον του 5ου μ.Χ. αι.) στην Πυλαία Θεσσαλονίκης, σήμερα εκτός κοίτης και μερικά καταχωμένης (εικ. 27)⁵⁴. Η δομή των βάρων της είναι συμπαγής από στρώσεις οπτοπλίνθων και ενδιάμεση λιθορριπή μέσα σε άφθονο υδραυλικό κονίαμα. Πρέπει να είχε μια καμάρα, της οποίας το (με ατημέλητα λαξευμένους από πρόχειρο λίθο θολίτες) τόξο εμφανίζει τώρα άνοιγμα 5,85 μ. με ύψος 1,95 μ. Ο έμπειρος όμως πρωτομάστορας άφησε έκδηλα τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: το τόξο όχι μόνο δείχνει επίσης ελαφριά αιχμηρή απόληξη, αλλά παρουσιάζει ακόμα τους δύο εκατέρωθεν κλάδους του να ανήκουν όχι απλά σε τμήμα ενός κύκλου, αλλά σε δύο, κατά τρόπον όμως ανεπαίσθητο, – δηλαδή το τόξο είναι τετράκεντρο (- πρόκειται για τη λύση που απαντάμε συχνά, πιο έκδηλα και τεχνικά στα μεταγενέστερα οθωμανικά τόξα).

§37. Δίνεται η εντύπωση ότι και στα δύο τελευταία παλαιοχριστιανικά παραδείγματα (Karamağara Köprüü και γέφυρα «Καμάρα»), χρονικά σύγχρονα και χωρικά τόσο απομακρυσμένα, ακολουθήθηκε η ίδια κατασκευα-

Εικ. 25. Γέφυρα Karamağara κοντά στο Elaziğ της ανατολικής Μικράς Ασίας. Και όμως το «ισλαμίζον» τόξο είναι προϊσλαμικό έργο βυζαντινών μαστόρων του 6ου μ.Χ. περίπου αιώνα: μια μορφή που διαγωνίστηκε σχεδόν για 1½ χιλιετία (: πηγή Cyril Mango, *Byzantine Architecture*, faber and faber / Electa, 1979, μετά τη σ. 72 πίν. VI).

Εικ. 26. Η γέφυρα Karamağara (Karamağara Köprü). Γραμμικό σχέδιο με την ελληνική επιγραφή της (Fr. Hild, (βλ. σημ. 53), σ. 145, εικ. (Fig.) 7).

Εικ. 27. Πυλαία Θεσσαλονίκης, γειτονιά «Καπουτζήδες», θέση και γεφύρι «Καμάρα» (τώρα κι αυτό εκτός κοίτης). Λείψανο παλαιοχριστιανικής γέφυρας μάλλον του 5ου αι. μ.Χ. Παρατηρείται ότι το τόξο δεν είναι μόνο (ελαφρά) οξυκόρυφο, αλλά διακρίνεται τελικά σε τέσσερις καμπύλους κλάδους (φωτ.: 3 Δεκ. 1999, Φωτοθήκη Α.Π.: Φ.99.XI / τελ., αριθ. 20).

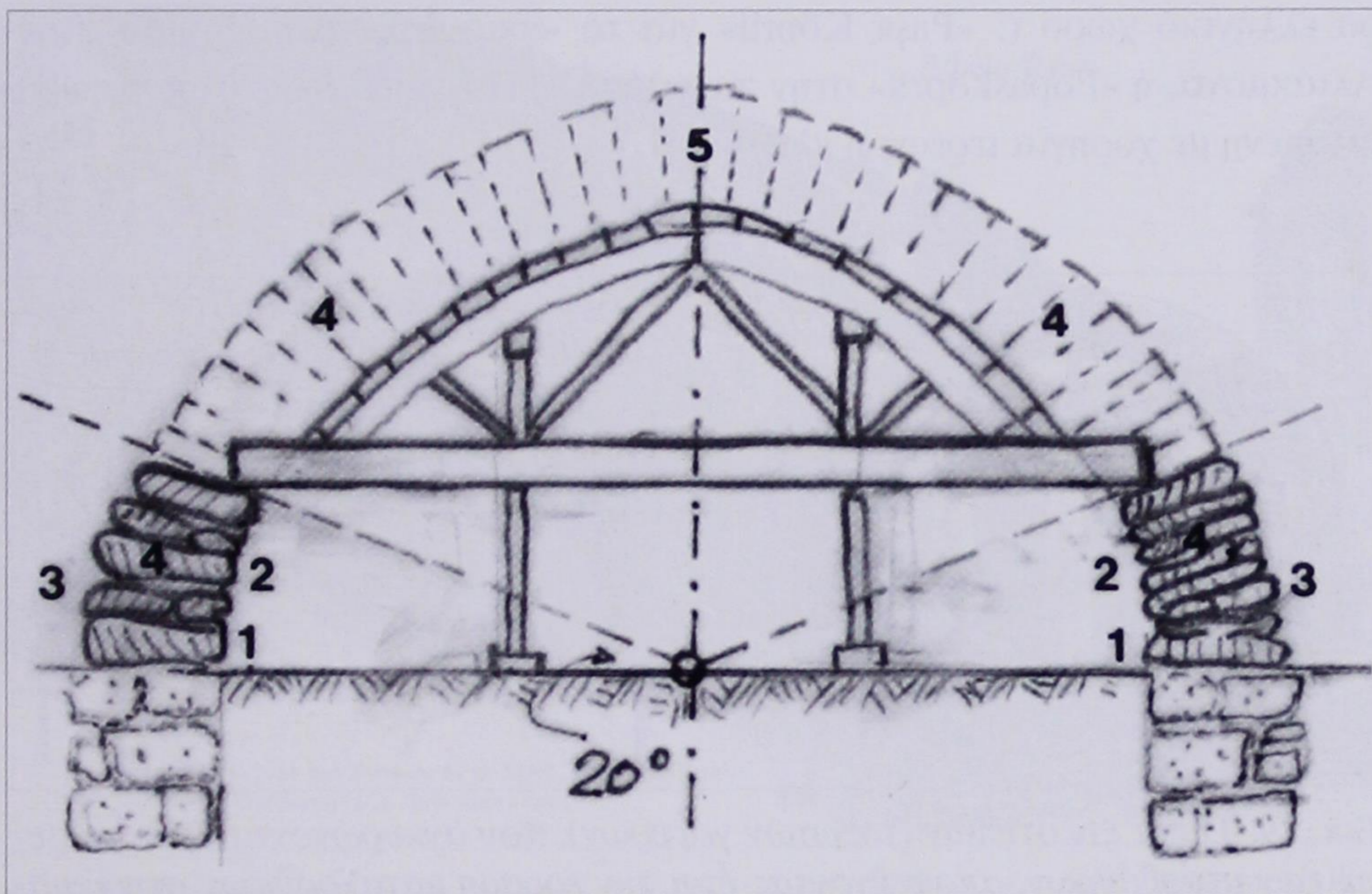
στική σκέψη και λύση. Κριτήριο α) η στερεότητα και β) η οικονομία: Το πρώτο εξασφαλίζεται με την οξυκόρυφη κατασκευή, το δεύτερο με τη μερική χρήση ξυλότυπου: δηλαδή ο τελευταίος αποφεύχθηκε αμέσως πάνω από τις γενέσεις του τόξου, αφού τα πρώτα αυτά τμήματα έως το ύψος γωνίας 20° (από το κέντρο του τόξου) μπορούν να αυτοσυγκρατηθούν⁵⁵, έχοντας μικρότερη κλίση, ιδιαίτερα με την χρήση ισχυρού κονιάματος (εικ. 28), ακολουθώντας ουσιαστικά ένα είδος εκφορικού συστήματος.

§38. Λύσεις όπως η προηγούμενη, ή όπως η κατασκευή υψηλών εμβόλων προ των μεσοβάθρων, όπως στην γέφυρα Ιουστινιανού στο Σαγγάριο (βλ. §33, εικ. 23), εκτός άλλων επιτευγμάτων, δείχνουν την μεγαλύτερη ανάπτυξη μέσω των Βυζαντινών αρχιτεκτόνων της παραδομένης από τους Ρωμαίους θολοδομίας και γεφυροποιίας.

*

§39. Με την αιώνια χρησιμότητα αυτού του είδους των κτισμάτων, των γεφυρών, και την από μια περίοδο διαχρονικότητα της μορφής τους, είναι εντυπωσιακό ότι επιβίωσε και η αρχαϊκή ονομασία τους. (Ενώ δεν συνέβη

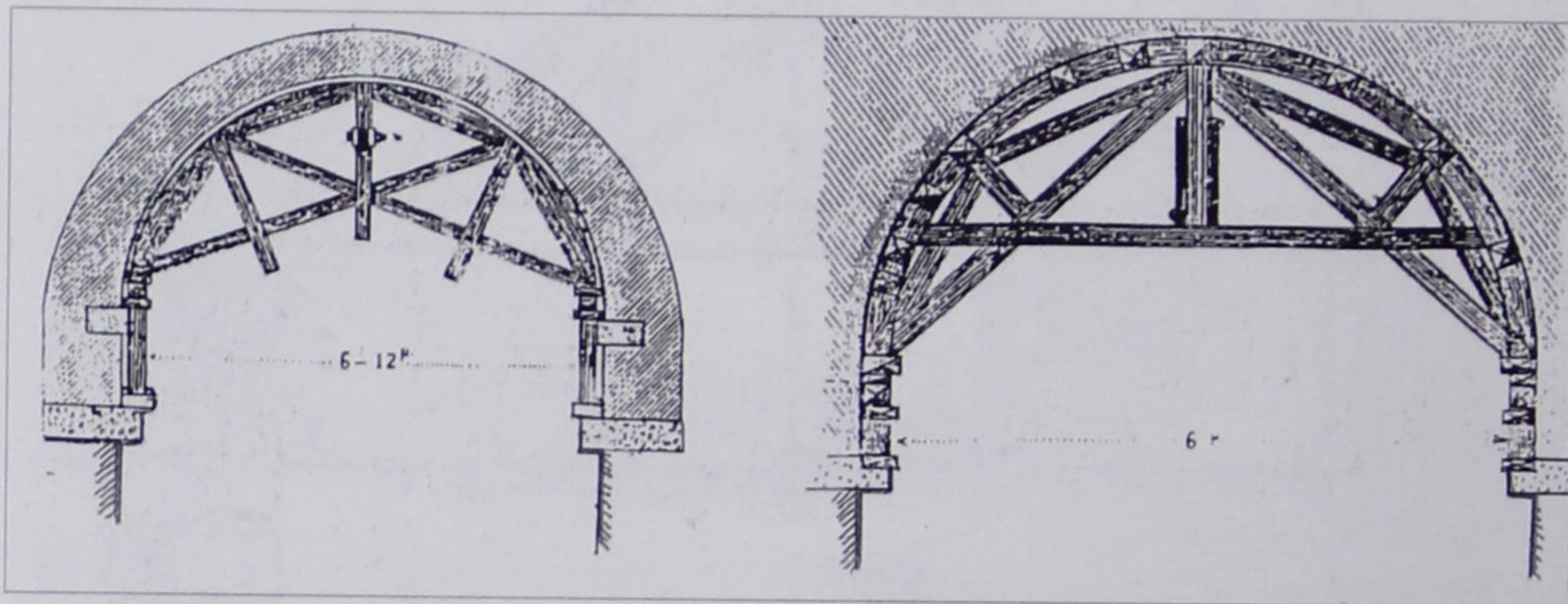
Εικ. 28. Σκαρίφημα χρήσης ξυλοτύπου τόξου μόνο πάνω από την γωνία 20° , υπέρ τις γενέσεις (Α.Π. 27.06.2000, προβλ. O'Connor, (σημ. 55) σσ. 174-175, εικ. (fig.) 143).

ΥΠΟΜΝΗΜΑ. Το τόξο είναι ελαφρά οξυκόρυφο. - 1. γενέσεις τόξου. - 2. «εσωράχιο», ολόκληρη η εσωτερική καμπύλη επιφάνεια τόξου, ορατή δε στην κάμαρα γέφυρας. Λέγεται και «άντυγα» (αρχ. και βυζ. ή ἄντυξ). - 3. «εξωράχιο», ολόκληρη η εξωτερική επιφάνεια, η ράχη της καμάρας, σκεπασμένη από τα «τύμπανα», το «μπάζωμα» και το κατάστρωμα συνήθως στα γεφύρια. - 4. οι «θολίτες» ή «καμαρολίθια», όλοι οι σφηνωτοί λίθοι του θόλου ή καμάρας. - 5. το «κλειδί», ο κορυφαιός θολίτης.

το ίδιο με το όνομα ενός άλλου πολύ περισσότερο χρήσιμου κέλυφους, του οποίου η αρχική ονομασία «οικία» αντικαταστάθηκε από τον λατινοβυζαντινό όρο «σπίτι» (hospitium). Ο όρος «γέφυρα» (στην αρχαιότητα επίσης «βέφυρα» οι Βοιωτοί, «δέφυρα» οι Κρήτες, «δίφουρα» οι Λάκωνες), που μερικοί θεωρούν προελληνικόν και αυτό θα είχε σημασία για την τυχόν έκτοτε ύπαρξη του είδους, τελικά παραμένει σκοτεινής ετυμολογίας⁵⁶. Διατηρήθηκε δε μέσα στους αιώνες αδιάκοπα έως σήμερα: «γεφύρι» και συνθετικά «Πετρογέφυρο» ή «Μαρμαγιόφυρο», «γκεφύρι» και «Πετρογκέφυρο» οι Θεσσαλοί, και ιδιωματικά «διοφύρι» οι Μεσσήνιοι, «Παλαιοδιόφυρο» οι Ηπειρώτες, «ιδοφύρο» οι Μανιάτες. Συμπληρωματικά χρησιμοποιείται και ο όρος «καμάρα». Η τούρκικη λέξη «Köprü» δεν φαίνεται να ξεπέρασε τα όρια της Μακεδονίας (στην Έδεσσα αναφέρεται για ένα συγκεκριμένο γεφύρι, το «Κιουπρί»). Οι Τούρκοι βέβαια τον χρησιμοποιούσαν σ' ευρύτε-

ρο ελληνικό χώρο (: «Ραφα Κόργι» για το «γκιουφύρ' του Πασιά» στον Αλιάκμονα, ή «Ρορaskörü» στην παραλία της Πιερίας, προφανώς γέφυρα κτισμένη με χορηγία ιερέως ή κληρικού).

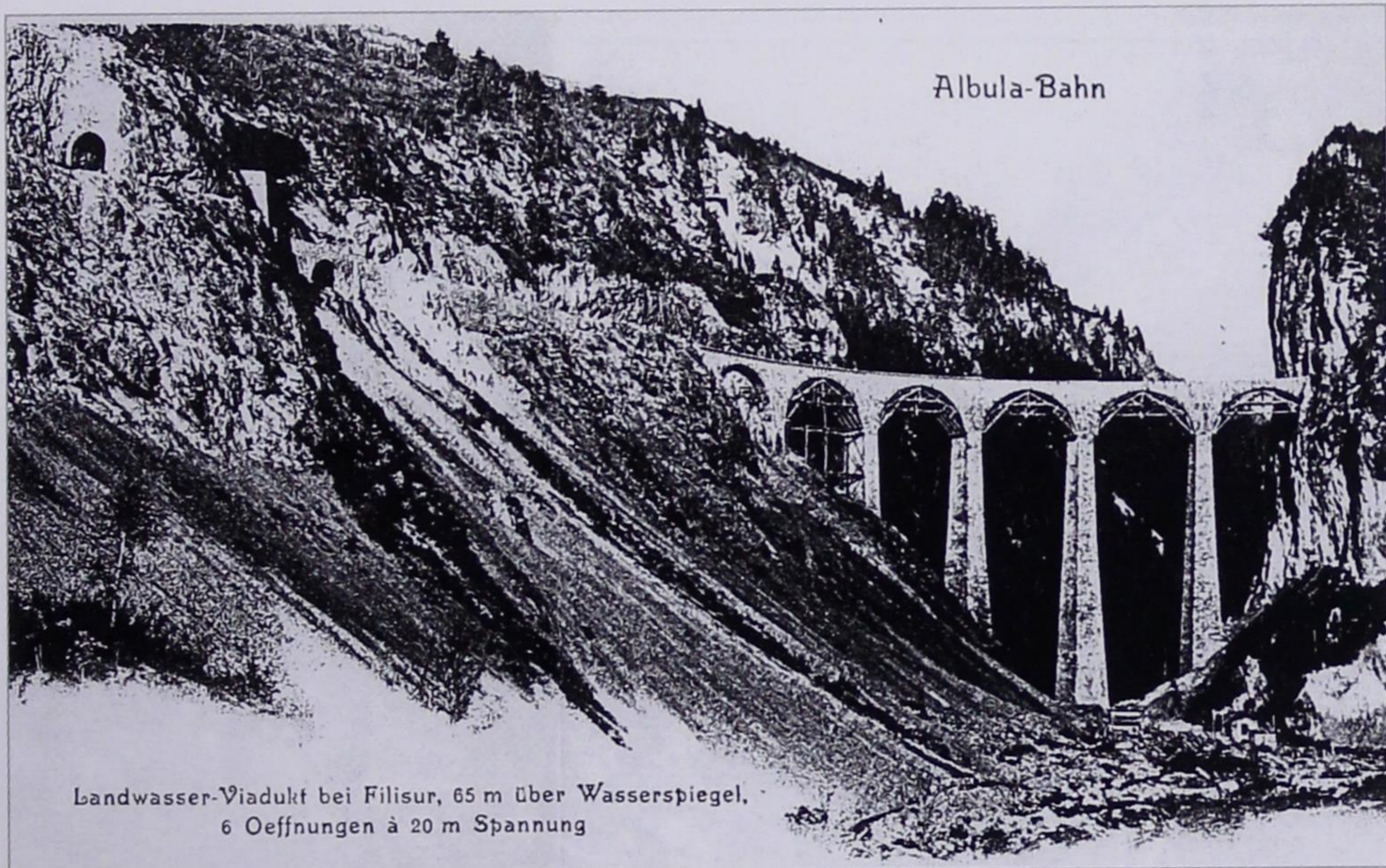
* * *

Εικ. 29. Τύποι ξυλότυπων (τοξωτών γεφυρών), που αγκυρώνονται στην κορυφή των μεσοβάθρων, αποφεύγοντας έτσι την έδραση κατακορύφων στηριγμάτων του ξυλότυπου κατ' ευθείαν στην κοίτη του ποταμού. Ο αριστερός ξυλότυπος είναι κατάλληλος για ανοίγματα από 6 έως 12 μ. (: Δ. Γονατάς, βλ. τίτλο στη σημ. 58. Αρχείο Αντ. Γαλερίδη, Πολ.-Μηχ., Λάρισα).

§40. Τρεις είναι οι μεγάλες δυσκολίες στην κατασκευή γεφυριών: 1. Η κατασκευή του τόξου τους. 2. Η θεμελίωσή τους, ιδίως στα πεδινά. 3. Η επιλογή της εποχής, που θα γίνει το έργο. Η τελευταία είναι πολύ σημαντική καθώς σχετίζεται με τη στάθμη και την ορμή των νερών του ποταμού που θα γεφυρωθεί. Η ορμητική δε πλημμύρα του είναι ο μεγάλος αστάθμητος (ως προς το πότε θα συμβεί) συντελεστής. Το «Πετρογκέφυρο» του Ομολίου, που πριν αναφέραμε, καταποντίστηκε κατακαλόκαιρα, ανήμερα της Αγια-Σωτήρας (6 Αυγούστου) στα 1811.

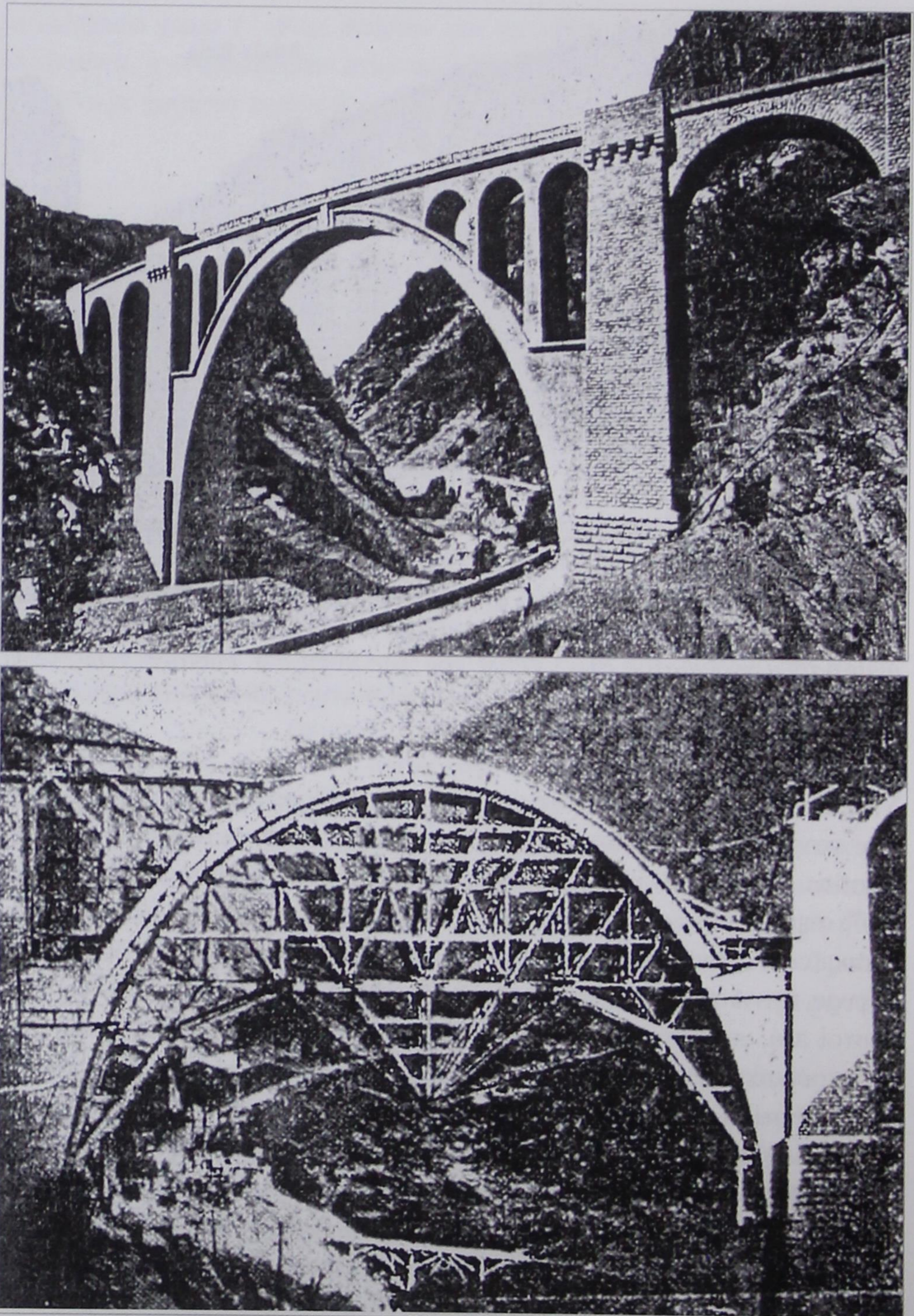
§41. Γιατί η πλημμύρα είναι ο μεγάλος κίνδυνος, όταν κατασκευάζεται του γεφυριού το τόξο (ή σειρά των τόξων) πάνω στα ξύλινα καλούπια, των οποίων τα υποστηρίγματα πατάνε (όταν πατάνε) στην κοίτη του ποταμού, εκτεθειμένα στα βίτσια και στα ρεύματά του. Ήταν δυνατόν να στηριχτούν διαφορετικά; Υποστηρίζεται ότι μπορούσε με αγκύρωση του ξυλότυπου στις ακραίες στηρίξεις⁵⁷. Πράγματι σε εγχειρίδια γεφυροποιίας του τέλους του 19ου αι. δημοσιεύονται υποδείγματα ξυλοτύπων αγκυρωμένων στα ακρόβαθρα γεφυρών ανοίγματος 6 έως 12 μ. (εικ. 29)⁵⁸. Σύγχρονα στην Ευρώπη κατασκεύαζαν λίθινες γέφυρες με τον ίδιο τρόπο στήριξης ξυλότυπου ανοίγματος τουλάχιστον 20 μ. (εικ. 30)⁵⁹. Αλλά το εκπληκτικό είναι τούτο:

Εικ. 30. Εικόνα από καρτ-ποστάλ χρονολογούμενο πριν το 1902: Albula-Bahn. Landwasser - Viadukt bei Filisur της Ελβετίας. (Γέφυρα σιδηροδρόμου ύψους 65 μ. με 6 τόξα ανοίγματος 20 μ.) Verlag von Ant. Reinhardt. Photogr., Chur. –Σημ. Διακρίνονται κάτω από τα τόξα οι ξυλότυποι στηριζόμενοι στις κεφαλές των βάθρων. (Αρχείο Αντ. Γαλερίδη, Πολ.-Μηχ., Λάρισα).

Υπερυψώθηκαν εκεί τεράστιες γέφυρες σε χαράδρες χρησιμοποιώντας σχεδόν φανταστικούς ξυλότυπους σχήματος κρεμαστού ριπιδίου / βεντάγιας (centina a ventaglio) με αγκύρωση τελική στη βάση των ακροβάθρων (εικ. 31)⁶⁰: σημειώνεται: α) ο ριπιδοειδής ξυλότυπος ενισχυόταν με ατσάλινες ράβδους (cavi d' acciaio) και β) ακριβώς με τέτοιον ξυλότυπο οικοδομήθηκε η γέφυρα του Λουξεμβούργου ανοίγματος περ. 84 μ.⁶¹. Και οι δικοί μας, λιγοστοί πιά, γεροντότεροι μαστόροι μιλάνε για παρόμοια «κρεμαστή» [από τα ακρόβαθρα] σκαλωσιά, εννοείται σε μικρού ανοίγματος γεφύρια (βλ. πριν). Η σειρά από «σκαλότρουπες» (δοκοθήκες) στη γένεση των τόξων είναι τουλάχιστον ένδειξη για τα παραπάνω (–όχι απαραίτητα και απόδειξη).

§42. Δεν είμαστε ικανοποιητικά κατατοπισμένοι γι' αυτά τα θέματα στήριξης ξυλοτύπων στον τόπο μας. Πιστεύω όμως ότι οι πρωτομάστοροι μας δεν ήταν εξοικειωμένοι με τα ευρωπαϊκά συστήματα. Έτσι στην Κόνιτσα με τους καλούς και ταξιδεμένους μαστόρους, όταν προφανώς το θέρος του 1913 επισκευάσανε το λίγο πριν (22 Φεβρουαρίου 1913) βομβαρδισμένο γεφύρι της⁶², τα ξύλινα στυλώματα του ξυλότυπου τα πατήσανε καταμεσής στην κοίτη του Αώου (εικ. 32)⁶³. Υπενθυμίζουμε δε ότι το ποτάμι τούτο εί-

Εικ. 31Α και Β. Ponte di Scarassou - 31Α (επάνω). Μετά την αποπεράτωση της. - 31Β. Κατά τη διάρκεια κατασκευής του μεγάλου κεντρικού τόξου της επί ριπιδοειδούς ξυλοτύπου (πηγή: βλ. σημ. 60, εικόνες εκεί και εδώ στους υπότιτλους αντίστοιχα Fig. 7 και 8. Αρχείο Αντών. Γαλερίδη, Πολιτικού-Μηχανικού, Λάρισα).

Εικ. 32. Γεφύρι Κόνιτσας στον Αώο. Έργο 1869-1870 Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα Ζιώγα Φρόντζου (π. 1815 - π. 1893). Εδώ επισκευάζεται μετά τον βομβαρδισμό του το 1913 από τον υποχωρούντα τούρκο Τζιαβίτ Πασά [προφανώς το ίδιο καλοκαίρι]. Τα στηρίγματα του καλουπιού πατήσανε στην κοίτη (Φωτ. Σπ. Μαντά, που αποδίδει στον Fr. Boissonpas).

Εικ. 33. «Του Κούκου το Γεφύρι» ή του Βαλαβάνη, στον Αλφειό, πιο κάτω από την Καρύταινα, μεταξύ Βλαχόρραφτη - Θεισόας (πριν Λάβδα). Κατασκευάστηκε με τη μέριμνα βουλευτή Αθαν. Βαλαβάνη από το κράτος αντί δαπάνης 17.254 δραχ. επί έτους 1880, έργο θαυμαστό του Λαγκαδι(α)νού πρωτομάστορα Αντώνη Κάτσαινου, που —όπως λένε— στήριξε τη σκαλωσιά πάνω σε πάτωμα από σκοιινιά. (Ανασχεδίαση Α.Π. 31.ΧΙΙ.1999, από φωτογραφία στο «Λεύκωμα του Δήμου Γόρτυνος» 1910).

ΧΑΡΤΗΣ ΔΙΑΔΟΣΕΩΣ ΤΟΥ ΤΡΑΓΟΥΔΙΟΥ

Εικ. 34. Χάρτης διαδόσεως του τραγουδιού «Του γεφυριού της Άρτας» ανά τον ελληνικό χώρο (Σχέδιο αρχιτέκτονα Θόδ. Γιαννακόπουλου σε συνεργασία με Αργ. Πετρονώτη, βάσει οδηγιών το

ΟΥ ΓΕΦΥΡΙΟΥ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ» ΑΝΑ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ.

γραφία καθηγ. Γ. Μέγα, που χρησιμοποιήθηκε για την εκπόνηση αντίστοιχου χάρτη στο βιβλίο «Die Ballade von der Arta-Brücke», Thessaloniki, 1976, μεταξύ σσ. 62/63).

ναι απρόβλεπτο, αφού, σε μια περίπτωση, μέσα στο καλοκαίρι του 1809 ξαφνικά την νύχτα της 8 προς την 9 Ιουνίου υπερχείλισε ορμητικό⁶⁴. «Πατάγανε στα μεγάλα γεφύρια τις ξύλινες κολόνες που στήριζαν τα καλούπια στην κοίτη του ποταμού, από δω και από κει από το νερό. Τα στηρίγματα των καλουπιών ήταν όπως τα «ψαλίδια» στη στέγη σπιτιών» μου μεταδίδει ο μάστορο-Ηλίας Δήμου (1910–) από το Πεκλάρι (Πηγή). Εμπειρία έδρασης στύλων σε κοίτη αποκτιώταν και από την κατασκευή ξύλινων γεφυριών (πρβλ. §29). Εν πάση περιπτώσει εξαρτημένοι από τον καιρό οι μαστόροι διαλέγανε την πιο κατάλληλη εποχή.

§43. Σχετικό με το θέμα είναι και το ακόλουθο περιστατικό: Πρέπει να ήταν στα 1879 όταν αποφασίσανε να κτίσουν γεφύρι στον Αλφειό κάτω από του Βλαχόρραφτη της Αρκαδίας. Κατάλληλη θέση βρήκαν σε στένωμα του φαραγγιού του, βάραθρο με απότομες βραχώδεις πλευρές. Εξ αιτίας της θέσης του αντιμετώπιζαν δυσκολίες στο πως να στηρίξουν τον ξυλότυπο. Όμως βρέθηκε πρωτομάστορας που τα κατάφερε. Λένε ότι με «τριχιές» έζωσε και έδεσε τους απέναντι βράχους, έφκιαξε πάτωμα από σκοινί και κατόρθωσε να κτίσει «του Κούκου (ή Βαλαβάνη) το Γεφύρι», που ακόμα υπάρχει (εικ. 33)⁶⁵: υπάρχει πάνω του ακόμα το όνομα του πρωτομάστορα χαραγμένο Αντώνης Κάτσαινος (ήταν από τα Λαγκάδια) και το έτος κατασκευής «1880»⁶⁶. Πρόβλημα παραμένει εάν τα καλούπια στηρίχτηκαν στο σκοινένιο πάτωμα (όπως λένε), ή αγκυρώθηκαν τα στυλώματά τους στις άκρες στους βράχους και το πάτωμα από σκοινιά χρησίμευε ως έδαφος εργασίας⁶⁷.

§44. Διαλέγανε λοιπόν οι μαστόροι να σηκώσουν το γεφύρι –όσο πιο γρήγορα μπορούσαν– τους καλοκαιρινούς μήνες, ξεκινώντας όταν χαμήλωναν τα νερά του ποταμού και τελειώνοντας πριν αρχίσουν το φθινόπωρο οι βροχές. Κατά κανόνα στον ευρύτερο ηπειρο-μακεδονικό χώρο διαλεγόταν η περίοδος πριν από τον Ιούλιο έως και το Σεπτέμβριο. Διαφωτιστικό είναι ένα συμφωνητικό του 1910 για την κατασκευή γέφυρας στο Μαγεργιώτικο (παραπόταμο της Πραμόρτσας, που συμβάλλει στον Αλιάκμονα)⁶⁸. σύμφωνα με αυτό οι μαστόροι του από το Ζουπάνι (σημ. Πεντάλοφος) Βοΐου το υπόγραψαν και ξεκίνησαν το έργο την 4η Ιουλίου και τελειώνοντας εξοφλήθηκαν στις 26 Σεπτεμβρίου. Αλλά σε ολόκληρο το διάστημα της κατασκευής ενός γεφυριού και έως ότου το ξεκαλουπώσουν και το παραδώσουν, η καρδιά των μαστόρων έτρεμε από την αγωνία. Μήπως κι όταν κτίζανε την προηγούμενη της σημερινής γέφυρα του Αράχθου ποταμού στη θέση «Πλάκα», στα 1863, σαν τέλειωσαν και αφαίρεσαν τις σκαλω-

σιές και τα καλούπια, έχοντας στρώσει εκεί δίπλα να φάνε το «ζιαφέτι» (το εορταστικό τραπέζι) για τους μαστόρους, αφού ακούστηκε τρομαχτικός πάταγος, δεν σωριάστηκε το γεφύρι στα εξών συνετέθη;⁶⁹

§45. Πως να μην είχαν αγωνία εκείνοι οι μαστόροι, καλοί και έμπειροι, αδύναμοι όμως εμπρός στα παντοδύναμα φυσικά στοιχεία, όταν σήμερα, ένα χρόνο πριν το 2000, γκρεμίζονται γέφυρες κατά την κατασκευή τους, έργα που τεχνουργούνται με όλα τα σύγχρονα μέσα από κατασκευαστικές εταιρείες κολοσσούς: όπως η μήκους 65 μ. γέφυρα του οικισμού Κορωπί, κατασκευαζόμενη από το συγκρότημα «Αττική Οδός», που καταρρέοντας από «άγνωστη —μέχρι στιγμής— αιτία» στις 24 Νοεμβρίου 1999, έγινε ένα κουβάρι από σίδερα και μαδέρια και αιτία να σκοτωθούν 2 και τραυματιστούν 9 εργαζόμενοι...⁷⁰

§46. 333 είναι στον ευρύτερο ελληνικό χώρο οι παραλλαγές του τραγουδιού του γεφυριού της Άρτας, που μοιρολογούν τα βάσανα του θεμελιώματος και του φκιαξίματος μιας γέφυρας, της τραγικής μοίρας των μαστόρων και των δικών τους (εικ. 34)⁷¹.

Εικ. 35. Η γέφυρα της Κόνιτσας ακριβώς στο σημείο εξόδου του Αώου στην κοιλάδα Κόνιτσας (όψη από κατάντη). (Φωτ.: Τρίτης 9 Μαΐου 1995, Φωτοθήκη Α.Π.: Φ. 95.V/4, αρ. 5).

Εικ. 36. Η γέφυρα της Τατάρνας ή Μαρδάχας [σήμερα βυθισμένη στην τεχνητή λίμνη Κρεμαστών] της λεκάνης του Αγραφιώτη. (Πηγή: Γ. Α. Μέγας, Το τραγούδι του Γεφυριού της Άρτας... 1971, μετά την σελ. 190 πίναξ Β', όπου όμως λανθασμένα υπο-γράφεται «Γέφυρα της Κονίτσης»).

§47. Εξαιτίας των άδηλων συνθηκών θεμελίωσης, και παρά τη δυσκολία κατασκευής γεφυριών με μεγάλο άνοιγμα, ήταν τελικά τυχεροί όταν μπορούσαν να φτιάξουν μονότοξα, έστω μεγάλα γεφύρια. Η λύση μπορούσε να πραγματοποιηθεί σε στενώματα του ποταμού, συνηθέστερα σε χαράδρες, ιδιαίτερα στο σημείο εξόδου τους στην πεδιάδα, όπως στην Κόνιτσα (εικ. 35)⁷² και Τατάρνα (εικ. 36)⁷³ κ.ά. Εντυπωσιακή προβάλλει η περίπτωση του έστω δίτοξου γεφυριού στη μνημειώδη έξοδο ονόματι «Καρούτες» του εξαιρετικά στενού, ορθόψηλου φαραγγιού «Πορτίτσες» του Βενέτικου ποταμού κάτω από το χωριό Σπήλαιο Γρεβενών, όπου μια μικρή καμάρα [με άνοιγμα της τάξεως 5 μ.] κτίστηκε βοηθητική στη μεγάλη κύρια καμάρα ανοίγματος 24 μ. (εικ. 37)⁷⁴, αξιοποιώντας ένα βράχο στην κοίτη.

Υπάρχουν μεγάλα μονότοξα γεφύρια, που τείνουν και ξεπερνούν τα τριάντα μέτρα· πολλά από τα παλαιότερα μεταξύ τους είναι από τα πιο μεγάλα: - άνοιγμα 28 μ. παρουσιάζει το γεφύρι της Πόρτας ή του Αγίου Βησ-

Εικ. 37. Δίτοξο (με ανακουφιστικό τόξο) γεφύρι «στις Πορτίτσες», θέση «Καρούτες», φαράγγι του Σπηλαιίου Γρεβενών (φωτ. Άγγελου Σινάνη στο ένθετο «Ταξίδια στην άλλη Ελλάδα» τόμ. Β' (σ. 63 εικ. 14) του περιοδ. «Ο-300» τεύχος 33 (Ιουλ. 2000).

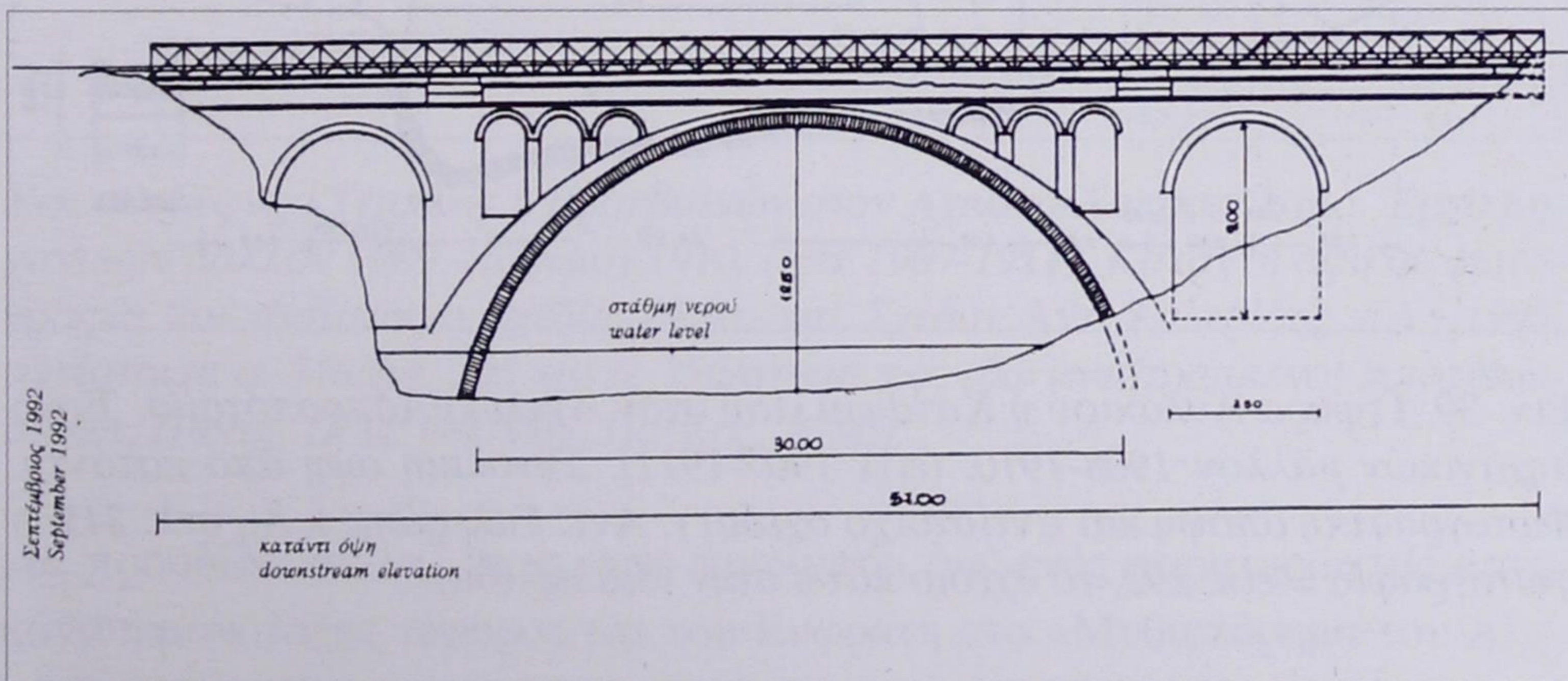
+ πηραται μεται ουω αλεξανδρος επι τον ευφρατην ποταμον και τυτον γεφυροσ, δεβη την γεφυραν

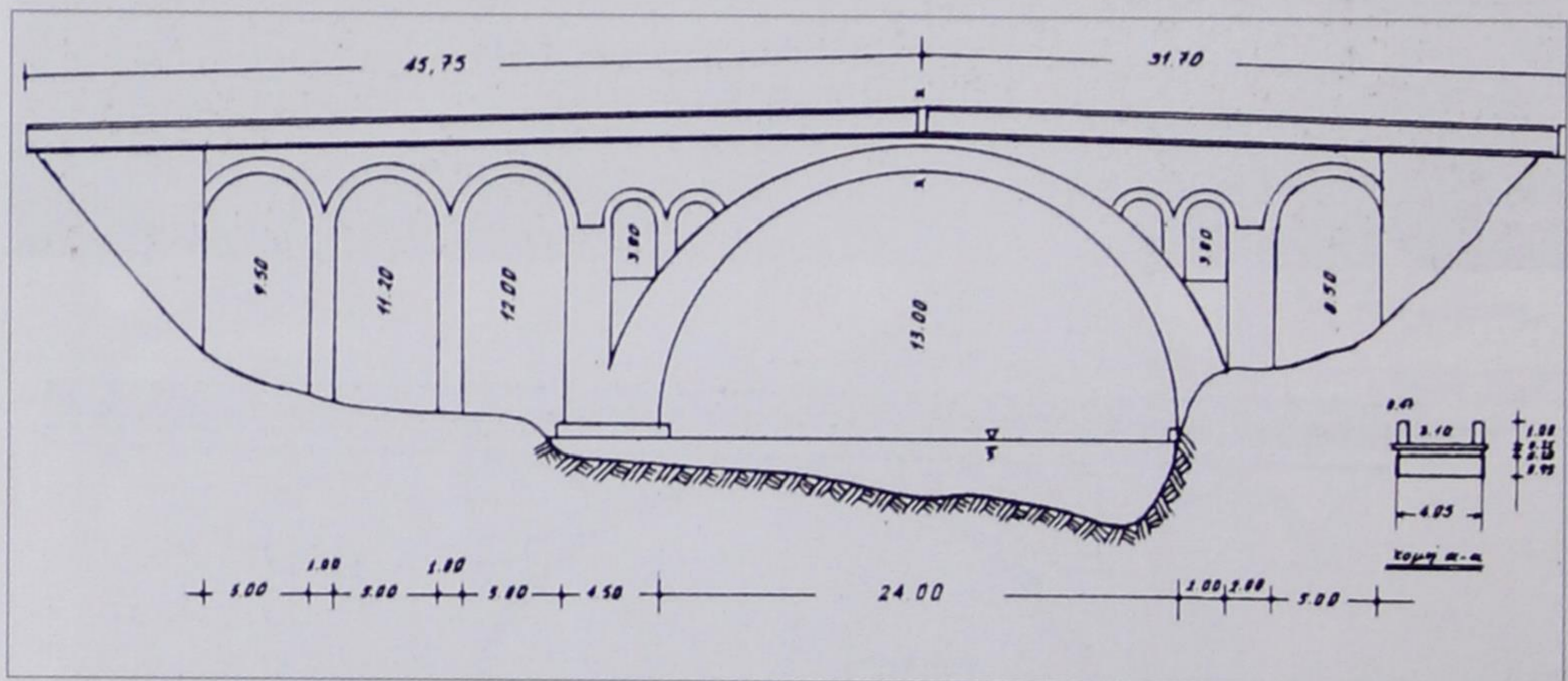
حضرت اسکندر هر مؤذ
در بای او زرین
کو پی تو رو ب
عسکرین کچرک
استد که عسکر
او کینه و افر صومعه
کتاب عسکر دن
تور تو ب قجر و قلزین
تصویر بدر و حضرت
اسکندر در بای کچرک
عسکره کو پی
بوز مشدر

+ και ευθεος εκελευσθ διαλυθηναι τα ζευματα. ενθα και σκηνο ποιουμενοι, ομαθεζογτο.
حضرت اسکندر هر مؤذ در یاس ای کچرک کوی عظیم
حصاره ارغابوب فرشا تو رو ب تصویر در

Εικ. 37Α. Ο Μέγας Αλέξανδρος περνάει μονότοξη γέφυρα στον Ευφράτη: «φ. 68r – Άνω: Ο Αλέξανδρος έφτασε στον Ευφράτη ποταμό και, αφού τον γεφυρώσε, τον πέρασε με όλο το στρατό του. – Κάτω: Και αμέσως διέταξε να διαλύσουν τη γέφυρα· ύστερα έμειναν εκεί σε σκηνές». (Πηγή: Το Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου, Κώδιξ 5 Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας. Εισαγωγή: Νικολέττα Σ. Τραχούλια. (Αθήνα:) Εκδόσεις Εξάντας (1997), σελ. 185 = φ. 68r).

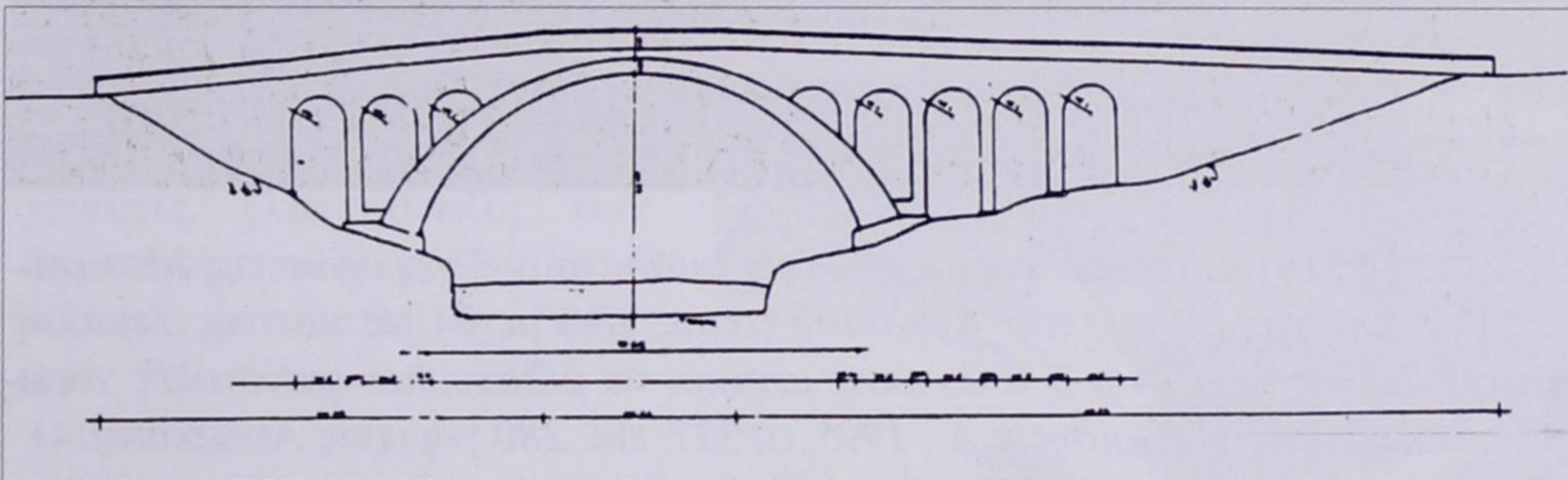
Εικ. 38. Γέφυρα Μεσοχώρας (ή Κ. Χατζηπέτρου) νομού Τρικάλων στον Αχελώο (κ. Ασπροπόταμο). Έργο μηχανικών έτους 1894. Όψη από κατάντη. (Εμφανίζεται και η νεωτερική στρατιωτική σιδηρά γέφυρα Bailey). (Φωτ. και Σχέδιο 1992: Αντ. Γαλερίδης κ. Α., 1995, αντίστοιχα σ. 241/εικ. 191, και σ. 242/σχέδιο χ.α. - ΣΗΜ. Φωτογραφία πριν την κατασκευή του φράγματος Μεσοχώρας, στην τεχνητή λίμνη της οποίας θα βυθιστεί).

Εικ. 39. Γέφυρα Αυλακιού ή Καταφυλλίου στον Αχελώο/Ασπροπόταμο. Έργο μηχανικών μάλλων 1908-1910, (είτε 1907-1911). Συνολική όψη από κατάντη. Φωτογραφική άποψη και αντίστοιχο σχέδιο (: Αντ. Γαλερίδης κ.Α., σελ. 345, η φωτογραφία = εικ. 292, το σχέδιο κάτω στην ίδια σελίδα).

σαρίωνα, έργο 1514 ή 1519, στην περιοχή θεσσαλικών Τρικάλων⁷⁵, - 30 μ. του Τριζώλου στην Αργιθέα Δυτικής Θεσσαλίας σε παραπόταμο του Ασπροπόταμου (Αχελώου), παλιό, κατά την [απίθανη] παράδοση του 13ου αιώνα(!)⁷⁶ - 30 μ. και το νεώτερο (1894) γεφύρι Μεσοχώρας Τρικάλων, - περίπου 35½ μ. της Κόνιτσας⁷⁷, - περίπου 40 μ. της Πλάκας στον Άραχθο (1866) (βλ. §75).

§47α. Υπογραμμίζεται ότι η κατασκευή στα μεσαιωνικά χρόνια της καθ' ημάς Ανατολής ενός γεφυριού μεγάλου και στέρεου, και κυρίως με ένα μόνο τόξο προσλαμβάνει ιδιαίτερη συμβολική σημασία, θεωρείται κατόρθωμα

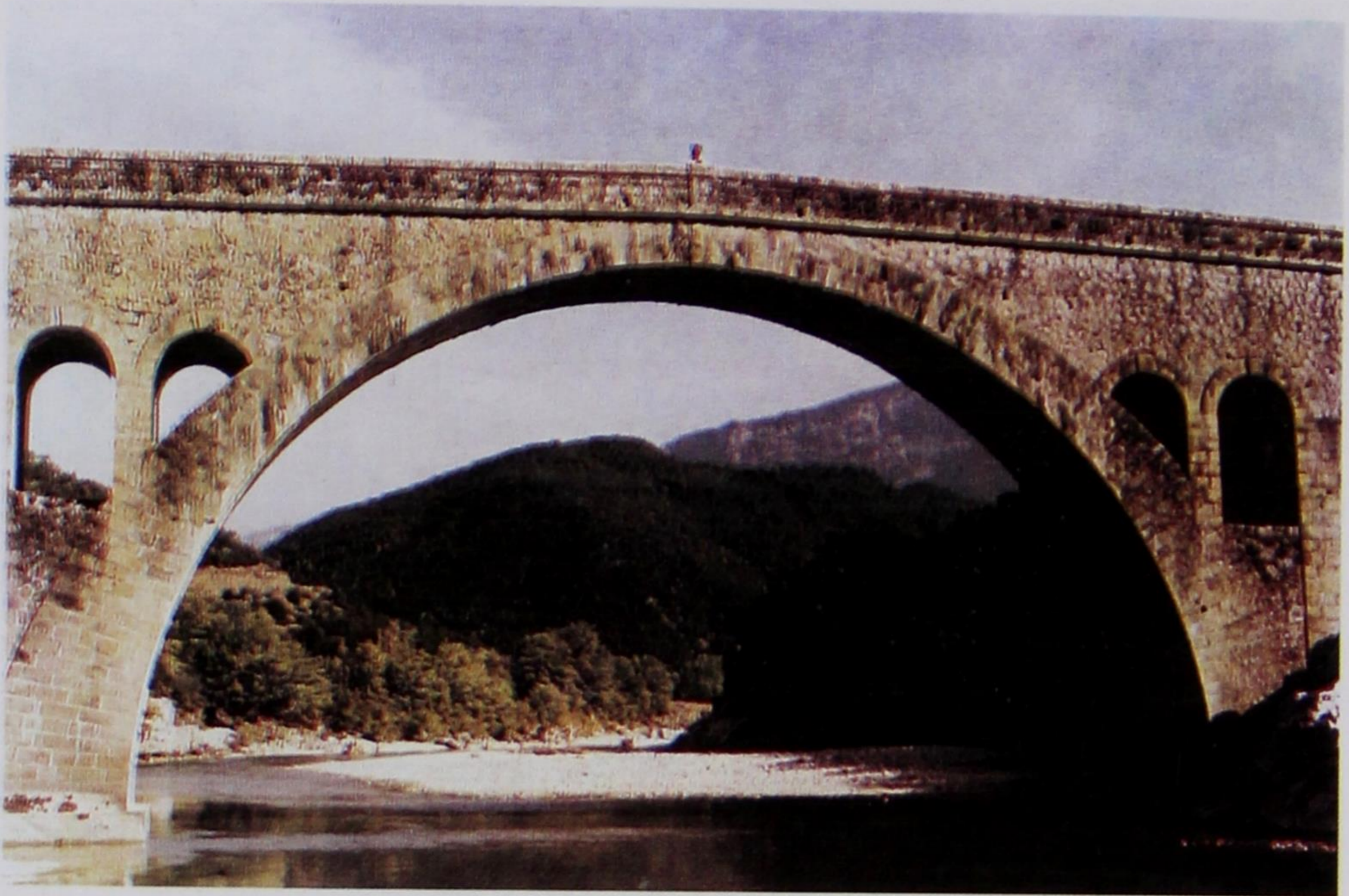

Εικ. 40. Γέφυρα Τέμπλας ή Βρουβιανών στον Αχελώο/Ασπροπόταμο. Έργο μηχανικών μάλλον 1909 - (όψιμο) 1910, (είτε 1907-1911). Κατάντη όψη σε φωτογραφία και αντίστοιχο σχέδιο. (Φωτ. και Σχέδιο: Αντ. Γαλερίδης κ.Α., 1995, αντίστοιχα σ. 348/εικ. 295 και σ. 356/σχήμα χ.α. εδώ ανεστραμμένο! Αποτύπωση: Στ. Πανής, Π.Μ. και Μιχ. Πούλος, Α.Μ.).

και προσδίδει αίγλη. Ίσως αυτό προκύπτει αφ' ενός παρατηρώντας απεικόνιση μονότοξης γέφυρας επί του Ευφράτη στο «Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου» φ. 68r, έργο του 14ου αιώνα (εικ. 37A), αφ' ετέρου διαβάζοντας τον στίχο 1660 στο έπος Βασίλη Διγενή Ακρίτα παλαιότερης εποχής, ήτοι του 11ου αιώνα^{77α}

«έποίησεν γέφυραν τερπνήν άπάνω εις τόν Ευφράτην·
 βαστᾶ τήν μονοκέρατον από πέρα ἔως πέρα...»

§48. Αλλά πρέπει να σημειωθεί ότι η μόλις αναφερθείσα γέφυρα της Μεσοχώρας ή του Κ. Χατζηπέτρου⁷⁸ επί του Αχελώου ή Ασπροπόταμου ανάμεσα στα χωριά Μεσοχώρα και Αρματολικό (παλαιό Μπούκουρο) δεν είναι κτίσμα παραδοσιακής αρχιτεκτονικής λαϊκών πρωτομαστόρων, αλλά

Εικ. 41. Το κεντρικό τόξο κυριαρχεί στην ομάδα των 3 γεφυρών της Μεσοχώρας (ανοίγματος 30 μ.), του Αυλακιού (όπως εδώ με 24 μ.) και της Τέμπλας (επίσης με άνοιγμα 24 μ.), τόσο ώστε μερικοί να μιλάνε για «μονότοξες γέφυρες». (Φωτ. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., 1995, σ. 337, εικ. 280 γέφυρας Αυλακιού).

προϊόν επιστημονικής γεφυροποιίας σπουδαγμένων πολιτικών μηχανικών. Την καταγωγή δε από την Ευρώπη αυτής της τεχνολογίας μαρτυράει η ομοιότητα, όπως θα δούμε του αυξανόμενου πάχους του τόξου του κεντρικού κύριου ανοίγματος της γέφυρας αλλά και η δομή των ανακουφιστικών τόξων (τώρα παράλληλα λειτουργούντων ως τόξων ελάφρυνσης ίδιου βάρους της πέτρινης γέφυρας): τις ομοιότητες αυτές δείχνει η σύγκριση με την γέφυρα, που πριν μνημονεύσαμε Ponte di Scarassouï (εικ. 31Α).

§48α. Η γέφυρα της Μεσοχώρας (εικ. 38) είναι το αντιπροσωπευτικό και πρωιμότερο δείγμα μιας ομάδας τριών αδελφών γεφυρών. Οι άλλες δύο, επίσης στον Αχελώο/Ασπροπόταμο της περιοχής Βάλτου στο νομό Αιτωλοακαρνανίας, είναι οι γειτονικές γέφυρες του Αυλακιού ή Καταφυλλίου (εικ. 39) και της Τέμπλας ή των Βρουβιανών (εικ. 40).

Όλες χαρακτηρίζονται από ένα κυρίαρχα μεγάλο ημικυκλικό τόξο πάνω από τη βαθεία κοίτη (την κύρια κοίτη της κανονικής και συνήθους ροής) του ποταμού (εικ. 41). Το συνοδεύουν πλάγια (1-3) μικρότερα, ορθόψηλα, μικρού ανοίγματος, πάντοτε ημικυκλικά τόξα. Δεν λείπουν δε και τα ανα-

Εικ. 42. Γέφυρα Αυλακιού στον Αχελώο. Λεπτομέρεια μεσόβαθρου κύριου ανοίγματος. Εντυπωσιάζει η γρήγορα αυξανόμενη διατομή του τόξου προς τις γενέσεις. Ο μεσόστυλος των ανακουφιστικών τόξων συνδομείται με τους θολίτες. (Φωτ. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., 1997, σ. 341 εικ. 287).

κουφιστικά τόξα, πολυάριθμα και μικρότερα, εκατέρωθεν του μεγάλου κεντρικού τόξου.

Χαρακτηριστικό της τότε προηγμένης οικοδομικής τεχνολογίας (βασισμένης σε στατικούς υπολογισμούς) είναι ότι το μέτωπο του τόξου βαίνει από το κλειδί προς τις γενέσεις με αυξανόμενο έως και υπερδιπλάσιο πάχος (εικ. 42).

§48β. Οι τρεις γέφυρες παρουσιάζουν επί μέρους διαφορές. «Κλασικότερη» (ήτοι πλησιέστερα στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική) είναι η γέφυρα της Μεσοχώρας (εικ. 38) με το ευρύτατο κεντρικό τόξο της ανοίγματος 30 μ., κυρίαρχο ανάμεσα στα δύο πλάγια τόξα και με πολύ μικρότερα ανακουφιστικά: έτσι φαίνεται σαν να κρατάει την τρίβαθμη τάξη και κατανομή της παραδοσιακής γεφυροποιΐας. Και ίσως αυτό δεν είναι τυχαίο, αφού είναι η πρωιμότερη γέφυρα ανάμεσα στις αδερφές της, έργο του 1894 (βλ. σημ. 78, Γ. Τσότσος).

§48γ. Η διαφοροποίηση των τόξων διατηρείται και στη γέφυρα του Αυλακιού ή Καταφυλλίου⁷⁹ (εικ. 39, 41, 42, 43). Τα πλάγια τόξα όμως απο-

Εικ. 43. Γέφυρα Αυλακιού. Οικοδομική επιγραφή σε «καπάκι» στύλου στηθαίου: [λαϊκός] «ΑΡΧ[Ι]ΤΕΚ[ΤΩΝ]: Χ. ΚΥΡΚΟΣ | ...8·1910» (: Φωτ. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., 1995, σ. 343 εικ. 289 όπου η μεταγραφή της επιγραφής διαφέρει ελαφρά).

κτούν μεγαλύτερη σημασία καθώς πολλαπλασιάζονται, εν όλω 4 ίδιου ανοίγματος, άνισα πάντως κατανεμημένα, 3 στη δεξιά πλευρά και 1 στην αριστερή. Τα ανακουφιστικά μένουν πραγματικά τοξύλλια παίζοντας «ορθά» τον 3ο ρόλο. Το κεντρικό τόξο έχει άνοιγμα 24.00 μ.

Οι μελετητές χρονολογούν το έργο από το έτος 1907 έως και το έτος 1911^{79α}: δεν ερμηνεύουν όμως, ούτε καν σχολιάζουν την εύγλωττη επιγραφή σε «καπάκι» του στηθαίου (εικ. 43), ήτοι στο τελείωμα της κατασκευής: «ΑΡΧ[Ι]ΤΕΚ[ΤΩΝ]: Χ. ΚΥΡΚΟΣ | ...8·1910»⁸⁰. Ωστε μάλλον πρέπει να δεχτούμε ως χρόνο κατασκευής τα έτη 1908-1910. Αναγνωρίζουμε δε εδώ και το όνομα του αρχιπρωτομάστορα ή εκείνου του πρωτομάστορα/λαϊκού αρχιτέκτονα που αποπεράτωσε το έργο. Στο κείμενο της δημοσίευσης δεν γίνεται λόγος γι' αυτόν, αλλά αναφέρονται ως πρωτομαστόροι μόνο οι Ηπειρώτες Γ. Σταμάτης και Β. Σούλης, ανάδοχος δε ο Κωνσταντίνος Ν. Παρίσης⁸¹.

§48δ. Η γέφυρα της Τέμπλας⁸² (ή των Βρουβιανών) (εικ. 40) «απλοποιεί» τα μορφολογικά στοιχεία: εκατέρωθεν του κεντρικού μεγάλου τόξου (ανοίγματος και αυτού 24 μ.) ανοίγονται σειρές όμοιων μεταξύ τους τόξων

(3+5), που λειτουργούν και ως πλάγια και ως ανακουφιστικά, προβάλλοντας έτσι περισσότερο την κεντρική καμάρα.

Στη δημοσίευση γράφεται ότι το γεφύρι χτίστηκε από το 1909 μέχρι το 1911 με κρατικές πιστώσεις (όπως και το προηγούμενο του Αυλακιού), χάρη στις ενέργειες του πολιτικού Νικ. Στράτου⁸³. Σε μεσόβαθρο του γεφυριού είναι χαραγμένη η επιγραφή «ΚΓΤΠ | 1909 | ΠΓ !0», και μία άλλη στο στηθαίο «1910 | ΕΠΙΕΙ | Β. ΣΟΥΛΗΣ»^{83α}: χρονολογίες που μας ανάγουν στα έτη 1909-1910 ως περίοδο κατασκευής.

§48ε. Φαίνεται λοιπόν ότι πρώτα άρχισαν να κατασκευάζουν το έργο στο Αυλάκι και μετά στην Τέμπλα: σ' αυτό συμβάλλει και η προφορική παράδοση, σύμφωνα με την οποία «Έγινε πρώτα [το γεφύρι] του Αυλακιού... έκαναν ό,τι έκαναν εκεί, και τα καλούπια [εκείνου του γεφυριού], επειδή δεν υπήρχε συγκοινωνία, τα ρίχναν μέσα στο ποτάμι, κάτω, και τα φέραν εδώ»^{83β} στην Τέμπλα για το νέο γεφύρι. Γεγονός είναι ότι η μεγάλη καμάρα και στα δύο γεφύρια έχουν το ίδιο άνοιγμα των 24 μ. Σύμφωνα με την ίδια παράδοση όλοι οι μαστόροι ήταν Ηπειρώτες, ο εργολάβος λεγόταν Κωνσταντίνος Ν. Παρίσης, και οι πρωτομαστόροι Γεώργιος Σταμάτης και ο Βασίλειος Σούλης (που το όνομά του είδαμε στη δεύτερη επιγραφή, ενώ στην πρώτη θα πρόκειται για αρχικά μαστόρων): τα προηγούμενα ονόματα συναντήσαμε αναφερόμενοι και στην κατασκευή της γέφυρας του Αυλακιού (§48γ).

Προστίθεται ένα σχόλιο για την τοπωνυμία «Τέμπλα», που μας συνδέει με την προϊστορία των πετρογέφυρων. Οι ντόπιοι λένε, ότι εδώ, πριν κτιστεί το πέτρινο γεφύρι, για να διαβούν το ποτάμι, πέρναγαν πάνω από τον τεράστιο κορμό έλατου, στη ντοπιολαλιά «τέμπλα»^{83γ}.

§48ς. Τα τρία αυτά γεφύρια Μεσοχώρας, Αυλακιού και Τέμπλας είναι αξιόλογα έργα μελετημένα επιστημονικά σύμφωνα με την τότε σύγχρονη τεχνολογία λίθινης γεφυροποιΐας, καλής κατασκευής, καλολαξευμένα από έμπειρους λιθοξόους, και —ας πούμε— με μαθηματική ακρίβεια πραγματοποιημένα. Ακριβώς γι' αυτό ωστόσο από αισθητική άποψη (σ' αντίθεση με τα παλιά πέτρινα γεφύρια των λαϊκών αρχιτεκτόνων και πρωτομαστόρων) τα χαρακτηρίζει ψυχρότητα, και, —ας μου επιτραπεί η έκφραση—, σαν διαλεγμένα από «φιγουρίνι»^{83δ}.

*

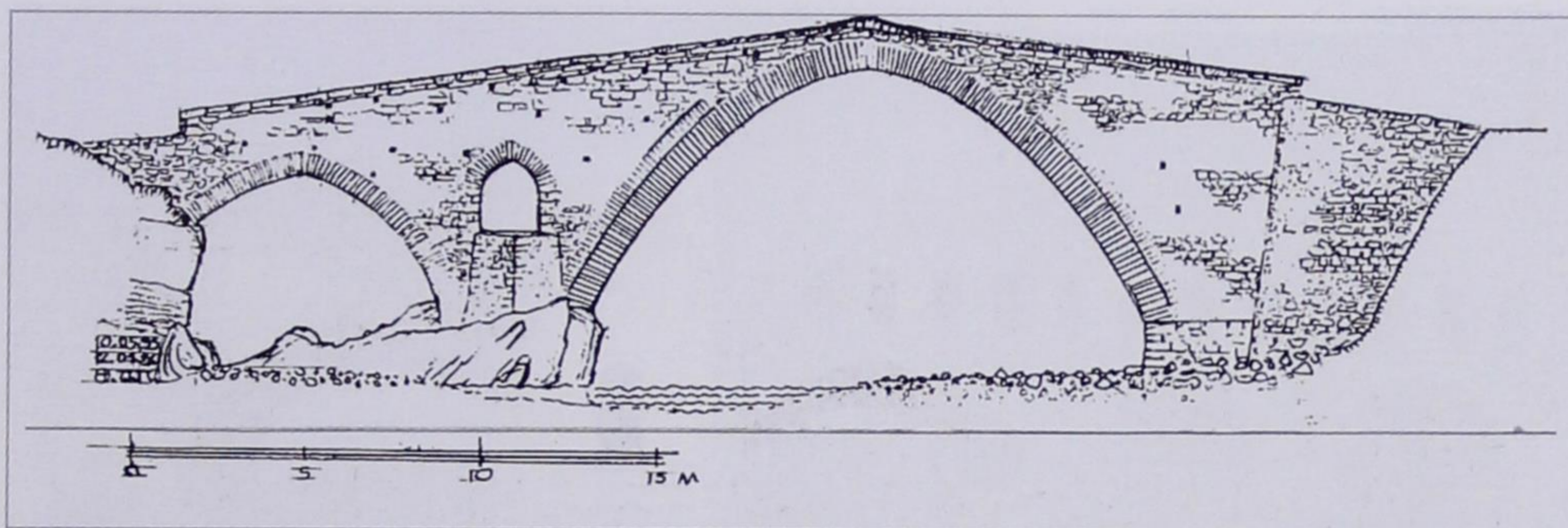
§49. Με 45 μ. διάσταση ήταν το πιο μεγάλο άνοιγμα ελληνικού λίθινου μονότοξου γεφυριού: της γέφυρας του Κοράκου στον Ασπροπόταμο, κοντά στο χωριό Βρεστενίτσα (τώρα Πηγές) Τζουμέρκων Άρτας (εικ. 44)⁸⁴. Ήταν

Εικ. 44. Απεικόνιση της πάλαι ποτέ «Γέφυρας του Κοράκου» επί του Αχελώου· έζησε και ευεργέτησε ενιαυτούς 434 (1515-1949). (Φωτ. Σπ. Μελετζή, 1937 = Σπ. Ι. Μαντάς, ό.π. σημ. 46, σ. 89/εικ. 43 = Αντ. Γαλερίδης κ.Α., ό.π., σημ. 37, σ. 87/εικ. 65).

«δημιουργία ζωής» η κατασκευή του από τον φιλοσοκοδόμο Άγιον Βησσαρίωνα, Μητροπολίτη Λαρίσης (κατά κόσμον Βασίλειον Τσιγαρίδα ή Γκανά (1489-1540), από την Πόρτα Παναγιά⁸⁵) εν έτει 1515, και ήταν «έργο επιβίωσης» ή καταστροφή του από τον διαπρεπή κομμουνιστή ηγέτη του «Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας» τον χριστιανικότατο καπετάν Διαμαντή (ψευδώνυμο του Γιάννη Αλεξάνδρου (1914-1949), από την Πάνω Αγόριανη) το 1949: ανατινάχτηκε την 28 Μαρτίου, ώρα 21.15 ' ⁸⁶.

§50. Παρόμοια μ' αυτή του Κοράκου σε μήκος μονότοξη γέφυρα φαίνεται ότι εκπονούσε ο αρχιτέκτων Χάλερσταϊν (Karl Haller von Hallerstein, 1774-1817) στην έξοδο των Τεμπών επί του Πηνειού. Είχε αναλάβει με εντολή του Βεζύρη της Θεσσαλίας Βελή Πασά (1773-1822), γιού του Αλή, να αντικαταστήσει το καταστραμμένο στα 1811 πολύτοξο, λεγόμενο σήμερα «Πετρογκέφυρο» κοντά στο Ομόλιο (§§58-61). Αλλά ο Γερμανός αρχιτέκτων δεν πρόλαβε, γιατί ενώ μελετούσε το έργο, πέθανε όπως είναι γνωστό εκεί κοντά του, την 5 Οκτωβρίου 1817 στ' Αμπελάκια⁸⁷.

Εικ. 45. Το Γεφύρι της Ζέρμας ή Καντσιώτικο Γεφύρι στον Σαραντάπορο, επαρχίας Κόνιτσας. Πάνω: σχέδιο όψης προς τα ανάντη (Α.Π. αποτύπωση Τετάρτης 10.05.1995) / σχεδίαση 12.01.1996)· κάτω: ομόλογη φωτογραφία (10.05.1995. Α.Π.: Φ. 95. V/4. αρ. 9).

§51. Σε ημιορεινά εδάφη ή όπου αλλού τύχαινε να υπάρχει ριζιμιός βράχος στην κοίτη, αξιοποιούσαν την συντυχία οι μαστόροι και «πατώντας» στο βράχο έκτιζαν περισσότερα του ενός τόξα: Καλό παράδειγμα συναντάμε στον ποταμό Σαραντάπορο ανάμεσα στα χωριά Δροσοπηγή (πριν Καντσιό) και Πλαγιά (τέως Ζέρμα), το όμορφο δίτοξο γεφύρι δίπλα στον χιλιόμετροδείκτη 100 της εθνικής οδού από Ιωάννινα προς Κοζάνη (εικ. 45)⁸⁸. Όμοιο δίτοξο γεφύρι με μεγάλη και μικρή καμάρα και με την εξαιρετη συντυχία να υπάρχει βραχάκι, όπου πάτησαν το μεσόβαθρο, απαντήσαμε (§47)

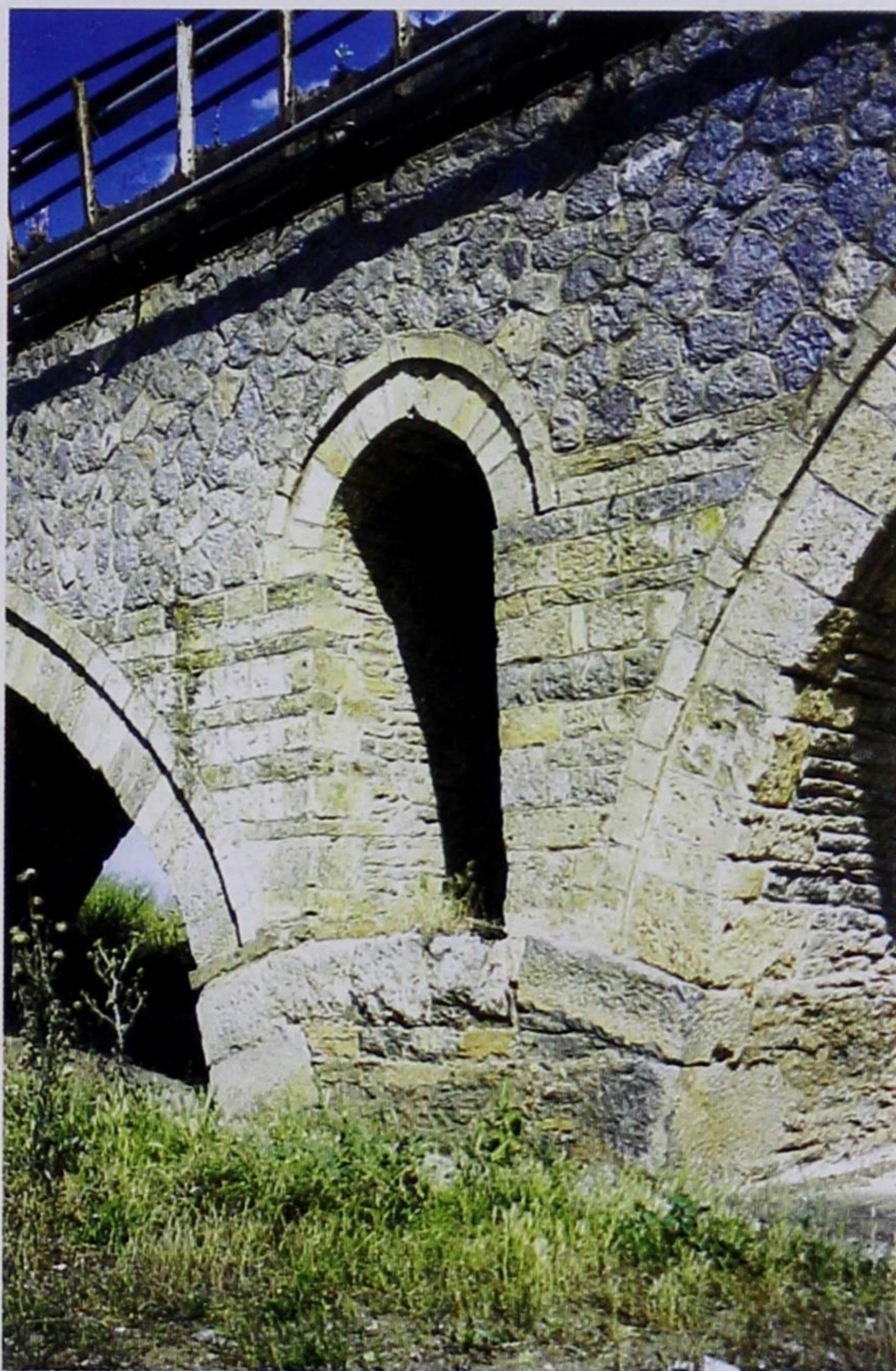
Εικ. 46. Η μεσαιωνική γέφυρα της Καρύταινας στον Αλφειό. Ανοικοδομήθηκε στα 1439/1440 επί βάθρων παλαιότερης φράγκικης του 13ου αι. Το ανώτερο, από τις θυρίδες και πάνω μέρος, είναι προσθήκη του 19ου αι. Όψη από τα κατάντη: διακρίνονται 4 τόξα: τα 3 κύρια από τα 5 της γέφυρας, και ένα μεγάλο ανακουφιστικό (= το δεύτερο από αριστερά) σε μεσόβαθρο πάνω σε βράχο, κυριαρχεί δε και το εκκλησάκι ερειδόμενο σε γειτονικό βάθρο (: Φωτογραφία 1970, †Γεωργίου Κομποχόλη (1905-1998), Τρίπολη).

«στις Πορτίτσες» Γρεβενών (εικ. 37). Παλαιότερη σχετική περίπτωση συνιστά η μνημειώδης μεσαιωνική γέφυρα της Καρύταινας επί του Αλφειού στην Αρκαδία (εικ. 46): Κτίστηκε πεντάτοξη στα 1439/1440 πάνω σε βάθρα της Φράγκικης περιόδου (13ου αι.) με προσκτισμένο εκκλησάκι στο βάθρο του⁸⁹. Η γέφυρα της Καρύταινας, από όσα γνωρίζω, προσφέρει μοναδικό παράδειγμα σημαντικής υδροδυναμικής βελτίωσης της γεφυροποιΐας στην υστεροβυζαντινή περίοδο: το σώμα της δεν είναι ευθύγραμμο σε κάτοψη, αλλά παρουσιάζει ελαφριά κύρτωση προς τα ανάντη, ώστε να μπορεί να αντιστέκεται αποτελεσματικότερα στην ορμή του ποταμού σε ώρα πλημμύρας⁹⁰.

*

§52. Η πιο μεγάλη δυσκολία ήταν το γεφύρωμα μεγάλου ποταμού στην πεδιάδα, οπότε υποχρεωτική λύση ήταν, και η κατασκευή πολύτοξου έργου,

Εικ. 47. Φάρσαλα, «Γεφύρι του Πασιά»: χορηγία του ποιητή και διοικητή Θεσσαλίας Αχμέτ Ρατίμπ Πασά, λίγο μετά το έτος Εγείρας 1165 (=1752 μ.Χ.) στο ποτάμι Ενιπέα (κ. Τσιναρλή) στο δρόμο προς Λάρισα, ήτοι στη μεγάλη αρτηρία Βορρά-Νότου. Λεπτομέρεια ανακουφιστικού τόξου για την περίπτωση πλημμύρας του ποταμού. Σημ. Η διαφοροποίηση της ανωδομής του σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία, συνηγορεί για μια μεταγενέστερη επισκευαστική φάση (βλ. §§90 και 91). (Φωτ. 1998, Α.Π.).

και με βάθρα εδραζόμενα εκ των πραγμάτων σε χαλαρά εδάφη. Στην περίπτωση αυτή η θεμελίωση των βάθρων γινόταν πάνω σε ξύλινους πασσάλους, συνήθως δρύινους ή από καστανιά και οριζόντια σκάρα («κεφαλόδεσμο») πάνω σ' αυτούς όμοιων δοκών⁹¹. Έτσι θεμελιώθηκαν τα γεφύρια στην Άρτα⁹², στο Ομόλιο Τεμπών κ.ά. Ιδιαίτερα κατατοπισμένοι είμαστε για την γέφυρα στον Ενιπέα (κ. Τζιναρλή) στα Φάρσαλα⁹³ (εικ. 78 και 47): αυτό το λεγόμενο «Γεφύρι του Πασιά» πραγματοποιήθηκε με εντολή και χορηγία του διοικητή Θεσσαλίας και ποιητή Αχμέτ Ρατίμπ Πασά, λίγο μετά το έτος Εγείρας 1165 (= 1752 μ.Χ.)⁹⁴. Για ορισμένους λόγους που θα εξηγήσω παρακάτω (§§90 και 91) υπάρχει περίπτωση τμήματα της γέφυρας αυτής να ανακατασκευάστηκαν νωρίς στον 19ο αι. ή και λίγο πριν.

Πασσαλώσεις πολλαπλών χρήσεων βεβαιώνονται στην αρχαία Αμφίπολη παρά τον «καλλιγέφυρον ποταμόν Στρυμόνα» (Ευριπίδης, Ρήσος, 349-351). Αλλά φαίνεται ότι είναι οι Ρωμαίοι μηχανικοί, που από τον 2ο μ.Χ. αιώνα αρχίζουν συστηματικά να χρησιμοποιούν πασσάλους κάτω από βάθρα γεφυρών. Στην περίπτωση του Στρυμόνα πρόκειται για πασσαλώσεις

Εικ. 47Α. Ξύλινη γέφυρα και προβλήτες επί ξυλίνων πασσάλων στο δέλτα του ποταμού Αξιού. (Πηγή: ποτάμια· υδάτινοι δρόμοι. Φωτογραφία Δημήτρ. Ταλιάνης. Κείμενο Γιάν. Ρούσκας. Επιμέλεια Αθηνά Δούντση. χ. τόπο έκδοσης: εκδόσεις «Τοπίο», χ.χ. (ISBN 960-7646-19-3), σελ. 163).

ολοξύλινων γεφυρών όχι μόνο αρχαίων χρόνων, αλλά προφανώς όλων των εποχών (με μαρτυρίες των ετών 1083, 1547, 1806)^{94α}. Στα δέλτα των ποταμών της Βόρειας Ελλάδας συναντάμε και σήμερα ξύλινες πασσαλώσεις προχειρότερων γεφυρών και άλλων μικρής κλίμακας έργων (εικ. 47Α).

§53. Από την αρχαιότητα κατάγονται επίσης δύο δραστικά μέτρα βελτίωσης της γεφυροποιΐας:

α) Η κατασκευή «εμβόλων» (ή «προβόλων», αγγλ. breakwaters, cutwaters, γερμ. Wellenbrecher ή Widerlager ή Vorlagen) κατά τα ανάντη («προρρίνιον») και τα κατάντη («μεταρρίνιον», downstream tail) των βάρθρων για την αντιμετώπιση αντίστοιχα της ορμής εμπρός και της δίνης πίσω των υδάτων. Η λύση αυτή μόνο με προρρίνια απαντάει στο «Πετρογκέφυρο» Ομολίου, που οικοδομήθηκαν μαζί με τα βάρθρα του· ανήκουν δηλαδή στην αρχική κατασκευαστική φάση, ήτοι της ελληνικής αρχαιότητας, ίσως και κατά την διάρκεια αυτού του 4ου αι. π.Χ.⁹⁵ Εκτός πολλών άλλων, νεώτερα παραδείγματα, χρονολογούμενα στην Τουρκοκρατία, γνωρίζουμε από τα γεφύρια του Ενιπέα Φαρσάλων⁹⁶ και Ζέρμας Κόνιτσας (εικ. 45).

§54. β) Δεύτερο μέτρο είναι η διάνοιξη τοξωτών ανακουφιστικών ανοιγμάτων πάνω από τα βάθρα, μεταξύ των τόξων της γέφυρας για διαφυγή από εκεί υδάτων σε περίπτωση πλημμύρας. Στη Ρώμη η αρχαιότερη υπάρχουσα γέφυρα, Pons Fabricius (του 62 π.Χ., επισκευασμένη το 19 μ.Χ.) παρουσιάζει στο βάθρο της έμβολο και ανακουφιστικό άνοιγμα⁹⁷. Στο έργο γεφυροποιΐας του Ιουλίου Παυλείνου (μέσα 3ου μ.Χ.) στον Ευρώτα στη Σπάρτη ο όρος της επιγραφής του (IG V1, 538) *παραπύλια* ερμηνεύεται ότι αναφέρεται σε τέτοια ανακουφιστικά τόξα⁹⁸. Ενώ ο όρος *πρόμαχος* φαίνεται να σχετίζεται στα πρωτοβυζαντινά χρόνια με το έμβολο [και μάλιστα το «προορρίνιο»] των βάθρων· αυτό εάν ερμηνεύεται ορθά χωρίον του Προκοπίου, *Περί Κτισμάτων* (E, 4, 4) του Ιουστινιανού⁹⁹. Στη μεσαιωνική γέφυρα της Καρύταινας (1439-1440) εφαρμόστηκε έστω επιλεκτικά η εφαρμογή ανακουφιστικών ανοιγμάτων (βλ. ένα στην εικ. 46). Τα ανακουφιστικά τόξα χρησιμοποιήθηκαν και στα γεφύρια της Τουρκοκρατίας¹⁰⁰. Λιτό δείγμα τους έχουμε στην επαρχία Κόνιτσας το γεφύρι της Ζέρμας ή Καντσιώτικο γεφύρι (βλ. εικ. 45). Κομψό παράδειγμα συναντάμε στο «Γεφύρι του Πασιά» στον Ενιπέα Φαρσάλων του 1752, ίσως σε νεώτερη επέμβαση (εικ. 47 και 78, §§52 και 90-91). Ωραία περίπτωση πάλι συνιστά το γεφύρι της Άρτας με τέτοια τόξα και πρόβλους μαζί, έργο του 1602, ή του 1608 (εικ. 48).

Εικ. 48. Το πολύτοξο γεφύρι της Άρτας στον Άραχθο ποταμό, με πρόβλους και ανακουφιστικά ανοίγματα στα βάθρα, 1602 ή 1608. (Παραλλαγή φωτ. Σπ. Ι. Μαντά, βλ. αντίστοιχη στο βιβλίο του: *Ηπειρωτικά Γεφύρια*, 1984, σ. 74, εικ. 26).

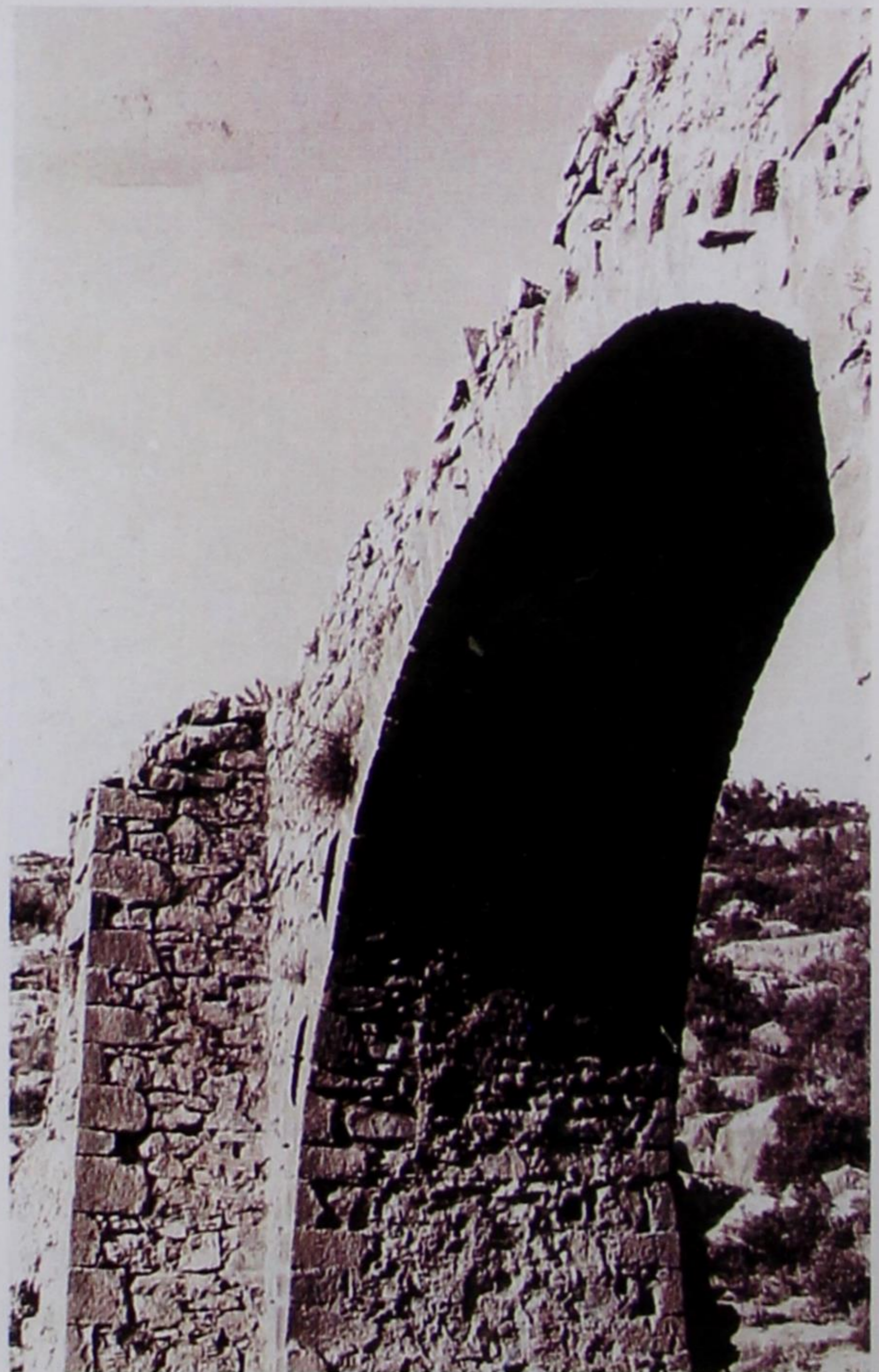
§54α. Τα ανακουφιστικά τόξα, όπως δείχνουν τα σωζόμενα γεφύρια, όχι μόνο κατασκευάζονταν συχνά^{100α}, αλλά ίσως από τις αρχές (;) του 18ου αιώνα στα πολύτοξα γεφύρια εξελίχτηκαν σημαντικά: Οι πρωτοπόροι πρωτομάστορες άρχισαν να ανοίγουν περισσότερα ανακουφιστικά τόξα στη θέση του ενός. Εξ αιτίας της έλλειψης (μη διάσωσης;) χρονικά αλληλοδιαδοχών μνημείων, δεν είμαστε σε θέση να παρακολουθήσουμε με ακρίβεια την εξέλιξη της δομικής αυτής μορφής· παράλληλα είναι βέβαιο ότι ίσχυε «εκλεκτικισμός», εξαρτώμενος από τις αντικειμενικές φυσικές συνθήκες και από υποκειμενικά κίνητρα των συμμετεχόντων (χορηγών και μαστόρων): δηλαδή ενώ έκτιζαν γέφυρες με ανακουφιστικά τόξα, σύγχρονα οικοδομούσαν άλλοι άλλες χωρίς αυτά. Εξ άλλου πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι από την διάνοιξη μονών ανακουφιστικών τόξων προχώρησαν στην λύση των τριών (: ενός μεγάλου αξονικού και δύο πλευρικών μικρότερων). Η κατασκευή δύο μόνο ανακουφιστικών ανοιγμάτων πρέπει να ήταν σπάνια (βλ. §64 εικ. 57).

§55. Αρκετά νωρίς, στα 1690, αφού ευθυγραμμίστηκε η κοίτη του Αλιάκμονα (κ. «Μπίστριτσα») με εκβραχισμό μικρού όγκου, ώστε να αποφεύγεται η καμπύλη πορεία γύρω από το μεγάλο λόφο «Κουλούρι», κατασκευάστηκε ογκώδης εξάτοξη γέφυρα κοντά στα χωριά Σούμπινο (τώρα Κοκκινιά) Γρεβενών και Γιάγκοβα (νυν Μεσοπόταμο, εγκαταλειμμένο) της Σιάτιστας: χορηγός της δαπάνης αναφέρεται ο Μαχμούτ Πασάς, ίσως «Ρούμελη Βαλεσής» (διοικητής της Βαλκανικής εκτός Βοσνίας και παριστριών χωρών), γι' αυτό και επωνυμείται «Γεφύρι του Πασιά» (στην παλαιά ντοπιολαλιά «*Το γκιουφύρ του Πασιά*», από δε τους τότε γείτονες μουσουλμάνους «Πασά Κιοπρουσού»)¹⁰¹. Το μεγαλεπίβολο αυτό έργο (σύνθετο γιατί παράλληλα εξοικονομήθηκε μεγάλη λουρίδα εύφορης γεωργήσιμης γης) ωστόσο, παρά την ορμή και τον όγκο του ποτάμιου ρεύματος, κατασκευάστηκε μόνο με μονά τοξωτά ανοίγματα «παλαιάς τεχνολογίας» (εικ. 49). Δυστυχώς το μνημειώδες αυτό έργο ανατινάχτηκε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ακριβέστερα την 9ην πρωινή της 14 Απριλίου 1941 από υποχωρούντες Βρετανούς και Νεοζηλανδούς στρατιώτες προ του επελαύνοντος γερμανικού στρατού¹⁰² (της Wehrmacht), – που εν τούτοις εντός ελάχιστου χρόνου ωρών πρόχειρα το επισκεύασε και πέρασε. Μάκρυνε ο λόγος γι' αυτό το γεφύρι, για να επισύρουμε την προσοχή σ' αυτό, που αξίζει καλλίτερης τύχης και αποκατάστασης.

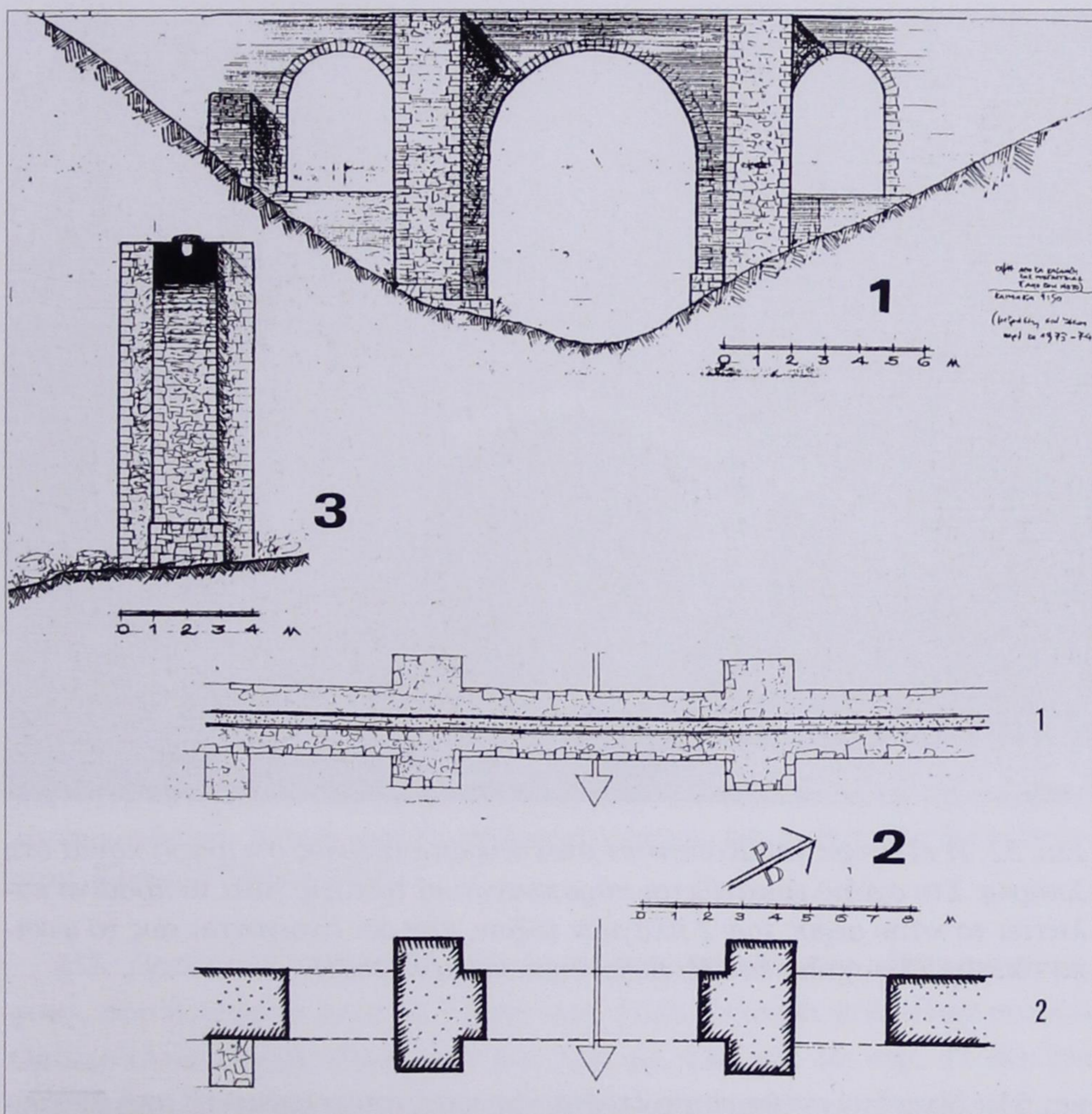
§56. Στα επόμενα (μετά το 1690) 30-35 χρόνια δεν γνωρίζω με βεβαιότητα γεφύρι με δύο μαζί ανακουφιστικά τόξα ανοιγμένα σε ένα βάθρο, —

Εικ. 49. «Πασιά γεφύρι», στον Αλιάκμονα, πλησίον Γρεβενών, έργο 1690, ανατινάχτηκε 1941 (Πηγή: Μακεδονία, Γρεβενά, έκδοση Ελληνικής Βιομηχανίας Ζάχαρης, 1996, έναντι σελίδας Ιουνίου, 3-9).

Εικ. 50. Το υδραγωγείο των «Κήπων στο Βαλτέτσι» κοντά στην Τριπολιτσά. Υδατογέφυρα στη «Μάνα του Νερού». Μάλλον έργο της Β΄ Βενετοκρατίας (1685-1715). Συνολική όψη από τα κατάντη και λεπτομέρεια κεντρικού τόξου (Φωτογραφίες 1972 αρχιτεκτόνισσας Δέσποινας Σταμπουλόγλου-Φρέντζου, Τρίπολη).

Εικ. 51. Η τρίτοξη γέφυρα του (προς την Τριπολιτσά) υδραγωγείου των «Κήπων στο Βαλτέτσι» κοντά στη «Μάννα του Νερού». Έργο μάλλον Β' Βενετοκρατίας (1685-1715). Σχέδια: - 1. όψη από κατάντη. - 21. Άνοψη. - 22. Κάτοψη. - 3. Τομή μεσαίου τόξου. (Σχεδίαση 1998, Α.Π. βάσει σκαριφημάτων 1972 Δέσποινας Σταμπουλόγλου - Φρέντζου). Βλ. και εικ. 50.
 Σημ. Το αριστερό τόξο (στην όψη αριθ. 1) τώρα έχει καταπέσει.

εκτός από μια γέφυρα χρονολογούμενη γενικά στον 18ο αι. (§64, εικ. 57). Υπάρχει ακόμα μια ιδιαίτερη περίπτωση κάτω στη Νότια Ελλάδα, στην Πελοπόννησο, που χρονολογείται, χωρίς όμως επιγραφική και ιστορική μαρτυρία, στην περίοδο της εκεί Β' Βενετοκρατίας, 1685-1715, και που τεχνολογικά παρουσιάζει ασυνήθιστη λύση. Μάλλον λοιπόν τότε, κοντά στην Τριπολιτσά για την υδροδότησή της κτίστηκε μια υδατογέφυρα του υδραγωγείου των «Κήπων Βαλτετσίου» στη θέση «Μάννα του Νερού» (εικ. 50

Εικ. 52. Η «Γέφυρα του Κόπανου» στον Ευρώτα (κοινώς ο «Ίρης») κοντά στη Σπάρτη. Στο σχέδιο εμφανίζεται παραπλανητικά τρίτοξη, γιατί το πράσινο καλύπτει το κάτω μέρος των 2 πλάγιων τόξων, που δεν ανοίγονται έως το φυσικό έδαφος. (Το σχέδιο του H. Belle, δημοσιευμένο 1881).

και 51): δίνει την εντύπωση τρίτοξης γέφυρας, αποτελούμενης από μεγάλο κεντρικό τόξο και δύο πλάγια μικρότερα· όμως αυτά τα δύο τελευταία δεν είναι ανοικτά έως κάτω, έχοντας χαμηλή «ποδιά» και λειτουργώντας έτσι ως υπερμεγέθη ανακουφιστικά ανοίγματα.

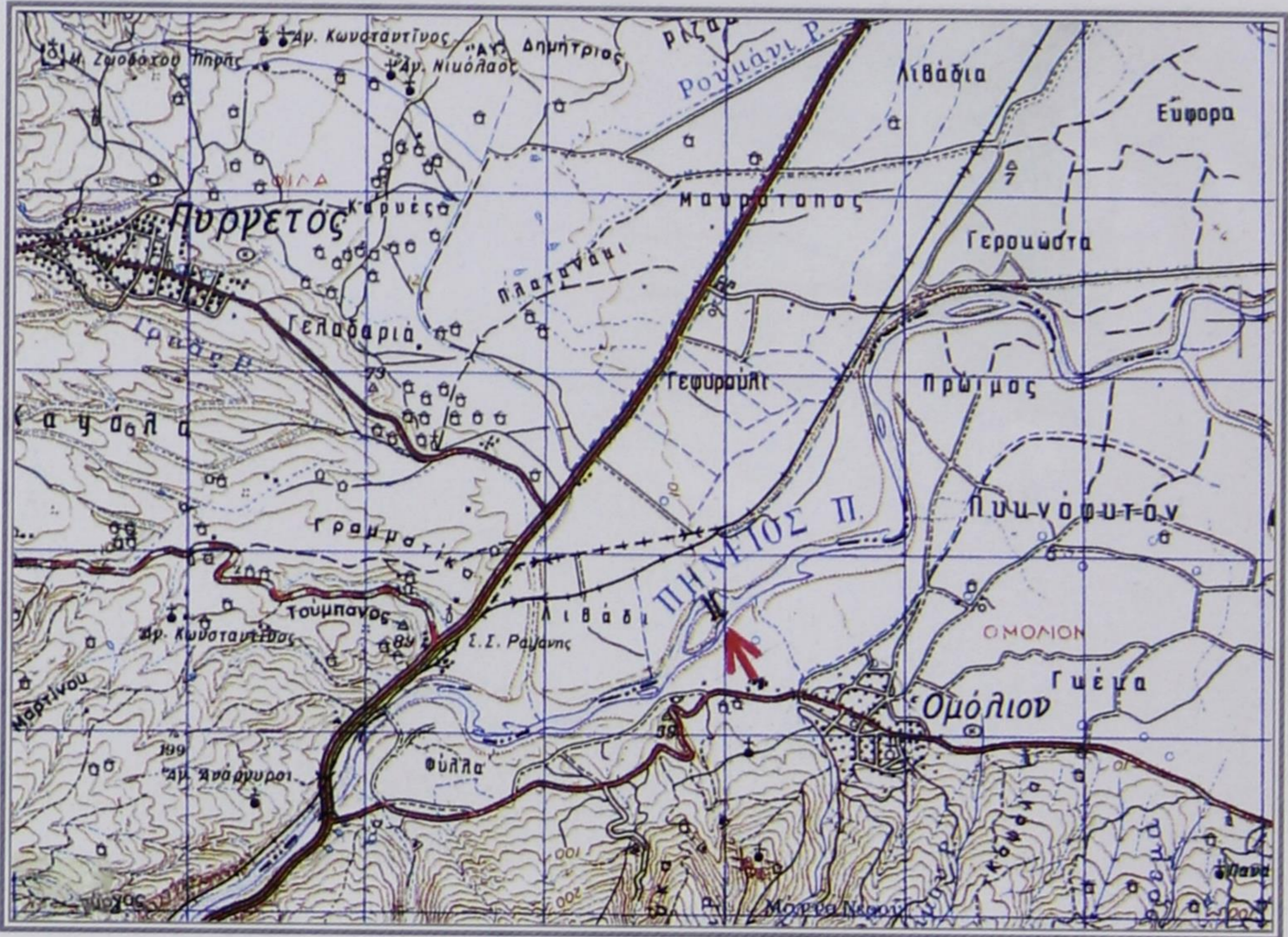
§57. Του ιδίου σχεδόν τύπου ήταν (τώρα ερειπωμένο) «του Κόπανου το γεφύρι» πάνω στον Ευρώτα κοντά στην Σπάρτη (εικ. 52) με την ιδιαιτερότητα στα μεσόβαθρα του να ανοίγονται «κανονικά» μονά ανακουφιστικά τόξα: είναι επιγραφικά χρονολογημένο στα 1730¹⁰³. Επιπόλαιη μάλιστα ματιά σε παλαιές απεικονίσεις δίνει την εντύπωση 3τοξης γέφυρας, καθώς πράσινο καλύπτει τις «ποδιές» των πλαγίων τόξων. Το σύνολο σε μερικούς θυμίζει την Ponte della Maddelena στα λουτρά Lucca της Ιταλίας¹⁰⁴. Η αναφορά αυτή μας κάνει να σκεπτόμαστε ότι το «αρχέτυπο», ήτοι το ιδιόμορφο «τρίτοξο» γεφύρι του υδραγωγείου των «Κήπων» κοντά στην Τριπολιτσά, πρέπει πραγματικά να ήταν ιταλοβενετικό έργο.

Εικ. 52Α. Η προς ανατολάς (Α.-ΒΑ.) έξοδος των Τεμπών προς την παραθαλάσσια πεδιάδα. Άποψη από το «Πετρογ(κ)έφυρο». (Φωτ. Βαγγέλη Παπαθανασίου, Κυριακή 23 Δεκ. 1990).

§58. Πατάμε σε στέρεο έδαφος με την περίπτωση του «Πετρογ(κ)έφυρου», που βρίσκεται μετά τα Τέμπη (εικ. 52Α) ανάμεσα στον Πυργετό και Ομόλιο (Λασποχώρι) (θέση στην εικ. 52Β, βλ. §30, εικ. 16, σημ. 37-38): ένα επισκευασμένο τμήμα του οποίου προβάλλει ως παράδειγμα θεμελιώδες για την εξέλιξη των ανακουφιστικών τόξων, ακριβώς δε χρονολογημένο από την οθωμανική επιγραφή-του τού από Εγείρας έτους 1139, ήτοι 1726 (εικ. 53). Το ίδιο έτος 1726 αναφέρει και ο Ιωάννης Οικονόμου - Λαρισσαίος (!) Λογιωτάτου (1783-1842), που έγραφε στα 1817, προσθέτοντας ότι είχε «13 καμάραις» και ότι το έκτισε «με έξοδά του κάποιος Οσμάν πασιάς Λαρισσινός»¹⁰⁵.

§59. Ο αναφερόμενος αριθμός 13 τόξων είναι προβληματικός, γιατί είναι πιθανόν να συνυπολογίζει μεγάλες κανονικές καμάρες και μικρές των ανακουφιστικών ανοιγμάτων. Πειστικότερος πρέπει να είναι ως πιο εξειδικευμένος ο Άγγλος αρχαιολόγος Εδουάρδος Ντώντγουελ (Edward Dodwell, 1767-1832), που από αυτοψία του Ιουνίου 1806 (λιγότερο πιθανό του 1805) γράφει για εννέα τόξα, κάτω από τα οποία κυλάει ο Πηνειός¹⁰⁶, (δίνει δε και ένα μακρυνό του σκίτσο: εικ. 53Α). Την ίδια εποχή πιστεύω ότι ο επίσης

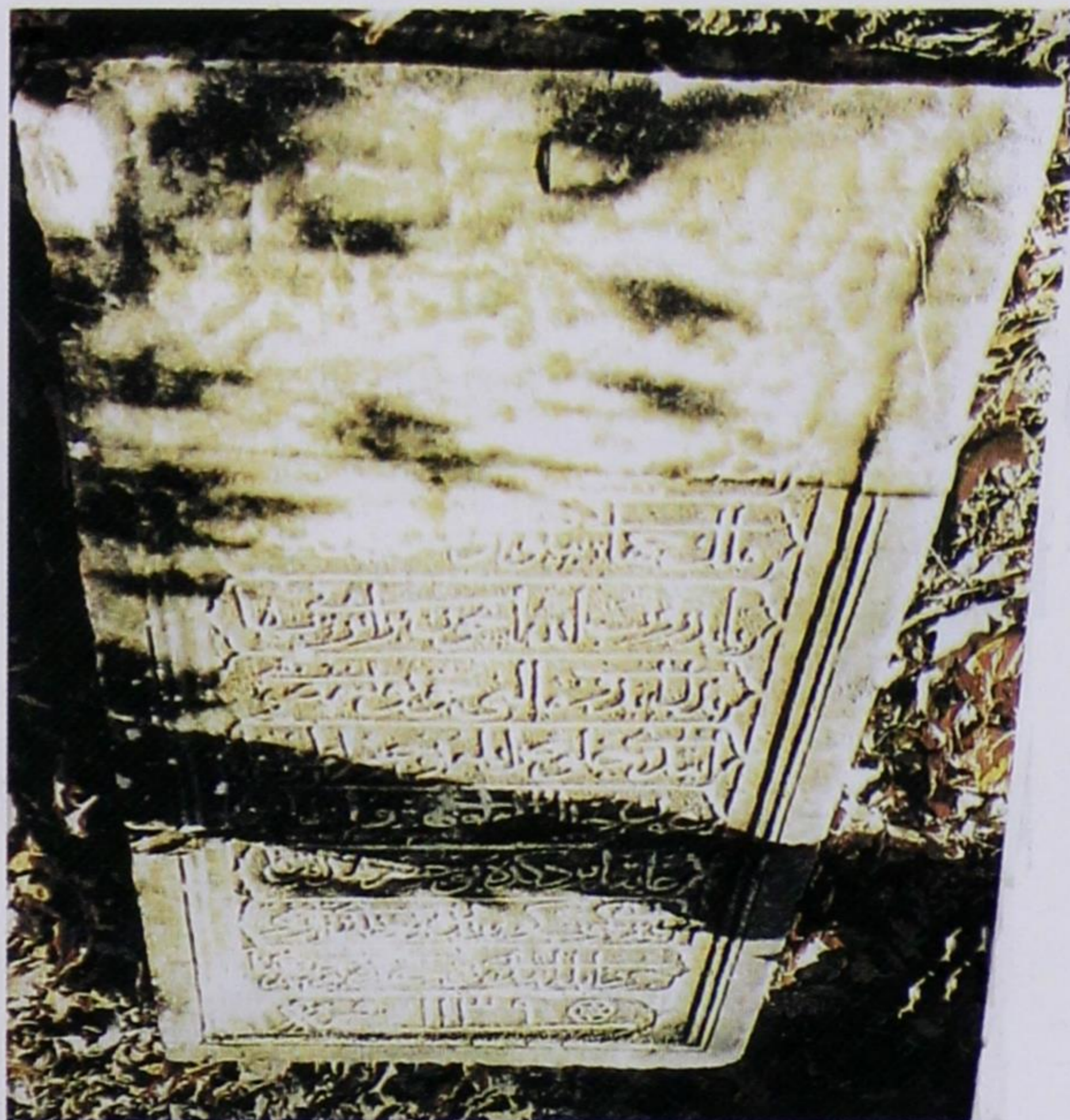
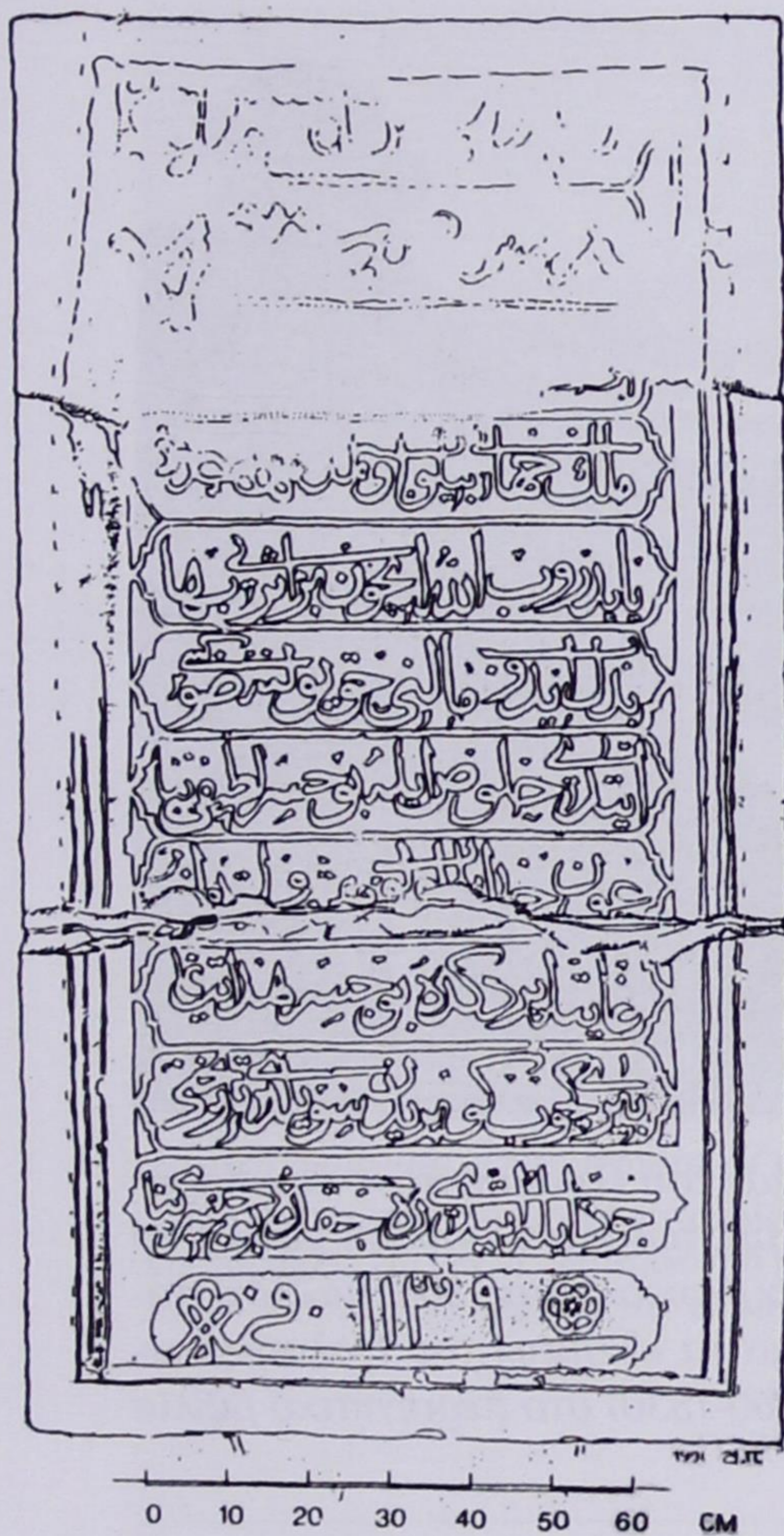

Εικ. 52B. Τοπογραφικό περιοχής «Πετρογ(κ)έφυρου» στην έξοδο των Τεμπών προς τη θάλασσα, ανάμεσα στα χωριά Πυργετός και Ομόλιο (πριν Λασποχώρι). Το γεφύρι πάνω από το βέλος, κάτω από το ψηφίο (π)«Η»(ΝΕΙΟΣ). Εκεί διακρίνεται και η ποτάμια νησίδα. (: Απόσπασμα από τον χάρτη 1:50.000 της Γ.Υ.Σ. έκδοση 19..., φύλλον «Ραψάνη»).

Άγγλος αρχαιολόγος Γουίλιαμ Τζελ (William Gell, 1777-1836) επισκέπτεται την περιοχή που τοπογραφεί και την γέφυρα που σχεδιάζει (μέσα στην ευρύχωρη πεδιάδα) βλέποντάς την από την αρχαία ακρόπολη του Ομολίου μόνο με επτά ημικυκλικά τόξα (εικ. 53B), καθώς τα ακραία κρύβονται. (Πρέπει να σημειώσω ότι ο φίλος και ειδήμων Στάθης Φινόπουλος, Αθήνα, αμφιβάλλει εάν καν ο Τζελ επισκέφτηκε τα μέρη αυτά). Ωστε κάποιος αριθμός από την αναφορά του 1817 πρέπει να σχετίζεται με ανακουφιστικά τόξα.

§60. Με βάση τις ίδιες σκέψεις θα ερμηνεύαμε και τη σημείωση του Ρήγα (Φεραίου, ορθότερα) Βελεστινλή (1757-1798) πάνω στη «Χάρτα» του (τμήμα Τεμπών) για εικοσακάμαρο γεφύρι, (-που σημειωτέον όταν την τύπωσε ήταν 40 ετών και άρα θα ανέτρεχε σε παλαιότερα βιώματά του περίπου 20 χρόνων). Άραγε να δεχτούμε ότι αναφερόταν συλλήβδην στα τόξα (κανονικά και ανακουφιστικά) που αντιστοιχούσαν στην ευρύτερη πλημμυρική

Εικ. 53. «Πετρογκέφυρο» Τεμπών επί του Πηνειού μεταξύ Ομολίου - Πυργετού: Η οθωμανική επιγραφή της επισκευής του έτους Εγείρας 1139, ήτοι 1726 μ.Χ. – Α' Αριστερά σχέδιο της με μεταγραφή του κειμένου (Α.Π.), – Β' Φωτογραφία (Κώστα Σπανού). Η φωτογραφία τοποθετήθηκε έτσι, ώστε να συμπίπτει με την ορθή τοποθέτηση της επιγραφής. Το πάνω μέρος της σβύστηκε /αποπλύθηκε από το ρεύμα του ποταμού καθώς η μαρμάρινη ενεπίγραφη πλάκα είχε καταπέσει ακριβώς στην άκρη της σταθερής ροής του.

κοίτη του Πηνειού; Αλλά αυτό δεν γίνεται αποδεκτό γιατί σήμερα σε λίγο-πολύ διατηρούμενο μήκος γεφύρας περίπου 137 μ. καταγράφεται με ευχέρεια μια εικοσάδα ανοιγμάτων μικρών-μεγάλων, παλαιών και νεώτερων (πρβλ. εικ. 54): ο αριθμός αυτός υπολείπεται του αρχικού και πρέπει κατά πολύ ν' αυξηθεί, αφού παρακολουθούμε ίχνη της γέφυρας σε μήκος τουλάχιστον 250 μ. Κατατίθεται δε ότι ο Άγγλος Εδουάρδος Δανιήλ Κλαρκ (Edward Daniel Clarke, 1769-1822) την 24ην Δεκεμβρίου 1801 υπολόγισε το συνολικό μήκος της 1/4 μιλίου (ήτοι περίπου 400 μ.)^{106α}. Σημειώνεται επ' ευκαιρία ότι για την εξυπηρέτηση της κυκλοφορίας, ακόμα και της διασταύρωσης αμαξών, η γέφυρα κάτω είχε πλάτος 5,00-5,20 μ., το κατάστρωμά της ίσως θα ήταν κατά τι φαρδύτερο· ακόμα υπογραμμίζεται ότι το κατάστρω-

Εικ. 53Α. Η ανατολική έξοδος των Τεμπών και του Πηνειού προς την παραλιακή πεδιάδα. Διακρίνεται (ανάμεσα στις αιχμές των κατακόρυφων βελών) το ανέπαφο ακόμα γεφύρι Ομολίου, το «Πετρογ(κ)έφυρο», στα 1806 (μάλλον, παρά το 1805). (Απόσπασμα από πίνακα με θέμα τα «Τέμπη» του Ιταλού επαγγελματία ζωγράφου Simone Romardi (περ. 1760-1830) στο περιηγητικό βιβλίο του Ed. Dodwell, βλ. τίτλο στη σημ. 106).

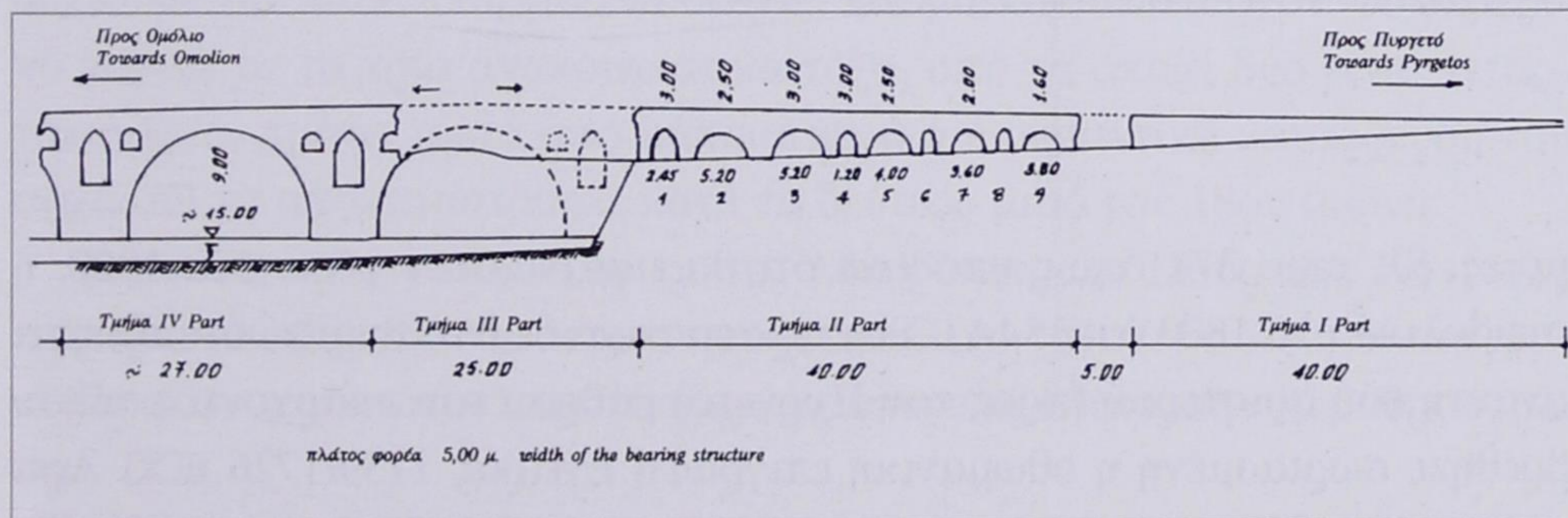
μα ήταν σταθερά οριζόντιο, προφανώς για την διευκόλυνση αμαξών των οποίων η διέλευση βεβαιώνεται ιστορικά (βλ. §16, σημ. 15): ώστε όχι μόνο άμαξες μπορούσαν να διασταυρωθούν, αλλά απόμενε εκατέρωθεν και από ένας διάδρομος περίπου 1 μ. για πεζούς και υποζύγια.

§61. Στο αριστερό (προς τον Πυργετό) τμήμα του γεφυριού μήκους περ. 85 μ. (βλ. εικ. 54), που είναι το παλαιότερο αφού έχει επιχωματωθεί από απροσδιόριστο χρόνο έως αυτήν την ίδια στάθμη των γύρω χωραφιών, διακρίνονται σποραδικά μερικά μονά τοξωτά ανοίγματα: ενώ τουλάχιστον σε δύο μεσόβαθρα στη σημερινή βαθεία κοίτη ανοίγεται τριάδα ανακουφιστικών τόξων, ενός μεγάλου κεντρικού δορυφορούμενου από δύο μικρότερα (βλ. αριστερό τμήμα σχεδίου εικ. 54). Με βάση όλα τα παραπάνω δεδομένα και κάποια δόση φαντασίας εκπόνησα σχέδιο αναπαράστασης του «Πετρογ(κ)έφυρου» στα Τέμπη με εννέα κύρια τόξα (στηριζόμενος ιδιαίτερα στην πληροφορία του Ντώντγουελλ (§59), αλλά και άλλες όμοιες και παρό-

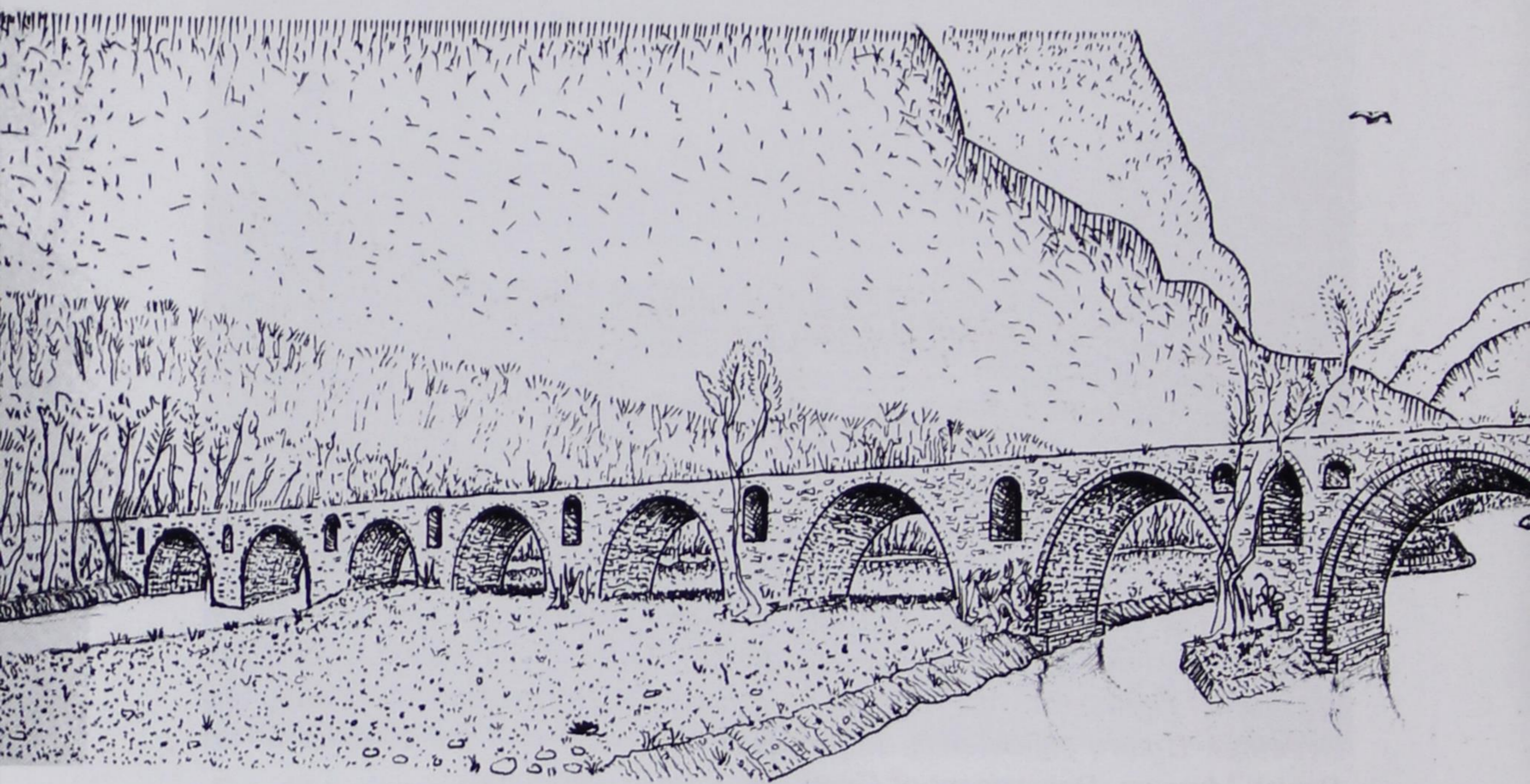

Εικ. 53B. Μακρυνή άποψη «Πετρογ(κ)έφυρου» Τεμπών (μέσα στην πεδιάδα προς τη θάλασσα) από την ακρόπολη αρχαίου Ομολίου, διά χειρός W. Gell, αρχές 19ου. Βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, Department of Prints and Drawings. Πρώτη δημοσίευση: Reproduced by Courtesy of the Trustees of the British Museum, Department of Greek and Roman Antiquities.

ΣΗΜ. Τα χρώματα του σχεδίου προήλθαν κατά την επεξεργασία σε υπολογιστή της αρχικής μου φωτογραφίας και δεν ανταποκρίνονται σ' αυτά του πρωτότυπου. [Υπενθυμίζεται η επιφύλαξη του Στάθη Φινόπουλου, Αθήνα, για το εάν εν γένει ο Τζελ επισκέφτηκε καν αυτήν την περιοχή: 14.02.2001].

Εικ. 54. «Πετρογκέφυρο» Τεμπών επί του Πηνειού μεταξύ Ομολίου-Πυργετού. Όψη από κατάντη (Πηγή: Αντ. Γαλερίδης κ.Α. 1995, σ. 100): Το αριστερό ως προς την κοίτη (και προς Πυργετό) καλλίτερα διατηρούμενο μέρος μήκους περ. 137-140 μ. Διακρίνονται: α) στο πιο ακραίο προσχωμένο και παλαιότερο κομμάτι οι κορυφές κανονικών τόξων και ανακουφιστικών τοξυλλίων, και β) Στο κεντρικότερο τμήμα, στην βαθεία κοίτη, μεσόβαθρα με τρία ανακουφιστικά τόξα στο καθένα.

Εικ. 54Α. «Πετρογ(κ)έφυρο» Τεμπών. Αναπαράσταση (βάσει δεδομένων και της φαντασίας μου) με 9 κύρια τόξα στα 1803, δήθεν την ημέρα που περνούσε η άμαξα με την Κατερινιώτισσα σύζυγο του Βελή Πασά (βλ. §16, σημ. 15). Άποψη από κατάντη (περίπου Α-ΒΑ). Σημ. Το μεσαίο τόξο από τα τρία πάνω από τη βαθεία κοίτη παριστάνει το υπάρχον σήμερα (: Α.Π., 10.02.2001).

μοιες, βλ. σημ. 37), όπως υποθέτω ότι θα εμφανιζόταν γύρω στα 1800, ή συμβολικά στα 1803 (εικ. 54Α). Συμπερασματικά δε υπενθυμίζω ότι προς τα ανάντη του αριστερού (προς τον Πυργετό) βάθρου του υπάρχοντος τόξου βρέθηκε σωριασμένη η οθωμανική επιγραφή Εγείρας 1139/1726 μ.Χ. Άρα απ' αυτό το βάθρο κατέπεσε, αυτό το βάθρο χρονολογεί και σ' αυτό το βάθρο με τα τρία ανακουφιστικά τόξα παρουσιάζεται (από ό,τι έως τώρα γνωρίζουμε) το παλαιότερο δείγμα αυτής της γεφυροποιητικής τεχνολογίας.

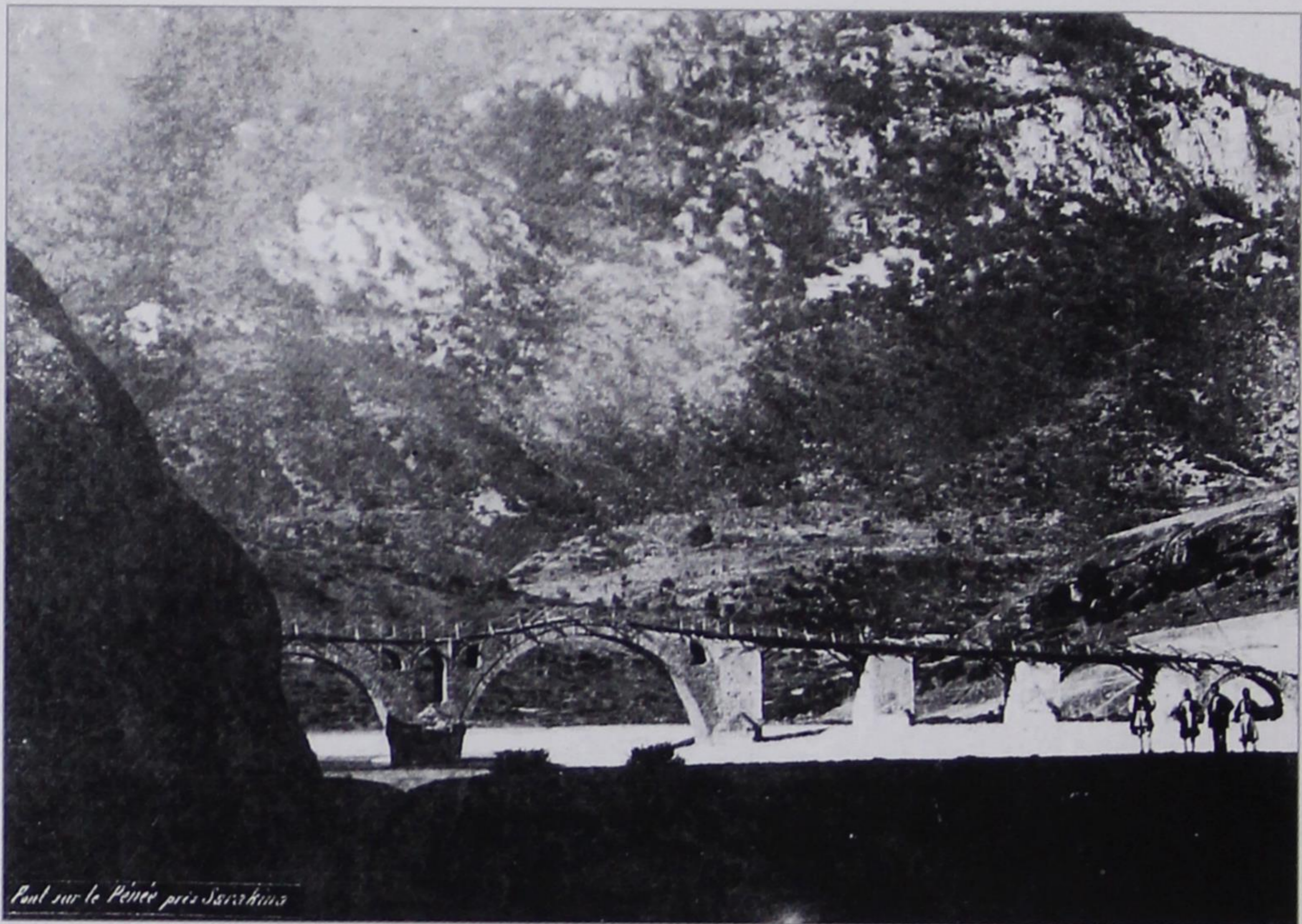
§62. Η τελευταία άποψη έρχεται σε αντίθεση με τη διαδομένη ιδέα ότι το γεφύρι της Σαρακήνας περιοχής Τρικάλων στον Πηνειό «κτίστηκε γύρω στα 1520 από το Μητροπολίτη Λάρισας Βησσαριώνα»¹⁰⁷, γεφύρι που πραγματικά είναι εφοδιασμένο με τρία ανακουφιστικά ανοίγματα σε μεσόβαθρά του

(εικ. 55). Όμως η ιδέα αυτή πηγάζει από παράδοση, η οποία στην περίπτωσή μας πάσχει από έλλειψη ιστορικής τεκμηρίωσης¹⁰⁸. Ωστόσο μπορούμε να δεχτούμε την παράδοση για ένα αρχικό κτίσμα, όχι το υπάρχον. Το σημερινό γεφύρι με τα τρία ανακουφιστικά τόξα, από τα οποία δύο είναι τεταρτοκυκλικά, πρέπει (μετά από κάποια μερική ή σημαντική κατάρρευση του αρχικού) να αποκαταστάθηκε κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα.

Σημειώνεται ότι στο «Γεφύρι της Μαυρόπετρας» Πουρνιάς Κόνιτσας εμφανίζεται παραπλανητικά ως τεταρτοκυκλικό τόξο (εικ. 56), παλαιό ημικυκλικό ανακουφιστικό που μισοκαλύφτηκε από επέκταση του βάθρου (βλ. σημ. 113).

§63. Η τεταρτοκυκλική μορφή ανακουφιστικών τοξυλλίων σε βάθρα γεφυρών είναι εξαιρετικά σπάνιο φαινόμενο. Σε συστηματική δημοσίευση των παλιών πέτρινων γεφυριών στα όρια της Σερβίας, του Μαυροβουνίου και της Σλαβομακεδονίας¹⁰⁹, καθώς και της Κροατίας¹¹⁰, δεν αναφέρεται ούτε ένα παράδειγμα. Από την Αλβανία γνωρίζω δύο: α) Στο τρίτοξο γεφύρι της Μιράκας επί του Σκούμπε, του αρχαίου Γενούσου, πέρα από το χωριό Λιμπρόζντ, δύο τόξα (ένα μεγάλο και ένα μικρό) είναι ημικυκλικά, το δε

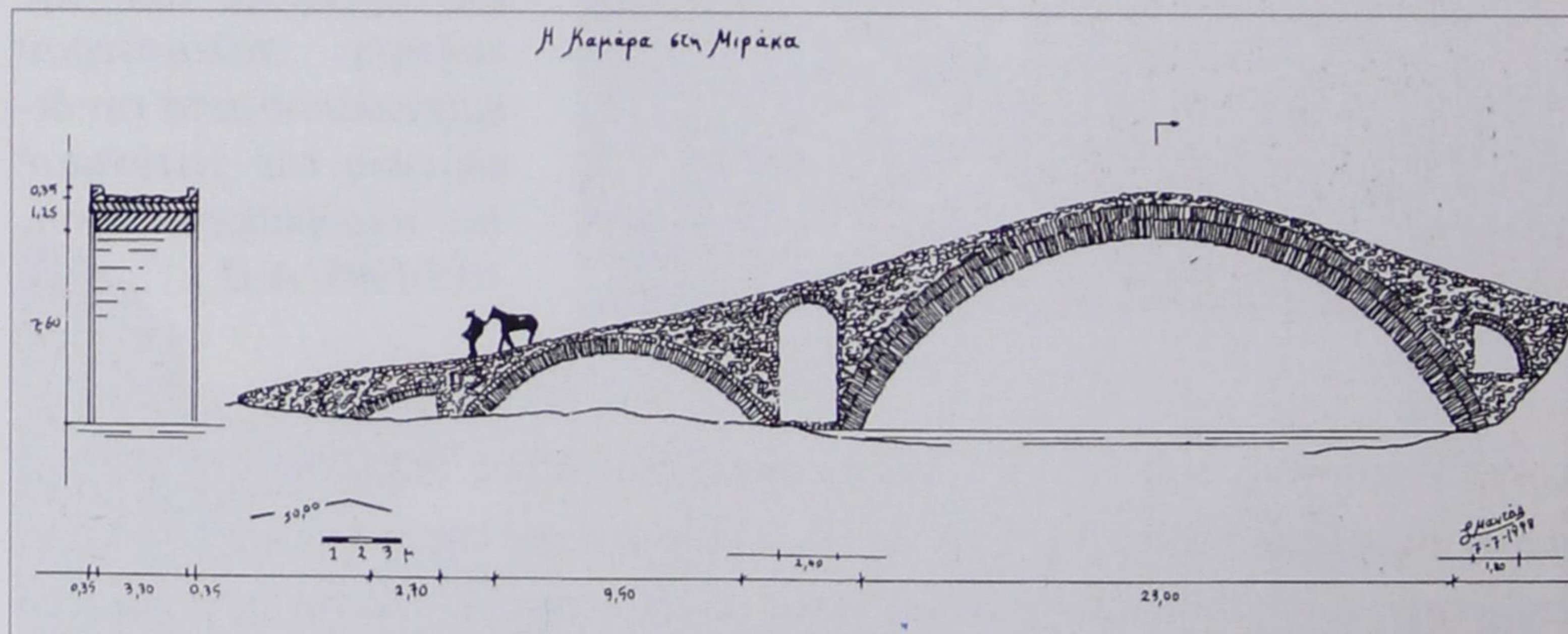

Εικ. 55. Γέφυρα Σαρακήνας, περιοχής Τρικάλων στον Πηνειό. Όψη από ανά-
ντη. – Α' (επάνω): Φωτογραφία Δημ. Μιχαηλίδη θεωρούμενη του 1887. – Β'
(κάτω): Λεπτομέρεια χαρακτηριστική μεσοβάθρου με 3 ανακουφιστικά τόξα, εξ
ων τα δύο ιδιόμορφα τεταρτοκυκλικά. (Πηγή: Αντ. Γαλερίδης κ.Α. 1995, αντί-
στοιχα σ. 199 / εικ. 159 και σ. 200 / εικ. 160).

Εικ. 56. Γέφυρα «Μαυρόπετρας» χωριού Πουρνιά (πριν Σταρίτσανη) Κόνιτσας. Τα τεταρτοκυκλικά ανακουφιστικά τόξα είναι πολύ σπάνια (πρβλ. «γεφύρι Κυράς» Μπαλντούμας Ηπείρου, εικ. 22). Αλλά εδώ προέκυψε από την κάλυψη παλαιότερου ημικυκλικού μετά την διεύρυνση του γειτονικού του ακρόβαθρου (: φωτ. 10.5.1995, Α.Π.).

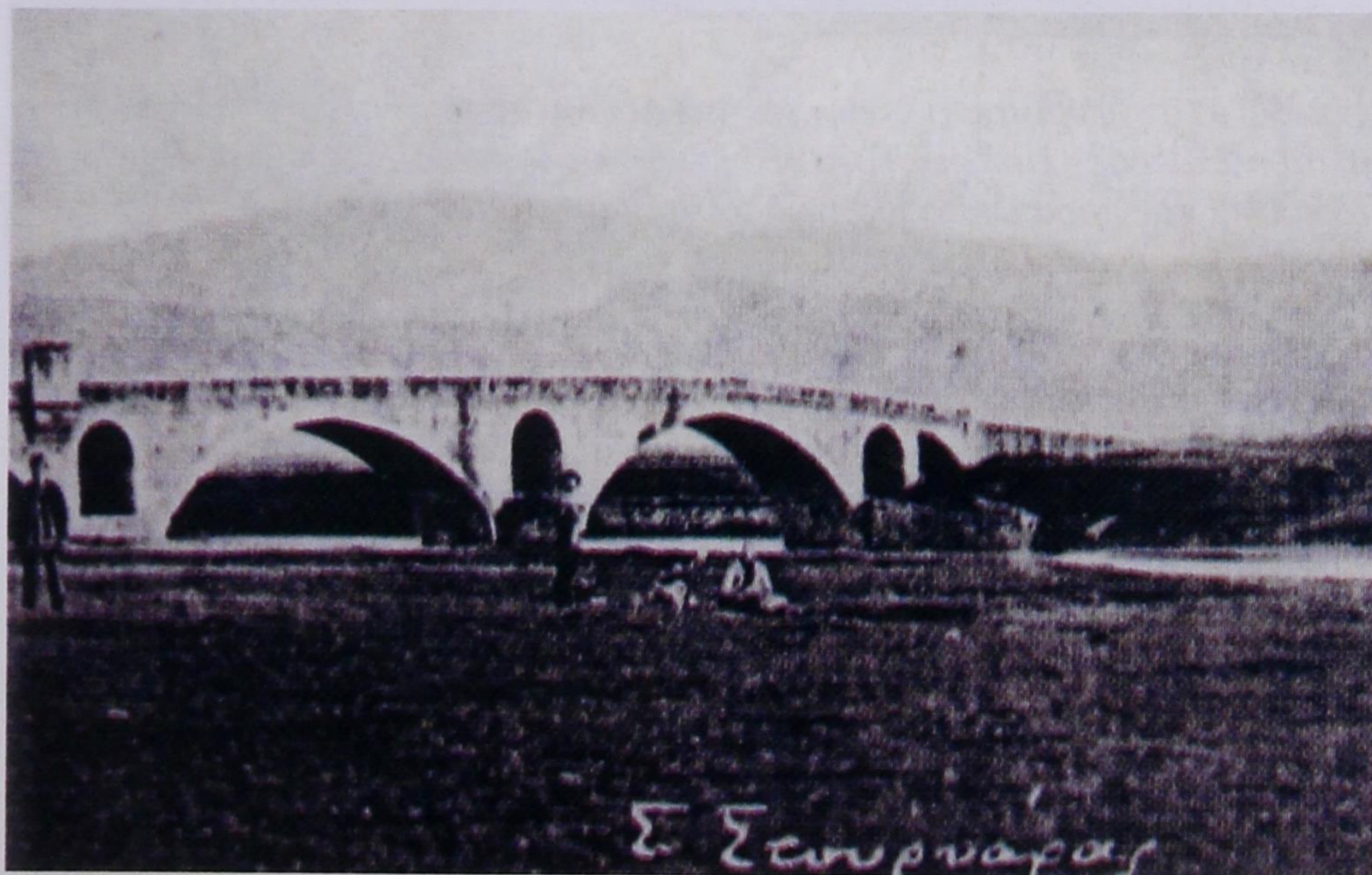
τρίτο βοηθητικό εμφανίζεται τεταρτοκυκλικό, όπως και ένα από τα δυο ανακουφιστικά τόξα (εικ. 56A & B). Σύμφωνα με την αραβική κτιτορική επιγραφή του το γεφύρι χρονολογείται με ακρίβεια: «Ας είναι ευτυχισμένη η ζωή του Αχμέτ από το Ελμπασάν. Όποιος περνάει απ' εδώ, ας κάνει μια προσευχή για του γεφυριού τον ευεργέτη. 1715»^{110α}. β) Στη δωδεκάτοξη γέφυρα του Αχμέτ Κουρτ-Πασά κοντά στο Ελμπασάν επίσης επί του ποταμού Σκούμπη έργο του 1778:¹¹¹ σε δύο από τα έντεκα μεσόβαθρα (τα εφοδιασμένα με 3 ανακουφιστικά ανοίγματα) εμφανίζονται ένα ζεύγος τεταρτοκυκλικών τοξυλλίων και ένα μονό ίδιας μορφής¹¹². Δύο άλλα συναντάμε στην Ελλάδα: α) Παρόμοια ακραίο και βοηθητικό όπως της Μιράκας (εικ. 56A & B) εδώ πιο μεγαλοδιάστατο, τεταρτοκυκλικό τόξο υπήρχε (όχι πια) στο «Γεφύρι του Πασιά» επί του Ενιπέα Φαρσάλων του 1752 (εικ. 56Γ & 56Δ)^{112α}, (βλ. και εικ. 48 & 78, §§52, 90-91), β) ανακουφιστικά τοξύλλια μεσοβάθρου

Εικ. 56, Α (=πάνω) και Β. Γέφυρα Μιράκας επί του Σκούμπη στην Αλβανία, 1715. Διακρίνονται τα τεταρτοκυκλικά τόξα: αριστερά το βοηθητικό, δεξιά το ανακουφιστικό. (Πηγή: - Α = Σπ. Μαντάς / Θόδ. Χαμάκος, βλ. σημ. 110α. - Β = Σχέδιο Σπ. Μαντά ευγενικά παραχωρημένο για δημοσίευση).

«στο γεφύρι της Κυράς» στον Άραχθο κοντά στην «Μπαλντούμα», έργο του 1762¹¹³ (βλ. εδώ εικ. 22). Περισσότερο όμοια λοιπόν με αυτά στο τελευταίο γεφύρι και στο παραπάνω του Αχμέτ Κουρτ-Πασά παρουσιάζει και το γεφύρι της Σαρακήνας τεταρτοκυκλικά ανακουφιστικά τοξύλλια, γι' αυτό και προτείνω να θεωρηθεί εν όλω ή εν μέρει σύγχρονό τους, λίγα χρόνια πριν,

Εικ. 56Γ (επάνω), και 56Δ. «Γέφυρα Πασιά» στον Ενιπέα Φαρσάλων, 1752: Όψη από κατάντη (δεξιά βρίσκονται τα Φάρσαλα). Διακρίνεται δεξιά το μεγάλο ακραίο τεταρτοκυκλικό τόξο. Δεν σώζεται πλέον. (Πηγή: – Γ = Εφημερίδα *The Illustrated London News*, June 5, 1897, 768, εικονογραφεί μάχη Ελληνο-Τουρκικού πολέμου 1897. – Δ = Από καρτ-ποστάλ Στέφ. Στουρνάρα γύρω στα 1900. Και οι δύο πολύτιμες απεικονίσεις από το βιβλίο Αντ. Γαλερίδη κ. Α. (βλ. τίτλο σημ. 37) αντίστοιχα στις σελίδες 109 & 107).

Љуџа - Мост прека Белог Дриме - Брнути
Liomha — Pont sur la rivière Drîma-Blanche

Εικ. 57. «Το γεφύρι του Βεζύρη» επί του Δρίνου στη βορειοανατολική Αλβανία μεταξύ Σκόδρας - Πρίζρεν, έργο 18ου αι. (Φωτ. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., 1995, σελ. 65 εικ. 42 που παραπέμπει ως πηγή του σε καρτ-ποστάλ του 1910 αλβανικής έκδοσης).

λίγα χρόνια μετά την περίοδο 1760-1780 (πρβλ. §62). Προτείνω δε ακόμα την υπόθεση να θεωρήσουμε ως κατασκευαστές και των πέντε αυτών γεφυριών τεχνίτες του ηπειρωτικού - αλβανικού χώρου.

§64. Αναφέρθηκε πριν (§54) ότι εν γένει παρατηρείται στο ευρύ χρονικό διάστημα «εκλεκτικισμός» ως προς την επιλογή του αριθμού, και της μορφής (ταυτόσημης της δομής) των ανακουφιστικών τοξωτών ανοιγμάτων. Έτσι στο «γεφύρι του Βεζύρη» επί του [Λευκού] Δρίνου στη βορειοανατολική Αλβανία, έργο του 18ου αι. μαστόρων της Σκόδρας ή της Ντίμπρας (εικ. 57) (γεφύρι με ελκυστική σύνθεση ευθύγραμμων και καμπυλωτών καταστρωμάτων πάνω στα εξωράχια των τόξων) κατασκευάστηκαν ιδιόμορφα δύο ανακουφιστικά τόξα σε κάθε ένα από τα δύο κύρια μεσόβαθρα, ισλαμίζοντα και τα δύο σ' αντίθεση με τις κύριες ημικυκλικές καμάρες της γέφυρας, εξαιρετικά δε άνισα μεταξύ τους: το ένα τεράστιο που «διαλύει» το βάθρο και το άλλο μικρό ψηλά σα θυρεός¹¹⁴. Το εάν το «Γεφύρι του Σούμπαση» στο Δρύνο κοντά στο Τεπελένι, που υπήρχε αρχές του 19ου αι., είχε ομοιότητες μ' αυτό του Βεζύρη είναι προβληματικό¹¹⁵.

Εικ. 58. «Γεφύρι της Κυράς» ή της «Μπαλντούμας» στον Άραχθο, 1762. Λεπτομέρεια. Κάτω τόξο («στεφάνι») και δεύτερο υπερκείμενο διαμπερούς διάταξης (Φωτ. Α.Π. 10.5.1995: Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, σ. 304 εικ. 17).

§65. Στο Μπεράτι κτίστηκε ένα πολύτοξο γεφύρι, όπως λέγεται και πρέπει να θεωρηθεί μάλλον βέβαιο, από τον Αλή Πασά Τεπελενλή¹¹⁶ (βλ. §69, εικ. 60)· [αυτού όπως είναι γνωστό η οικοδομική δραστηριότητα εκτείνεται κυρίως στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αι.]. Σ' αυτό το γεφύρι αξιοποιήθηκαν πάλι τα τριπλά ανακουφιστικά ημικυκλικά τοξωτά ανοίγματα στα μεσόβαθρα: ένα μεγάλο αξονικό και δύο μικρότερα συμμετρικά εκατέρωθεν¹¹⁷.

§66. Ωστόσο η βελτίωση της αντοχής των γεφυριών με την διάνοιξη ανακουφιστικών τόξων στα βάθρα, ιδίως στα μεσόβαθρα των πολύτοξων γεφυριών, δεν αξιοποιήθηκε πάντοτε, όπως ερμηνεύουμε τώρα: εκτός εάν δεν μπορούμε να συλλάβουμε ακριβώς τις τότε συνθήκες και τον τρόπο σκέψης των παραγόντων της κατασκευής. Ένα χτυπητό παράδειγμα πολύ διαφορετικής αντιμετώπισης είναι το ακόλουθο: Ο Αχμέτ Κουρτ-Πασάς έκτισε δυο γεφύρια με διαφορά δύο χρόνων: αναφερθήκαμε ήδη στο ένα (§63), έργο του 1778, από αφορμή τον εμπλουτισμό του με 3 ανακουφιστικά τόξα ανά μεσόβαθρο. Ωστόσο ο ίδιος μόλις λίγο πριν στα 1776 που χορήγησε τη δα-

Εικ. 59. «Γεφύρι του Πασιά» στον Ενιπέα Φαρσάλων. 4ο τόξο από αριστερή όχθη. Όψη από ανάντη (= ανατολική). Διακρίνεται η άκρη διαμπερή ελκυστήρα στην τρύπα της οποίας πέρασε η κάθετη αγκύρωση, η κατ' εξοχήν «άρπεζα» (: Φωτ. 07 Αυγ. 2000, Α.Π.: Φ.00. VII/τ. αριθ. Ε).

πάνη για το οκτάτοξο γεφύρι του Μπερατιού πάνω στον Άψο (ή Σεμένη) δέχτηκε να γίνει χωρίς ούτε ένα, μικρό ή μεγάλο, ανακουφιστικό άνοιγμα¹¹⁸.

* *

§67. Η κατασκευή αυτή καθ' εαυτή είναι δύσκολο και απρόβλεπτο έργο ακόμα και για τους πιο έμπειρους πρωτομαστόρους. Αλήθεια, είναι να θαυμάζεις την τέχνη των μαστόρων που ταιριάζοντας (οπωσδήποτε μικρών διαστάσεων) πέτρες τεχνουργούσαν ένα ολόλιθο, και όχι σπάνια τεράστιο γεφύρι. Η κατασκευή του ξεκινούσε και από τις δύο άκρες της καμάρας, τις «γενέσεις» του (εικ. 28 αρ. 1), με δύο συνεργεία (ή δύο συγκροτήματα συνεργείων στα μεγάλα έργα: στο γεφύρι της Κόνιτσας –λέει– δουλέψανε κοντά 80 μαστόροι¹¹⁹). Επ' ευκαιρία: κάθε μια από εκείνες τις δυο ολοπρώτες λαξευτές πέτρες στη φάτσα ονομάζεται από τους Πυρσογιαννίτες μαστόρους «μάσκα». Τα δύο συνεργεία δουλεύανε παράλληλα και σύγχρονα, λέγεται μάλιστα συναλλάζονταν μεταξύ τους, ώστε του καθενός τα συνήθεια κτισίματος (δηλ. ακόμα και τα αρνητικά) να ισο-μοιράζονται¹²⁰. Και άντε-άντε φτάνανε και ανταμώνανε στην κορυφή ακριβώς, και εκεί στον άξονα σφηνώνανε τον τελευταίο και κορυφαίο θολίτη, τον λεγόμενο «κλειδί» (εικ.

Εικ. 60. Γεφύρι στο Μπεράτι επί του Άψου (ή Σεμένη). Θεωρείται έργο του Αλή Πασά Τεπελενλή, που μπορεί να το έκτισε στην περίοδο 1811-1819. Από το πολύτοξο γεφύρι εδώ η πρώτη καμάρα με εμφανείς τις «αρπέζες» με μια αξονική στο «κλειδί» και από 4 εκατέρωθεν συμμετρικές.

(Φωτ.: Αντ. Γαλερίδης κ.Α., 1995, τμήμα εικ. 43, σελ. 66).

28 αρ. 5). Πραγματικά τούτη η καλολαξευμένη σφηνωτή πέτρα «κλείδωνε», δηλαδή εξασφάλιζε την καμάρα και το γεφύρι. Εδώ έγκειται το θαύμα της επινόησης των πανάρχαιων Μεσοποταμίων. Το κονίαμα που χρησιμοποιούσαν ήταν ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Για τη θεμελίωση ιδιαίτερα το μετατρέπανε σε υδραυλικό εμπλουτίζοντάς το με τριμμένο κεραμίδι, είναι το περίφημο «κουρασάνι». Αναφέρεται σε σπάνιες περιπτώσεις και η ενίσχυση του κονιάματος με ασπράδι αυγού¹²¹.

§68. Στα μεγάλου ανοίγματος γεφύρια πάνω στο εξωράχιο της καμάρας τους, οι μαστόροι κατασκεύαζανε για στερεότερη κατασκευή και δεύτερο πλήρες τόξο («στεφάνι»¹²²) (εικ. 58). Οι θολίτες του τελευταίου προεξείχαν από αυτούς της κύριας καμάρας, τονίζοντας έτσι την παρουσία τους μέσω και της υπογράμμισή τους από την ελαφρά γραμμική σκιά που δημιουρ-

Εικ. 61. Το γεφύρι «Παρασπόρι» Χιονιάδων Κόνιτσας. Λέγεται ότι χτίστηκε στα 1800 ή μετά. Έχει 2 «άρπιζες» (Φωτ. Νοεμβ. 1999, Φανής Σαρρή / Phaos Photos).

γούσαν συνήθως (εικ. 22 & 58), είτε ενίοτε σε ώρα που ο ήλιος ήταν χαμηλά στον ορίζοντα από λαμπρή γραμμή φωτός (εικ. 72B).

Τα δύο μέτωπα της κύριας καμάρας συνδέανε και δένανε με ενσωματωμένους εγκάρσιους διαμπερείς σιδερένιους ελκυστήρες, στων οποίων τις άκρες (σαν από τρύπα βελόνας, εικ. 59 και 61, πρβλ. εικ. 73B) πέραναν κάθετες ράβδους αγκύρωσης, τις «άρπιζες» («άρπεζες» στη Ζάκυνθο): Έτσι ονόμαζαν όλο το σύστημα, όνομα που προήλθε κατ' εξοχήν από τις εξωτερικές ράβδους αγκύρωσης. Με τον τρόπο αυτό εξασφάλιζαν το ολόσωμο του φορέα, ιδιαίτερα από σεισμό. Αλλά το μέτρο αυτό δεν το έπαιρναν πάντοτε. Αξίζει τον κόπο να δούμε τα αποτελέσματα και τα πορίσματα μιας συγκριτικής μελέτης μου βάσει δημοσιευμένων εικόνων γεφυριών¹²³ ως προς την λήψη αυτού του μέτρου που έχουν ως εξής:

§69. Όπως κατατάσσω τα χρονολογημένα μνημεία βρίσκω ότι μεταξύ τους παλαιότερο είναι το γεφύρι στο Μπεράτι που έφκιαξε ο Αλή Πασάς Τεπελενλής (περ. 1750-1822)¹²⁴. Το Μπεράτι κατέλαβε ο Αλή Πασάς τον Ιανουάριο 1811 και το διατήρησε σταθερά έως το 1819, αλλά εν συνεχεία και για κάποιο διάστημα το 1820¹²⁵. Το γεφύρι πρέπει να κτίστηκε μέσα στη χρονική περίοδο 1811-1819. Το εξάτοξο τουλάχιστον γεφύρι¹²⁶ παρουσιάζει σε 5 βάθρα του από 3 ανακουφιστικά ανοίγματα και μόνο (;) σε τρία τόξα του

Εικ. 62Α. Μονότοξο ισλαμίζον γεφύρι σε εγκαταλειμμένη κοίτη ποταμού Ελισσόντα στη θέση «Καρτερόλι(α)» του κάμπου της Νταβιάς στην Αρκαδία. (Φωτ. 06 Δεκ. 1997, Α.Π.: Φ. 97. ΧΙΙ/1, αριθ. 34).

Εικ. 62Β. Ένας από τους δύο σιδερένιους ελκυστήρες του ισλαμίζοντος γεφυριού στον ποταμό Ελισσόντα του κάμπου της Νταβιάς (βλ. εικ. 62Α). (Φωτ. 5 Νοεμ. 1998, Α.Π.: Φ. 98. ΧΙ/1, αριθ. 12).

«άρπιζες». Στο πρώτο τόξο του (εικ. 60) διακρίνονται 9 απ' αυτές, μία στο κλειδί και από 4 εκατέρωθεν.

§69α. Υπάρχουν δυο παραδείγματα, πολύ πιθανόν προγενέστερα του προηγούμενου, αλλά με χρονολόγηση όχι τεκμηριωμένη:

Το μονότοξο γεφύρι «Παρασπόρι» Χιονιάδων, στο δρόμο προς Πληκάτι, κτίστηκε σύμφωνα με την παράδοση «στα 1800» από τον Πυρσογιαννίτη μάστορα Παπαϊωάννου [συγχέεται με το χορηγό Δημήτρ. ΠαπάΙωάννου, βλ. Ι. Λαμπρίδη, Αγαθοεργήματα Β', 187]: η παράδοση ανιχνεύεται σε αδημοσίευτο χειρόγραφο στην κατοχή του δάσκαλου και Πρόεδρου των Χιονιάδων Ευριπίδη Ζωγράφου και ζωγράφου, ετών 70· πρόκειται για σημειώσεις του ζωγράφου και δάσκαλου πατέρα του Στέφανου Πολυκάρπ. Ζωγράφου (1906-1992), που κατέγραψε το 1962 για έργα των Χιονιάδων, όπως τα εξιστόρησε ο υπέργηρος Χιονιαδίτης ξυλουργός Κωνσταντίνος Ιωάν. Μάτσος (1872-1964), τότε 90 ετών^{126α}. Ήδη από τα 1910-1920 η κοίτη του «λάκκου», που γεφύρωνε το «Παρασπόρι» έχει παραμερίσει (και το κενό που άφησε διάβαιναν έως το 1950 με ξυλογέφυρο, διαλυμένο κι αυτό τώρα). Το γεφύρι έχει άνοιγμα τόξου 5,50 μ., ύψος 2,80 μ. (+ 0,70 νεροφαγιά κοίτης) και πλάτος 2,80 (: μέτρα Ιω. Περώνη). Σε φωτογραφία του τού 1999 (εικ. 61) παρουσιάζει συμμετρικά εκατέρωθεν του «κλειδιού» δύο «άρπιζες»· απ' αυτές έχουν καταπέσει οι κάθετες μεταλλικές αγκυρώσεις τους, όπως δείχνουν τα τρυπημένα άκρα των μεταλλικών συνδετήρων.

§69β. Στα ίδια περίπου χρόνια [μάλλον λίγο μετά το 1800] κατασκευάστηκε το μονότοξο ισλαμίζον γεφύρι στην πάνω λεκάνη του ποταμού Ελισσόντα («ποτάμι της Νταβιάς», που εκεί ειδικότερα ονομάζεται (η) «Μπαρμπουτσάνα») στον κάμπο της Νταβιάς (το αρχαίον *Μαινάλιον πεδίων*: Πausanias VIII, 36,7), στην κοινοτική περιοχή Συλίμνας και στη θέση το / (τα) «Καρτερόλι(α)», περίπου 12 χλμ. δυτικά της Τρίπολης στην Αρκαδία (εικ. 62Α). Το γεφύρι έχει άνοιγμα 9,30 μ. και ύψος περ. 5½ μ. πάνω από την ξερή και εγκαταλειμμένη τώρα κοίτη λόγω αλλαγής του ρου του ποταμού. Είναι με ισχυρό κονίαμα κτισμένο, με δύο σιδερένιους συνδετήρες εκατέρωθεν του «κλειδιού» κι αυτό εφοδιασμένο, και τόσο στέρεα κατασκευασμένο, ώστε παρ' ότι ικανό κορυφαίο τμήμα του έχει καταπέσει, το γεφύρι δεν έχει καταρρεύσει (εικ. 62Β).

Πρέπει να χρονολογηθεί πριν την Επανάσταση της 23 Μαρτίου 1821^{126β} στην Πελοπόννησο και ιδιαίτερα στην περίοδο 1807-1812, όταν εκεί ήταν Μόρα-Βαλεσής (διοικητής της) ο Βελή Πασάς Βεζυραληπασαζαντές (1773-1822) με μαστόρους που θα τον συνόδεψαν από την Ήπειρο. Ήταν φιλοοι-

κοδόμος^{126γ}, αυτός θα έδωσε εντολή να κτιστεί ή επισκευαστεί το επώνυμό του «Γεφύρι του Βελή», (ένα μικρό σωζόμενο δίτοξο γεφύρι έξω από την Τριπολιτσά και πέρα από «του Μύτικα», περίπου στο 7ο χιλιόμετρο του παλαιού δρόμου για τα Καλάβρυτα), ο ίδιος αργότερα πασάς στη Θεσσαλία ενδιαφέρθηκε για μια νέα γέφυρα του Πηνειού στα Τέμπη (βλ. §50). Σημειώνεται ενδεικτικά ότι τούρκικα γεφύρια, ήτοι γεφύρια με ισλαμίζον οξυκόρυφο τόξο, πριν τον Βελή Πασά στην Αρκαδία δεν είχαν σιδερένιους συνδετήρες, όπως το μονότοξο γεφύρι [ανοίγματος τουλάχιστον 10 μ.] στο Λάδωνα κάτω από το χωριό Σπάθαρι γνωστό από σχέδιο του 1805 διά χειρός Τζελ (William Gell, 1777-1836)^{126δ} ή όπως το σωζόμενο γεφύρι με ένα τόξο ανοίγματος περίπου 10 μ. στον Τράγο ποταμό κοντά στο χωριό Ντάρα που πέρασε στα 1806 ο Ληκ (William Martin Leake, 1777-1860)^{126ε}. Ωστόσο δυο ισλαμίζοντα μονότοξα γεφύρια χωρίς μεταλλικούς συνδετήρες στο Λούσιο δεν γνωρίζουμε πότε κατασκευάστηκαν^{126ς}. Το παραπάνω γεφύρι στον Ελισσόντα, σύμφωνα με μαρτυρία της 22 Απριλίου 1888 ήταν ακόμα τότε σε χρήση^{126ς}. Πρέπει κάποτε γύρω στα 1900 να μεταβλήθηκε από ανθρώπινη ενέργεια η κοίτη του ποταμιού, το γεφύρι να εγκαταλείφτηκε και τότε να κτίστηκε κοντά του άλλο, πάνω στον ίδιο πανάρχαιο δρόμο.

Εικ. 62Γ. Γέφυρα Κολορτζής επί του Δρύνου στη Δρόμπολη, 1827.
(Φωτογρ. Οκτωβρίου 1997, Σπ. Ι. Μαντά / Θ. Ν. Χαμάκου, βλ. σημ. 126η).

*Εικ. 63Α. Το 5τοξο «Γεφύρι του Σπανού» στον Βενέτικο 1846. Δυτική όψη.
(Φωτ. Σπ. Ι. Μαντά, 1984, σ. 120 εικ. 78).*

Εικ. 63Β. Το «Γεφύρι του Σπανού» στον Βενέτικο, 1846: Η νοτιότερη καμάρα με τις 5 «άρπιζες». (Φωτ. 1990: Γ. Τσότσος, 1997, σ. 34 εικ. 4).

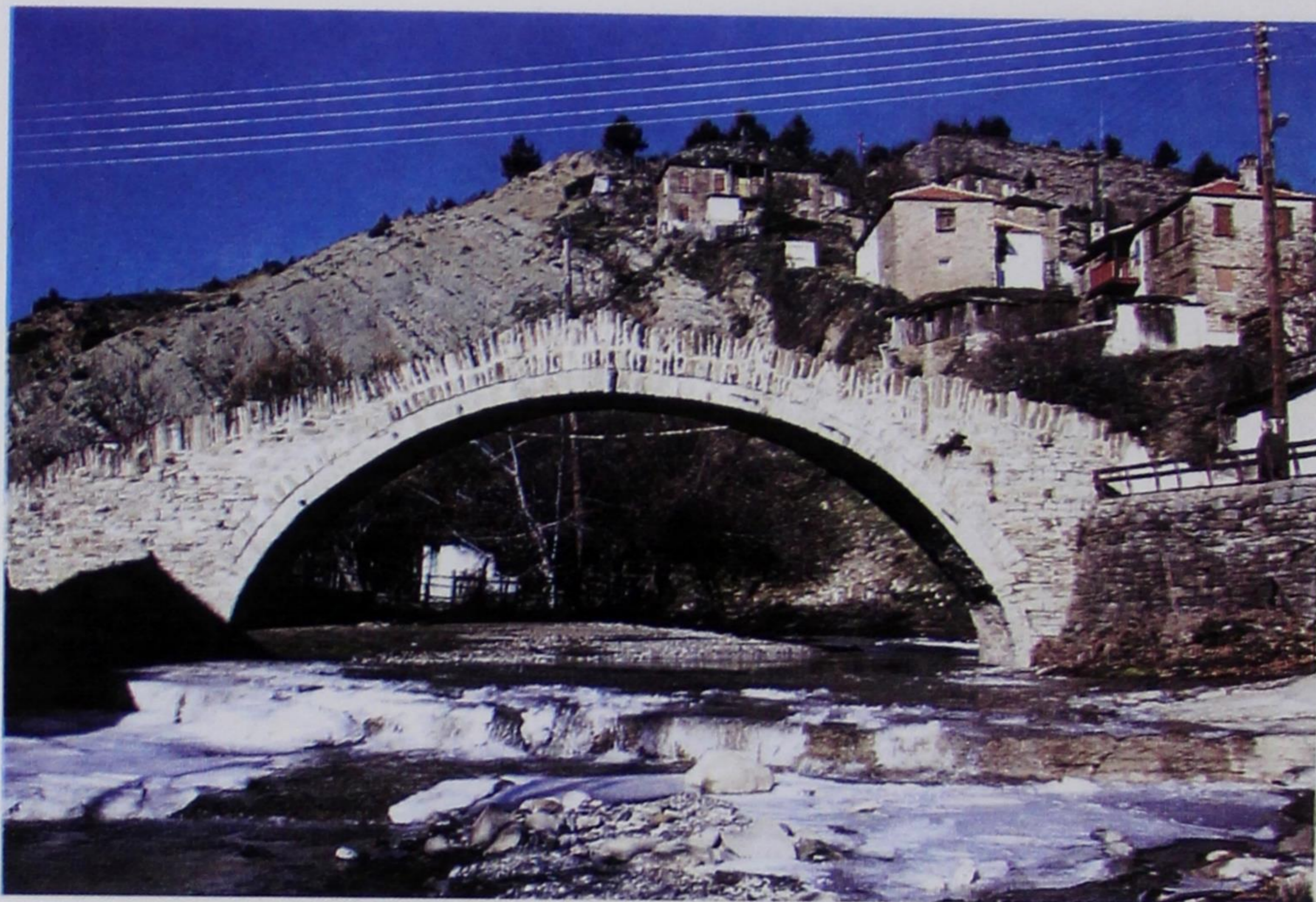

Εικ. 64. Γεφύρι του Ματσαγκάνη της Κρανιας Γρεβενών. Κατά παράδοση κτίστηκε πριν το 1850. (Φωτ. 1988: Γ. Τσότσος, 1997, σ. 56 εικ. 25).

§70. Ακριβώς, είτε με ικανοποιητική προσέγγιση χρονολογημένα είναι μια σειρά γεφυριών που παρουσιάζουν σιδερένιους συνδετήρες με την εξής σειρά:

— Το γεφύρι (στο χωριό) της Κολορτζής (σε παλιούς χάρτες, γέφυρα του Ισούφ) επί του Δρύνου στη Δρόμπολη κτίστηκε στα 1827 με δαπάνη της Χατιτζιές, μητέρας του Αργυροκαστρίτη Ταχίρ Μπέη, και την συμβολή των χριστιανών της περιοχής Αργυροκάστρου, που κουβάλησαν δωρεάν και υλικά (εικ. 62Γ)^{126η}. Κατασκευάστηκε με πέντε κύριες ημικυκλικές καμάρες και τέσσερα ανακουφιστικά παραθόλια στα ενδιάμεσα μεσόβαθρα. Οι 5 καμάρες γυρίστηκαν με δύο αλληπάλληλα τόξα («στεφάνια») και το κάτω κύριο απ' αυτά εξοπλίστηκε με «άρπιζες». Απ' αυτές διακρίνονται ανά καμάρα είτε τρεις (μια στο «κλειδί» και ένα ζεύγος εκατέρωθεν σε μικρή απόσταση) είτε τέσσερις (δύο ζεύγη στα πλάγια του «κλειδιού» χωρίς να έχει εξοπλιστεί το τελευταίο).

— Η Γέφυρα του Σπανού στον ποταμό Βενέτικο κοντά στο Κηπουριό Γρεβενών πρέπει να κτίστηκε στα 1846, βάσει χαραγμένης χρονολογίας στη βορειοανατολική όψη του βάθρου του μεγαλύτερου τόξου του. Πεντάτοξο το γεφύρι, διασώζεται ως το μεγαλύτερο τώρα της Μακεδονίας (εικ. 63Α).

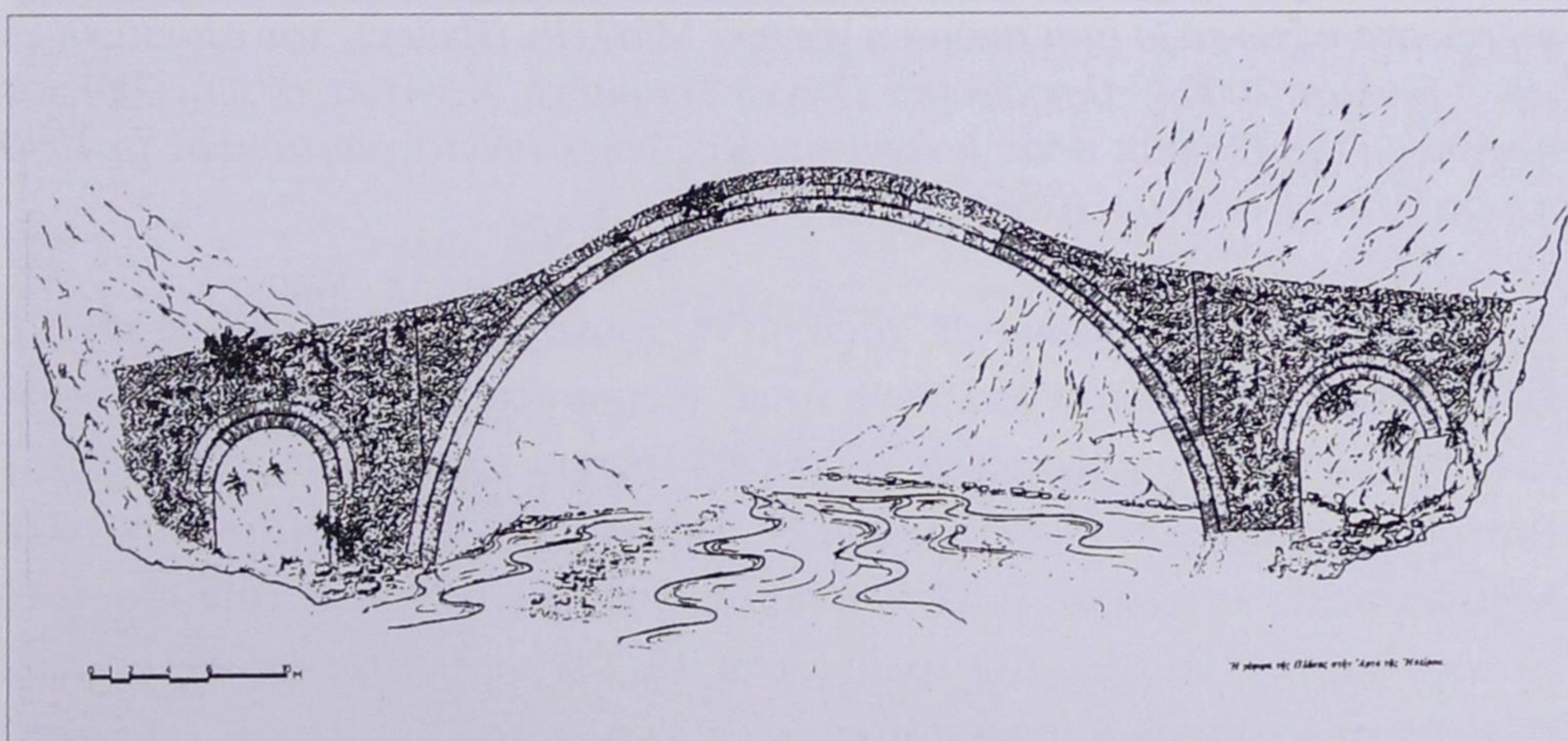
Εικ. 65. Γεφύρι στο Δοτσικό, μετά το 1865 ή περί το 1870. Τόξο σχήματος «λαβής κανίστρου»: τμήμα κύκλου στηριζόμενο σε καμπύλες εκφορικές στηρίξεις (βλ. §§37 και 71). Στο τόξο διακρίνονται «άρπιζες». (Φωτ. 1989: Γ. Τσότσος, 1997, σ. 53 εικ. 23).

Χορηγός της δαπάνης του, 50.000 γροσίων, ο Μουσταφά Αγάς ή Σπανός, από το Αργυρόκαστρο¹²⁷. Τουλάχιστον τα 4 τόξα είναι εξοπλισμένα με «άρπιζες». Καλό παράδειγμα προσφέρει η νοτιότερη καμάρα (εικ. 63B), στην οποία διακρίνονται 5 «άρπιζες»: μία αξονική στο κλειδί και από 2 συμμετρικά εκατέρωθεν σε κάθε κατερχόμενο κλάδο του τόξου.

§71. Πριν το έτος 1850 [μου φαίνεται πολύ πρώιμα] τοποθετείται κατά παράδοση το μονότοξο ανοίγματος 9 μ. γεφύρι του Ματσαγκάνη στο χωριό Κρανιά Γρεβενών (εικ. 64)¹²⁸. Το τόξο έχει χαρακτηριστικό σχήμα «λαβής κανίστρου» πετυχημένης λαϊκής (αρχι-)τεκτονικής (πρβλ. τα από την παλαιοχριστιανική αρχαιότητα αντίστοιχα δομικά συστήματα, εικ. 25 και 27), και ενισχύεται μάλλον με δύο μόνο «άρπιζες»· (δηλαδή δεν φαίνεται να έχει καταπέσει αν τυχόν υπήρχε αξονική). Οι δύο «άρπιζες» τοποθετήθηκαν σε σωστά επιλεγμένες θέσεις.

§71α. Δημητσάνα, 1851: το μέσο τόξο 3τοξης γέφυρας έχει 4 άρπεζες^{128α}.

§72. Η υπάρχουσα γέφυρα της Κλειδονιάβιστας στον Βοϊδομάτη, είναι νεώτερο έργο του 1853 (εικ. 22)¹²⁹: έχει 5 «άρπιζες», μία αξονική στο «κλειδί» και από 2 συμμετρικές αριστερά και δεξιά του.

Εικ. 66. «Γεφύρι της Πλάκας» στον Άραχθο, 1866. Όψη από τα κατάντη. - Α' (επάνω): Φωτογραφία (: Σπ. Ι. Μαντά, *Ηπειρωτικά γεφύρια*, 1984, σ. 81 εικ. 33). - Β' (κάτω): Σχέδιο (: Νικ. Κ. Μουτσόπουλου, στον τόμο *Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου απελευθέρωσης*. Αθήνα, εκδ. ΤΕΕ, 1975, σσ. 412-413). Στο σχέδιο διακρίνεται καθαρότερα η τρίτοξη κατασκευή, έχουν όμως παραληφθεί οι «άρπεζες», που διακρίνονται στη φωτογραφία, μάλλον 19 τον αριθμό.

Εικ. 67. Αώος. Γεφύρι της Κόνιτσας. Όψη από τα ανάντη. Διακρίνονται οι «άρπιζες» στο κάτω τόξο (και ακόμα η γέφυρα Μπέλεϊ» (Bailey), που αποσύρθηκε την 1 Ιουλίου 2000 (: πληροφορία Γιάννη Τσαρούχη, Κόνιτσα, 07.11.2000) και η νεώτερη της Εθνικής οδού Ιωαννίνων-Κοζάνης). (Φωτογραφία μετά το 1980 περίπου, Ιω. Καπάϊου, Κόνιτσα).

— Στα 1865 (σύμφωνα με χαραγμένη χρονολογία) κτίστηκε γεφύρι 1 χλμ. βόρεια του χωριού Σκλίβενη (σημ. Κορομηλιά) Καστοριάς στον παλαιό δρόμο προς την Κορυτσά, — γεφύρι πάνω στον Λαδοπόταμο ή (στη) Βίστριτσα, κλάδο του Αλιάκμονα¹³⁰ (αλβανικά/σλαβικά: Βίστριτσα (είτε Μπίστριτσα), τουρκικά: Ιντζέ-Καρασού, νεοελληνικά στις εκβολές του: Λωλοπόταμος). Το τόξο του, ανοίγματος 16 μ., έχει 2 ζεύγη «άρπιζες» εκατέρωθεν συμμετρικά του «κλειδιού».

§73. Το γεφύρι μέσα στο χωριό Δοτσικό Γρεβενών¹³¹ πρέπει να κτίστηκε μάλλον αμέσως μετά το 1865 ή περί το 1870. Στο μοναδικό χαμηλωμένο τόξο του, τμήμα «λαβής κανίστρου», διακρίνονται 3 «άρπιζες» στον ένα κλάδο και τα κατάλοιπα άλλων τόσων συμμετρικών στον άλλον (εικ. 65): στο «κλειδί» δεν υπήρχε. Εκεί στο «κλειδί» σκαλίστηκε (αποτροπαϊκή;) κεφαλή. Οι μαστόροι ήταν κυρίως από το γειτονικό χωριό Λούντσι (σημ. Καλλονή) και ντόπιοι από το Δοτσικό.

§74. Βορειότερα από το γεφύρι στο Λαδοπόταμο που μόλις αναφέραμε (§72), κτίστηκε «το γεφύρι στο Μπερίκ(ι)» το 1866 (σύμφωνα με επιγραφή

Εικ. 68Α και Β. «Γεφύρι της Τσίπιανης» στο ποτάμι Βάρδα κοντά στο χωριό Γρεβενήτι στο Ζαγόρι, έργο 1875. – Α' (επάνω): Σύνολο· διακρίνεται η σειρά από «άρπιζες» στο τόξο και το πλήρες στηθαίο. - Β' Λεπτομέρεια του μέσου του τόξου που διατηρεί την ισλαμίζουσα οξυκόρυφη μορφή, παρουσιάζει αξονική «άρπιζα» και δείχνει τη δομή του στηθαίου (: Φωτ. Σπ. Ι. Μαντάς, 1984, Α' = σ. 103 εικ. 58, Β' = σ. 104 εικ. 59).

μαρμαρένιας πλάκας, χαμένης τώρα). Σε φωτογραφία του 1994 διακρίνονται στη νότια όψη του 4 άρπιζες στο δεξιό κλάδο του τόξου, στο κλειδί καμιά, και μία πρώτη στον αριστερό κλάδο που καλύπτεται από πράσινο, αλλά προφανώς κι εκεί υπήρχαν συμμετρικά 4 τέτοιοι ελκυστήρες. Πρωτομάστορας ήταν ο Σδρόλιος από το γειτονικό Ντεμπένι (σημ. Δενδροχώρι) Καστοριάς¹³².

§75. Τον ίδιο χρόνο 1866 οικοδομήθηκε το δυσκολοκατασκευάστο «Γεφύρι της Πλάκας» στον Άραχθο (εικ. 66)¹³³, κάτω από το μαστοροχώρι Άγναντα στα Τζουμέρκα. «Το γεφύρι της Πλάκας δεν είναι απλά ένα μνημείο της λαϊκής αρχιτεκτονικής. Είναι ένας συμβολικός τόπος συνυφασμένος με ιστορικά γεγονότα, έτσι που να μπορεί να λειτουργεί ως τόπος ιστορικής μνήμης και να συμβολίζει τα ιδανικά της ελευθερίας και της ομοψυχίας σ' ένα λαό...»^{133α} (γεγονότα στα 1821, 1878, 1944). Τελικά το έκτισε πρωτομάστορας από το άλλο σημαντικό γειτονικό μαστοροχώρι Πράμαντα, ο Κώστας Μπέκας (περ. 1825-1899), με το θαυμαστό άνοιγμα περίπου των 40 μ. και ύψος ομόλογο 20 μ.¹³⁴. Λες και τώρα ανακαλύφτηκε η αξία που έχουν οι άρπιζες, εφοδίασαν το γεφύρι με ένα μεγάλο αριθμό απ' αυτές: μάλλον 19, μια συμμετρική στο κλειδί και από 9 εκατέρωθεν κατά ισοδιαστήματα κατανεμημένες.

Εικ. 69. Γεφύρι Τσιούκαρη στην Πραμόρτσα, έργο μεταξύ 1886-1890. Η μεγάλη καμάρα: διακρίνονται οι 4 «άρπιζες». (Φωτ. 1987: Γ. Τσότσος, 1997, σ. 75 εικ. 39).

— Δέκα εννέα (19) άρπιζες κατά τον ίδιο τρόπο κατανεμημένες φαίνεται να είχε και το μονότοξο γεφύρι της Κόνιτσας ανοίγματος κατά προσέγγιση 35,60 μ. έργο του Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα Ζιώγα Φρόντζου (περ. 1815 - περ. 1893) στα 1869-1870 (εικ. 67)¹³⁵.

§76. Στα 1875 κτίζεται το «Γεφύρι της Τσίπιανης» στο Βάρδα ποταμό όχι μακριά από το χωριό Γρεβενήτι στο Ζαγόρι (εικ. 68Α και Β)¹³⁶. Σχετικά πυκνές κι εδώ οι «άρπιζες», φαίνεται μια αξονική πάνω από το οξυκόρυφο τόξο, 6 στη μια πλευρά, προφανώς άλλες τόσες στην άλλη, σύνολο 13.

— Στο χρονικό διάστημα 1886-1890 φτιάχτηκε το «Γεφύρι του Τσιούκαρη» στην Πραμόρτσα, παραπόταμο του Αλιάκμονα, ανάμεσα στα χωριά του Βοΐου Ροδοχώρι (πριν Ροδοβίσι) και Ρόκαστρο, σήμερα ερημωμένο, πάνω στο δρόμο για το Τσοτύλι (εικ. 69)¹³⁷. Κτίστηκε με 5 τόξα (σώζονται 4). Η μεγάλη καμάρα «ενισχύεται με τρεις οριζόντιες σιδεριές (τζινέτια)» [= άρ-

Εικ. 70. Γεφύρι «στο Νιδρούζι» (περιοχής Γρεβενών) με 2 «άρπιζες» (βλ. §77). (: φωτ. Γ. Τσότσος, 1997, σ. 50 εικ. 20 αριστερά).

Εικ. 71. Γεφύρι στο χωριό Λάκκος Σερρών [Κτίσμα του β' μισού του 19ου αι.] από τα πιο καλοκτισμένα Ανατολικής Μακεδονίας με 3 «άρπιζες».

(Φωτ. 1995: Γ. Τσότσος, 1997, σ. 150 εικ. 116).

πιζες]· ωστόσο στις φωτογραφίες εμφανίζονται 4, από 2 εκατέρωθεν του κλειδιού, ενώ το ίδιο δεν είχε.

§77. Υπάρχουν τρία γεφύρια, που η κατασκευή τους τοποθετήθηκε γενικά πριν το 1900, κάπως απροσδιόριστα μέσα στον 19ο αιώνα:

— Το γεφύρι «στο Νιδρούζι» (εικ. 70)¹³⁸, κτισμένο στο Δοτσικιώτικο ποτάμι (πιο κάτω γνωστό ως «Βελονιάς»), βρίσκεται κοντά στα χωριά Αλατόπετρα (πριν Τούζι) και Πρόσβορο (τέως Δέλνο) Γρεβενών. Ξεχωρίζει από τα μακεδονικά γεφύρια χάρη στη «μεγαλιθική» δομή του (οι πέτρες ξεπερνάνε σε διαστάσεις τα 0.50 επί 0,50 μ. και φτάνουν σε μήκος 1 μ.), το ισόδομο κτίσιμο του και τους μεγάλους, πιο μεγάλους από το συνηθισμένο θολίτες του. Το τόξο του έχει άνοιγμα 11,50 μ. και δένεται με δύο «άρπιζες» σε μικρή απόσταση από το κλειδί. Δύο άρπιζες είχε, όπως και το γεφύρι του Ματσαγκάνη (εικ. 64), αλλά μόνο σ' αυτό μοιάζουν. Αυτό εδώ με το οπωδήποτε χαμηλωμένο τόξο του ταιριάζει να χρονολογηθεί στα τέλη του 19ου αιώνα, εκείνο σαφώς προγενέστερο.

§78. Πριν το 1900 θυμούνται να κτίστηκε το γεφύρι μέσα στο χωριό τους ηλικιωμένοι [ενενηντάχρονοι το 1994] κάτοικοι του οικισμού Επταχώρι·

(πρόκειται για το παλιό γνωστό μαστοροχώρι Μπουρμπουτσ'κό). Το σωζόμενο γεφύρι συνδέει τα δύο τμήματα του χωριού, παρουσιάζει άνοιγμα τόξου 10 μ., είναι «καλοχτισμένο, με πελεκητή πέτρα, έχει ενισχυθεί με σιδεριές στην καμάρα του, τέσσερις τον αριθμό, που δείχνουν ότι η κατασκευή του έγινε με ιδιαίτερη επιμέλεια»¹³⁹. Λες να ήταν αυτό το σύστημα με τις «άρπιζες» που εφάρμοζαν οι Μπουρμπουτσικιώτες μαστόροι, αυτό που μετά μάθανε και άλλοι, όπως στα γεφύρια Ματσαγκάνη (εικ. 64) και στο Νιδρούζι (εικ. 70); Δεν είναι απαραίτητο.

§79. Πριν το 1900 επίσης πρέπει να θεωρηθεί ότι οικοδομήθηκε το γεφύρι κάτω από το ερειπωμένο χωριό Λάκκος (εγκαταλειμμένο στις αρχές του 20ού αιώνα), στη χαράδρα που από την Άνω Βροντού βγαίνει στον κάμπο των Σερρών (εικ. 71). Σημειώνει δικαιολογημένα ο συγγραφέας ότι είναι «εντυπωσιακό στην όψη και καλοχτισμένο με πελεκητές πέτρες». Το τόξο του έχει άνοιγμα 9,80 μ. «Κατά μήκος του τόξου υπάρχουν τρεις σιδεριές (τζινέτια ή κλειδιά), διαμπερείς, με άγκιστρα στις εξωτερικές όψεις»^{139α}, από τις οποίες η μία τοποθετήθηκε στο κέντρο, δίπλα στο κλειδί.

§79α. Νομίζω ότι στην ομάδα αυτή πρέπει να προστεθεί και η γέφυρα του (ομώνυμου χωριού) Λιαμπινότι κοντά στο Ελμπασάν επί του Σκούμπη (εικ. 71Α)¹⁴⁰. Έχει μια χαμηλωμένη καμάρα από δύο επάλληλα τόξα/«στε-

Το γεφύρι του Λιαμπινότι, κάτω από το ομώνυμο χωριό, στο νέο οικισμό

Εικ. 71Α. Η γέφυρα του Λιαμπινότι επί του Σκούμπη κοντά στο Ελμπασάν, με χαμηλωμένη καμάρα και δύο «άρπιζες». (Φωτογρ. Σ. Ι. Μαντά / Θ. Ν. Χαμάκου, βλ. σημ. 140).

Εικ. 72Α. «Της Τοπόλ'τσας το Γεφύρι» κοντά στην Κόνιτσα, θέση «Μπούση» στο ομώνυμο ρέμα της Τοπόλιτσας, έργο 1903. Όψη από κατάντη. (Φωτ. περιοδικού «Κόνιτσα» τχ. 77 (1997) Σωτήρη Τουφίδη).

Εικ. 72Β. «Της Τοπόλ'τσας το Γεφύρι»: ομόλογη της Εικ. 72Α. Ώρα που ο ήλιος γέρνει. Διακρίνεται δεξιά η φωτισμένη αρχή α) της καμάρας/διαφορετικής καμπυλότητας και β) και πάνω απ' αυτή του δεύτερου τόξου (Φωτ. 2000 Φανής Σαρρή / Phaos Photos).

φάνια» και το κάτω και κύριο απ' αυτά παρουσιάζει δύο «άρπιζες» συμμετρικά εκατέρωθεν και πλησίον του κλειδιού. Η γέφυρα του Λιαμπινότη με κριτήριο τη δομική μορφή της μπορεί να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό ή στο τέλος του 19ου αιώνα (χωρίς να αποκλείεται και η αρχή του 20ού), καθώς με βεβαιότητα γνωρίζουμε ότι όμοια γεφύρια με χαμηλωμένο τόξο απαντούν από την πενταετία 1865-1870 και ύστερα (βλ. §75, προβλ. § 77).

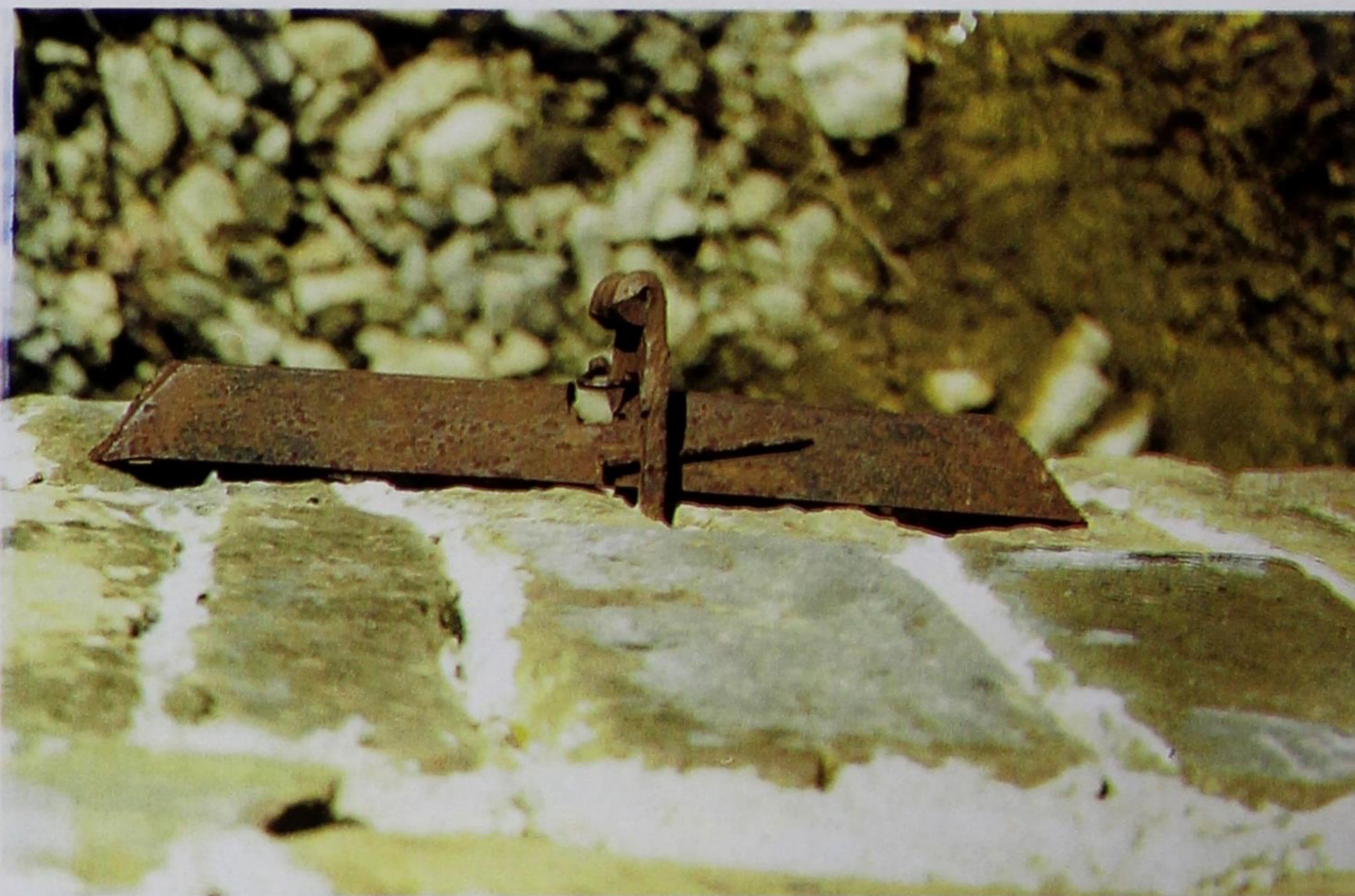
§80. Μετά την αναφορά στα 22 γεφύρια με άρπιζες, χρονολογημένα στον 19ον αιώνα (και ιδιαίτερα στα 13 ή 14 απ' αυτά του δεύτερου μισού του), κάνουμε μνεία για τρία μόνο γεφύρια που κατασκευάστηκαν με άρπιζες στον 20ον αιώνα:

Το έτος 1903 κτίστηκε το γεφύρι στο ρέμα της Τοπόλιτσας, θέση «Μπούση», περίπου 2 χλμ. βόρεια από την Κόνιτσα, σήμερα κάτω από τον παλαιότερο αμαξιτό (εικ. 72Α και Β): κατασκευάστηκε με τόξο ελαφρά χαμηλωμένο (κι αυτό ενισχυμένο διακριτικά με δεύτερο από πάνω του τόξο («στεφάνι» - βλ. εικ. 72Β), με «άρπιζες» στερεωμένο (εικ. 73Α και Β), και συνολικά με τέχνη φκιαγμένο. Το έκτισε ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Γιάννης Πέτρου Τσίπας (1872-1949) με το «μπ'λούκι» του, μάστορας που διακρίθηκε στις κατασκευές γεφυριών^{140α}. Μαζί του δούλευαν τ' αδέρφια του Αλέξης (1878-1968) και Σπύρος (1880-1976) και συνεργάστηκαν οι μαστόροι, όλοι Πυρσογιαννίτες, ο Τόλαρος Φρόντζος (1864-1941), ο Δημήτρης Αποστόλου «Μπζίλος» (1866-1952), ο Πέτρος Τσερώνης (1869-1923) και ο ξακουστός αργότερα πελεκάνος του κωδωνοστασίου του Αγίου Βησσαρίωνα (1913) στη Φιλιππιάδα, ο Γιάννης Ζούνης (1875-1917 ή 1918). – Το γεφύρι οικοδομήθηκε χάρη στη δωρεά του Γεωργίου Δ. Καραγιάννη από το πλησιοχώρι Πεκλάρι (σήμερα Πηγή)^{140β}.

§80α. Επ' ευκαιρία αναφέρουμε ότι ο Γεώργιος Δ. Καραγιάννης χρηματοδότησε στα 1903 επίσης την κατασκευή ενός γεφυριού ακόμα στο χωριό του Πεκλάρι (σήμερα Πηγή). Πρωτομάστορας ήταν ο Πυρσογιαννίτης Μήτρος Γκόρτσος (1859-1920): «Καλός τεχνίτης με σπουδαίες δουλειές στο Δέλβινο, τους Αγίους Σαράντα (Αλβανία) και στο Τσιάμικο (Θεσπρωτία)»^{140γ}. Μονότοξο αυτό το γεφύρι «στο μπάτο [κάτω άκρο] του χωριού, στον Άϊ-Νικόλα» –λέει ο ντόπιος μαστρο-Ηλίας Δήμου– έχει άνοιγμα 12,50 μ. και υψώνεται πάνω από το νερό 10 μ. –διάστάσεις σύμφωνα με τον Σπ. Ι. Μαντά· πριν διαβούμε το γεφύρι δεξιά διαβάζουμε την οικοδομική του επιγραφή (προσक्तिσμένη σε ανεξάρτητο κτιστό στύλο) που έχει ως εξής: «ΙΗ + ΧΡ | ΙΔΡΥΘΗ - Δ[Ι] ΕΞΟΔ[ΩΝ] | Η ΓΕ - ΦΥΡΑ | ΓΕΩ[Ρ]ΓΙΟΥ - Δ. ΚΑΡ[Α]Γ[ΙΑΝΝΗ] | 1903. - ΑΥΓ.[ΟΥ]Σ[ΤΟΥ] 4 | ΤΕΚΤΟΝ ΦΟΤΗ[Σ] [ΑΠΟ] ΒΡΑΝΗΣΤΑ» (εικ. 73Γ). Ο τελευταίος

Εικ. 73Α. «Της Τοπόλ'τσας το Γεφύρι» (βλ. εικ. 72Α και Β). Λεπτομέρεια της καμάρας του με το πάνω τόξο («στεφάνι») και προεξοχές, και με το κάτω κύριο τόξο να δένεται από τις «άρπιζες» (Φωτ. 2000, Φανής Σαρορή / Phaos Photos).

Εικ. 73Β. «Της Τοπόλ'τσας το Γεφύρι» (βλ. εικ. 72Α και Β, ιδίως 73Α). Λεπτομέρεια: Μια «άρπιζα», κοιτάζοντάς την από πάνω. (Φωτ. 1998 Α.Π.: Φ. 98.ΙΙΙ/1, αριθ. 36).

Εικ. 73Γ. Πηγή (πρ. Πεκλάρι) Κόνιτσας. Γεφύρι Άϊ-Νικόλα. Έργο πρωτομάστορα Μήτρου Γκόρτσου από Πυρσόγιαννη. Οικοδομική επιγραφή 1903, «ΤΕΚΤΟΝ ΦΟΤΗ[Σ] [ΑΠΟ] ΒΡΑΝΗΣΤΑ» (: Σπ. Ι. Μαντάς, εφ. «Ηπειρωτικά Νέα», χ. 27, φ. 117, (Νοέμ.-Δεκ. 2000), σ. 5).

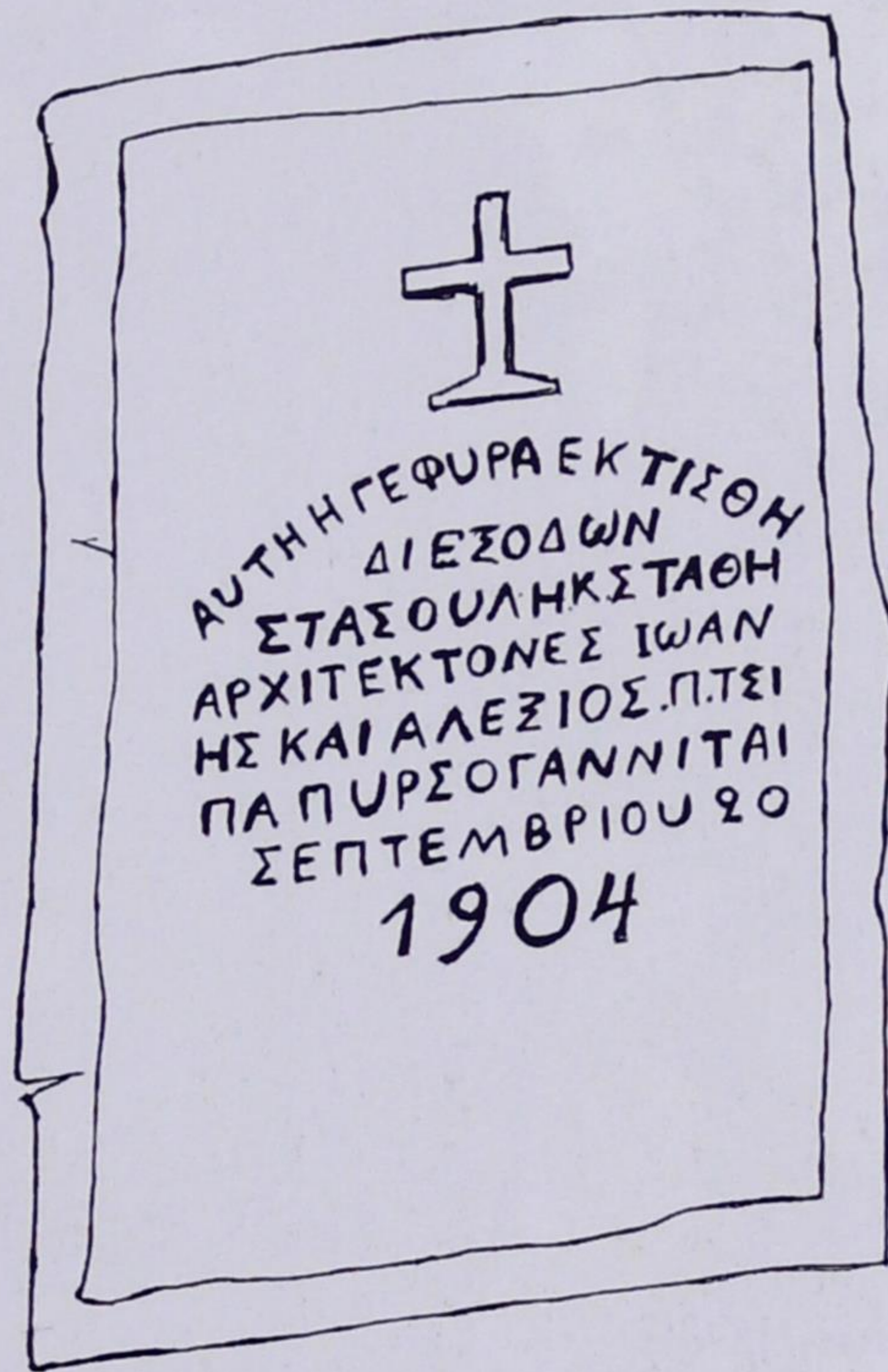
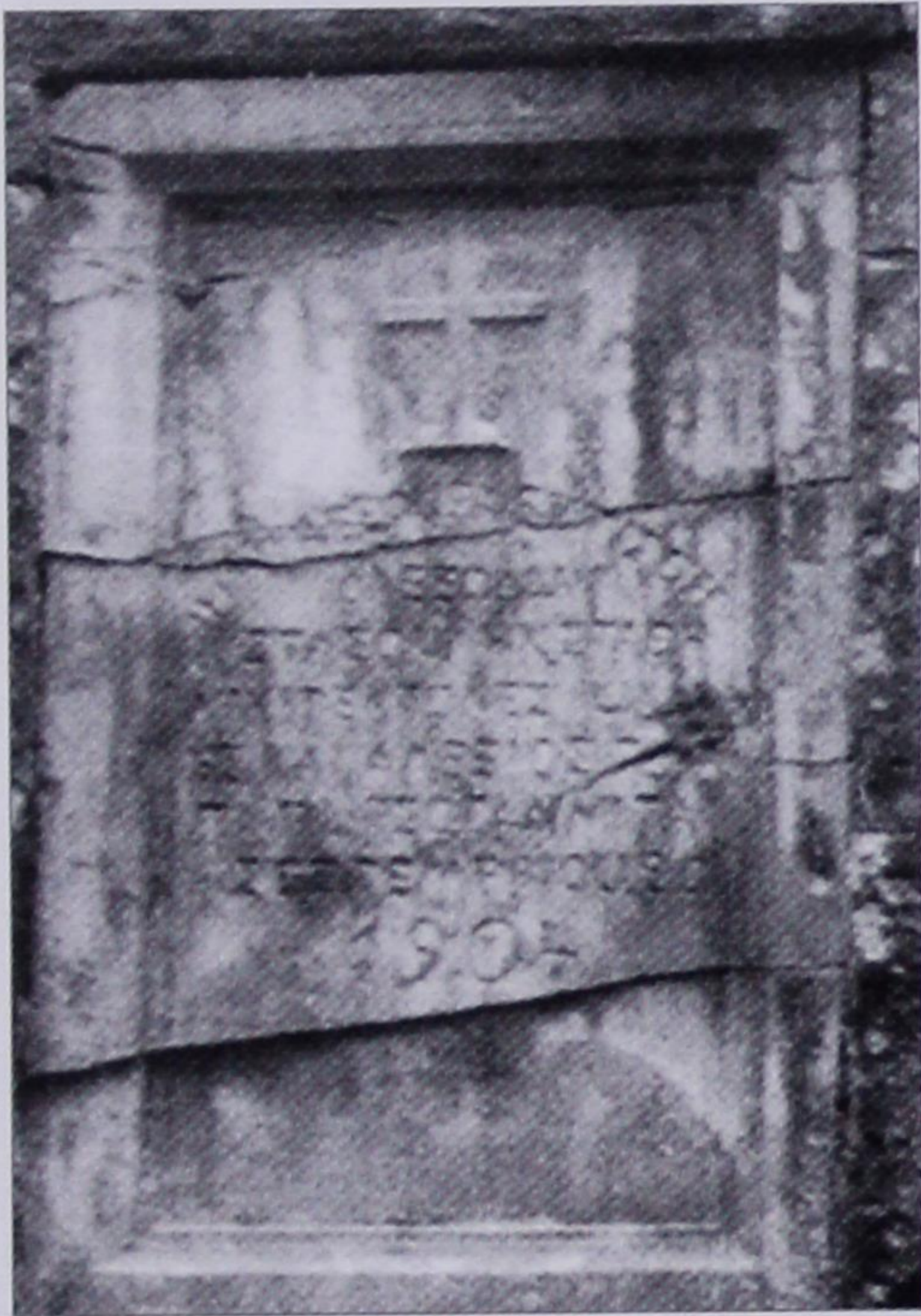
μάστορας ταυτίζεται με τον Φώτη Λώλο (μέσα 19ου αι. - 1917) από την κοινική Βράνιστα (σημ. Τράπεζα) και ήταν πελεκάνος, ο πελεκάνος που δούλεψε και στο γεφύρι αυτό. Ο ίδιος χορηγός Γ. Δ. Καραγιάννης στο διάστημα 1903-1906 διέθεσε χρήματα για να συντηρηθεί το γεφύρι της Ζέρμας ή Καντσιώτικο στον Σαραντάπορο¹⁴⁰⁶.

§80β. Ο πρωτομάστορας, που πριν αναφέραμε, Γιάννης Π. Τσίπας έκτισε και το γεφύρι στο χωριό Τσοντήλα (σημ. Δίκορφο) Ζαγορίου (εικ. 74Α). Πάλι δούλεψαν μαζί του και τα άλλα δύο αδέρφια του Αλέξης και Σπύρος, ο κουνιάδος τους Νικόλας Γιαντσούλη ο «Ματιάς» (1864-1952), επίσης ο Δημήτρης Αποστόλου «Μπζίλος», ο Κώστας Φρόντζος «Κοπανάκος» (1882-1958) και ο Αποστόλης Νούκος, αργότερα μετωνομασμένος Μπαζιάρης, όλοι από την Πυρσόγιαννη. Ο τελευταίος δεν είναι άλλος παρά ο πα-

Εικ. 74Α. Γέφυρα Δίκορφου (πριν Τσοντήλας), Ζαγόρι. Βόρεια του χωριού, «χαμηλά στο λάκκο», στο δρόμο για τον μύλο. Έργο συνεργείου Τσίπα από Πυρσόγιαννη, 1904 (: φωτ. Σπύρου Ιω. Μαντά, βλ. και Ν. Ι. Τσίπα, Αναβάπτισμα... Πυρσόγιαννης, Βιβλίο Ε' (2000), εξώφυλλο).
ΣΗΜ. Διακρίνεται δεξιά η εντοιχισμένη επιγραφή (βλ. εικ. 74Β).

Εικ. 74B. Οικοδομική Επιγραφή 1904 γέφυρας χωριού Δίκορφο (πριν Τσοντήλα) στο Ζαγόρι (βλ. εικ. 73A). Χορηγία Στασούλη Κ. Στάθη, έργο συνεργείου Τσίπα (Πηγή: φωτογραφία Σπύρου Ιω. Μαντά, βλ. και Ν. Ι. Τσίπα, Αναβάπτισμα... Πυρσόγιαννης, Ε' (2000), σελ. 173... Σχέδιο από παραχώρηση το 2000 του Βασ. Παπαγεωργίου / Αρχείου Μουσείου Μαστόρων Πέτρας Πυρσόγιαννης).

τέρας του πολύγραφου και σημαντικού αυτοδημιούργητου λαογράφου Αναστάσιου Ευθυμίου (1920-1999), που παντρεύτηκε στο Δίκορφο και κράτησε το όνομα της γυναίκας του «Μπαζιάρας», με το οποίο είναι γραμμένος στους εκλογικούς καταλόγους του Δίκορφου στα 1920. Φαίνεται ότι στο έργο αυτό στην Τσοντήλα πρωτομάστορας μαζί με τον Γιάννη ήταν και ο αδερφός του Αλέξης, όπως συμπεραίνεται από την οικοδομική επιγραφή της γέφυρας (εικ. 74B): «† ΑΥΤΗ Η ΓΕΦΥΡΑ ΕΚΤΙΣΘΗ | ΔΙΕΞΟΔΩΝ | ΣΤΑΣΟΥΛΗ. Κ. ΣΤΑΘΗ | ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ ΙΩΑΝ | ΗΣ ΚΑΙ ΑΛΕΞΙΟΣ.Π.ΤΣΙ | ΠΑ ΠΥΡΣΟΓΙΑΝΝΙΤΑΙ | ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 20 | 1904»^{140ε}. (Εδώ λοιπόν «αρχιτέκτονες» = πρωτομαστόροι).

§80γ. «Το τρίτο γνωστό μονότοξο γεφύρι που έχτισε ο Γιάννης Τσίπας με το μπλούκι του, το 1909, είναι το γεφύρι της Σιάνιστα, κάτω από τον Αϊ-Μηνά και δίπλα στον Παπαλαμπρέικο μύλο στην είσοδο του χωριού Πυρσόγιαννη. Συνεργάστηκε με έναν άλλο σπουδαίο πρωτομάστορα, τον Αντώνη Ματαρά (1859-1925), και την παρέα του, που οι δουλειές του στα Πω-

Εικ. 74Γ. Ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Γιάννης Πέτρος Τσίπας (1872-1949) το 1941 στην Καρδίτσα [έχοντας μάλλον εγκαταλείψει τότε την τέχνη] με την γυναίκα του Κατερίνα (περ. 1875-1953) της πυρσογιαννίτικης οικογένειας κυρατζήδων Γεωργίου Πύρσου. (Φωτογραφία, χρονολόγηση και τοπολόγηση του Σπύρου Ιω. Μαντά, τον οποίο θερμά ευχαριστώ).

γώνια (Δελβινάκι, Δολιανά, Μέβδιζα) διακρίνονταν για την ομορφιά και την τεχνική τους. Στο γεφύρι δούλεψαν και τα παιδιά του Αντώνη Ματαρά, Ηλίας (1887-1965), Τάκης (1889-1974), τα ανίψια του Πέτρος Ματαράς (1884-1957) και Χαρίσης Ματαράς (1892-1943), ο Δημήτρης Αποστόλου (Μπζίλος) (1866-1952), ο Γιάννης Φρόντζος (Τσιγάρας) (1856-1920), ο Γιώργος Φρόντζος (Παπαγιάννης) (1869-1921).

Ο Θωμάς Παπακώστας (1893-1987) θυμάται ότι δούλεψαν πολλοί μαστόροι, πάνω από 25. Μικρά παιδιά χάζεψαν τους μαστόρους που δούλευαν στο γεφύρι. Σαν όνειρο θυμάται και μαστόρους από το σόι των Καραγκιοζαίων και των Τσουβαλάδων.

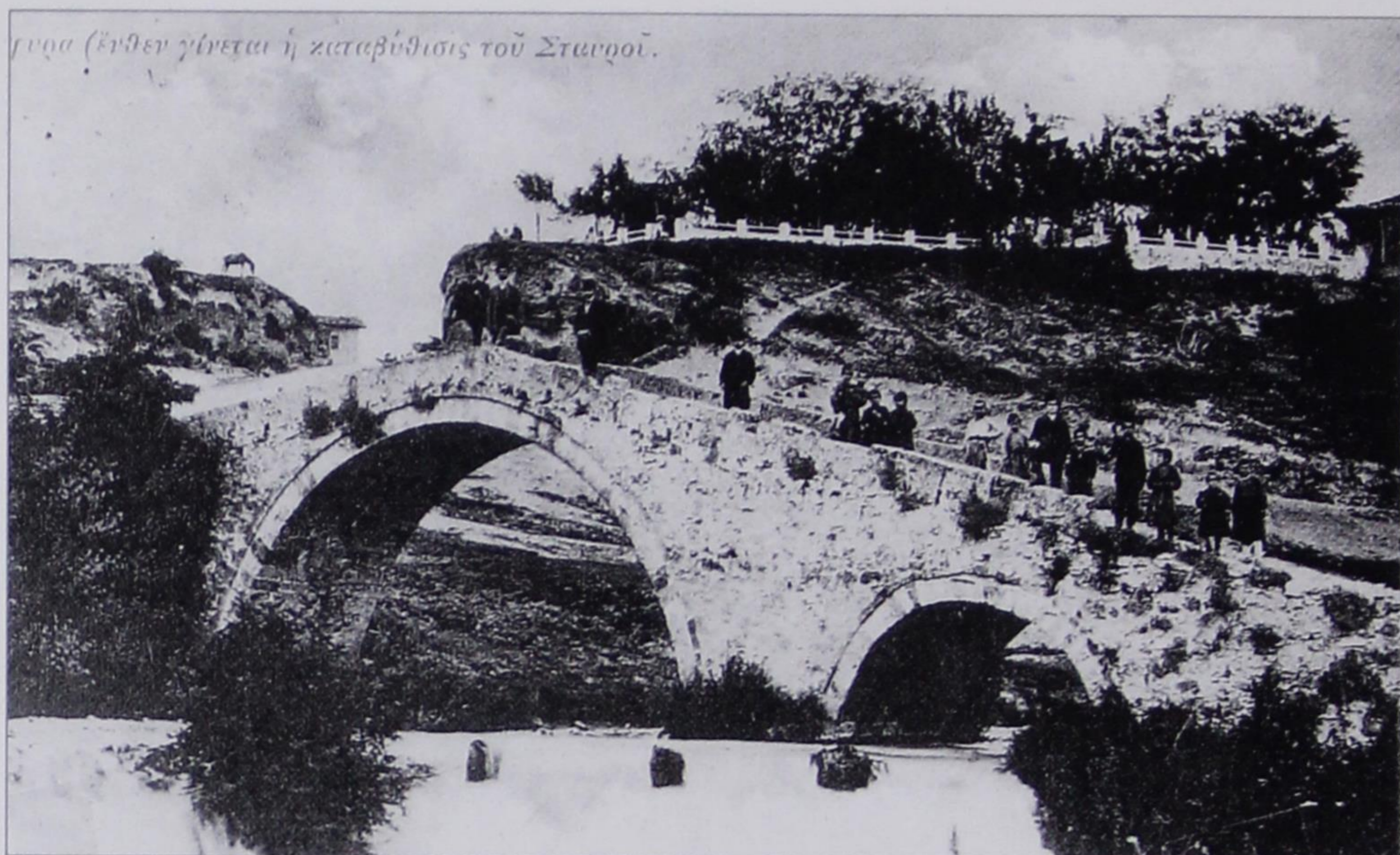
Το γεφύρι χτίστηκε το 1909 με χρήματα των Πυρσογιαννιτών Αμερικής. Ο Φιλοποίμην Δούμας (1891-1986) περιγράφει ανάγλυφα σε ένα γράμμα

Εικ. 75. Γεφύρι Μάερης Βοΐου, 1910. Φαίνονται καθαρά οι 3 άρπιζες και μόλις διακρίνεται η 4η δεξιά του κλειδιού, το άγκιστρο της οποίας έλειψε στα 1987-1988. (Φωτ. 1988: Γ. Τσότσος, 1997, σ. 90 εικ. 55. – Σημ. στην εικ. 54 του ίδιου του 1987 υπάρχουν και οι 4 άρπιζες, και καθαρότερα φαίνονται στο Σπ. Ι. Μαντά, 1984, σελ. 151).

του στο περιοδικό «ΑΡΜΟΛΟΪ» (27-9-1978) την ιστορία της δωρεάς: «...Το 1909 οι ολίγοι τότε χωριανοί μας ιδρύσαμε στην Αμερική το σύλλογο Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ ως αγαθοεργόν και με μικράν συνδρομήν και εράνους εμάσαμε τότε το ποσόν των 900 δολαρίων περίπου, ήτοι 180 χρυσάς λίρες, ποσόν πολύ μεγάλο τότε που εργαζόμασταν επί δωδεκάωρον ημερησίως, 6 ημέρες εβδομαδιαίως με 6 [ή] 7 και το πολύ 10 δολάρια εβδομαδιαίως. Με το ποσό αυτό έγινε το πρώτον έργον στο χωριό μας, ήτοι το πέτρινο γεφύρι στη Σιάνιστα, κάτω στο λάκκο, κάτω από τον τότε εκεί αλευρόμυλον...»^{140ς}.

Το γεφύρι θα πεις ή ότι ήταν άτυχο ή ότι έπεσε υπέρ Πατρίδος. Πάντως «μετρούσε μέρες που λένε στον τόπο μας»... «Κρουώνει η καρδιά σου, όταν διαβάσεις το πικρό του τέλος» μέσα από τις σελίδες της επίσημης ιστορίας του πολέμου: «Ἐπὶ πλέον εἶχε προπαρασκευασθῆ καὶ ἡ ὑπονόμευσις τῶν ἐπὶ τοῦ Σαρανταπόρου γεφυρῶν Ἑπταχωρίου, Στράτσανης καὶ Ἁγίου Μηνᾶ» και έρχεται εκείνη η θρυλική ημέρα της 28ης Οκτωβρίου 1940 οπότε «Αἱ γέφυραι ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ Σαρανταπόρου, Στράτσανης καὶ Ἁγίου Μηνᾶ καταστρέφονται κατόπιν διαταγῆς τοῦ Ἀποσπάσματος Πίνδου»^{104ς}.

Εικ. 75Α. Βέροια. Η γέφυρα «του Σταυρού» (λόγω της εκεί καταδύσεως του Τιμίου Σταυρού την ημέρα των Θεοφανείων, 6 Ιανουαρίου), είτε γέφυρα «του Χατζηκάβουρα», είτε γεφύρι «Μ(ου)αρίφ» (το τελευταίο όνομα από το ομώνυμο γειτονικό και υπερκείμενο κέντρο πάνω δεξιά στο σύδεντρο πλάτωμα της εικόνας): Από «Καρτ ποστάλ [τυπωμένο] γύρω στα 1910 έκδοσης υπέρ της φιλοπτώχου Αδελφότητος Ελληνίδων Κυριών. Φωτογραφικό αρχείο Αντώνη Γαλερίδη» (στο βιβλίο Αντ. Γαλερίδη κ.Α., βλ. σημ. 37, σελ. 57, εικ. 31) Βλ. και εικ. 75Β-75Δ.

«Καλοκαίρι του 1996, όταν τελείωνε το καινούριο τσιμεντένιο γεφύρι, μαζέψαμε μερικά αγκωνάρια από τη βάση του παλιού γεφυριού. Αγκωνάρια εκατό κιλά το ένα, πελεκημένα με χοντροκαλεμιά και τέχνη. Αυτά είχαν απομείνει μόνο, και η μνήμη των παλιών και η περηφάνια της Σοφίας Παπαλαμπρίδη (1892-1987) που χαίρονταν, τραγουδούσε και καμάρωνε για το γεφύρι, έργο του πατέρα της Αντώνη Ματαρά και του συντρόφου του Γιάννη Τσίπα», γράφει ο Πυρσογιαννίτης Βασίλης Παπαγεωργίου «Τζέκας»^{140η}.

Προστίθεται ότι ο πρωτομάστορας Γιάννης Π. Τσίπας εγκατέλειψε την τέχνη και έφυγε στην Αμερική το 1909. Εκεί στη Νέα Υόρκη, 66η οδός, αριθ. 66, είχε εστιατόριο με τ' αδέρφια του Σπύρο (μέλος συλλόγου «Αγ. Μηνά»), Βασίλη και Λουκά. Γύρισε στα 1922, εγκαταστάθηκε και άνοιξε καφενείο στα Γιάννενα, όπου μετακαλούσε και θιάσους (Βεάκη, Κοτοπούλη, κ.ά.), αλλά με μικρή προσέλευση κοινού (περ. 20 άτομα). Στα 1935 περίπου αναδείχτηκε Δημοτικός Σύμβουλος Ιωαννίνων. Πλήρως εξαστικοποιημένος πια εμφανίζεται το 1941 σε φωτογραφία του στην Καρδίτσα (εικ. 74Γ)^{140θ}.

Εικ. 75B. Βέροια. Απόσπασμα χάρτη αρχών 20ού αι. βάσει του υποβάθρου σχεδίου πόλεως 1936. Ο Βορράς επάνω. Διακρίνονται τέσσερις γέφυρες από τις οκτώ γνωστές: αριθ. 1, η πρώτη δεξιά «του Σταυρού» (βλ. εικ. 75A, Γ & Δ) – αριθ. 2, η επόμενη αριστερά της προηγούμενης στο κέντρο «του Καραχμέτη», η μόνη σήμερα σωζόμενη από τις παλαιές (βλ. εικ. 75E, ΣΤ, Ζ). Οι επόμενες δύο ακόμα αριστερότερα πρέπει να ήταν οι δύο ξύλινες. Η δε γέφυρα «Εκμε(ν)τζή» πέρα απ' αυτές.

(Πηγή: Νίκος Καλογήρου, Βέροια, στη σειρά «Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική» 7 τόμος = Μακεδονία Α', Αθήνα: εκδ. «Μέλισσα», 1990, σελ. 62 εικ. 1) [Σχολιασμός: Τάσου Καραναστάση, Θεσσαλονίκη, 26.01.2001].

§81. Το γεφύρι της Μάερης (στο ποτάμι Παλιομάερο παραπόταμο Πραμόρτσας) ανάμεσα στα χωριά Δασύλλιο (πριν Μάερη) και Τρίκορφο (τότε Τριτσικό) είναι έργο του 1910 επωνύμων πρωτομαστόρων (εικ. 75): το σχέδιο του χάραξε ο λαϊκός αρχιτέκτων Γεωργ. Τζούφας-Αναγνωστίδης από το Λιμπόχοβο (νυν Δίλοφο) και το κατασκεύασαν οι τρεις Ζουπανιώτες πρωτομαστόροι, οι αδελφοί Ευάγγελος και Νικόλαος Μπάμπαλης και ο Παύλος Μούρτζιος αντί δαπάνης 75 χρυσών οθωμανικών λιρών. Έχει διασωθεί το οικοδομικό εργολαβικό της 4ης Ιουλίου 1910 και το εξοφλητικό της 26ης Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους¹⁴¹. Τοποθετήθηκαν 4 «άρπιζες» από 2 εκατέρωθεν του κλειδιού με όχι και τόσο υποδειγματική συμμετρία (–αρρυθμία που δεν παρατηρήθηκε προηγούμενα).

Τελευταίο χρονολογικά με «άρπιζες» έρχεται το γεφύρι που έκτισε ο μάστορο-Πασχάλης Ζούνης (1898-1988) τέταρτης στη σειρά γενιάς επωνύμων μαστόρων από την Πυρσόγιαννη¹⁴²: μαστόρεψε στα 1926 το γεφύρι του Κουβαρά ανάμεσα Πωγωνιανή και Δολό στην Ήπειρο¹⁴³.

ΒΕΡΡΟΙΑ. Γέφυρα του κεντρικού ποταμού.
V E R R I A. Pont de la riviere centrale.

Εικ. 75Γ. Βέροια. Η γέφυρα «του Σταυρού» (με χαρακτηριστική προσωνυμία «του κεντρικού ποταμού», πιθανώς μετάφραση του χρησιμοποιούμενου παλαιού υδρωνυμίου «*Apà Deré*» ήτοι «Μητέρα ποτάμι»). Βλ. σημ. 144α). Φωτογραφία του 1916. Αριστερά το μικρό τόξο με την ασυνήθιστη υπερημικυκλική μορφή του, από βοηθητικό έχει πάρει κύρια σημασία, ώστε πριν το 1927 (όπως δείχνει άλλη καρτ-ποστάλ του αρχείου Τ. Καραναστάση) το ρεύμα να προκαλέσει επίχωση πλέον του μισού ύψους του. (: Αρχείο Τάσου Καραναστάση, Θεσσαλονίκη). Βλ. και εικ. 75Α, Β, Δ

§82. Έχουν ανιχνευτεί άλλα τέσσερα γεφύρια με «άρπιζες» άγνωστης χρονολογίας. Πρέπει να προστεθεί ως πέμπτο και ένα δίτοξο στον Τριπόταμο (τον παραπόταμο του Αλιάκμονα) που διαρρέει την πόλη της Βέροιας, γεφύρι με ένα μεγάλο και ένα μικρό τόξο, όπως δείχνει μια απεικόνισή του σε καρτ ποστάλ έκδοσης γύρω στα 1910¹⁴⁴ (εικ. 75Α), γεφύρι που εμφανίζεται και σε φωτογραφία δημοσιεύματος μεν του 1908, αναφερόμενου όμως σε έρευνα των ετών 1898-1902^{144α}: έτσι κι αυτό το γεφύρι λόγω και της δομής (και της αναγκαιότητας) του πρέπει να χρονολογηθεί τουλάχιστον στον 19ον αιώνα. Για την παλαιότητά του συνηγορεί και το ότι ξεχάστηκε εντελώς η εποχή κατασκευής του, αφού απλά λέγεται ότι υπήρχε «από αιώνες»^{144β}.

Το γεφύρι αυτό, που βρισκόταν στα ανατολικά (βορειοανατολικά της Βέροιας (εικ. 75Β, αριθ. 1), εμφανίζεται και σε άλλες εικόνες του αρχείου Τάσου Καραναστάση, Θεσσαλονίκη, από τις οποίες η μία κατ' ενώπιον (εικ.

Γέφυρα Μαρίφ Βέροια

Εικ. 75Δ. Βέροια. Η γέφυρα «του Σταυρού» εδώ με τυπωμένο τίτλο «Γέφυρα Μαρίφ». Το μεγάλο τόξο με περισσότερα ευδιάκριτες τις 4 «άρπιζες». (: Αρχείο Τάσου Καραναστάση). Βλ. και εικ. 75 Α-Γ

75Γ) παρουσιάζει με σαφήνεια την διάρθρωση των δύο άνισων τόξων του, και μιά άλλη λεπτομερέστερη του μεγάλου τόξου του (εικ. 75Δ) δείχνει την διανομή των συνδετήρων, από ένα ζεύγος «άρπιζες» εκατέρωθεν του ανεξόπλιστου «κλειδιού». Το γεφύρι ήταν πολυώνυμο: γεφύρι «του Σταυρού», γεφύρι «του Χατζηκάβουρα»^{144γ} γεφύρι «Μ(ου)αρίφ» (βλ. εικ. 75Δ). Όχι όμως και «Γέφυρα Καραχμάκη», όπως λανθασμένα έχει τυπωθεί σε άλλη παλαιά καρτ-ποστάλ του αρχείου Τάσου Καραναστάση^{144δ}.

§82α. Από αφορμή το τελευταίο γεφύρι με «άρπιζες» στη Βέροια, αναφερόμαστε και στα υπόλοιπα πάνω στο ίδιο ποτάμι, τον Τριπόταμο, που διέρρεε την πόλη. (Σημειώνεται ότι το υδρωνύμιο «Τριπόταμος» ελαλείτο στην Τουρκοκρατία, παράλληλα ήταν γνωστό το ποτάμι συνολικά και ως «Μαυρονέρι», διακρινόταν δε το ίδιο και με τρία ονόματα στους επιμέρους κλάδους του από τα δυτικά ανάντη προς τα ανατολικά κατάντη «Ίλιτζε», «Ανά Ντερέ» και το «Γιούφτικο» με τον μεσαίο τον μεγαλύτερο^{144ε}). Δεν χαρακτηρίζονται όλα τα γεφύρια με ιδιαίτερο όνομα, ενώ για μερικά υπάρχει σύγχυση πολυωνυμίας. Σύμφωνα με τον Γιάννη Αλεξιάδη (1908-1998) υπήρχαν τα ακόλουθα επτά ξεκινώντας από τα ανάντη^{144ς}: – 1. Κάτω-δυτικά των στρατώνων η πρώτη πέτρινη γέφυρα· (δεν έμενε τίποτα απ' αυτή). –

Εικ. 75E. Βέροια. Γέφυρα «Καραχμέτ(η)». («Επιστολικόν Δελτάριον» έκδοσης «Σειρά Α' ! 4-10 Γ.Κ. Ἀθῆναι», ευχητήριο της 31/5/1906, ταχυδρομημένο από την Αίγυπτο, μέσω Σμύρνης (με σφραγίδα 9-6-[1]906), στην «Mademoiselle/Helène Svoronou//Vathy/Samos»: Αρχείο Τ. Καραναστάση)

2. Στο «Κιόσκι» μιά ωραιότατη –λέει– πετρογέφυρα (που κι αυτή δεν γλύτωσε) με μία μεγάλη καμάρα [:η τελευταία πληροφορία είναι λανθασμένη, όπως προκύπτει από νεώτερη αναφορά, βλ. §82θ αριθ. γ]. – 3 & 4. Δύο προφανώς ξύλινες γέφυρες –που τοποθετεί «μίαν προς το καφενείον Μπαρμπούτα και μίαν εις την έξοδον της εβραϊκής συνοικίας που παρεσύρθησαν κι αυτές». Στης δεύτερης τη θέση πρέπει να βρισκόταν «η γέφυρα της Βεργίνας». [Στο χάρτη εικ.75B θα τις αναζητήσουμε στη θέση των δύο προς τα δυτικά (αριστερά στην εικόνα) γεφυρών, η πρώτη απ' αυτές τις δύο προφανώς εικονίζεται σε φωτογραφία της περιόδου 1898-1902^{144ε}]. – 5. Η πέτρινη [μονότοξη] πανύψηλη [ισλαμίζουσα] γέφυρα στη θέση «Καραχμέτ(η)», (εικ. 75B αριθ. 2, εικ. 75E). Εδώ ας υπογραμμιστεί ένας κίνδυνος που ελλοχεύει για τους ερευνητές, όπως κατοπτρίζεται στο ακόλουθο περιστατικό: της γέφυρας «Καραχμέτ(η)» υπάρχουν δύο εντελώς ίδια τυπώματα φωτογραφιών λίγο πριν το 1918, το ένα αναφέρεται ορθά στη Βέροια, το άλλο στην Έδεσ-

Εικ.75 ΣΤ. Βέροια. Γέφυρα «Καραχμέτ(η)». Ωστόσο φέρει τίτλο «SOUVENIR D' EDESSA / un pont près d' Edessa» (!). Είναι «έκδ. Ν. Παπαχριστοδούλου Ἔδεσσα». Φέρει γραφή και υπογραφή γαλλιστί της «6 Juillet 1918» (Αρχείο Τ. Καραναστάση)

σα! (εικ. 75ΣΤ). Η γέφυρα αυτή είναι η μόνη σήμερα σωζόμενη στη Βέροια παλαιά πετρογέφυρα (εικ. 75Ζ)^{144η}. – 6. η δίτοξη πετρογέφυρα «του Σταυρού» που αναφέραμε (§ 82). – 7. τελευταία γέφυρα πέτρινη στον κατάλογο Γιάννη Αλεξιάδη ήταν αυτή των Σφαγείων^{144θ}. [Αλλά κι εδώ πρόκειται περί λάθους του, καθώς η τελευταία ταυτίζεται με αυτήν «του Σταυρού», βλ § 82θ, αριθ. 5].

§82β. Από το αρχείο Τάσου Καραναστάση δημοσιεύουμε μια ακόμη γέφυρα, της οποίας το όνομα δεν αναφέρει ο Γιάννης Αλεξιάδης. Πρόκειται για την «Γέφυρα Εκμε(ν)τζή»: προφανώς στα τουρκικά «Ekmekçi [= ψωμά] Köprü». Απεικονίζεται σε σειρά φωτογραφιών. Η παλαιότερη και η πλουσιότερη σε πληροφορίες είναι φωτογραφία του μάλλον Τούρκου φωτογράφου Zerdji (εικ.75Η) [προφανώς του έτους 1892^{144ι}] με τίτλο «Verria.

Εικ. 75Z. Βέροια. Γέφυρα Καραχμέτ(η), η μόνη σωζομένη παλαιά πετρογέφυρα. (Πηγή: Κωνσταντίνος Αγγελής, κ. Α. Βέροια. Έκδοση Δήμου Βέροιας. Βέροια, 1986, σελ. 103)

Ekmentchi Keurgu» γαλλικής έκδοσης. Επ' ευκαιρία σημειώνεται ένα άλλο παράδειγμα ολισθηρής για τους ερευνητές παραπληροφόρησης: η επακριβώς ίδια έως την τελευταία της λεπτομέρεια φωτογραφία, εκτός του τυπωμένου υπότιτλου (εικ. 75Θ), πουλήθηκε σε κατάστημα της Θεσσαλονίκης αποσπασμένη από βιβλίο (με άλλες εικόνες του σερβικού Ιστίπ) με την ακόλουθη λεζάντα: «Ancien Pont de pierres à Istib [= αρχαία πετρογέφυρα στο Ιστίπ παλαιάς Γιουγκοσλαβίας]. Istib qui se trouve à 45 kilomètres

Εικ. 75Η. Βέροια. «Γέφυρα Εκμε(ν)τζή». Φωτογραφία του Zerdji, [προφανώς του 1892], εκδότης Rollet στη Lyon. Τύπωμα μάλλον στο Παρίσι: βάσει της τυπωμένης λεζάντας. (Αρχείο Τ. Καραναστάση).

d'Ouskoub [= Σκόπια], dont elle relève administrativement, est l'ancienne *Stobi* [= Στόβοι], reconstruite au moyen âge et entourée d'une muraille crénelée qu'elle a conservée presque intacte. Elle compte près de dix mille habitants et est située à peu de distance de la vallée pittoresque où court la Braganitza qu'on y traverse sur le vieux pont de pierre tout enguirlandé de verdure parasites, que représente notre photographie».

§82γ. Μιά άλλη εικόνα, πιο γνωστή, της ίδιας γέφυρας με τον τίτλο «Salonique - Paysage des environs (Karaféria)» [της αρχόμενης πρώτης δεκαετίας του 20ου αι.] δημοσιεύεται και από τον Γ. Τσότσο με μια νεώτερη ονομασία της «στο Μπατάνι»^{144α}. Η ονομασία δικαιολογείται από την ύπαρξη εκεί ομώνυμης υδροβιοτεχνίας τύπου «μαντάνι» ή «νεροτριβής» (τα εκεί απλωμένα ρούχα το δείχνουν).

Παρουσιάζονται εδώ άλλες δύο φωτογραφίες της ίδιας πάντοτε γέφυρας μαζί με τμήμα της παλαιάς Βέροιας. Σ' αυτές εικονίζονται μαζί με σπίτια το πυργωτό «Ρολόγι» και ένα ξυλόστεγο τζαμί με προστώο και εξαιρετικά ρωμαλέο μιναρέ· πρόκειται για το λεγόμενο σήμερα ακόμα από τους Βεροιώτες «Κοτσή-Μπέη τζαμί» (ή και τζαμί της Μπαρμπούτας)^{144β}. Η μια φωτογραφία (εικ. 75 Ι) είναι οπωσδήποτε ομολογή των προηγούμενων

Εικ. 75Θ. Βέροια [«Γέφυρα Εκμε(ν)τζή»] σε φωτογραφία από την ίδια πλάκα εικ. 75Η, αλλά τυπωμένη με ψευδεπίγραφο τίτλο αναφερόμενο στο ποτέ σερβικό *Istib*. (Αρχείο Τ. Καραναστάση).

τριών, η δε άλλη (εικ. 75 ΙΑ) από διαφορετική οπτική γωνία δίνει γραφικότερα το θέμα, έχοντας σε πρώτο επίπεδο το λιθόστρωτο κατάστρωμα και τα λίθινα θώρακια της γέφυρας.

Η «γέφυρα Εκμετζή» βρισκόταν στη θέση που ο μεγάλος δρόμος από την Πλατεία Ωρολογίου (η σημερινή οδός Δήμητρος), υπερβαίνει το ποτάμι για να κατευθυνθεί στο σημερινό συνοκισμό «Προμηθέα», τον παλαιό «Καρσί-Μαχαλά»,^{144γ} (στο δε χάρτη εικ. 75Β, βρίσκεται έξω από το αριστερό του πλαίσιο, προς τα βορειοδυτικά).

§82δ. «Όταν τὸ ἔτος 1935 ἔγινε ἡ μεγάλη πλημμύρα κανεὶς δὲν μποροῦσε νὰ φαντασθῆ ποτὲ ὅτι ὁ Τριπόταμος ποὺ περνᾶ τόσον ἤρεμα μέσα ἀπὸ τὴν πόλιν μας ἦτο δυνατὸν νὰ φθάσῃ τόσον ὑψηλὰ καὶ μετὸς τὴν ὀρμὴν ὥστε νὰ παρασύρῃ ἐκ θεμελίων τὶς τόσον τεχνικὰ καμωμένες πέτρινες γέφυρες ποὺ ὑπῆρχαν μέσα στὴν πόλιν. Καὶ ὅμως αὐτὸ ποὺ ἀπὸ αἰῶνες δὲν ἔγινε –κι αὐτὸ τὸ ἔδειχναν οἱ ὀλοζώντανες γέφυρες– ἔγινε μέσα σ’ ἓνα βράδυ τὸ 1935», ἔγραψε ὁ αυτόπτης Γιάννης Αλεξιάδης^{144δ}. Το υδάτινο ορμητικό ρεύμα ὑψους, ὄχι μόνο 10 ἀλλὰ φτάνοντας τα 15 και

Εικ. 75 Ι. Βέροια. Γέφυρα «Εκμετζή». Το εικονιζόμενο τέμενος πρέπει να είναι το «Κοτσή-Μπέη τζαμί». Σημειώνεται ότι τα μουσουλμανικά τεμένη λειτουργούσαν έως ότου απεχώρησαν οι Τούρκοι στα 1924. (Αρχείο Τ. Καραναστάση)

Εικ. 75 ΙΑ. Βέροια. Το γεφύρι «Εκμετζή» σε φωτογραφία περί το 1918. Χαρακτηριστική η έκφραση «-το μέτωπο», ενδεικτική του ότι η Βέροια βρισκόταν τότε κοντά στο πολεμικό μέτωπο κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στη Μακεδονία. (Αρχείο Τάσου Καραναστάση)

20 μέτρα^{144ie}, σάρωσε όλες τις γέφυρες, εκτός μιας, μη αφήνοντας απ' αυτές το παραμικρό σημάδι. Διασώθηκε μόνο η γέφυρα «Καραχμέτ(η)», καθώς βρισκόταν κτισμένη πολύ ψηλά στέρεα στους βράχους· αλλά κι αυτήν, καθώς για κάποιο χρονικό διάστημα την υπερπήδησε το ορμητικό νερό, δεν την άφησε εντελώς απείραχτη, παρασύροντας χαλαρότερα στοιχεία της, στηθαία, κατάστρωμα, ίσως κάποια επιγραφή της. Η θεομηνία έπληξε την Βέροια και την περιοχή της την Κυριακή 8 και ιδίως την Δευτέρα 9 Δεκεμβρίου 1935, όπως έγραψε η εφημερίδα «*Ἄοτῆρ Βερροίας*» περιγράφοντας το καταστρεπτικό γεγονός^{144is}.

§82ε. Με τα παραπάνω γεφύρια της δεν γνωρίζουμε ποια σχέση μπορεί να είχε παλαιά γέφυρα στην πόλη την τούρκικα ονομαζόμενη *Karaferye* (= Καρά Φέρι(γ)ε = Μαύρη Βέροια, μαύρη ίσως από το σκουρόχρωμο δασικό περιβάλλον της). Η γέφυρα καταγράφηκε στα Οθωμανικά Αρχεία ως *Çelebi Sinan Kâgir Köprüsü*^{144iç}, κατασκευασμένη το έτος Εγείρας 994, ήτοι στα 1586¹⁴⁴ⁱⁿ. Έκανε εντύπωση στον Τούρκο ταξιδιώτη και ιστορικογεωγράφο *Enliyâ Çelebi* (1611 έως λίγο μετά το 1682), που την είδε στα 1668, την επιγράφει «υποδειγματική γέφυρα του Σινάν Μπέη» και την περιγράφει με τα ακόλουθα λόγια:

«Τῆς ὑποδειγματικῆς αὐτῆς γέφυρας τοῦ δημοσίου δρόμου τὸ χρονόγραμμα, πὸν εἶναι τὸ τελευταῖο ἡμιστίχιο, εἶναι τὸ ἑξῆς:

«*Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ὁμορφη γέφυρα ἔγινε ὑψηλὴ καὶ γερὴ.
Ἔτος 994*».

Βάζοντας τὰ δυνατὰ του ὁ πρόγονος ἀρχιτέκτονας ἔκανε τὴν ὑποδειγματικὴ αὐτὴ γέφυρα ἓνα θέαμα χτίζοντάς τὴν μὲ ἓνα τόξο ἀπὸ τὸν ἓνα βράχο στὸν ἄλλον. Σὰν ἔργο τοῦ βασιλιᾶ Χοσρόη μοιάζει. Φαίνεται μικρὴ, ἀλλὰ θὰ εἶναι ὅση καὶ ἡ γέφυρα τοῦ Μόσταρ στὸ βιλαέτι τῆς Ἑρζεγοβίνης. Μοιάζει καὶ μὲ τὴ γέφυρα ἐκείνη. Ἀκόμα μοιάζει σὰν ἓνα οὐράνιο τόξο ὑψηλὸ σαράντα ὀργιές. Εἶναι μιὰ περίτεχνη, ἀξιοθαύμαστη γέφυρα»^{144iθ}.

§82ς. Η αναφορά στο όνομα Σινάν, και στην ομοιότητα με την γέφυρα του Μόσταρ στην Ερζεγοβίνη (εικ. 75 IB), δημιούργησε σύγχυση ως προς τυχόν ανάμιξη^{144κ} στην κατασκευή του παραπάνω βεροιώτικου γεφυριού του μεγάλου Οθωμανού αρχιτέκτονα και γεφυροποιού *Sinan ibn Abdülmennan* (περ. 1490-1588) γενίτσαρου (*devşirme*) από το Αγιονάς (*Ağınas*=Αγίους Αναργύρους) της Καισάρειας στην Καππαδοκία^{144κα} [και από Έλληνες Χριστιανούς γονεείς]. Η αλήθεια είναι ότι η σύγχυση τροφοδοτείται και από το ότι η γέφυρα Μόσταρ δεν χρονολογείται γύρω στα 1500, όπως έχει γραφεί^{144κβ}, αλλά είναι κατασκευή του έτους Εγείρας 974, ήτοι του 1566^{144κγ}, δη-

λαδή της περιόδου του μεγάλου Σινάν, και έργο αρχιτέκτονα του περιβάλλοντός του, του Χαϊρεντίν (Hayreddin) του Νεώτερου^{144κδ}. Αλλά είναι γνωστό ότι από τα 477 έργα του Σινάν (μεταξύ τους 12 ονομαστά γεφύρια) μόνον δύο οικοδομήθηκαν στην Ελλάδα, και τα δύο στα Θεσσαλικά Τρίκαλα, το τζαμί Mehmed Bey και το τζαμί Osman Şah^{144κε}.

Για τον Sinan Bey της Βέροιας, τον χορηγό της ομώνυμης γέφυρας, μπορεί να υποστηριχτεί ότι ήταν ντόπιος, εγγονός εκείνου του Çelebi Sinan Bey, που πριν 95 χρόνια έκτισε τζαμί στη Βέροια το έτος Εγείρας 896 ή 1490/91 μ.Χ.^{144κς}. Όσο δε για τη θέση του μονότοξου και σε μεγάλο ύψος μετεωριζόμενου γεφυριού Sinan Bév μόνο ως υπόθεση μπορεί να σταθεί η ιδέα μήπως βρισκόταν στη θέση του σωζόμενου ισλαμίζοντος γεφυριού «Καραχμέτη», που και τούτο είναι μονότοξο υπεραίρεται σε ύψος και εδράζεται στέρεα σε βράχια. Βέβαια φαίνεται υπερβολική η σύγκριση του με την γέφυρα Μόσταρ, καθώς η τελευταία είναι [ήταν] ανυπέροβλητα ανώτερη.

Köprü - 974/1566.
Tek bir büyük kemer açıklığıyla inşa edilmiş köprü, Mostar şehrinin simgesidir.

Bridge - 974/1566.
The single arched Bridge has become a symbol of Mostar.

Εικ. 75 IB. Μόσταρ Ερζεγοβίνης. Η γέφυρα-σύμβολο της πόλης, στην οποία έδωσε το όνομα της (<Stari Most = παλαιά γέφυρα), έργο του αρχιτέκτονα Χαϊρεντίν (Hayreddin) του Νεώτερου, έτος Εγείρας 974/1566 μ.Χ. (Πηγή: Filiz Yenişehirlioğlu, βλ. σημ. 144κγ).

§ 82ζ. Για ένα άλλο αρχαιότερο γεφύρι της Βέροιας στον Τριπόταμο ακούμε από τον γνωστό Βρετανό με πολλές ιδιότητες Ληκ (William Martin Leake, 1777-1860)^{144 κζ}. Όταν έρχεται από τη Νιάουστα –όπως γράφει– στις 2 Δεκεμβρίου 1806 το απόγευμα, ώρα 3^{1/2}, καθώς πάει να περάσει το ποτάμι, αντικρύζει εκεί, θεμέλια [προφανώς τα κάτω μέρη βάθρων] αρχαίας γέφυρας αποτελούμενα από χαλαρά υλικά συνδεδεμένα με χυτό κονίαμα, αλλά με πρόσωπο (επένδυση) από μεγάλους λαξευτούς ορθογώνιους λίθους ελληνικής κλασικής περιόδου. Από εκεί σε δέκα λεπτά, αφού διέσχισε ένα τούρκικο νεκροταφείο, οδηγήθηκε στην τότε σύγχρονη πύλη της Βέροιας. Η περιγραφή των θεμελίων της γέφυρας με κάνει να υποθέσω ότι πρόκειται για τυπικά ρωμαϊκό έργο από χυτά υλικά ανάμεσα σε κτιστό περίβλημα με πέτρες σε δεύτερη χρήση (spolia) από αρχαιότερο ελληνικό οικοδόμημα. Ως προς δε τη θέση πιστεύεται ότι θα βρισκόταν κάπου κοντά στην περιοχή της γέφυρας «του Σταυρού»^{144 κη}. Ο Ληκ σημειώνει την παρουσία και άλλου γεφυριού, στο δρόμο προς την πεδιάδα^{144 ηθ}.

§82η. Το χειρόγραφο της ανά χείρας εργασίας είχε «ολοκληρωθεί», η επιστολή και το δέμα αποστολής του είχε ετοιμαστεί, η ταχυμεταφορική υπηρεσία είχε προσκληθεί, όταν με το μεσημβρινό ταχυδρομείο της 2 Φεβρουαρίου 2001 ήρθε το βιβλίο που μου έστειλε ο συγγραφέας του Θωμάς Ι. Γαβριηλίδης, «Η Βέροια στους αιώνες. Βεργιώτικα Σημειώματα» Βέροια, 1999. Εννέα σελίδες του βιβλίου (σσ. 44-52) με τίτλο «Οι παλιές γέφυρες της Βέροιας και η θεομηνία του 1935» δίνουν την πιο λεπτομερή, όσο γνωρίζω, αναφορά στο θέμα. Μη μπορώντας να αγνοήσω τα νέα δεδομένα και μη έχοντας πιά χρόνο για να αναδομήσω τα όσα πριν σχετικά έγγραφα προβαίνω, σε μια λιτή σύνθεση και σύνδεση των πριν γραφτών μου με τα σημερινά προσφερόμενα στοιχεία. Η αναφορά στα γεφύρια της Βέροιας ακολουθεί την ίδια σειρά, ξεκινώντας δηλαδή πάλι από τα ανάντη του Τριπόταμου:

§82θ. α) Πρωτοαναφέρεται μια γέφυρα (που αγνοεί ο Γιάν. Αλεξιάδης), μια πέτρινη μονότοξη, κοντά στις πηγές του Τριπόταμου, πάνω στο δρόμο προς Ξερολίβαδο-Κουμαριά-Σέλι. Αυτής υπάρχει απεικόνιση στα χέρια του συγγραφέα.

β) «Δεύτερη πέτρινη μονότοξη καμαρωτή γέφυρα ήταν εκείνη» που ήδη αναφέραμε (§ 82α, υπ' αριθ. 1), την γειτονική στους στρατώνες. Βρισκόταν λίγο παρακάτω από την σημερινή στο δρόμο προς τον συνοικισμό «Πανόραμα». Λέγεται ότι έμοιαζε με την γέφυρα «Καραχμέτη». Δεν υπάρχει εικόνα της.

γ) «Τρίτη στη σειρά παλιά γέφυρα» ήταν η δίτοξη πέτρινη «του Φούρνα-

ρη», γνωστή και με την ονομασία «στο Κιόσκι» (όπως κι εμείς την αναφέραμε, §82α, αριθ. 2). Την ταυτίζουμε με την «γέφυρα Εκμε(ν)τζή» για την οποία έγινε ήδη λόγος (§82β). Εκεί αναστηλώσαμε και το όνομα της σε «Eκmekçi» και ερμηνεύσαμε ως «του Ψωμά» ήτοι «του Φούρναρη». Η ονομασία αυτή προήλθε από το γειτόνεμά της με παλαιό φούρνο εκεί από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Σημειώνεται δε ακόμα ότι κι αυτό το γειτονικό «Τζαμί Κοτσή-Μπέη», που απεικονίζεται μαζί με την σχολιαζόμενη γέφυρά μας (εικ. 75 I & εικ. 75 IA), προσονομαζόταν και «τζαμί του Φούρναρη».

δ) Έπεται «η γέφυρα της Μπαρμπούτας» (βλ. & 82α, αριθ. 3), πάντοτε ξύλινη και διαφορετική όπως την δείχνουν παλαιές φωτογραφίες, συχνά ανακατασκευασμένη. Το ίδιο συνέβαινε και με την εν συνεχεία ξύλινη γέφυρα, πράγματι «της Βεργίνας» ονομαζόμενη. Για την τελευταία εκφράζεται η άποψη ότι δεν αποκλείεται στη θέση της να ήταν η ανασυρόμενη «καστρόπορτα» του υστεροβυζαντινού κάστρου της Βέροιας.

ε) Ερχόμαστε στη γνωστή μας (§82α, αριθ. 5), σωζόμενη «γέφυραν Καραχμέτ(η)». Επειδή με αυτήν γειτονεύει η εκκλησία Παναγία Δεξιά (βεργιώτικα ακούγεται Δέξ'α, ενώ στη Θεσσαλονίκη Δέξια) έχει πάρει το όνομά της. Ο συγγραφέας πιστεύει ότι η γέφυρα αυτή είναι η μόνη που μπορεί να ταυτιστεί με τη γέφυρα Σινάν μπέη (-όπως κι εμείς ανεξάρτητα υποθέσαμε πριν, βλ. §82ε).

ς) Εν συνεχεία αναφέρεται η επίσης γνωστή μας δίτοξη γέφυρα «του Σταυρού» (ή «Χατζηκάβουρα», ή «Μ(ου)αρίφ», βλ. §§ 82 & 82α αριθ. 6). Προστίθεται ότι στην περιγραφή της πλημμύρας του 1935 (βλ. σημ. 144ις) η ίδια γέφυρα καταγράφεται ως «ή παρὰ τὰ σφαγεῖα». Εφ' όσον η τελευταία επωνυμία δεν μπορεί παρά να αληθεύει, τότε η με το ίδιο αυτό όνομα μνημονευόμενη μεταγενέστερα από τον Γιάννη Αλεξιάδη (βλ. πριν § 82α, αριθ. 7) αποκλείεται να ήταν μιά άλλη διαφορετική γέφυρα.

ζ) Τέλος ο Θωμάς Γαβριηλίδης προσθέτει μιά ακόμα γέφυρα. Τα αναγραφόμενα στοιχεία δεν φτάνουν ώστε να την σχολιάσουμε κατάλληλα. Βρισκόταν (και βρίσκεται σήμερα διευρυμένη) στον επαρχιακό δρόμο Βέροιας-Νάουσας, στην περιοχή «Μόδιας». «Κατασκευάστηκε μάλλον γύρω στις αρχές του εικοστού αιώνα». Εδώ τελειώνει η παρέκβαση για τα γεφύρια της Βέροιας.

§83. Τα επισημανθέντα κατ' αρχήν πριν (§ 82) τέσσερα αχρονολόγητα γεφύρια είναι τα ακόλουθα: Δύο βρίσκονται στην επαρχία Καλαμπάκας του νομού Τρικάλων, σε παραπόταμο του Ασπροποτάμου (Αχελώου), το γεφύρι χωριού Ανθούσας¹⁴⁵ (παλιά Λεπενίτσα) με 3 άρπιζες, η μία αξονική, και

Εικ. 76. Το δίτοξο γεφύρι Λεύκης (ή Τσινάρας) Καβάλας. Το μεγάλο τόξο πενταπλάσιο του μικρού. (Φωτ. 1996: Γ. Τσότσος, 1997, σ. 182 εικ. 143), βλ. εικ. 77.

Εικ. 77. Γεφύρι Λεύκης Καβάλας· (βλ. εικ. 76). Το μεγάλο τόξο με τις εξαιρετικά μεγάλες 4 «άρπιζες». (Φωτ. 1996: Τσότσος Γ., 1997, σ. 181 εικ. 142).

το γεφύρι «του Γκίκα» στην Κρασιά¹⁴⁶, με 4 άρπιζες χωρίς αξονική. Το τρίτο γεφύρι επωνομαζόμενο «του Αλαμάνου» βρίσκεται στο 41ο χιλιόμετρο της οδού Λάρισας-Αγιοκάμπου, έχει ελεύθερο άνοιγμα το τόξο του 17,20 μ. και είναι εφοδιασμένο με 5 άρπιζες¹⁴⁷, η μία αξονική, οι άλλες συμμετρικά κατανεμημένες εκατέρωθεν. Σημειώνεται ότι οι μελετητές, λόγω της παρουσίας αυτών των ελκυστήρων και μόνο, χρονολογούν χωρίς καμιά άλλη απόδειξη τα δύο τελευταία γεφύρια («Γκίκα» και «Αλαμάνου») σε διαφορετικό ωστόσο αιώνα... (βλ. §87).

§84. Το τέταρτο αχρονολόγητο με άρπιζες γεφύρι βρίσκεται πέρα μακριά στο νομό Καβάλας, βόρεια της Νέας Καρβάλης, ανάμεσα στα χωριά Λεύκη ή Τσινάρα (εικ. 76 και 77)¹⁴⁸. Είναι δίτοξο με δύο άνισα τόξα, έχοντας το μεγαλύτερο πενταπλάσιο του μικρού. Το μεγαλύτερο είναι εφοδιασμένο με 4 εξαιρετικά μεγάλες «άρπιζες» που ιδιαίτερα ευνοούνται τα άγκριστρά τους (νομίζω οι μεγαλύτερες από οποιοδήποτε άλλο παράδειγμα). Υπογραμμίζεται για τη σημασία που οι μαστόροι έδιναν στη σημασία του μέτρου, εφοδίσαν με άλπεζες μόνο το τόξο του μεγαλύτερου ανοίγματος.

*

§85. Με τα τρία γεφύρια του 20ού αιώνα (της Τοπόλ'τσας, 1903, §80, εικ. 72 Α και Β, της Μάερης, 1910, §81, εικ. 75 και του Κουβαρά, 1926, §81) πλησιάσαμε στα τελικά όρια της παραδοσιακής γεφυροποιίας που χρησιμοποίησε «άρπιζες». Πριν καταλήξω σε συμπεράσματα για την χρήση τους, υπογραμμίζω το ακόλουθο: στην περίοδο 1894-1911 (στο τέλος της οποίας κτίστηκε το γεφύρι της Μάερης) όταν κατασκευάστηκαν οι τρεις αδελφές γέφυρες Μεσοχώρας, Αυλακιού και Τέμπλας, σχεδιασμένες από επιστήμονες μηχανικούς, αυτοί απόφυγαν την χρήση των σιδερένιων ελκυστήρων στα τόξα. Προφανώς αυτή ήταν η θεωρία και η πρακτική των σπουδαγμένων μηχανικών, αφού στα παραδείγματα βιβλίων της τότε διδασκόμενης στο Πολυτεχνείο γεφυροποιίας δεν βλέπουμε τέτοιους μεταλλικούς συνδετήρες¹⁴⁹:

§86. Μελετώντας συγκριτικά τα γεφύρια της Ηπείρου που έχουν αρκετά καλά απεικονιστεί και τα γεφύρια Θεσσαλίας και Μακεδονίας, τα οποία έχουν οπωσδήποτε συστηματικότερα ερευνηθεί, έχω υπολογίσει προσεγγιστικά ότι από τα 235 περίπου γεφύρια των οποίων έχουν δημοσιευτεί εικόνες με σχόλια, παρουσιάζονται μόνο 29 με «άρπιζες» (εγκάρσιους διαμπερείς σιδερένιους ελκυστήρες-συνδετήρες στα τόξα τους). Στη ευρύτερη περιοχή με ραχοκοκκαλιά την Πίνδο απαντάμε εντυπωσιακά τον μεγαλύτερο αριθμό παραδειγμάτων, ήτοι 22: ειδικότερα στην πιο Δυτική Μακεδονία 10, στην ευρύτερη Ήπειρο (με το Μπεράτι και το Ελμπασάν) 10, στη Δυτική

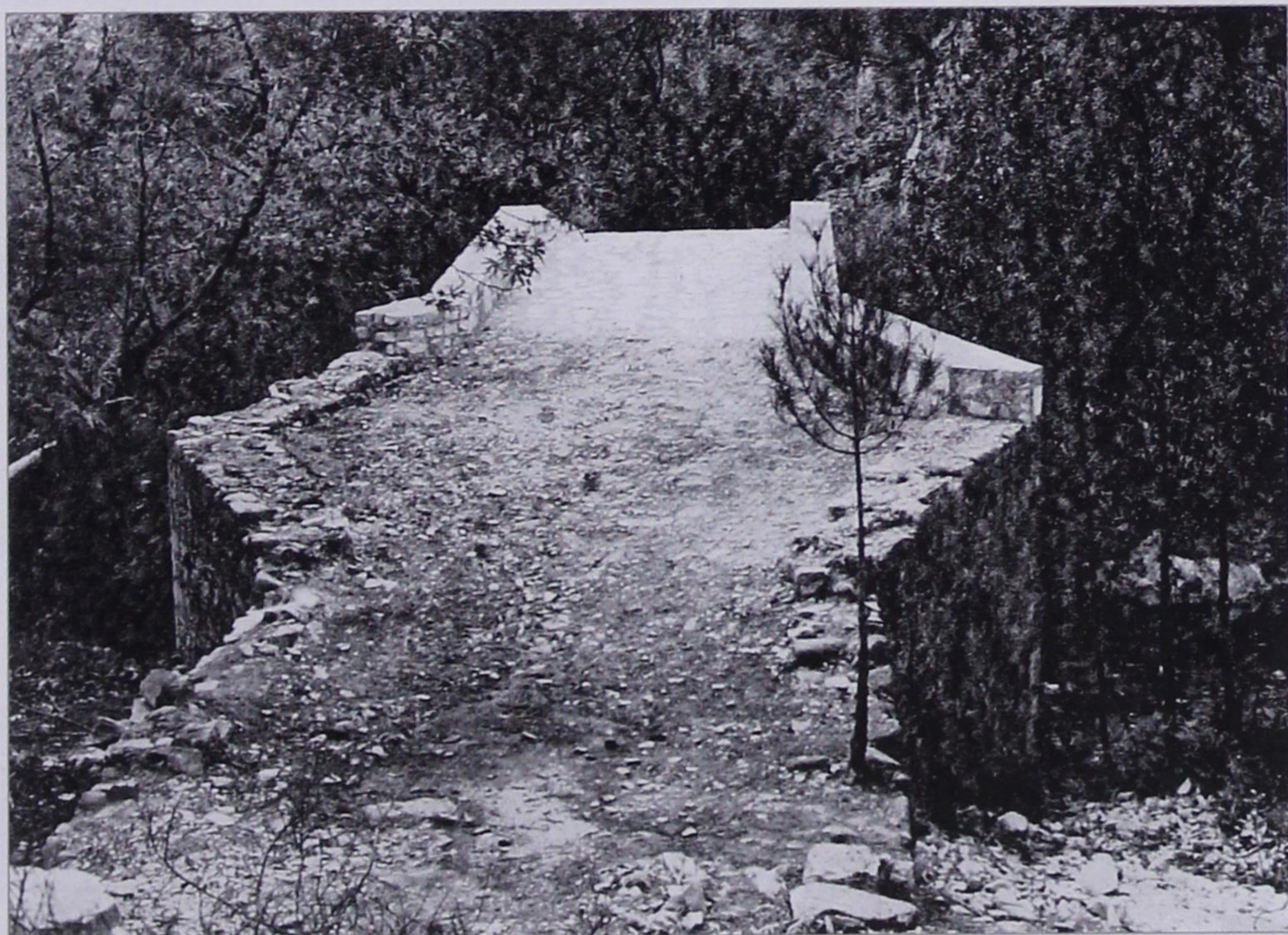
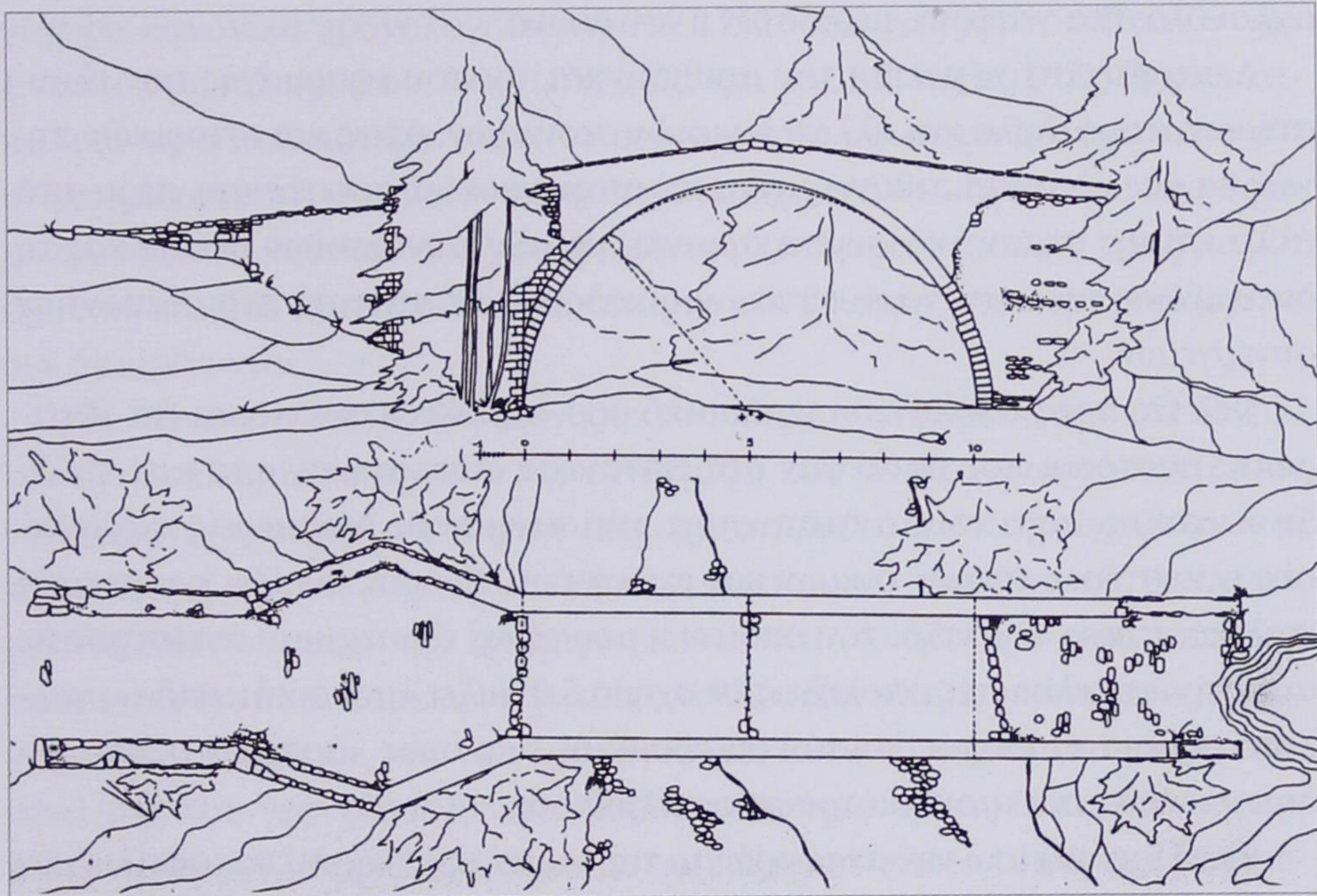
ορεινή Θεσσαλία 2. Τα άλλα 7 γεφύρια κατανέμονται 2 στην υπόλοιπη Θεσσαλία, χαρακτηριστικά μόνο 2 στην όχι μικρή ζώνη από τον Άνω Αλιάκμονα έως και την Ανατολική Μακεδονία, και επί του παρόντος 2 στην Πελοπόννησο και ένα στη Χίο, –ανεξερευνήτης από την άποψη αυτή της υπόλοιπης Ελλάδας^{149α}. Ας σημειωθεί ότι στην ως ένα βαθμό εξερευνημένη Κύπρο από τα δέκα κύρια, γνωστά από εικόνες και σχέδια, παλαιά εκεί πετρογέφυρα, και σύμφωνα με πληροφορίες του μελετητή τους, κανένα δεν παρουσιάζει σιδερένιους συνδετήρες «άρπεζες» στα τόξα τους^{149β}. (Μιά και μιλάμε για την Κύπρο δίνεται η ευκαιρία αναφοράς στην ύπαρξη εκεί μιάς ιδιομορφίας: εμφανίζεται τριγωνική διαπλάτυνση στα 2 πλευρά του ενός ακροβάθρου και του αντίστοιχου καταστρώματος στο μονότοξο γεφύρι της περιοχής Ρουδιάς (εικ. 77Α)^{149γ}. Η κατασκευή αυτή θυμίζει τα ορθόψηλα τριγωνικά έμβολα γοτθικών γεφυριών στη Γαλλία (βλ. εικ. 11Α & Β), και η οποία εδώ λύση μπορεί να θεωρηθεί απόηχος εκείνων, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι μοιάζει με το επιγραφικά χρονολογημένο στα 1618 γεφύρι στην περιοχή Σκάρφος επίσης στην Κύπρο^{149δ}).

Όστε στην Ήπειρο και Δυτική Μακεδονία ήταν προφανώς οι ντόπιοι μαστόροι που ευνοούσαν τη λύση στερέωσης με «άρπιζες».

§87. Χρονικά από τα 29 παραδείγματα με «άρπιζες», 25 είναι ακριβώς ή βάσει τεκμηρίων κατά ικανοποιητική προσέγγιση χρονολογημένα: Απ' αυτά ανήκουν 22 στον 19ο αι. (περ. 1800-1900), –μάλιστα η πλειοψηφία τους τα 13 ή 14 στο 2ο μισό του–, και τα άλλα τρία γεφύρια στο πρώτο σχεδόν τέταρτο του 20ού αιώνα· (ακριβώς στα έτη 1903, 1910 και 1926).

Έτσι η δημοσιευμένη άποψη «ότι τα ηπειρωτικά γεφύρια με ελκυστήρες στα τόξα τους είναι έργο του δευτέρου ημίσεως [!] του 18ου αιώνα και μεταγενέστερα»¹⁵⁰ δημιουργεί προβλήματα και θέλει αναθεώρηση. Δηλαδή παράσυρε στη διατύπωση αθεμελιώτων χρονολογήσεων: α) της γέφυρας Ανθούσας Τρικάλων «μετά το πρώτο ήμισυ του 18ου αιώνα»¹⁵¹, β) της γέφυρας Αλαμάνου Λάρισας «στα τέλη του 18ου αιώνα»¹⁵² ή και παλαιότερα «του δευτέρου ημίσεως [!] του 18ου αιώνα»^{152α}, γ) της γέφυρας Γκίκα Κρανιας Τρικάλων «μετά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα»¹⁵³, πάντοτε δε με το ίδιο και μόνο κριτήριο δηλαδή «την ύπαρξη εγκαρσίων ελκυστήρων».

§88. Επέμεινα στην ανίχνευση των σιδερένιων ελκυστήρων για να στηρίξω την άποψη ότι χρησιμοποιήθηκαν σε μια ορισμένη περίοδο, συμπέρασμα χρήσιμο για την χρονολόγηση ή αναχρονολόγηση κατασκευής γεφυριών εφοδιασμένων με «άρπιζες». Προσεγγίζουμε λοιπόν περισσότερο την πραγματικότητα εάν χρονολογήσουμε τα παραπάνω, ίσως και κάποια άλλα

Εικ. 77Α. Γέφυρα περιοχής Ρουδιάς στην Κύπρο (: St. Sinos, βλ. σημ. 149γ., σελ. 48 / εικ. 9 τα σχέδια, σελ. 47 / εικ. 8 η φωτογραφία [η τελευταία ε/φ Πάνου Τσολάκη]).

αχρονολόγητα γεφύρια, μέσα στον 19ο αιώνα.

Λεπτομερέστερη μελέτη του αριθμού και τρόπου εφαρμογής των ελκυστήρων, παράλληλα και άλλων δομικών στοιχείων, όπως και ιστορικών πηγών θα μας οδηγήσει πιθανώς σε μεγαλύτερη χρονική προσέγγιση, πέρα από άλλα επίσης σημαντικά συμπεράσματα, μεταξύ των οποίων βλέπω και τη διακρίβωση και κατανομή τοπικών οικοδομικών, πάντοτε περιοδευόντων συνεργείων.

§89. Ως προς τον λαϊκό οικοδομικό όρο «άρπιζες» σκέπτομαι ότι Ηπειρώτες μαστόροι που δούλεψαν στα Επτάνησα δανείστηκαν από εκεί τη λέξη «άρπεζες» από τους αντίστοιχους αντισεισμικούς διαμπερείς σιδερένιους ελκυστήρες τοίχων οικιών και εκκλησιών. Ο όρος θυμίζει το συγγενή ιταλικό *arpese* = γάντζο, του οποίου η μορφή ως εξωτερικού άγκιστρου με αντίστροφες ελικωτές απολήξεις σε σχήμα S θυμίζει «μουσική κλείδα», γαλλιστί *arpège*: Ο λαϊκός λοιπόν οικοδομικός μας όρος «άρπεζα» προέπει να διατυπώθηκε από μουσικοτραφείς ανθρώπους.

§90. Πριν κλείσω την αναφορά για τις «άρπιζες» / «άρπεζες» οφείλω μία εξήγηση. Πως ερμηνεύεται η παρουσία τέτοιων σιδερένιων ελκυστήρων σε

Εικ. 78. «Γεφύρι του Πασιά» στον Ενιπέα Φαρσάλων. Αρχικό κτίσιμο 1752. Όψη από ανάντη: διακρίνονται οι «άρπεζες» στο πρώτο τόξο επί της βαθείας κοίτης, επίσης στο τρίτο (: φωτ. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., 1995, σ. 108 εικ. 85).

γέφυρα κανονικά χρονολογούμενη στα 1752, στο «γεφύρι του Πασιά» του Ενιπέα Φαρσάλων; (εικ. 78 και 78Α, βλ. και εικ. 59, προβλ. §52). Πραγματικά από τα 6 παλαιότερα τόξα (το δεύτερο από αριστερά ξανακατασκευάστηκε μπετονένιο) ανιχνεύονται σε μερικά, όχι σε όλα, «άρπεζες»: Στο πρώτο από δύο σε κάθε κλάδο (χωρίς αξονική), στο τρίτο μάλλον τρεις με μία αξονική και δύο εκατέρωθεν, στο τέταρτο μία ή καμία, στο πέμπτο και έκτο δεν διακρίνονται.

§91. Δίνω την ακόλουθη εξήγηση: Το υπάρχον γεφύρι θεωρώ ότι δεν είναι εξ ολοκλήρου το αρχικό. Τα πάνω μέρη που με τις καμάρες που έχουν «άρπεζες», χαρακτηριστικά στην περιοχή της *βαθείας κοιτής*, έχουν ανακατασκευαστεί κάποτε στο πρώτο μισό (ή λίγο πριν;) του 19ου αι. Δεν είναι πιθανό όταν σ' αυτήν την υπερπεντηκονταετία (το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα) να έχουν κατασκευαστεί τόσα πολλά, σπουδαία, επώνυμα και χρονολογημένα γεφύρια, και να είχαν αγνοήσει αυτό το σημαντικό μέτρο εξασφάλισης του γεφυριού. Είναι δηλαδή ενδεικτικό ότι πριν από το γεφύρι του Ενιπέα δεν γνωρίζουμε άλλο με «άρπεζες», (-από ό,τι φυσικά έως τώρα γνωρίζουμε· γιατί αν παρουσιαστούν 2-3 χρονολογημένα παλαιότερα

Εικ. 78Α. «Γεφύρι του Πασιά» στον Ενιπέα Φαρσάλων. Όψη από ανάντη πρώτου τόξου από αριστερή όχθη. Στο «κλειδί» διακοσμητικός ομφαλός, αριστερά «άρπεζα», δεξιά της στον δ' λίθο ορθογώνιο γεωμετρικό γραμμικό σχέδιο (Φωτ. 07.08.2000, Α.Π.: Φ.00.VII/τ. αριθ. 35Α).

παραδείγματα, πρέπει να αναθεωρήσουμε τις απόψεις μας). Και κάτι άλλο: υπάρχει εντυπωσιακή διαφορά στη δομή των τυμπάνων της γέφυρας Ενιπέα ανάμεσα αφ' ενός στο κάτω ισόδομο κτίσιμο με εναλλαγή του χρώματος των στρώσεων (που θυμίζει την αλληλοδιαδοχή χρωματιστών θολιτών στη «Γέφυρα της Κυράς» Μπαλντούμας του έτους 1762, βλ. εικ. 22 και 58), και αφ' ετέρου στην πάνω γκρίζα ουδέτερη πολυγωνική δομή (κάπως όμοια μ' αυτή στο γεφύρι Πλατανορρέματος / Βαθυρρέματος της Αγιάς, έστω όψιμη του τέλους 19ου ή αρχών 20ού αιώνα, όπως γενικά χρονολογείται στη δημοσίευση^{153α}).

§91α. Γενικότερα δε και με την προϋπόθεση ότι οι «άρπεζες» είναι κριτήριο κατασκευών της περιόδου του 19ου αιώνα, μπορούμε ν' αντιμετωπίσουμε την αμηχανία μας ως προς την χρονολόγηση κάποιων περιπτώσεων. Συγκεκριμένα σκέπτομαι μια μεταγενέστερη φάση του υδραγωγείου «της Κόρης το Γεφύρι» στη Χίο, έργο αρχικά του 15ου-16ου αι.¹⁵⁴ (εικ. 78B): Είναι δηλαδή δυνατόν να δεχτούμε ότι η επισκευή, που έγινε στα τόξα του και αυτά τότε ενισχύθηκαν με μεταλλικούς συνδετήρες εμφανιζόμενους στο διπλό κλειδί τους, ανάγεται ακριβώς κάποτε στον 19ο αιώνα (ή λίγο πριν;). (Ας σημειωθεί ακόμα και η εδώ παρουσία διακοσμητικού ομφαλού στην κορυφή του τόξου, όπως και σε κλειδί της γέφυρας των Φαρσάλων, βλ. εικ. 78B και Γ).

* *

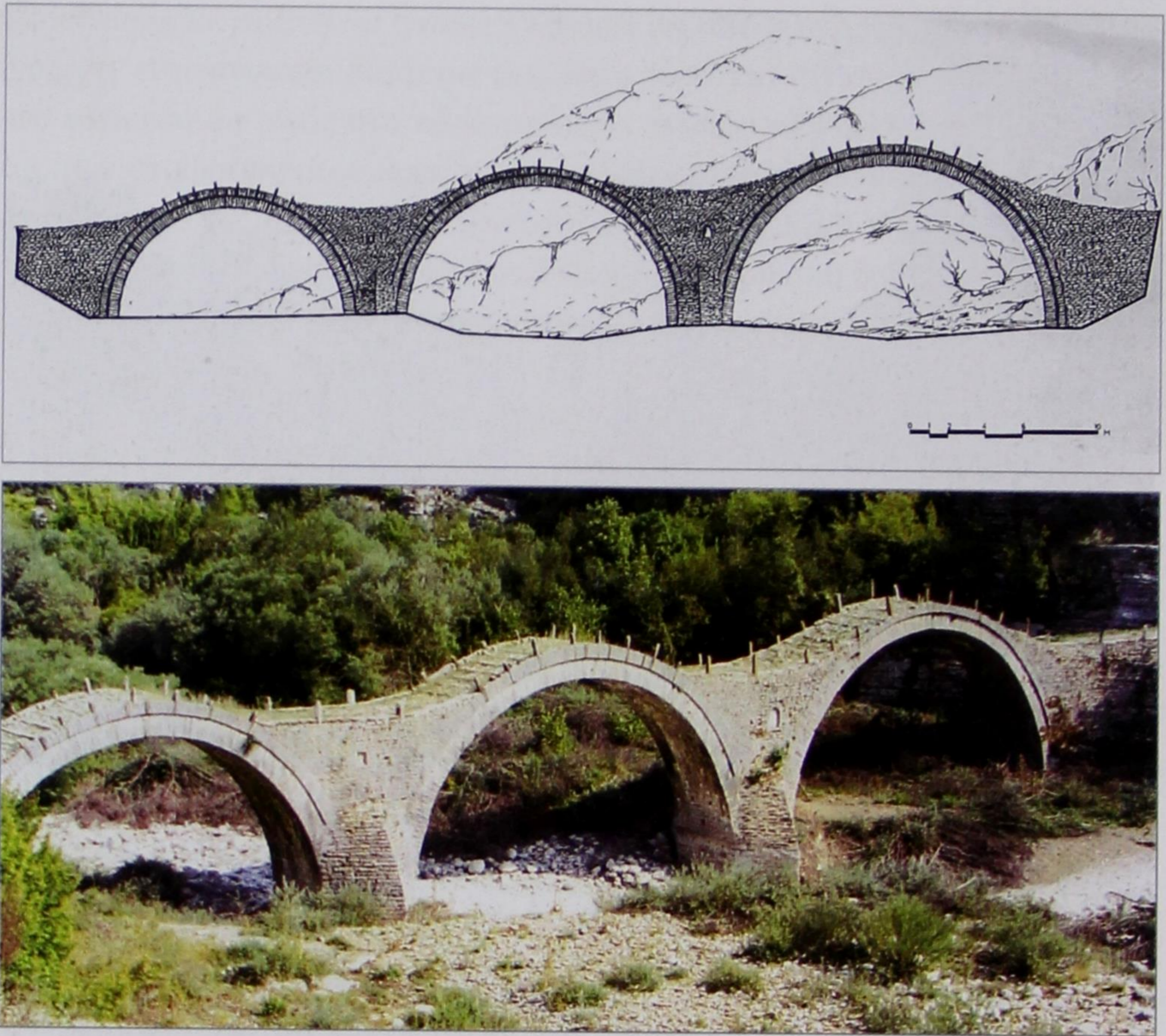
§92. Για λόγους ασφαλείας των διερχόμενων, ίσως ακόμα και για ψυχολογικούς λόγους, μερικούς από τους θολίτες στη ράχη του τόξου (του μοναδικού ή του τυχόν κατασκευασμένου δεύτερου) λαξεύανε από μεγάλου μήκους πέτρες, ώστε τοποθετημένοι να προεξέχουν προς τα πάνω σαν στυλίσκοι (στη θέση θωρακίων). Ονομάζονταν «αρκάδες», (λέξη που, παρά την τόσο «ελληνοαρκαδική» μορφή της, προέρχεται από την τουρκική «arka», η οποία σημαίνει «ράχη» και «πίσω μέρος», στα δε νεοελληνικά «βοηθός» και «προστάτης»). Εντυπωσιακές αναδεικνύονται οι ακτινωτές «αρκάδες» στο γεφύρι του Πλακίδα ή Καλογερικό στο κεντρικό Ζαγόρι της Ηπείρου: κατασκευή 1814, επισκευή 1865 (εικ. 79)^{154α}.

§93. Τα ενσωματωμένα καμαρολίθια δεν είναι απλοί θολίτες που ανορθώνονται σε στυλίσκους, αλλά λαξεύονται σφηνωτοί και σε κάτοψη: Δηλαδή φαρδύτεροι προς τα μέσα, πιο μυτεροί προς τα έξω, ώστε να εγκιβωτίζονται ανάμεσα στους δυο γειτονικούς τους θολίτες και να μην υπάρχει φόβος να ξεγλιστρήσουν στο κενό. Αυτό χαρακτηριστικά φαίνεται στο γεφύρι του Κοντοδήμου (ή Λαζαρίδη) μεταξύ των χωριών Κήποι και Κουκούλι στο Ζαγόρι Ηπείρου, έργο του 1753 (εικ. 80)^{154β}.

Εικ. 78, Β (= επάνω) & Γ. Υδραγωγείο Χίου «της Κόρης το Γεφύρι». Έργο αρχικά 15ου-16ου αι. – Β = Απεικόνιση τμήματός του. – Γ = Λεπτομέρεια κορυφής αριστερού τόξου εικ. 78Β με «άρπεζα» και διακοσμητικό ομφαλό από μετασκευή περιόδου Τουρκοκρατίας [άραγε αρχών 19ου αι.:] (:Μανώλης Μ. Βουρνούς, «της Κόρης το Γεφύρι» (1997), σ. 336/7 εικ. 1 & 3. Βλ. πλήρη τίτλο σημ. 154).

Εικ. 79. Το γεφύρι του Πλακίδα ή Καλογερικό στο Βίκο κοντά στους Κήπους (παλαιά Μπάγια) στο Κεντρικό Ζαγόρι. Κατασκευή 1814, δαπάνη ηγουμένου Σεραφείμ· επισκευή 1865, έξοδα Πλακίδα (σχέδιο Ν. Μουτσόπουλου, Πρώτοι Έλληνες Τεχνικοί Έπιστήμονες (1976), σ. 394. Πληροφορίες Σπ. Μαντά, Ηπειρωτικά Γεφύρια 1, (1984), σ. 65 αρ. 86. - Φωτογραφία 1989 Φανής Σαρρή / Phaos Photos).

§94. Υπάρχουν περιπτώσεις που τοποθετούσαν τις αρκάδες συγκρατητά μόνο στην κορυφή του γεφυριού, όπως στο γεφύρι του Χάτσιου κοντά στο Τσεπέλοβο, στο Ζαγόρι, έργο 1804 (εικ. 81)^{154γ}. Πιθανώς το ίδιο να είχε γίνει και στο αρχικό γεφύρι του Νούτσου το 1750 ή στην ανακατασκευή του το 1768 (εικ. 82Α)^{154δ}, που αργότερα σε μια επισκευή του συμπλήρωσαν με πλήρες στηθαίο: η υπόθεση αυτή στηρίζεται στη χρωματική διαφοροποίηση των λίθων του στη μέση και στα άκρα του (εικ. 82Β). Στις περισσότερες σωζόμενες περιπτώσεις οι αρκάδες εξ αρχής σχηματίζουν συνεχές στηθαίο στο εξωράχιο, όπως στα γεφύρια Κλειδονιάβιστας, 1853 (εικ. 12 και 83), Δο-

*Εικ. 80. Γέφυρα του Κοντοδήμου (ή του Λαζαρίδη) ανάμεσα Κουκούλι και Κήπους στο Ζαγόρι, 1753. Χαρακτηριστικές με σιγουριά καλοτοποθετημένες «αρκάδες» (Σπ. Ι. Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια*, 1984, σ. 100 εικ. 55)*

τσικού, μετά το 1865 (εικ. 65), της Τσίπιανης, 1875 (εικ. 68Α και Β). Εννοείται ότι δεν είμαστε βέβαιοι αν τα συνεχή αυτά στηθαία είναι πάντοτε της αρχικής κατασκευής. Πιθανότερο είναι ότι δεν υπήρχαν αρχικά. Οπότε αν έχει έτσι το πράγμα μαρτυρείται: α) η λιτότητα –για οικονομία– στις απώτερες εκείνες κατασκευές β) η ψυχολογική και σωματική σταθερότητα των παλαιότερων εκείνων διαβατών, που τώρα πιστεύω περισσότερο^{154ε}.

§95. Συναντάμε και κτιστά στηθαία σαν πλατιά πεζούλια¹⁵⁵ (λύση μάλλον μεταγενέστερη ή προσθήκη), αλλά και αντίθετα μόνο μια σειρά πλακαρές πέτρες (λύση παλαιά), ουσιαστικά τίποτα!¹⁵⁶ Αντιπροσωπευτική της δυσκολίας σε αμάθητους να περάσουν τέτοιο γεφύρι είναι μια σκηνή που αποθανάτισε ο Σπύρος Μελετζής από τα χρόνια της Εθνικής Αντίστασης (εικ. 84)¹⁵⁷: Προκειμένου να περάσει το γεφύρι του Μεζήλου (σημερινού χωριού Δροσάτου) της Αργιθέας Καρδίτσας στα 1944 ο Αλέξανδρος Σβώλος (1892-1956)¹⁵⁸ και η συνοδεία του, έχουν αφιππεύσει, δύο δε άνδρες αντωποί παραστέκουν στις άκρες της γέφυρας για ψυχολογική στήριξη των διερχομένων. – 139 χρόνια παλαιότερα επίσης συνίσταται να αφιππεύσουν σε όσους θέλουν να διαβούν το όμορφο και επικίνδυνο γεφύρι του Σούμπαση «επί του Δρύνου» κοντά στο Τεπελένι¹⁵⁹.

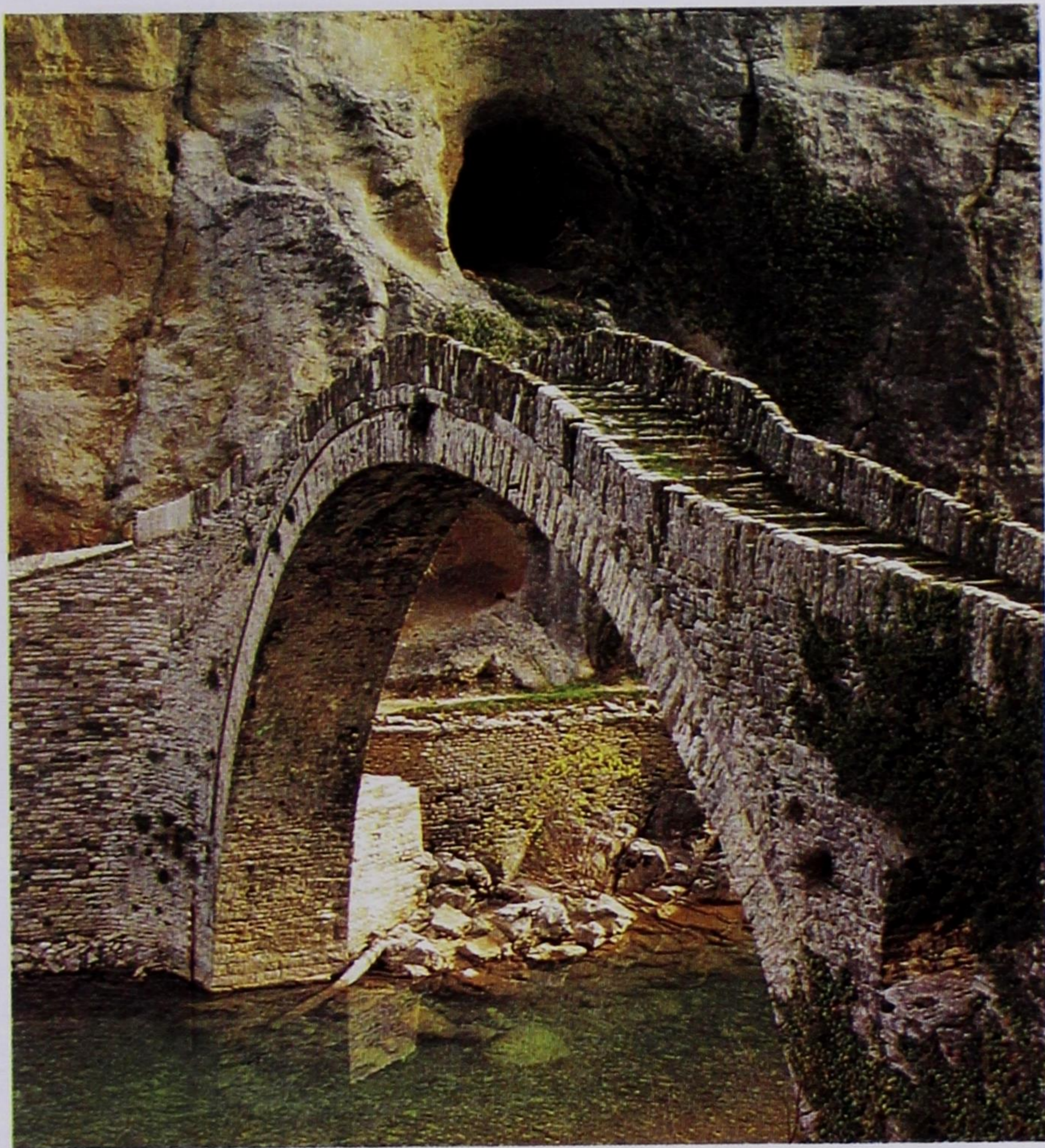
Εικ. 81. Το Γεφύρι του Χάτσιου στο Βικάκι, κάτω από το Τσεπέλοβο στο Ζαγόρι. 1804. (Χορηγός Λάμπρος Χάτσιος). Οι «αρκάδες» συμπυκνώνονται και δημιουργούν στηθαίο στη ράχη μόνο της καμάρας (φωτ. Σπ. Ι. Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια*, 1984, σ. 99, εικ. 54).

*

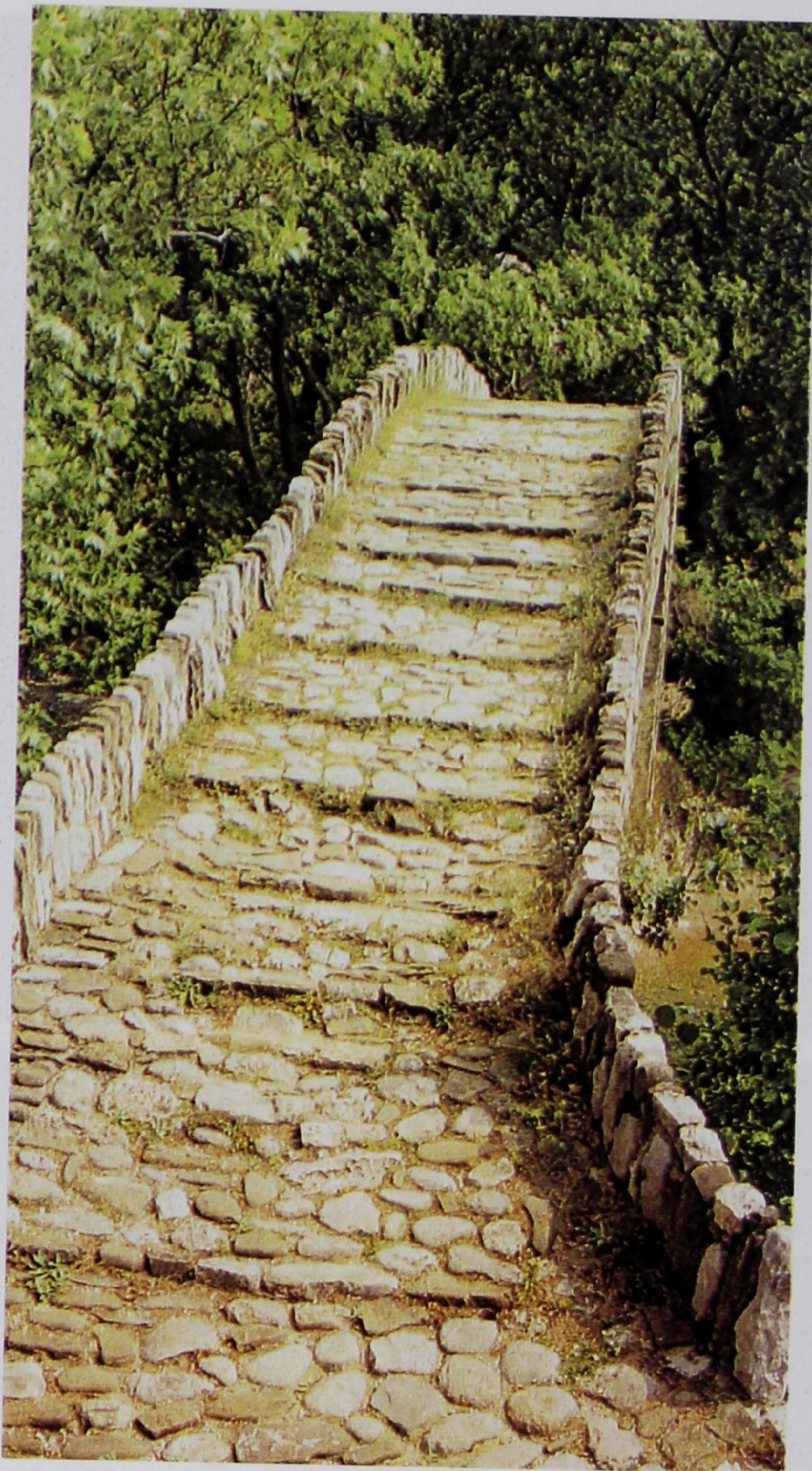
§96. Αλλά ο κίνδυνος στο πέρασμα γεφυριού παραμόνευε και για εξοικειωμένους και σκληραγωγημένους διαβάτες. Ατυχήματα σε κυρατζήδες (αγωγιάτες) και υποζύγια είναι καταγραμμένα¹⁶⁰. Και ο κίνδυνος μεγάλωνε όταν φύσαγε βίαιος άνεμος. Γι' αυτό και έπαιρναν και ένα άλλο μέτρο ασφαλείας. Το συναντάμε τουλάχιστον σε τρεις περιπτώσεις:

Στο γεφύρι της Κόνιτσας επί του Αώου (εικ. 85)¹⁶¹ και στο «γκιουφύρι του Πασιά» στον Αλιάκμονα κοντά στη Σιάτιστα¹⁶², είχαν κρεμάσει από το εσωράχιο (ή άντυγα) της καμάρας, στη σειρά των «κλειδιών» ένα καμπανάκι, που κουνιόταν και ηχολογούσε όταν φύσαγε δυνατός αέρας και προειδοποιούσε τους διαβάτες για τον κίνδυνο να παρασυρθούν. Στο γεφύρι της Κόνιτσας το καμπανάκι υπήρχε, ηχούσε και προειδοποιούσε έως προπολεμικά¹⁶³. Το τωρινό τοποθετήθηκε το 1975¹⁶⁴. Προστίθεται και μια τρίτη περίπτωση: στη μέση του τόξου της γέφυρας Ματσαγκάνη στην Κρανιά Γρεβενών (πρβλ. πριν §71, εικ. 64) διακρίνεται ένας σιδερένιος χαλκάς: πιθανότατα από εκεί κρεμόταν κάποτε χάλκινο κουδούνι («κυπρί») με γλωσσίδι, που χτύπαγε κι αυτό με δυνατό αέρα¹⁶⁵.

* *

Εικ. 82Α και Β. Γεφύρι Νούτσου (ή Κόκορη μετά το 1910) στο Βίκο Ζαγορίου. Αρχική κατασκευή 1750. Ανακατασκευή 1768. Μεταγενέστερες επισκευές. Α' (επάνω) = Συνολική άποψη. Β' (κάτω) = Λεπτομέρεια κεντρικού στηθαίου. (Φωτ. Σπ. Ι. Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια*, 1984, σ. 93 εικ. 47).

Εικ. 83. Γεφύρι Κλειδονιάβιστας ή Βοΐδομάτη, 1853. Οι «αρκάδες» συμπληρώνουν πλήρες στηθαίο. Το «καλ'ντερύμι» διαβαθμίζεται από τις «ούβιες» του. Βλέπε και εικ. 12. (Φωτ. Σπ. Ι. Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια*, 1984, σ. 109, εικ. 65). Πρβλ. εικ. 12 Α & Β.

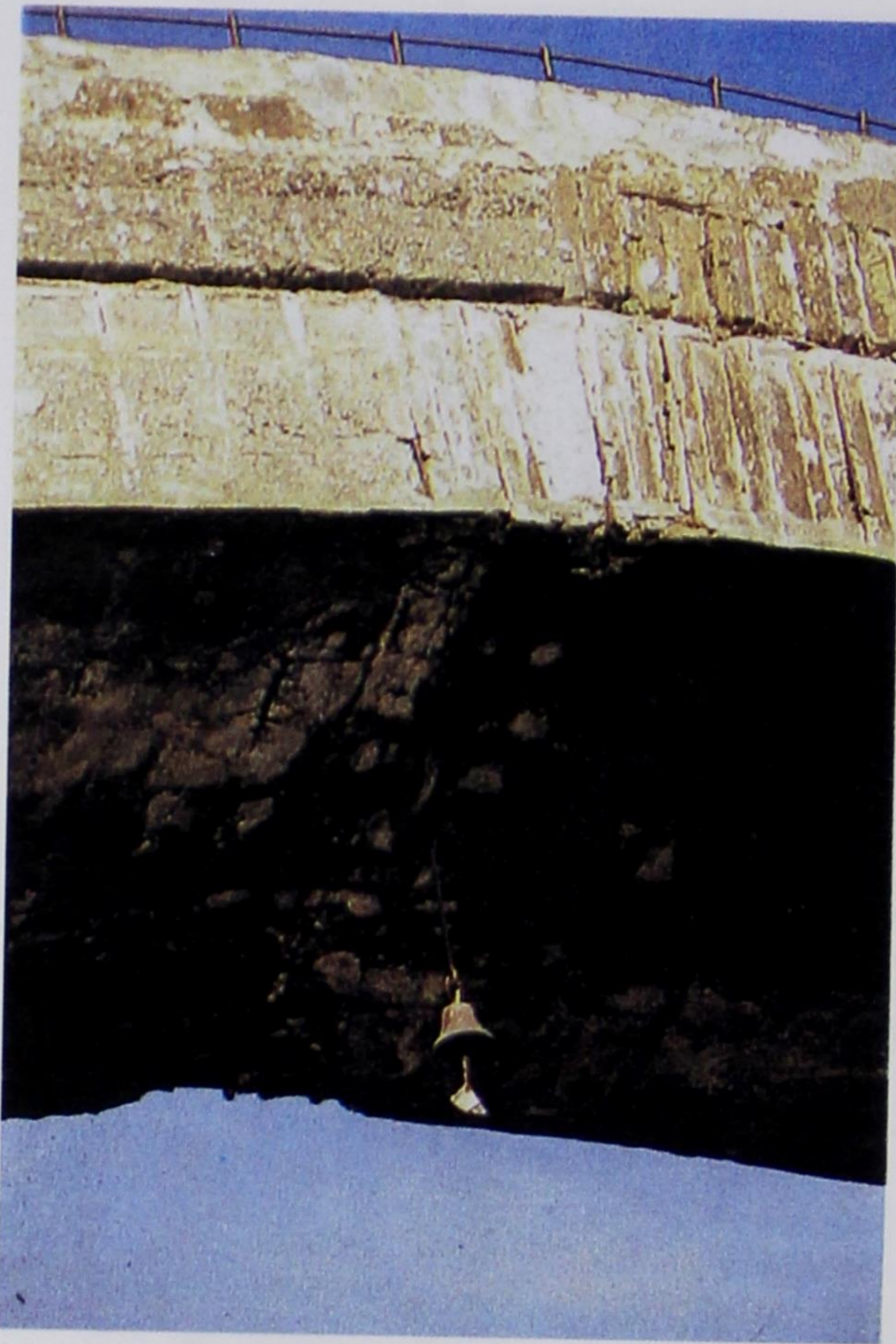

Εικ. 84. «Το γεφύρι του Μεζήλο» (της Αργιθέας Καρδίτσας) δεν έχει ούτε «αρκάδες», ούτε στηθαίο, μόνο σειρά χαλαρές πλακόπετρες, κατάσταση όχι ευχάριστη για αμάθητους. Εδώ διαβαίνει ο Αλεξ. Σβώλος με τη συνοδεία του, αφού είχαν αφιππεύσει. Χαρακτηριστικά δύο άνδρες τους παραστέκουν, να περάσουν ανάμεσά τους. (Φωτ. Σπύρου Μελετζή, 1944 στο Σπ. Ι. Μαντά, *Ηπειρωτικά Γεφύρια*, 1984, σ. 116, εικ. 75). – Σημ. Ίσως ο αξιωματικός με το πηλίκιο πίσω από τον Αλεξ. Σβώλο να είναι σοβιετικός, όπως και ο στρατιωτικός αριστερότερα με γυρισμένη την πλάτη.

§97. Αναφέρουμε σχετικά με την κατασκευή και τούτο: Πάνω στις άκρες του εξωράχιου προς τα χαμηλότερα μέρη της καμάρας κτίζονταν δύο πλευρικοί τοίχοι, οι «πτερυγότοιχοι» ή τα «τύμπανα» (σύμφωνα με τους σπουδαγμένους γεφυροποιούς μηχανικούς)¹⁶⁶. Ο εκεί ενδιάμεσος χώρος «μπαζωνόταν» (ενώ στα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά γεφύρια κατασκευαζόταν συμπαγής και ενιαίος με τα τύμπανα, βλ. §36 και εικ. 27^{166α}). Πάνω στο «μπαζωμα» και στο όσο εξωράχιο της καμάρας εξείχε στρωνόταν λιθόστρωτο «καλ(η)ντερύμι»¹⁶⁷, με εγκάρσιες αναβαθμιδώσεις, τις «ούβιες» (= ούγιες)¹⁶⁸ στην Ήπειρο, και «ούγιες» και «καρτέρια» στην κεντρική ορεινή Πελοπόννησο.

* * *

§98. Χορηγοί της δαπάνης κατασκευής των γεφυριών ήταν κατά κανόνα

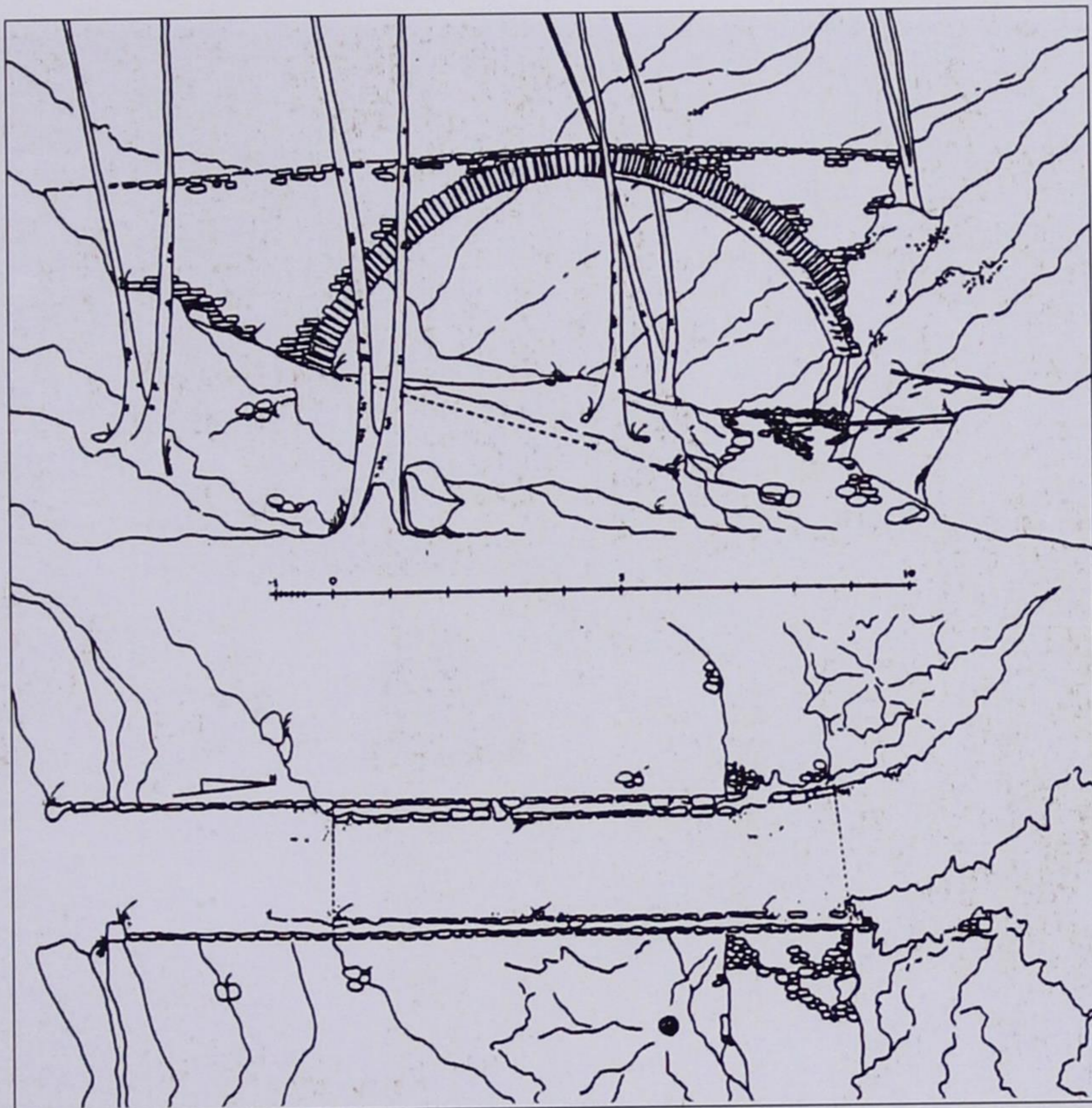

Εικ. 85. Το «καμπανάκι» στο γεφύρι της Κόνιτσας. Έχει αντικαταστήσει το αρχικό. (Φωτ. Σπ. Ι Μαντάς, 1984, σ. 85, εικ. 37).

πλούσια άτομα, Ρωμιοί έμποροι, Οθωμανοί τιτλούχοι, εκκλησιαστικοί άνδρες, «πασάδες και παπάδες» όπως έλεγαν. Ιδιαίτερα καλά κατατοπισμένοι είμαστε για την Ήπειρο, χάρη στα δημοσιεύματα του Ιωάννη Λαμπρίδη (1835-1891)¹⁶⁹. Αναφέρεται σειρά ονομάτων: Αλέξιος Μ. Μίσιος, Νούτσος και Τόλης Κοντοδήμος, Νούτσος Καραμεσίνης, Ευγένιος Πλακίδας, Γεώργιος Μπίκας, Ιωάννης Ζ. Λούλης, Γεώργιος Καραγιάννης και πολλοί άλλοι.

§99. Τα περισσότερα γεφύρια ήταν έργα εκκλησιαστικών ανδρών. Από τα παλαιότερα αναφερόμενα είναι γεφύρια, τα οποία λέγεται ότι χρηματοδότησε ο Βησσαρίων, μητροπολίτης Λαρίσης (1489-1540): «Παλιοκαμάρα» Αργιθέας, γέφυρα «Κοράκου» Αχελώου, Πόρτας (Πύλης) Τρικάλων, Σαρακήνας Πηνειού, όλα στη δεύτερη δεκαετία του 16ου αι. Στην Ήπειρο ήταν συνήθως ηγούμενοι οι χρηματοδότες· εκεί αναφέρεται και «Γέφυρα του Πατριάρχη» (πραγματικά έργο του Οικουμενικού Πατριάρχη, 1555-1565, Ιωάσαφ Β΄ του Μεγαλοπρεπούς, το έτος 1568, δώρο στο χωριό του Κράψι)

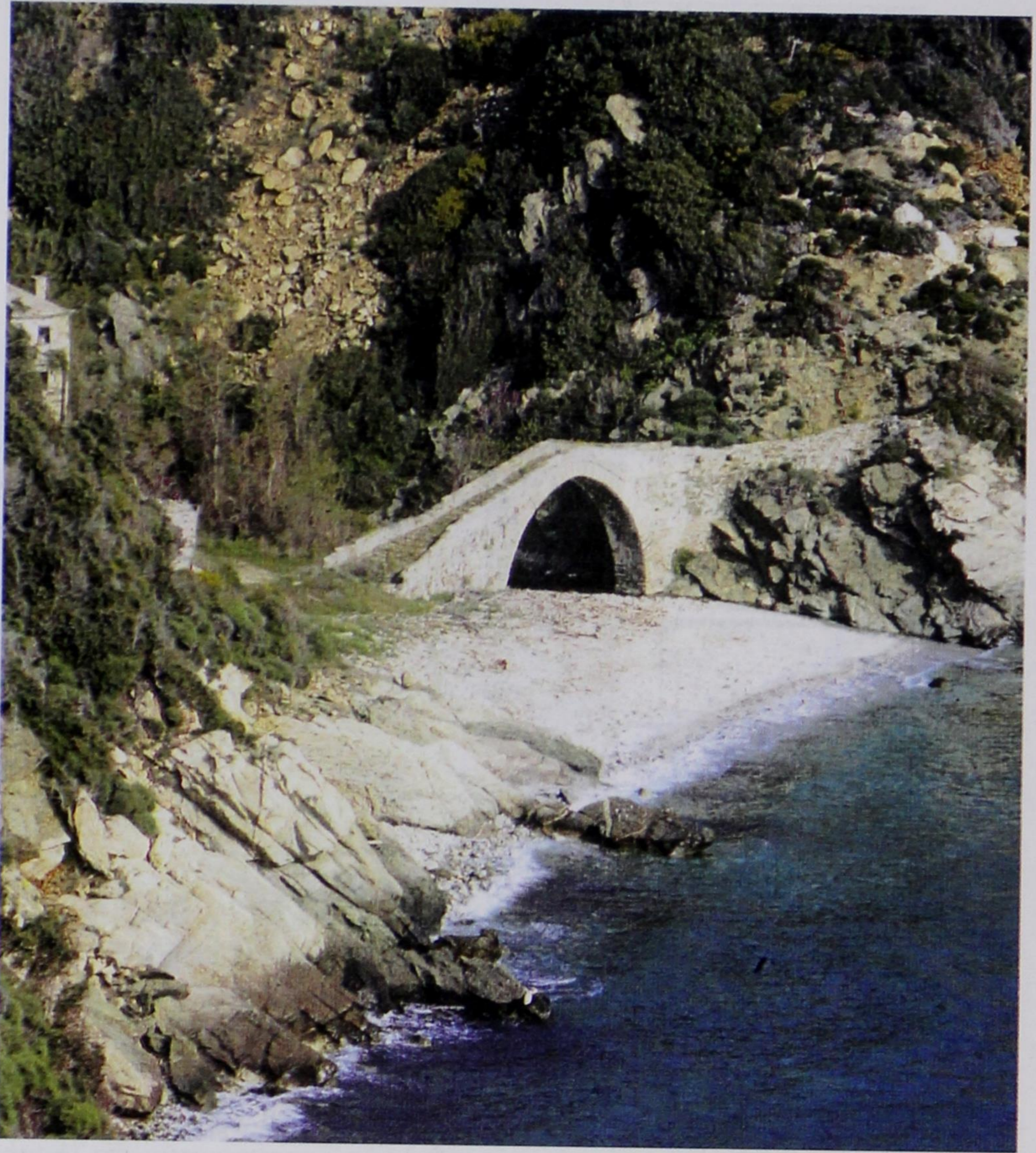

Εικ. 85Α. Το γεφύρι «του ΄Πισκόπου» κοντά στο Φινί της Κύπρου (: St. Sinos, βλ. σημ.170α).

στον Άραχθο¹⁷⁰. Προφανώς με ανώνυμο δεσπότη σχετίζεται η κομψή μονότοξη ημικυκλικής χάραξης γέφυρα «του ΄Πισκόπου» κοντά στο Φινί της Κύπρου, ίσως έργο της εκεί Βενετοκρατίας (1489-1570), (εικ. 85Α)^{170α}. Ένας ακόμα ιεράρχης ο Παρθένιος επίσκοπος Βελλάς, καταγράφεται ότι ίδρυσσε το 1744 γέφυρα στο ομώνυμο του ποτάμι, ο Μεγάλος Βελλάς, 1 ώρα πεζή από τη Μεγίστη Λαύρα στο Άγιον Όρος¹⁷¹ (εικ. 86). Σημειώνεται όμως προς επίγνωση ότι ήδη κατά τον 10ον αιώνα ανέφεραν εκεί αρχαίαν τοπωνυμίαν εις Βελλάς^{171α}. Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός (1771-1826) κατέβαλε τα έξοδα (το 1822;) για ένα γεφύρι στο Λούσιο ποταμό του δρόμου Δημητσάνας - Ζάτουνας στην Αρκαδία¹⁷². Επίσης εκεί στην τελευταία ο Γόρτυνος και Μεγάλης Πόλεως Φιλόθεος «ίδια δαπάνη κατεσκεύασεν μίαν μεγάλην γέφυραν» στην περιοχή του το 1855¹⁷³.

§100. Πολλοί ήταν και οι Οθωμανοί αξιωματούχοι της Ηπείρου και της Αλβανίας που καταβάλανε τη δαπάνη κατασκευής ή επισκευής γεφυριών,

Εικ. 86. Άγιον Όρος. Γέφυρα στο ρεϊθρο Μεγάλος Βελλάς: θεωρείται ίδρυμα του Παρθενίου, Επισκόπου Βελλάς, 1744. (Φωτ. 18 Απριλ. 2000 αρχιτέκτονα Πλούταρχου Θεοχαρίδη).

προνοώντας παράλληλα για τη δημιουργία πόρων χάριν της συντηρήσεώς τους: - πριν το 1547 Αbrahim πασάς μεγάλη ξύλινη γέφυρα Στρουμόνα;^{173α} - 1650 Μαχμούτ Πασάς, γέφυρα Αλιάκμονος, - 1726 Οσμάν Πασάς, επισκευή «Πετρογκέφυρου» Ομολίου, - 1750 Αληζότ Πασάς, γέφυρα Αργυροκάστρου, - μετά το 1752 Αχμέτ Ρατίμπ Πασάς γέφυρα Φαρσάλων, - 1776, 1777, 1778, Αχμέτ Κουρτ Πασάς, γεφύρια στο Μπεράτι και Ελμπασάν, - πριν τα τέλη 18ου αι. Ισμαήλ μπέης δύο ξύλινες γέφυρες Στρουμόνα^{173β} - πριν το 1805,

Εικ. 87. «Το Γεφύρι του Μανώλη» [και του έτερου πρωτομάστορα Δημήτρη] στην Ευρυτανία, Έργον 1659. Τώρα βυθισμένο στην τεχνητή λίμνη Κρεμαστών. (Πηγή: Άγγελος Σινάνης, «Στεφανωμένα από έλατα» στο ένθετο «Ταξίδια στην άλλη Ελλάδα», τόμ. Α' σελ. 202, του περιοδικού «0-300» τχ. 21, Ιουλίου 1999).

ο Αλή Πασάς Τεπελενλής γέφυρα Αώου στο Τεπελένι και περί το 1812 στο Αργυρόκαστρο - κ.ά. Τούρκοι αγάδες στην Αρκαδία: ο Σεΐτ-αγάς γεφύρι στον Ερύμανθο κάτω από τη Νεμούτα, το γεφύρι Μπίμπαγα στον Αροάνιο του χωριού Πλανητέρου, ο χριστιανός Γεώργιος Τσορωτάμπης (ή Τσερνωτά-Μπέης) που ακούγεται στα 1512-1517, πρέπει να έφκιαξε το ομώνυμο του γεφύρι επί του Λάδωνα, χάρισμα στους πατριώτες του. Μιλήσαμε δε και για τον Βελή Πασά εκεί (§69β).

Σημειώνεται ότι σε κατάλογο 230 ηπειρωτικών κ.ά. γεφυριών¹⁷⁴, των οποίων γνωρίζουμε τον μεγαλύτερο αριθμό χορηγών, μεταξύ των τελευταίων συγκαταλέγονται 16 πλούσιες γυναίκες, από τις οποίες οι 7 ήταν Οθωμανίδες και οι 9 Ελληνίδες. Στις Οθωμανίδες περιλαμβάνονται η γνωστή «Κυρά» που αναφέραμε, και της ίδιας τάξης μ' αυτήν δύο άλλες χορηγοί στην Ήπειρο επίσης γεφυριών, ονομαζομένων ένα της «Πάσαινας»¹⁷⁵ και άλλο της «Πασίνας». Ας προστεθεί και τούτο στη μνήμη μιας άλλης Ελληνίδας χορηγού γέφυρας στο δρόμο Κόκκινου Νερού - Καρίτσας στη Θεσσαλία: «†ΕΤΟΥΤΟ ΤΟ ΓΕΟΦΗΡΗ | ΤΟ ΥΚΟΔΟΜΗΣΕΝ Η ΠΑΠΑΡΙ | ΖΙΝΑ ΔΗΑ ΨΗΧΥΚΗΝ | ΣΩΤΙΡΗΑΝ | ΕΤΟΣ 1719»¹⁷⁶.

* *

§101. Κατασκευαστές των γεφυριών ήταν οργανωμένα συνεργεία, ντόπια και ξένα, με έμπειρους πρωτομαστόρους. (Για τα συνεργεία αυτά, ιδιαίτερα τα «μπ'λούκια» στην Ήπειρο, επιφυλασσόμαστε να γίνει σύντομα λεπτομερέστερος λόγος). Αν στα καμπαναριά και στους μιναρέδες χρειάζονταν ειδικοί μαστόροι («μιναρετζήδες» για το δεύτερο έργο), στα γεφύρια δούλευαν μαστόροι και πρωτομαστόροι από τους πιο ειδικευμένους. Στις ανατολικές επαρχίες εχαρακτηρίζονταν «κιουπρολήδες» (= γεφυράδες, από την τουρκική λέξη «köprü», «κιουπρί»), ονομασία πάντως άγνωστη στην Ήπειρο και Δυτική Μακεδονία με τα σπουδαία και πολλά γεφύρια. Ανάλογα όμως προς τα τελευταία γνωρίζουμε σχετικά πολύ μικρό αριθμό επώνυμων πρωτομαστόρων.

§102. Παλαιότερος και περίφημος είναι ο πρωτομάστορας Μανώλης, ο οποίος [με τον πρωτομάστορα Δημήτριο] έκτισε το ομώνυμό του γεφύρι το 1659 στον Αγραφιώτη¹⁷⁷. (Που να φανταζόταν, ότι κάποτε αυτό θα καταποντιζόταν!, εικ. 87). Ίσως στα τέλη του 18ου αι. ή λίγο μετά –κατά σαφή παράδοση του τόπου– οι Μπουρμπουτσικιώτες μαστόροι Γεώργιος Δήμος, Τσιαμοχρήστος και τ' αδέρφια Γαλάνη κτίσανε εκεί κοντά στο χωριό τους Μπουρμπουτσ'κό, σήμερα Επταχώρι, το σωζόμενο «γεφύρι του Κουσιουμπλή»¹⁷⁸. Πρέπει να περάσουμε στον 19ο αι. για να μάθουμε περισσότερα

Εικ. 88. Ο Αώος κάτω από το Τεπελένι: στην κοίτη διακρίνονται βάρθρα πολύτοξης γκρεμισμένης γέφυρας. (Η αριστερά δασωμένη πλευρά είναι κλιτύς του εκεί φρουρίου του Αλή Πασά Τεπελενλή. Απέναντι οι υπώρειες του θρυλικού όρους Σεντέλι –υψομ. 1802 μ.– επέκταση της αιματοβαμμένης το 1940-1941 Τρεμπεσίνας –1929 μ. (Φωτ. 11 Σεπτ. 1995 Α.Π.: Φ. 95.IX/5, αριθ. 29).

και τεκμηριωμένα: στα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα (ή στα τελευταία του προηγούμενου) ο αρχιτέκτονας του Αλή Πασά Τεπελενλή, ο κυρ-Πέτρος¹⁷⁸ («Έλλην μηχανικός» κατά τον Δηκ¹⁷⁹, «Αρβανίτης» σύμφωνα με τον Πουκεβίλ¹⁸⁰) κτίζει το πολύτοξο γεφύρι επί του Αώου στο Τεπελένι¹⁸¹. Γκρεμίστηκε σύντομα από το ατίθασο ποτάμι, όπως και πάλι - και πάλι όταν το ξανάχτιζαν, έως ότου στα 1809 ο Σελίμ Αγάς (ο εξισλαμισμένος Άγγλος μηχανικός Bailey) αποφάνθηκε ότι είναι αδύνατο να χτιστεί εκεί γεφύρι¹⁸². [Η αλήθεια είναι ότι ακόμα σήμερα υπάρχει εκεί μια σειρά βάρθρων απορραμμένων από τα τόξα τους..., εικ. 88]. Στην Πυρσόγιαννη της Κόνιτσας περίφημος ήταν ο πρωτομάστορας Ζιώγας (= Γεώργιος) Φρόντζος¹⁸³. Έλεγαν γι' αυτόν: «Το είπε ο Ζιώγα-Φρόντζος· το είπε ο Θεός». Αυτός είναι που έκτισε στα 1869-1870 το ατράνταχτο γεφύρι της Κόνιτσας επί του Αώου. Δουλέψανε –λένε– 80 μαστόροι, οι πιο πολλοί Πυρσογιαννίτες, αλλά και Βουρμπιανίτες, όπως σίγουρα και από τα γύρω χωριά, όπως από τη Φούρκα, γόνος μαστορογενιάς ο Ιωάννης Δ. Γιώτας^{183α}. Στα 1881 αναφέρεται ο σχετικός Μολιστινός πρωτομάστορας Ευάγγελος¹⁸⁴. Από ανώνυμο ταλα-

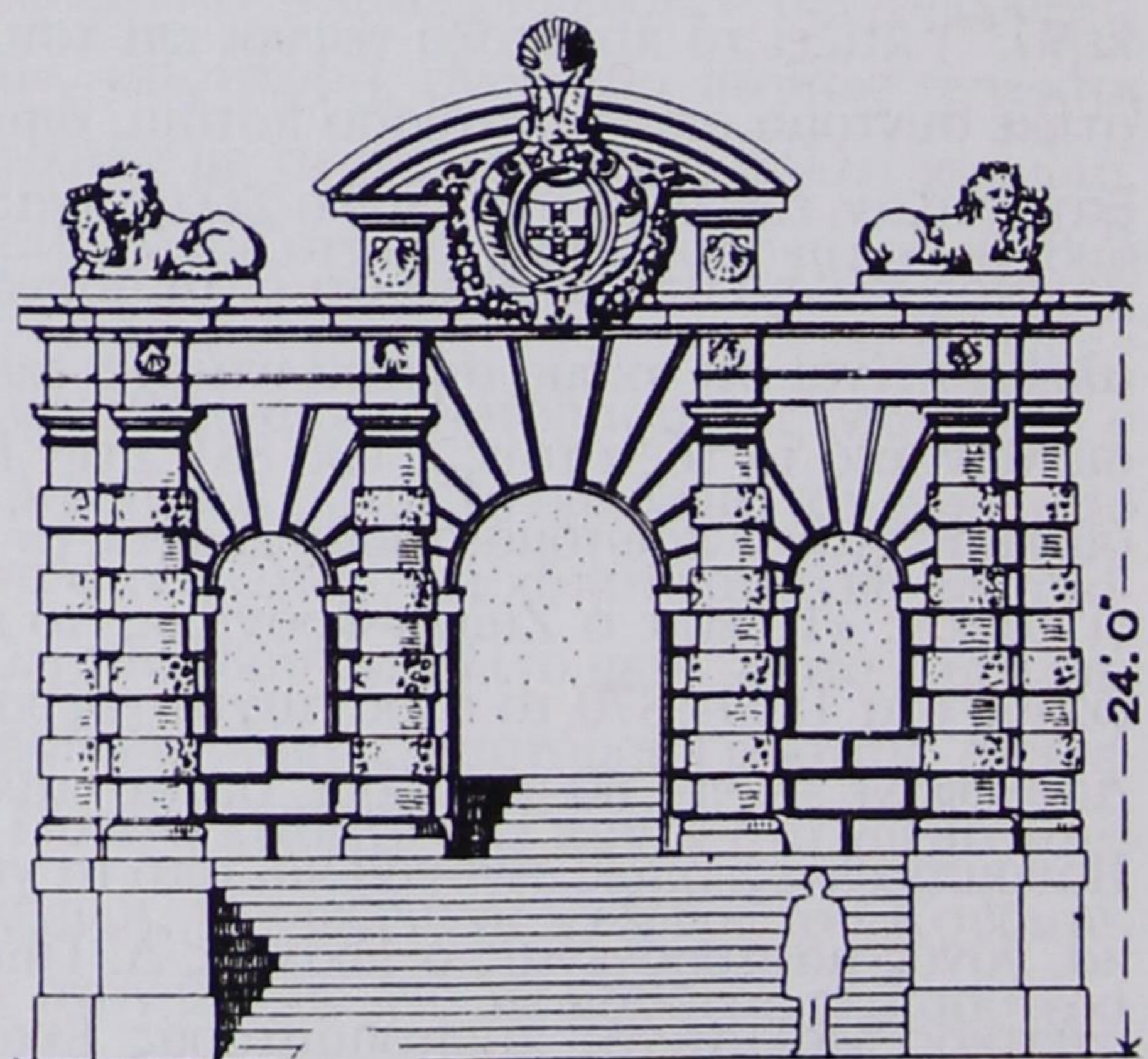

ντούχο, μάλλον ντόπιο μάστορα κατασκευάστηκε εκεί στο Γαναδιό της Μόλιστας γεφύρι, του οποίου οι θολίτες δημιουργούν μόνο καμπύλο εσωράχιο στο τόξο, ενώ αντί ομόκεντρου εξωράχιου, λαξευμένοι κατάλληλα, διαμορφώνουν, οριζόντιο επίπεδο, βάση του πλακόστρωτου καταστρώματος της γέφυρας (εικ. 89Α): Αυτή η ευφυής διαμόρφωση θυμίζει ανάλογες αναγεννησιακές ή νεοκλασικές λύσεις στην Ευρώπη (εικ. 89Β).

§103. Στα μέσα του αιώνα πρωτομαστόροι γεφυροποιοί ακούγονται και στα μαστοροχώρια (προς τα Τζουμέρκα), Πράμαντα, Ραφταναίους, Σκλούπου κ.ά. Γνωστότερος είναι ο Πραμαντιώτης Κώστας Μπέκας που έκτισε από τον Ιούλιο έως το Σεπτέμβριο του

Εικ. 89Α και Β. – Α' (αριστερά) = Γέφυρα στο Γαναδιό Μόλιστας περιοχής Κόνιτσας, με ιδιόμορφους θολίτες. – Β' = Ανάλογη διαμόρφωση θολιτών τοξωτής εισόδου (York Water-Gate) στο Λονδίνο του 17ου αιώνα.

(Α' = Φυλλάδιο «Κόνιτσα». χ.χ., εκδ. Π. Μουρεχίδης / Σ. Βαγενάς, χ. σελ. Β' = Banister Fletcher. A History of Architecture. 19η έκδοση London: εκδ. Butterworths, (1987) (ISBN: 0-408-01587-X), σελ. 1027, εικ. Α).

1866 το γεφύρι της Πλάκας πάνω στον Άραχθο (§75)¹⁸⁵. Το έκτισε αυτός αφού μόλις λίγο πριν είχε αποτύχει ένας «Μαστρογιώργης Κονιτζιώτης» [μπορεί να ήταν ο Ζιώγα-Φρότζος!]: ήταν η περίπτωση που αναφέραμε, όπου αφού ξεκαλούπωσαν το γεφύρι και κάθησαν να γλεντήσουν κατέρρευσε το γεφύρι «στα καλά καθούμενα» και «διά άγνωστον αιτίαν...»¹⁸⁶. Την ίδια χρονιά (1866) κτίζει γεφύρι στο Μπερίκ(ι) σε αρχικό κλάδο του Αλιάκμονα ο κοντοχωριανός πρωτομάστορας Σδρόλιος (§74). Περίπου γύρω στα 1870 μαστόροι από το Λούντσι (τη σημερινή Καλλονή), μεταξύ τους ο Μητάκος (που πέθανε 110 ετών περί το 1960) και μερικοί από το Δοτσικό (περιοχής Γρεβενών) κτίζουν γεφύρι μέσα στο τελευταίο χωριό (§73, εικ. 65).

§104. Λίγα χρόνια μετά, στα 1880, ο πρωτομάστορας Αντώνης Κάτσαινος έκτισε στον Αλφειό «του Κούκου το γεφύρι» και χάραξε εκεί το όνομά του (βλ. §43 εικ. 33). Ήταν από τα Λαγκάδια της Αρκαδίας, το πιο γνωστό (από μια εποχή) μωραϊτικό μαστοροχώρι, του οποίου κτίστες –λένε ότι– εργάστηκαν στη δεύτερη οικοδομική φάση «στης Κυράς το γεφύρι» στο Λάδωνα (χρόνια της Τουρκοκρατίας), ενώ αρχικά (στη Φραγκοκρατία) είχαν ξεκινήσει το χτίσιμό του Τσάκωνες μαστόροι –κατά την παράδοση– από την αρκαδική Κυνουρία.

§104α. Στα 1880 επίσης μαστόροι Καστανιανίτες έκτισαν και καλόκτισαν το γεφύρι της Ζούζουλης στη θέση «Καζάνια» σε παλαιά διαδρομή βασικής σημασίας για την επικοινωνία Ηπείρου-Μακεδονίας^{186α}. Οι μαστόροι από την Καστάνιανη (σημ. Καστανέα) Κόνιτσας ακούγονται νωρίς, αν ορθά ερμηνεύεται η προβληματική επιγραφή πάνω από την αυλόπορτα της Μονής Στομίου υπέρ τον Αώο: «οταν ικοδομιθι ιπεραγία Θεοτοκο Μαρ[ια] ... χωριο Καστα(ν)ιανη 1774 Ιουλιο 18»^{186β}. Ακούγονται δηλαδή ως οικοδόμοι της Μονής, καθώς ιδιαίτερα οι επίτροποί της ήταν χωριανοί τους. Οι Καστανιανίτες πάντως έκτιζαν συχνά γεφύρια^{186γ}: Δικά τους θεωρούνται της Αρίνιστας Κακαβιάς, στο Μπουραζάνι, η Μεσογέφυρα, η Βούλιστα Παναγιά «Ζήτα»^{186γ}.

§104β. Χάρη στο Σπύρο Μαντά γνωρίζουμε ιδιαίτερα ποιιά συγκεκριμένα «μπουλούκια» σηκώσανε δυο γνωστά γεφύρια, το ένα στα 1892 (ευθύς γι' αυτό θα γίνει λόγος), το άλλο στα 1934 (βλ. §105ς). Το συνεργείο του πρωτομάστορα Γιώργη Κολοκύθα και των πέντε γιών του Δημήτρη, Αποστόλη, Θανάση, Βαγγέλη και Χρήστου από την Καστάνιανη φκιάξανε το 1892 γεφύρι στο δρόμο Καρπενήσι-Προυσό, Χάνι Μπαλτά: το γεφύρι πήρε το όνομα «Γεφύρι Κολοκύθα» από τον πρωτομάστορα, που λίγο πριν βάλει το τελευταίο «κλειδί» της καμάρας γκρεμίστηκε εκεί, σκοτώθηκε και τάφηκε^{186δ}.

Εικ. 89Γ (πάνω) & Δ. «Το γεφύρι της Μαλνίτσας, κοντά στην Καστάνιανη (σημ. Καστανέα), 1934. – Γ = πλευρά προς τα ανάντη, – Δ = προς τα κατόντη. (Λήψεις Α.Π. βασιλεύοντας ο ήλιος της Κυριακής 29 Οκτ. 2000). Επίσκεψη μετά από το διάβασμα άρθρου Σ. Μαντά).

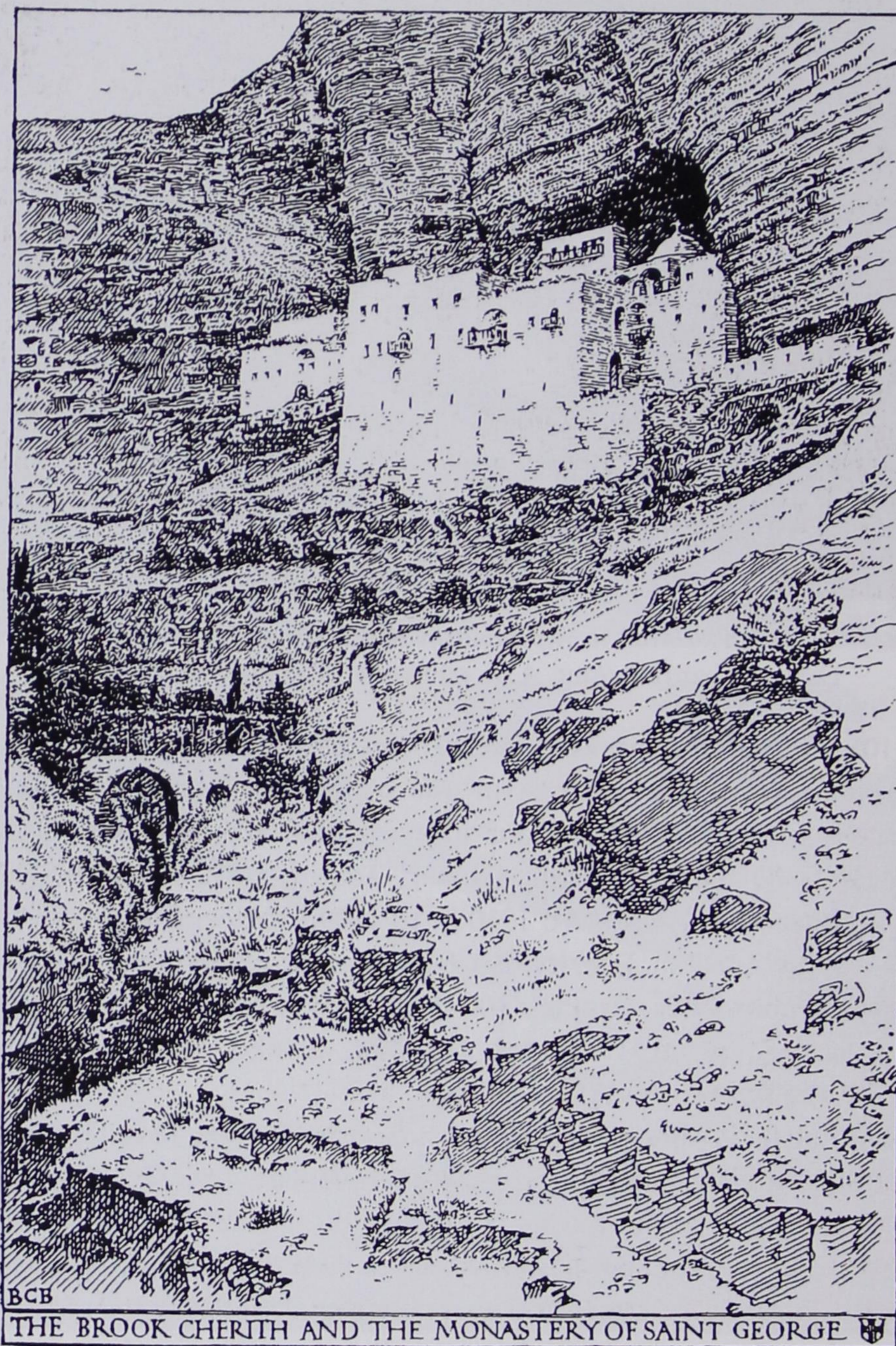

Εικ. 89ΣΤ «Της Γκάλινας το γεφύρι» στην Καστάνιανη (σημ. Καστανέα), 1934.
Όψη απο κατάντη (φωτ. Α.Π., σούρουπο Κυριακής 29 Οκτ. 2000)

§105. Στον 20όν αιώνα κτίζονται όλο και λιγότερα πέτρινα γεφύρια από πρωτομαστόρους, αλλά όπως είναι φυσικό γνωρίζουμε περισσότερα ονόματα των τελευταίων· ήδη είδαμε μερικά (§§80, 80β, 80γ) στην περίοδο 1903-1909. «Ο πρωτομάστορας Γιάννης Τσίπας (1872-1949) διακρίθηκε στις κατασκευές γεφυριών. Το 1910 [ή το 1909;] ταξίδεψε με όλα τα αδέρφια του στην Αμερική. Είχε ανοίξει ο δρόμος της μετανάστευσης για τους Ηπειρώτες μαστόρους. Περίπου 100 Πυρσογιαννίτες μαστόροι εγκαταστάθηκαν σε όλες τις πολιτείες της Αμερικής, μεταξύ των ετών 1905 και 1920»^{186ε}, (πρβλ. §80γ τέλος).

Χάρη σε βιογραφικά σημειώματα πάλι του Σπύρου Μαντά πληροφορούμαστε σημαντικές λεπτομέρειες για δημιουργούς γεφυριών: Ο Ευθύμιος Τσιγαρίδας (1868-1964, ήτοι παρά 4 χρόνια θα έφτανε τα 100) από το χωριό Ζάντσικο / τώρα Ζώνη Βοΐου έκτισε στα 1905 το γεφύρι στο χωριό Τσαβαλέρι / τωρινό Κοιλάδι Βοΐου με το συνεργείο του, αφού ο ίδιος πριν το είχε «καλουπώσει». Οι συνεργάτες μαστόροι ήταν πατριωτές του, καθώς και τεχνίτες από το Κλεπίστι / νυν Πολυκάστανο Βοΐου. Και οι τέσσερις γιοί του βγήκαν μαστόροι (– ένας απ' αυτούς ήταν ο Αλέξανδρος, που γεννήθηκε περί το 1920). Συνεργάστηκε με τους συγχωριανούς του Χρήστο Μωραΐτη, Γρηγόρη Γκόσιο, Γιώργο Τσιγαρίδα. Ταξίδεψε όχι μόνο έως το Μω-

Εικ. 90. Παλαιστίνη. Γέφυρα στη χαράδρα «Βάντι Κελτ» (ή «Χέριτ») και η Μονή Αγίου Γεωργίου Χοτζιβά (από το βιβλίο του George Napier Whittingham: *The Home of Fadeless Splendour or Palestine of To-day*. London: Hutchinson & Co, χωρίς χρονολογία [μάλλον στα 1921], έναντι σελ. 300. (Προσφορά του Καθηγ. Δρα Ιωάννη Μειμάρη).

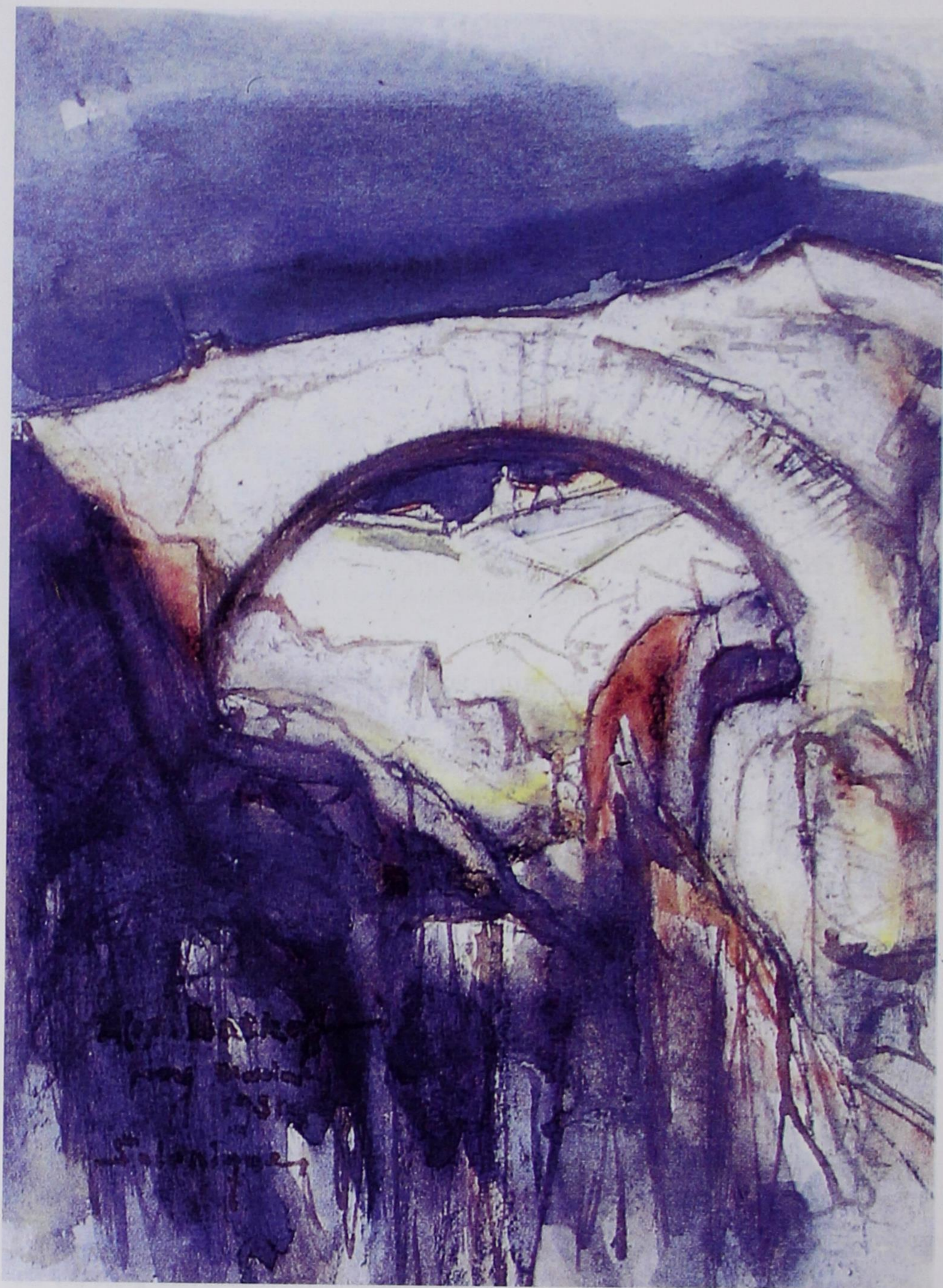
Εικ. 91. Γεφύρια και Δρόμοι στην Ορεινή Αρκαδία. (: Φώτης Κόντογλου, Ταξείδια... (1928). Γ' έκδοση 1981. Αθήνα: εκδ. «Αστήρ», σελ. 96).

ριά, μα εξασκώντας την τέχνη έφτασε και στην Αμερική (: το 1910 ήταν στο Σαιν Λούις, από όπου σώζεται φωτογραφία του)¹⁸⁶⁵.

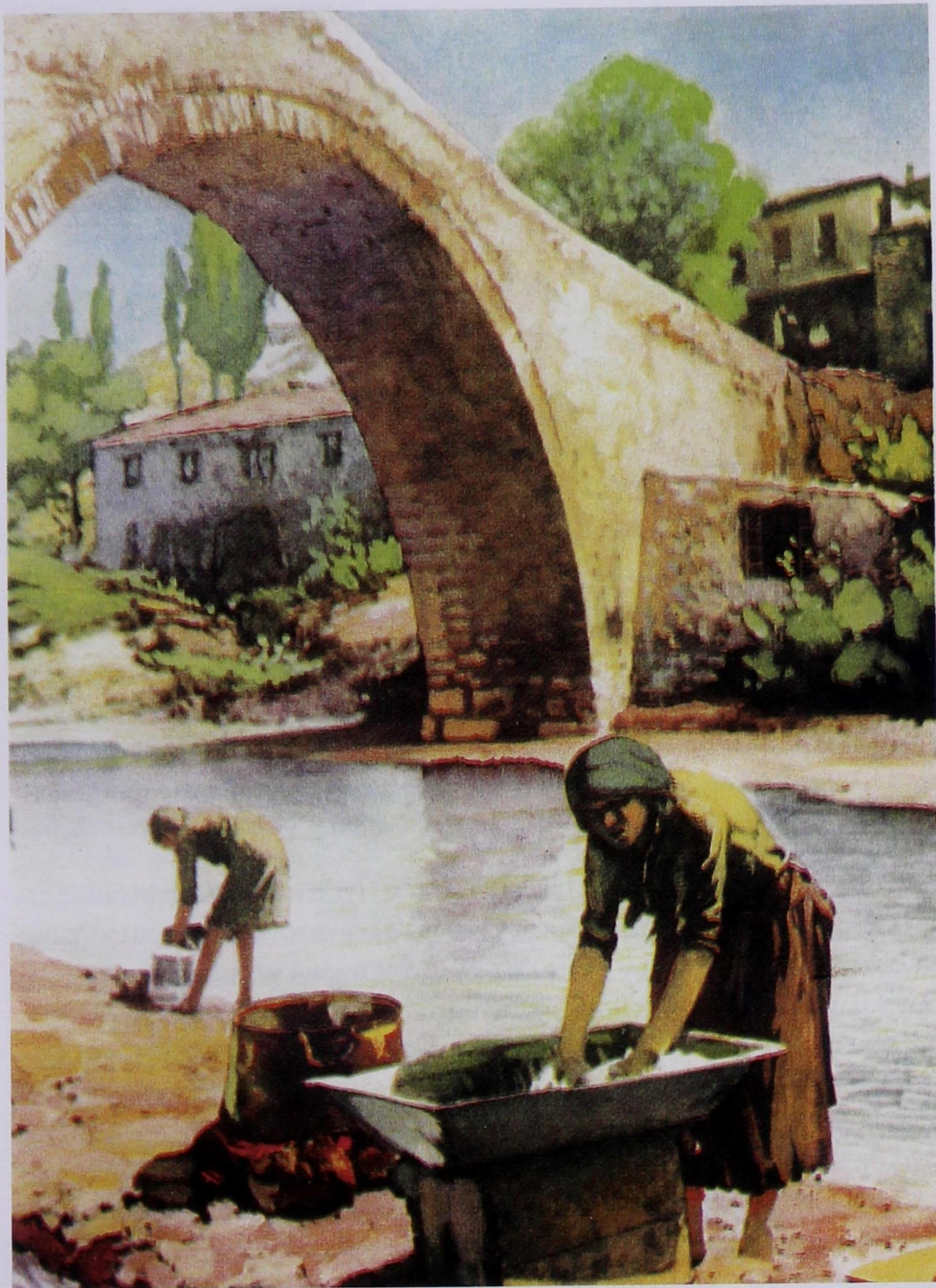
§105α. Στα 1910 Ζουπανιώτες κτίσανε το γεφύρι της Μάερης στη Δυτική Μακεδονία, γεφύρι που σχεδίασε λαϊκός αρχιτέκτων κοντοπατριώτης τους (§80). Άφθονες πάλι γι' αυτούς οι πληροφορίες: Ο Ζουπανιώτης πρωτομάστορας του Νικόλαος Κωνστ. Μπαμπαλής (1853-1936) ανήκε σε οικογένεια (αρχικά με το επώνυμο Νίτσιος), που καταγόταν από τα μέρη της Ερσέκας με τους πολλούς μαστόρους και εγκαταστάθηκε στο Ζουπάνι (τον σημερινό Πεντάλοφο, επαρχίας Βοΐου) πριν το έτος 1740. Όλοι οι άντρες της οικογένειας ήταν μαστόροι· το ίδιο και οι γιοί του πρωτομάστορά μας, ο Στέργιος και ο Κοσμάς. Όταν έκτιζε (57 ετών) το γεφύρι της Μάερης πήρε ο μάστορο-Νικόλας μαζί τον αδερφό του Θανάση και τα ανίψιά του, τον Μήτσιο και τον Γιάννη¹⁸⁶⁵.

§105β. Ο άλλος πρωτομάστορας στο γεφύρι Μάερης, ο Ζουπανιώτης Παύλος Μούρτζιος (1866-1951) ήταν καλός γεφυροποιός, αυτός δε και τ' αδέρφια του Θόδωρος και Βασίλης γνωστοί πελεκάνοι. Όταν χήρεψε, ξαναπαντρεύτηκε και συγγένεψε με τον μαστορο-Νικόλα Μπαμπαλή, παίροντας την ανηψιά του Κατερίνα^{186η}.

§105γ. Ο τρίτος πρωτομάστορας και λαϊκός αρχιτέκτονας Γιώργος Δ. Τζιούφας (ή Ζιούφας) — Αναγνωστίδης (1851-1928) γεννήθηκε στο Λιμπόχοβο, το σημερινό Δίλοφο Βοΐου. Υιοθετήθηκε από τον άκληρο θείο του Νι-

Εικ. 92. Αλέξανδρος Μ. Γ. Μπαρκώφ. Γεφύρι στα Υψώματα Θεσσαλονίκης, 1931 (: Η Ελλάδα του Μπαρκώφ. Εκδ. Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνα, 2000, σ. 63, εικ. 58).

Εικ. 93. «Έλασσών. Ἡ Γέφυρα τοῦ Τιταρησίου». (: «Θεσσαλικά Χρονικά», ἑκτακτὸς ἐκδοσις 1935 [1939], ἐναντι σελ. 396. (: Ζωγράφος Εὐάγγελος Σπυρίδωνος (1900-1977), βλ. στον ἴδιο τόμο σ. 418: υπόδειξη Φώτη Βογιατζή).

Εικ. 93Α. «Ἡ Γέφυρα τῆς Ἀλαμάνας, ἐν ἣ συνελήφθη ὁ Ἀθανάσιος Διάκος» [μη σωζόμενη σήμερα]: φωτογραφία [τῆς περιόδου 1900-1910] Ἀρχείου Λαμπάκη, τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, αριθ. 4133=Ανατύπωση ἀπὸ το Ἡμερολόγιο 2000: Γεωργίου Λαμπάκη περιηγήσεις. Ἐκδοση: Βυζαντινὸ καὶ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο [Ἀθηνῶν], σελίδα Σεπτεμβρίου.

κόλα Τζιούφα ἢ Αναγνώστη (1824-1892), που εἶχε ἀναδειχθεῖ σπουδαῖος τεχνίτης τῆς ἐποχῆς του, ἀξίος συνεχιστῆς μεγάλης οἰκογενειακῆς παράδοσης πελεκάνων καὶ μαστόρων με πολλές δουλειές ἀκόμα καὶ σὴν Κωνσταντινούπολη. Ο ἴδιος ἐκτίσε πολλά κι ἀνάμεσά τους το γεφύρι τῆς Χαραυγῆς. Στ' ἀχνάρια του ἀκολούθησε ὁ θετὸς γιος του Γιώργος Τζιούφας - Αναγνωστίδης, πελεκάνος δεξιότηνης καὶ ικανὸς σχεδιαστῆς, δημιουργὸς πολλῶν ἔργων, μεταξύ τους καὶ γεφυριῶν. Ἡ φήμη του τον ἔκανε σεβαστὸ καὶ ἐτσι ἐπελέγη ὡς σχεδιαστῆς καὶ ἐπόπτης του γεφυριοῦ Μάερης, το 1910^{186θ}.

§105δ. Γύρω σ' αὐτὰ τα χρόνια, που κτίστηκε το τελευταῖο αὐτὸ γεφύρι, ἀκούστηκαν ἐπώνυμοι Ἡπειρώτες πρωτομαστόροι που συνεργάστηκαν σὴς ἀδερφές γέφυρες Αὐλακιοῦ καὶ Τέμπλας (§§48γ καὶ 48δ) καὶ που ἐκεῖ τους ἀναφέραμε.

§105ε. Ἐνῶ, ἐπὶ δεκάδων μαστόρων που ὡς τώρα συναντήσαμε, σημαντικὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς των ἐπωνύμων μεταξύ τους γεφυράδων, χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σπανιότητα των τελευταίων σὴν Θεσσαλονίκη, με τὴν τόσο με-

Εικ. 93B. Γεφύρι στην Ήπειρο [με αντάρτες του Ε.Λ.Α.Σ. του «Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού»]. (Πηγή: Κ. Μπαλάφας, βλ. τίτλο βιβλίου στη σημ. 200α, εκεί σελ. 119).

γάλη αγροτική και ορεινή ενδοχώρα, όπως τουλάχιστον διαπιστώνεται στην πρώτη δεκαπενταετία του 20ού αι. Σε μία πρώτη τάξεως απογραφή, όπως είναι ο γενικός και κοινός «Εκλογικός Κατάλογος τής Πόλεως Θεσσαλονίκης» του έτους 1915 με 38.305 εγγεγραμμένους άνδρες (της πολυεθνικής πολιτείας Εβραίους, Τούρκους, Έλληνες, Σλάβους, Ευρωπαίους, Αρμένηδες) συναντάμε ενδιαφέροντα στοιχεία¹⁸⁶. Επί 757 που ασχολούνται με την οικοδομική (δεν κατέγραψα ξυλουργούς, σιδεράδες, σοβατζήδες, ούτε και μηχανικούς, καθώς με αυτό το επάγγελμα ενιαία αναφέρονται και μηχανικοί πλοίων και μηχανικοί μηχανουργείων) δηλώνουν κτίστες (η μέγιστη πλειοψηφία), πετράδες λιθοξόοι, λιθοτόμοι, μαστόροι, μαρμαράδες, φρεατοποιοί, φρεατορρύκτες, πηγαδάδες, διορθωτές βρύσεων, τεχνίτες, εργολάβοι, γεωμέτρεις, τέκτονες και αρχιτέκτονες (οι περισσότεροι προφανώς πρωτομαστόροι, αλλά και σπουδασμένοι, όπως ο τότε 28ετής μετέπειτα καθηγητής Αναστάσιος Κίμων. Ορλάνδος (1887-1979) υπ' αριθμόν 25.736).

Αυτοί οι 757 τεχνίτες κατανέμονται σε 451 Έλληνες, 134 Εβραίους, 99 Τούρκους, 50 Σλάβους, 2 [μόνο;!] Αρμένηδες και 21 ακαθόριστης καταγωγής. – Πόσοι άραγε να ασχολούνταν με την κατασκευή γεφυριών; Οι εξής, ένας: ο ανατολίτης(;) νεαρούλης Έλληνας Μιχαήλ Μακρίδης του Θωμά, ετών 22, υπ' αριθμόν 23866, ο μόνος που δηλώνει «γεφυροποιός».

§105ζ. Κι ερχόμαστε στα τελευταία πέτρινα γεφύρια που κατασκευάστηκαν: το ένα το αναφέραμε, είναι αυτό που κτίστηκε στα 1926 από τον μάστορο-Πασχάλη Ζούνη, του Κουβαρά κοντά στην Πωγωνιανή (§81).

Τελευταίο σπουδαίο ολόλιθο πελεκητό γεφύρι, έργο επώνυμων μαστόρων, το δεύτερο γνωστών τεχνιτών από την Καστανιανη, που σηκώθηκε είναι το μονότοξο «γεφύρι της Μαλνίτσας» στο ομώνυμο ρέμα, 600 μ. έξω, βόρεια από την Καστανιανη στο δρόμο για την Λαγκάδα (πριν Μπλήζντιανη) Κόνιτσας (εικ. 89Γ & Δ): Πολλές πληροφορίες ανίχνευσε και πάλι ο Σπύρος Ι. Μαντάς για τους μαστόρους που κτίσανε το γεφύρι της Μαλνίτσας το καλοκαίρι του 1934^{186α}: ήτανε ικανοί τεχνίτες. Πρωτομάστορας και πελεκάνος δούλεψε ο Κώστας Τζουμάκας (1884-1957), ο πρωτότοκος γιος του Αλέκος (1914-1974) άξιος πελεκάνος που έμοιασε στον πατέρα του και ο δεύτερος γιός του Βασίλης (1918-1987): μάστορας ήταν και ο τρίτος αδερφός τους Αποστόλης (1924–), αλλά δεν δούλεψε εκεί. Είχαν και δυο αδερφάδες. Μάνα τους ήταν η Βασιλική Αναστασοπούλου. Ο πρωτομάστορας πατέρας τους Κώστας Τζουμάκας, πρωτομπήκε στην τέχνη έντεκα ετών παιδάκι κοντά στον μάστορα πατέρα του χρόνια απομακρυσμένο, χτίζοντας στα μέρη της Λαμίας: εκεί πρόκοψε και ο Κώστας Τζουμάκας, δουλεύοντας στη Λαμία, Σπερχειάδα, Καρπενήσι, στη Στυλίδα και σε τόπους της Μακεδονίας, φτάνοντας δε και στην Αλβανία έως τους Αγίους Σαράντα, οικοδομώντας όλα αυτά τα χρόνια σπίτια, εκκλησίες, σχολεία, γεφύρια και μύλους. Τελευταίο «ταξειίδι» ήταν το 1938 στο Λαχανά, απ' όπου με την Κατοχή γύρισε στο χωριό του Καστανιανη για πάντα (†1957).

§105ζ. Στο γεφύρι της Μαλνίτσας το 1934 –πάντοτε σύμφωνα με τον Σπ. Ι. Μαντά– δούλεψαν και άλλοι Καστανιανίτες: Ο Δημήτρης Δούκας, που πήρε μαζί του για πρώτη φορά και το γιό του Γρηγόρη Δούκα, τότε 12-13 ετών, μαστορόπουλο μουλαροπαίδι. Ο Κώστας Φακούρας με τα δυο παιδιά του πάλι, μαστοροπαίδι τον Απόστολο και τον Γιώργο, ξυλουργό. Ο Κώστας Φακούρας και η γυναίκα του Μαρία το γένος Βασιλάκου, είχαν άλλα δύο παιδιά. Ο τριτότοκος, λοιπόν, ο Γιώργος Κ. Φακούρας, που αναφέραμε, γεννήθηκε το 1905, έγινε μαραγκός και είναι αυτός που έφτιαξε τον ημικυκλικό ξυλότυπο για τη γέφυρα της Μαλνίτσας (με τη βοήθεια του πατέρα

του μαστρο-Κώστα Φακούρα και του άλλου μάστορα της γέφυρας μαστρο-Δημήτρη Δούκα). Πρέπει να υπογραμμιστεί και τούτο: ο ίδιος αυτός ξυλότυπος χρησιμοποιήθηκε αμέσως μετά απόφιος σε άλλο γεφύρι μέσα στην Καστάνιανη, στο «Γεφύρι της Γκάλινας» (βλ. εικ. 89ΣΤ και σημ. 186ιβ). Στη γέφυρα της Μαλνίτσας δούλεψαν και άλλοι πελεκάνοι, ο Κώστας Γκόσιος ο «Γιορτόλης» (το «Γιορτόλ'» ήτανε παρατσούκλι), ο Χρήστος Τζιάκος και Γιάννης Τζιάκος.

§105η'. Να σημειωθεί^{186β}: ότι ο μαραγκός γεφυροποιός Γιώργος Κ. Φακούρας την ξυλουργική τέχνη έμαθε στο χωριό του Καστάνιανη κοντά σ' ένα μάστορα κουφό, και που σχεδόν μόνο ως «Κουφός» ήταν τότε γνωστός. Έκανε κοντά του 1 χρόνο και μετά δούλεψε μόνος του, έως ότου νέος ακόμα εντάχτηκε σε μπουλούκι και ταξείδευε. «Οι άλλοι έχτιζαν, αυτός κάρφωνε τα παράθυρα [τους έβαζε κάσες, πλαίσια τετράξυλα], έκοβε τις πόρτες και τα μεγάλα πορτόνια, έριχνε τα τσατιά στις στέγες, σκάλιζε τα ταβάνια» σε σπίτια και εκκλησίες. Δούλεψε το πιο πολύ στο Πωγώνι, όπως επίσης στη Στραβοσκιάδα και στη Βοστίνα (σημ. Πωγωνιανή), όπου ιδιαίτερα έφτιαξαν το σπίτι του Σωτηρόπουλου.

§105θ. Τις πληροφορίες για τους χτίστες του γεφυριού της Μαλνίτσας έδωσε το Φεβρουάριο του 1997 ο τρίτος γιός, που είπαμε του πρωτομάστορα Κώστα Τζουμάκα: ο μαστορό-Αποστόλης, ο οποίος δεν δούλεψε τότε εκεί γιατί ήταν άρρωστος. Πήγαινε όμως και παρακολουθούσε στη δουλειά, – τον τράβαγε. Θυμάται όλους εκείνους τους καλούς τεχνίτες πελεκάνους: «Ν' άκουγες πώς δούλευαν. Λες και...».

§106. Αλλά άραγε τούτα τα πράματα και οι αναζητήσεις έχουν ποτέ τελειωμό; Όταν μάλιστα από τα παραπάνω παραδείγματα φάνηκε ότι ολόκληρες περιοχές της χώρας δεν μελετήθηκαν διόλου^{186γ}. Είναι αναμφισβήτητο το κενό, όσο κι αν η Δυτική Μακεδονία και η Ήπειρος προσφέρουν το κύριο υλικό. Ας μου επιτραπεί λοιπόν να κάνω ακόμα λόγο για έναν αντιπροσωπευτικό Ανατολίτη Ρωμιό, το μαστρο-Χατζή-Αντώνη Χατζηθεοδωρίδη (περ. 1870/71 - 1956), πρωτομάστορα των Χατζηουσταλάρ¹⁸⁷. Γεννήθηκε στη Γκιουμούς - Χανά (Gümüshane), δηλ. στην Αργυρούπολη του Πόντου. Αυτός και τα δύο του αδέρφια Μουράτ και Παντελής (: οι τρεις τους ήταν οι «Χατζηουσταλάρ») την οικοδομική τέχνη έμαθαν από Ρωμιούς μαστόρους στο Ακ-Νταγ-Μαντέν (312 χλμ. ανατολικά της Άγκυρας). Παντρεύτηκε στο Ικόνιο, εγκαταστάθηκε και στο Ιλγκίν (88 χλμ. Δ-ΝΔ του Ικονίου). Πέθανε στην Αριδαία της Μακεδονίας. Έκτισε από τη Συρία έως τη Δυτική Μικρά Ασία, καθώς και εδώ που ήρθε, συνήθως συνεργαζόμενος με

τ' αδέρφια του, κάθε είδος κτίσματος, σπίτια, κονάκια, βρύσες, υδραγωγεία, δρόμους, εκκλησίες και τζαμιά. Μεταξύ τους γνωρίζουμε τουλάχιστον και 4 γεφύρια: απ' αυτά «ένα μεγάλο κεμερλί (= τοξωτό) γεφύρι με τρεις καμάρες» οικοδόμησε στα 1911/1912 περίπου κοντά στο Αϊντεμίσι (Ödemiş), τότε που κινδύνεψε από το χέρι του γνωστού αντάρτη Τσακιτζή Μεχμέτ Εφέ (του «Εφέ του Αϊδινίου»). Ένα άλλο είχε φτιάξει προηγούμενα, πριν το 1907, στη χαράδρα Wadikelt, (τον βιβλικό χείμαρον Χορράθ: Βασιλειῶν Γ' 17,3 και 5, όπου είχε καταφύγει ο Προφήτης Ηλιού), κάτω από τη Μονή Αγίου Γεωργίου Χοτζιβά (Χοτζεβά, Χουζιβά), αριστερά του δρόμου από Ιερουσαλήμ εις Ιεριχώ (εικ. 90)¹⁸⁸.

* *

§107. Οι άγνωστες αιτίες καταστροφής, ο φόβος και η αγωνία εμπρός στις δυσκολίες και τα απρόοπτα γεγονότα στις θεμελιώσεις και στο κτίσιμο ιδίως μεγάλων έργων, η πίστη για την ύπαρξη δαιμονικού στοιχείου και εχθρικού δράκοντα του κτισίματος που ζήτηγε ικανοποίηση, έκαναν τους μαστόρους και τον κόσμο προ-ληπτικούς. Κύριο μέσο πρόληψης και προφύλαξης ήταν το στοίχειωμα του έργου με θυσίες εξιλέωσης εκείνης της άγνωστης δύναμης καταστροφής. Την παλαιότητα και διαχρονικότητα της αιματηρής πρόληψης βεβαιώνει σειρά πηγών: Σε συναξάρι του 9ου αι. στηριζόμενο σε προηγούμενο του 2ου μ.Χ. αι. αναφέρεται σχετικά ότι σε λουτρόνα της Εφέσου¹⁸⁹: «ἐνώκει δὲ καὶ τῷ λουτρῷ τούτῳ δαίμων τις ἄγριος... ἥνικα γὰρ ἐκτίζετο, διορυττομένων τῶν θεμελίων νεανίσκον καὶ νεάνιδα τούτῳ ἐνέβαλον». Σχετικό με την ανθρωποθυσία είναι και το χωρίον του λεξικού του 10ου αι. Σούδα¹⁹⁰ «ἐν τῷ ἁγίῳ Μάμαντι γέφυρα ἦν μεγάλη, ἰβ' [= 12] καμάρας ἔχουσα... ἔνθα καὶ πολλαὶ παρθέναι ἐτύθησαν [= εθυσιάστηκαν]». Στην ίδια συνήθεια ανάγονται και πολλοί αρχαίοι ελληνικοί μύθοι. Επίσης πυκνή και μεγάλη είναι και η σειρά περιστατικών οικοδομήσεων με ανθρωποθυσίες και στην Ευρώπη κατά το μεσαίωνα και τα νεώτερα χρόνια, συχνά δε οικοδόμησης γεφυριών, με μία από τις τελευταίες αναφορές προερχόμενη από την Αγγλία το έτος 1871¹⁹¹.

* *

§108. Οι αρχαίοι Έλληνες πάντοτε εκτιμούσαν την ευτεχνία (γράφει γι' αυτούς ο Στράβων, Ε - C235, «Τῶν γὰρ Ἑλλήνων περὶ τὰς κτίσεις εὐστοχῆσαι μάλιστα δοξάντων ὅτι κάλλους ἐστοχάζοντο»), όταν δε και τα τόσο χρηστικά και ζωτικά αμυντικά τείχη τους ορθώνανε «καὶ πρὸς κόσμον [: γιά διά -κόσμον] ἔχη τῆ πόλει» (Αριστοτέλης, Πολιτικά, Η1, 1331α, 10-13), δεν ήταν δυνατόν να μένουν αδιάφοροι για την ομορφιά των γεφυρών.

Γράφοντας για το μεγάλο αιολικό νησί, υπογράμμιζαν σχετικά «Πόλις ἐστὶ τῆς Λέσβου Μυτιλήνη μεγάλη καὶ καλή... κεκόσμηται γεφύραις ξεστοῦ καὶ λευκοῦ λίθου» (Λόγγος, Δάφνις καὶ Χλόη, 1, 1, 2-4). Διαφορετική στάση κρατούσαν οι απόγονοί τους. Οι ραγιαδες Ἕλληνες είχαν άλλα προβλήματα· μάλλον λίγο τους απασχολούσε η αισθητική των γεφυριών, μάλιστα το «γεφύρι του Πατριάρχου» στον Ἄραχθο το καταστρέψανε οι ίδιοι για ν' αποφύγουν επιδρομές¹⁹². Σε μια περίπτωση που ξέρω, μόνο ένα τραγούδι σε δυο παραλλαγές από ηπειρώτικα μαστοροχώρια παραβάλλει τα γυναικεία μάτια (μάτια «αἰ̇ πλουμισμένα») με το κτιστό τόξο: «Πῶχει τὸ μάτι σὰν ἐλιά, τὸ φρύδι σὰν γαϊτάνι, τὸ πάνω ματοτσίνερο σὰ ἐλληνικὸ δοξάρι» στο Κεράσοβο¹⁹³ εἴτε «...σαν τούρκικο δοξάρι» στην Καστάνιανη^{193α}, – φυσικά και εδώ ἐκφραση κάθε ἄλλο παρά απαξιωτική. Οι πρωτομάστορες βέβαια εκείνων των χρόνων, (ὡπως δίνεται η ἐντύπωση μέσα ἀπὸ πολλῶν τὰ ἔργα), ὄχι μόνο εν-τεχνα, ἀλλὰ και εὐ-τεχνα οικοδομοῦσαν (-για να παραφράσω τον Στέφανο Σίνο, αναφερόμενο στους μαστόρους γεφυριῶν της Κύπρου^{191α}). Το γεφύρι πάντως πάνω ἀπ' ὅλα εἶναι σημαντικό γιατί εἶναι χρήσιμο «Φτιάξε μου ψηλὸ γιοφύρι, να περάσω τζιοβαῖρι»¹⁹⁴ και ἀκόμα σύμβολο ἀφοσίωσης «νὰ γένω γῆς νὰ μὲ πατᾶς, γιοφύρι νὰ διαβαίνεις»¹⁹⁵. Κυρίως εἶχε ζωτικὴ σημασία, καθὼς ἐσώζε τον κοσμάκη ἀπὸ πνιγμὸ στις ορμητικὲς κατεβασιές. Κάθε χρόνο θρηνοῦσαν θύματα, θρηνοῦσαν και μοιρολογούσαν: «Δὲν στόειπα Νικολάκη μου, [σένα] γραμματικέ μου: / Στὴν ποταμιὰ μὴν κατεβεῖς και μέσα μὴν περάσεις; / Τὶ τὸ ποτάμ' εἶναι θολό, πολὺ ἀγριεμένο;...», για μοιραῖο περιστατικὸ γύρω στα 1800 στην ἐπικίνδυνη, με το χαρακτηριστικὸ ὄνομα θέση «Ντέρτι» του Σαραντάπορου κοντὰ στο χωριὸ Στράτσανη (σημ. Πύργος) της Κόνιτσας¹⁹⁶. (Εντυπωσιακὸ για την προσωποποίηση ἦταν πάλι το πετροβόλημα του ποταμιοῦ που δεν ἀφηνε να περάσεις ἀντίπερα). Ἐτσι το φτιάξιμο του γεφυριοῦ ἦταν μια ἀπὸ τις πιο μεγάλες προσφορές στην κοινότητα «...ὁ κόσμος φκιάνουν ἐκκλησιές, φκιάνουν και μοναστήρια, φκιάνουν και πετρογέφυρα για νὰ περνάει ὁ κόσμος»¹⁹⁷, με κίνητρο παράλληλῃλα τον ἐξιλασμόν και την ψυχικήν σωτηρίαν του χορηγοῦ¹⁹⁸.

§109. Ἀπὸ τον 19ον αἰῶνα ο Ἡπειρώτης διανοούμενος θα δει με ἄλλο μάτι και λιτὰ θα χαρακτηρίσει ἓνα γεφύρι συγκεκριμένο «ευρὺ και μεγαλοπρεπές». Ἀπὸ την δεκαετία του 1920, ὅταν «ανακαλύφτηκε» και ο υλικὸς λαϊκὸς πολιτισμὸς, μεταξύ ἄλλων καλλιτέχνες ἐμπνεύστηκαν ἀπὸ τη δυναμικὴ χάρη των τοξωτῶν γεφυριῶν: Ἐτσι ο Φώτης Κόντογλου (1895-1965) ἐκφράζει το μεράκι του στα 1928 με το σκαρίφημα των τριῶν γεφυριῶν της

αρκαδικής Δημητσάνας, που συνδέουν αλλεπάλληλους παλιούς και νέους δρόμους (εικ. 91). Ο Αλέξανδρος Μπαρκώφ (1870 - έως το 1942 όπως λέγεται) σχεδίασε στα 1931 με μεγάλη χρωματική ελευθερία γεφύρι στα Υψώματα Θεσσαλονίκης (εικ. 92)¹⁹⁹. Λίγο αργότερα, περί το 1935, ο Ευάγγελος Σπυρίδωνος (1900-1977) ζωγράφισε τη γέφυρα της Ελασσώνας (εικ. 93)²⁰⁰.

§109α. Πολλά γεφύρια αναδείχτηκαν σε σύμβολα, και για μας, και για άλλους. Γέφυρα σύμβολο και *σήμα κατατεθέν* έγινε η παλαιά γέφυρα (stari most) της πόλης Μόσταρ (εικ. 75 IB). Και άλλα όχι μόνο παλαιά, αλλά και πρόσφατα. (βλ. σε λίγο §§112-112α). Ανάμεσα στα ελληνικά γεφύρια όχι τελευταίο έρχεται το πετρογέφυρο στο Σπερχειό (εικ.93Α) δεμένο με την εκεί θυσία του Αθανασίου [Γραμματικού] Διάκου (1788-1821), όπου ζωγήθηκε στις 22 τ' Απρίλη, μέρες άνοιξης του 1821. Γεφύρι από την πολιτεία παραμελημένο και αγνοημένο και εγκαταλειμένο, και έτσι σήμερα για πάντα χαμένο, που ο λαός όμως διαιώνίζει τη φήμη του, συνυφαίνοντάς την στον ιστό της αγωνιστικής του διαχρονίας με το νεώτερο κατόρθωμα (της 25 Νοέμβρη του 1942) στη γειτονική γέφυρα, που στέλνει - του 'περήφανο χαιρετισμό: «'Από τόν Γοργοπόταμο στην 'Αλαμάννα...». Μα και στις μέρες μας τώρα η εικόνα ενός (σκόπιμα ανώνυμου, και γι' αυτό αντιπροσωπευτικού) πετρογέφυρου στην Ήπειρο είναι ικανή να κρατήσει (και όχι μόνο τον παραδοσιακό) συμβολισμό προσπαθειών και αγώνων (εικ. 93B)· να , και της εικόνας του ο τίτλος, αναφερόμενος στους αγωνιστές που το διαβαίνουν: «Ατέλειωτες πορείες. Συχνά από τον κάματο και την αγρύπνια αποκοιμώταν περπατώντας, έναν ύπνο που λίγο διέφερε απ' το θάνατο»^{200α}. Η ίδια αυτή φωτογραφία του γεφυριού χρησιμοποιήθηκε «σημειολογικά» στην προμετωπίδα της νέας έκδοσης του βιβλίου του εμβληματικού, μελετητή της μπαλάντας των γεφυριών, και ηπειρώτη Δημήτρη Χατζή με τον εύγλωττο τίτλο «Θητεία»^{200β}.

§109β. Ανοίγω μιά παρένθεση(;): η τελευταία απεικόνιση επίμονα με ποδηγετεί και πιεστικά με σπρώχνει να αναφερθώ (παρά τον κίνδυνο να διαταραχτεί η κανονική ροή της παρουσίας του υλικού μας) σε μιά άλλη εικόνα γέφυρας με διερχόμενους οπλίτες (εικ. 93Γ)· πρόκειται για εικόνα επιφανειακά ανάλογη, ιδεολογικά αμφίβολα ομόλογη, όμως με κοινό παρανομαστή στους ώμους των εικονιζόμενων (και των δύο εικόνων, και των δύο πλευρών) το χρέος της θητείας, του καθήκοντος, της θυσίας και του θανάτου. Η φωτογραφία (που κι αυτή πρέπει να είναι αυθεντική) τραβήχτηκε από Ιταλό στην «εαρινή επίθεσή» τους μετά την ενάτη και έως την δεκάτη ενάτη Μαρτίου του χίλια εννιακόσια σαράντα ένα. Ο αρχικός ιταλικός τί-

Εικ. 93Γ. Γεφύρι στη (Βόρειο) Ήπειρο (με πορευόμενους Ιταλούς προς το «Ύψωμα 731» κοντά στο Μπούμπεσι): είναι άραγε ομόλογο (της εικ. 93Β ήτοι) μίας άλλης πικρής «θητείας» του... Άλλου; (Πηγή: Κ.Ν. Χατζηπατέρας / Μ.Σ. Φαφαλιού, σ. 130, βλ. τίτλο στη σημ. 200γ).

Εικ. 94. Γέφυρα «Καμάρα» στο ρέμα Μουτζουράκι, όπου το παλαιό επώνυμο χωριό, κοντά στον οικισμό Τυμφρηστού (στην Πέρα Κάψη) Φθιώτιδας. (Φωτ. Περικλή Φύκα, Λαμία/Λειανοκλάδι).

τλος της στη γλώσσα μας ηχεί: «Οί Ἴταλοι προσπαθοῦν νὰ ἀνακαταλάβουν τὸ Ὑψωμα 731 [κοντὰ στο αἱματοβαμμένο και ἀπὸ τους δυὸ μας Μπούμπεσι]. Στρατιῶτες τοῦ [ιταλικού] 31ου Συντάγματος ἔδω προχωροῦν μὲ σκοπὸ νὰ ἀντικαταστήσουν τοὺς κατάκοπους συντρόφους τους ποὺ περιμένουν τὴν ἄφιξή τους μὲ ἀγωνία. [Πηγή:] Publifoto Notizie Milano»²⁰⁰⁷. Ὅποιος διάβασε Ἱστορία²⁰⁰⁸, γνωρίζει ὅτι ἡ πορεία πρὸς τὸ «Ὑψωμα 731» σήμαινε συχνά-πυκνά πηγαϊμὸ χωρὶς γυρισμό...

§109γ. Και οἱ συνειρμοὶ δεν σταματοῦν (τὸ ἓνα, φέρνει τὸ ἄλλο): Τα γεφύρια δεν οδηγοῦν ἢ δεν επαναφέρουν κάπου, ἢ και με τὴν καταστροφή τους (βλ. §29) δεν σώζουν ζωές μόνο, ἀλλὰ και ὡς κελύφη κάποτε κρύβουν και προστατεύουν. Το τι εννοῶ ερμηνεύει τὸ ἀκόλουθο ἐπεισόδιο, τῆς ἴδιας ἐκείνης ἐποχῆ, στα ἴδια αὐτὰ μέρη, σ' ἓνα γεφύρι παραπόταμου τοῦ ποταμοῦ Ντεσνίτσα που κυλάει με τα βαμμένα του νερά ἀπὸ τα υψώματα 731, 717, τα μυθικά «Τρία Αυγά», τὸ Μπούμπεσι κ.α. κατέρχεται εὐθύγραμμα νότια, περνάει ἀνατολικά ἀπὸ τὴν Τρεμπεσίνα (μυθική κι αὐτή), για να φτάσει στο κλειδί Κλεισούρα και να σμίξει με τὸν μεγαλώνυμο Αῶο. Ἰδού τὸ παράθεμα με τὸ ἐπεισόδιο στο ἀνώνυμο γεφύρι:

§109δ. «...Ἄ! δουλέψανε καλά, πολὺ καλά αὐτὴ τὴ φορά. Τὸ τμήμα τους ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσει ἄξαφνα. Αὐτοί, καμιὰ δεκαριά, μὲ τοὺς δυὸ ἀξιωματικούς τους, ποὺ ἔταν μπροστά-μπροστά, δεν ἦταν δυνατό νὰ τὸ προφτάσουνε. Πέσανε μέσα στὸ νερό, κρυφτήκανε κάτω ἀπ' τὴ γέφυρα. Τὸ νερὸ τοὺς ἔφτανε ὡς τὸ στῆθος και πιὸ πάνω. Τὸ μεγάλο βάσανό τους ἦτανε νὰ μὴ βραχοῦν τὰ ὄπλα τους, κι αὐτουνοῦ τὸ πολυβόλο του. Τὰ κρατάγανε στοὺς ὤμους, πάνω στὰ κεφάλια τους. Ἀπὸ πάνω τους, στὴ γέφυρα, ἀκούγανε ὅλη τὴν ὥρα νὰ περνᾶνε οἱ Ἴταλοί. Περνούσανε, περνούσανε και τελειωμὸ δεν εἶχανε. Τὸ νερὸ ἦταν κρυστάλλο, μπούζι. Ὅλο κούναγε ὅλη τὴ νύχτα τὰ πόδια του μὲς στὶς ἀρβύλες του. Μείνανε ἔτσι ὀχτῶ ὥρες μὲς στὸ νερό. Ἐπιτέλους ἀκούσανε ξανὰ κάποια μάχη.

«Ἦταν τὸ τμήμα μας ποὺ εἶχε ἀνασυνταχτεῖ και ξανάκανε ἐπίθεση. Οἱ Ἴταλοι ἄρχισαν νὰ ὑποχωροῦν. Τοὺς ἀκούγαμε ποὺ τρέχανε σὰν τρελοὶ πάνω στὴ γέφυρα. Τότε ξεπεταχτήκαμε ἄξαφνα κι ἐμεῖς κι ὅσο πιὸ γρήγορα μπορούσαμε πιάσαμε τὴν ἄκρη τῆς, στήσαμε τὰ πολυβόλα μας κι ἀρχίσαμε νὰ τοὺς θερίζουμε για νὰ μὴν περάσουν. Δεν πέρασε οὔτ' ἓνας πιά – κι ὅσοι μείνανε ζωντανοὶ πιαστήκανε ὅλοι αἰχμάλωτοι. Ἄ! ναὶ – φεύγοντας, εἶπα μέσα μου, ἄς πάω νὰ δῶ κι ἀπὸ κάτω στὴ γέφυρα. Ἐπеса στὸ νερὸ κι ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά ποὺ ἴμαστε πρὶν ἐμεῖς, χωμένοι σχεδὸν ὡς τὸ λαιμό, ἦτανε ἓνας Ἴταλὸς συνταγματάρχης και τρεῖς λοχαγοί. Μόλις μὲ εἶδανε σηκώ-

σανε τὰ χέρια. Τοὺς ἀφόπλισα ὅλους, ἐκεῖ, μὲς στὸ νερό, καὶ σὰν γαλιά, τὸν ἕνα πίσ' ἀπ' τὸν ἄλλο, τοὺς ἀνέβασα ἀπάνω κι ὅλη τὴν ὥρα τοὺς ἔκανα νοήματα νὰ μὴ φοβοῦνται τίποτα. Γκρέκο, μπόνο, μπόνο, τοὺς ἔλεγα καὶ χτύπαγα τὸ στῆθος μου. Μπόνο, μπόνο, λέγανε καὶ κείνοι καθὼς προχωρούσαμε. Ἔ, αὐτὸ ἦταν ὄλο...»...»^{200ε}.

(Κλείνει ἡ παρένθεση, καὶ επανερχόμαστε στὸν «ευθύ» δρόμο καὶ στὴν «ευταξία». Ἄλλωστε σε λίγο παύουμε εντελῶς τὸ λόγο).

§110. Τα τελευταία 20-25 ιδίως χρόνια με το αναδυόμενο ὄλο καὶ περισσότερο ενδιαφέρον στα χωριά για τὸν πολιτισμὸ τους τῆς πέτρας, εμφανίζεται καὶ ἀμίλλα μεταξύ των οικισμῶν, που φτάνει στὴν ἐρίδα για τὸ που ανήκει τυχόν ἐνδιάμεσο γεφύρι, ὅπως στὴν Ἡπειρο τὸ γεφύρι στὸν Σαραντάπορο ἀνάμεσα στὴ Δροσοπηγή (πρὶν Κάντσικο) καὶ Πλαγιά (τέως Ζέρμα) τῆς Κόνιτσας²⁰¹ ἢ πολὺ παλαιότερα ἴσως στὴ Μακεδονία ἢ για τὴ γέφυρα «Καραχμέτη» ἐρίδα μεταξύ Ἐδεσσας καὶ Βέροιας, ἀν καὶ ἐκεῖ ἦταν θέμα μάλλον ἐμπορικῆς σκοπιμότητας (βλ. §82α, ιδίως εἰκ. 75ΣΤ). Εἶναι ἀλήθεια ὅτι λαχτάρει ὁ κόσμος για τὰ παλιά γεφύρια καὶ ζητάει νὰ προστατευτοῦν, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς μονότοξης με ἰσλαμίζον τόξο γέφυρας «Καμάρα» στὸ ρέμα Μουτζουράκι (μῆκους περίπου 14,70 καὶ ὕψους 8 μ.) τῆς Κοινότητος Τυμφρηστού στὸν παλαιὸ δρόμο Λαμίας-Καρπενησίου, που κατόρθωσαν πρόσφατα νὰ κηρυχθεῖ διατηρητέο ἀρχιτεκτονικὸ μνημεῖο (εἰκ. 94)²⁰².

§111. Ευχῆς ἔργο θα ἦταν ὄχι μόνο νὰ κηρυχτοῦν διατηρητέα τὰ πέτρινα γεφύρια, ἀλλὰ νὰ προστατευτοῦν καὶ ἀναδειχτοῦν. Νὰ ἀναδειχτοῦν ἀκόμα καὶ τὰ ερείπια τους ἐνίοτε, (– μένοντας ὡς ερείπια!): Νὰ! ὅπως τὸ ερεῖπιο - μνημεῖο στὶς δύο ὄχθες τοῦ Αῶου, κοντὰ στὴν Κόνιτσα, ἡ «Μεσογέφυρα»²⁰³ (εἰκ. 95), πέτρινη ἀρχικά (σώζεται τόξο τῆς), συμπληρωμένη με μπετόν (κι αὐτὸ εἶναι στοιχεῖο τῆς ἱστορίας τῆς). Παλιά ἐξυπηρετοῦσε τὴν ἐπικοινωνία με αὐτοκίνητο Ἰωαννίνων καὶ Θεσσαλονίκης μέσω Κορυτσάς²⁰⁴. Τελικὰ ἀνατινάχτηκε Ἐκείνη τὴ Μεγάλῃ Ἡμέρᾳ, τὴν 28ῃν Οκτωβρίου 1940²⁰⁵.

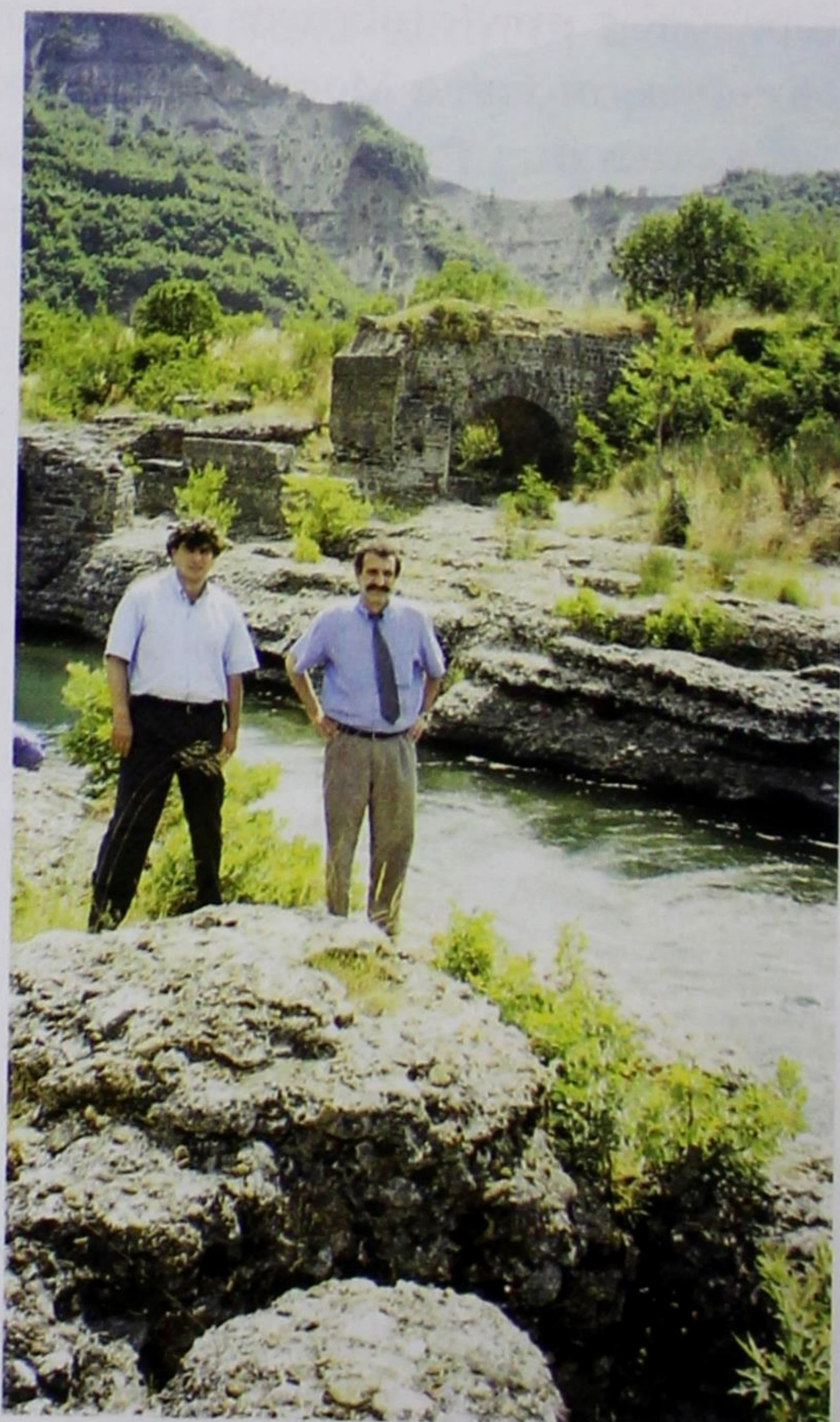
§112. Ζημιές κάποτε στὶς πρώτες μέρες Ἐκείνου τοῦ πολέμου πρέπει νὰ ἔπαθε καὶ ἡ γειτονικὴ τῆς στὸ Σαραντάπορο γέφυρα Μέρτζανη, ἀγνωστο πῶς^{205α} (: θα μακρογορήσω κάπως γι' αὐτήν:). Οἱ Ἰταλοὶ τὴν γνώρισαν ὡς «Ponte di Perati» ἀπὸ τὸ ὄνομα γειτονικοῦ στὸ ἀλβανικὸ ἔδαφος χωριοῦ Perat(i) (που μερικοὶ συγχέουν με τὸ μεγάλο ἐπὶ τοῦ Ἄψου Berat(i) / Μπεράτι). Ἡ γέφυρα Μέρτζανη / Perati βρισκόταν για τους Ἰταλοὺς σ' ἕνα σημεῖο που θεώρησαν ἀρχικά σαν θριαμβικὴ ἀψίδα εἰσόδου τους στὸ ἐλληνι-

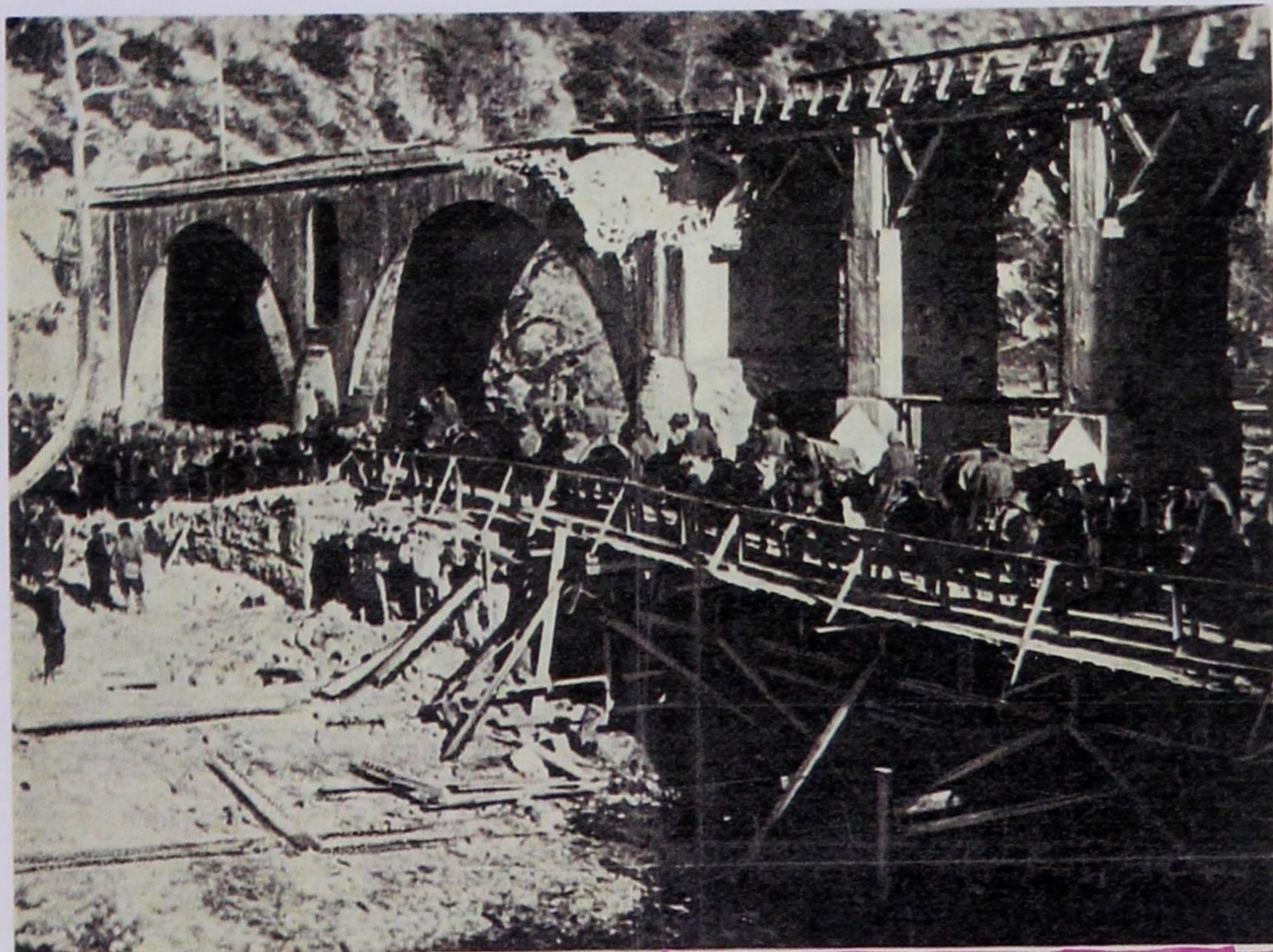
Εικ. 95Α και Β. – Α' (επάνω): Η ανατιναγμένη στις 28 Οκτωβρίου 1940 ήδη ιστορική «Μεσογέφυρα» επί του Αώου, κοντά στην Κόνιτσα και στη μεθόριο με την Αλβανία. Διακρίνεται αριστερά πλάκα εξοπλισμένου σκυροδέματος που είχε αντικαταστήσει το αριστερό πλάγιο τόξο, δεξιά φαίνεται το ομόλογό του το σωζόμενο πέτρινο τόξο, ενδιάμεσα ορθωνόταν η μεγάλη κεντρική καμάρα.

Στην Β' (κάτω): Εμπρός στα ίδια λείψανα ο Δήμαρχος Κόνιτσας Πρόδρομος (Μάκης) Χατζηφραιμίδης, και ο (νυν Αντιδήμαρχος) Μιχάλης Ντίνος, δραστήριοι εκπρόσωποι της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, οι οποίοι καλούνται να αναδείξουν το ιστορικό ερείπιο (ως ερείπιο!).

(Φωτ. 1995, Α.Π.: η Α' = Φ. 95.VI/2, αρ. 4Α' και η Β' = Φ. 95.VI/2, αρ. 3Α).

SUL PONTE DI PERATI - Il ponte di Perati, al confine con la Grecia, segnò il punto ideale dell'eroica e sfortunata «marcia in avanti» della divisione alpina Julia, la quale dopo essersi spinta verso il Pindo dovette ripiegare ancora su Perati, in condizioni di estremo esaurimento. In pochi giorni

essa aveva perduto il quinto dei suoi effettivi: ed il resto della unità era sfinito. Nacque qui la patetica canzone che diceva: «Sul ponte di Perati, bandiera nera. / C'è il lutto della Julia che va alla guerra / La meglio gioventù va sotto terra». Più tardi la canzone venne però proibita ai soldati.

Εικ. 96. Τα λείψανα της Ιταλικής Μεραρχίας «Julia» υποχωρούν από τη Γέφυρα Μέρτζανη/Perati τον Νοέμβριο 1940: Ο πριν πυλών δόξας, έγινε τότε πύλη Άδου (φωτ. «Domenica dell'Corriere», Ρώμη, φύλλο X(;) [της 15.5.] 1969).

κό έδαφος και αφετηρία της με πολλές ελπίδες επενδεδυμένης πορείας τους προς τα μπρος («marcia in avanti»), προς την Πίνδο και την Ελλάδα. Όμως, καθώς δίπλα από την ίδια γέφυρα (εικ. 96)²⁰⁶ υποχώρησαν τα λείψανα της θανάσιμα αποδεκατισμένης III Μεραρχίας Αλπινιστών «Τζούλια», συνδέθηκε το γεφύρι με θύρα θανάτου, και πέρασε σε ιταλικό στρατιωτικό δημοτικό μοιρολόϊ:

«Sul Ponte di Perati, bandiera nera,
C'è il lutto della Julia che va alla guerra.
La meglio gioventu va sotto terra»

Σε ελεύθερη απόδοση:

«Πάνω στη Γέφυρα Περάτι, μαύρη η σημαία.
Ανεμίζει στο πένθος της «Τζούλια», που πήγε στον πόλεμο
Με τον ανθό της νιότης της τώρα κάτω από το χώμα»

§112α. Έτσι ενώ οι Έλληνες τον θρίαμβο εν τέλει εκείνων των ημερών τον είπαμε «Πίνδο», αυτοί την πίκρα της ήττας τους λένε «Ponte Perati». Η «σημειολογική» σημασία της γέφυρας Perati ήταν τέτοια για τον συναισθηματισμό των Ιταλών φαντάρων της Julia (και προφανώς όχι μόνο), ώστε –ακόμα μια γενιά αργότερα– σε μια χωρίς φανατισμό διήγηση της όλης εκείνης εκστρατείας στον Σμόλικα και στον Αώο εμφανίζεται ως αρχή του τίτλου της: «Ponte Perati»...²⁰⁷. Θα έλεγα λοιπόν ότι η γέφυρα Μέρτζανη / Perati αξίζει να αναστηλωθεί: να αποκατασταθεί πέτρινη όπως ήταν, μάλιστα από συνεργείο των τριών τότε εμπεπλεγμένων εθνών.

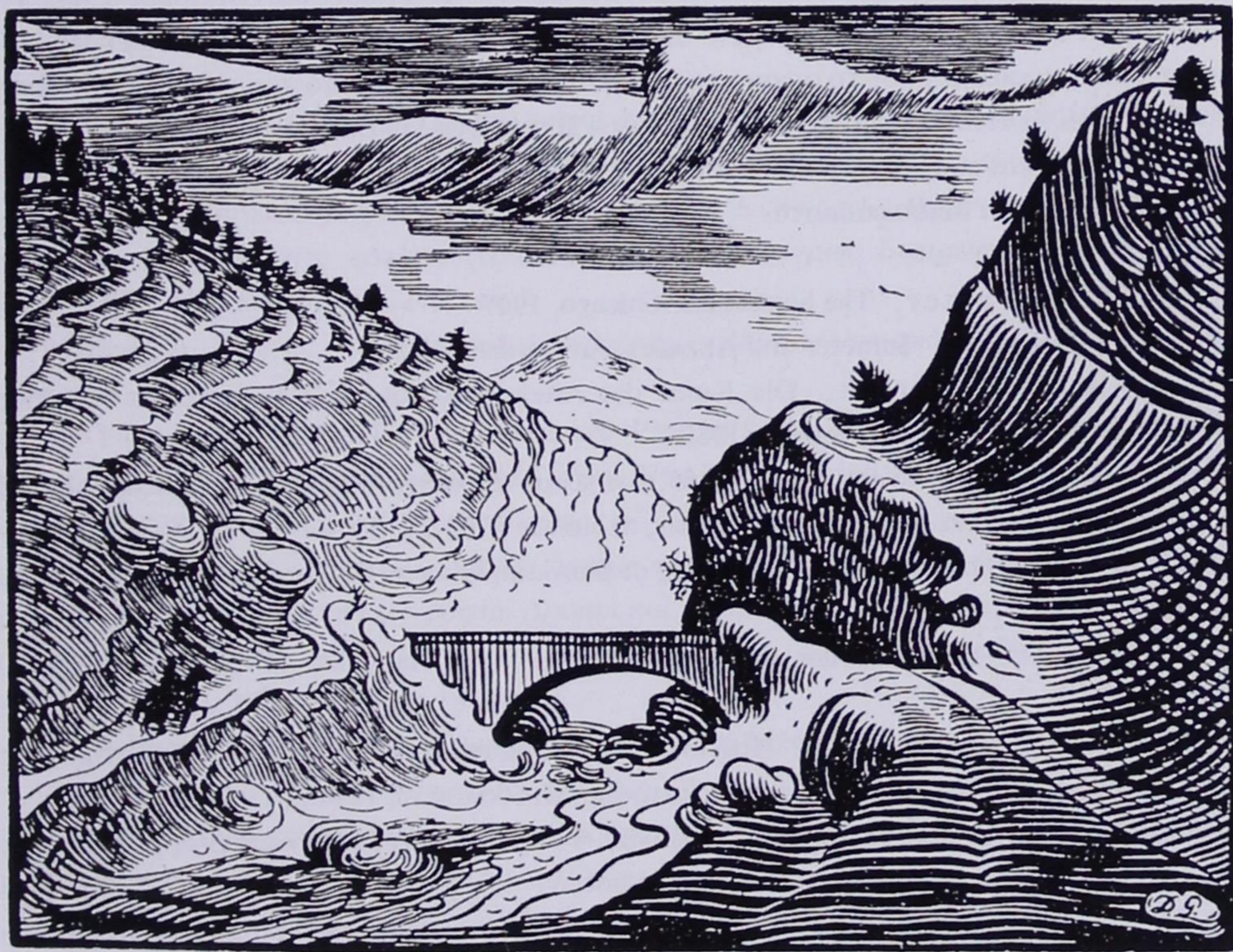
§113. Κοντολογής και άλλα γεφύρια βέβαια μπορεί και πρέπει ν' αποκατασταθούν, όπως μια άλλη ανατιναγμένη γέφυρα, «το Γεφύρι του Πασιά» στον Αλιάκμονα (§55, εικ. 49)²⁰⁸, ή το τόξο που κατέρρευσε του υδραγωγείου των «Κήπων του Βαλτετσιού» έξω από την Τρίπολη (§56, εικ. 50 και 51). Όμως πρέπει να υπογραμμιστεί και τούτο: η λαχτάρα για τα γεφύρια είναι ευεργετική στο βαθμό που τα προστατεύει. Πάντοτε χρειάζεται μέτρο. Γιατί μερικές φορές κάποιιοι φτάνουν σε ακραίες καταστάσεις, ενίοτε και σε αβδηρητισμό: Στο Β' Τάγμα Σκαπανέων του κολαστηρίου της Μακρονήσου μας έβαλαν κάποτε να φτιάξουμε γεφύρι στο κατάξερο νησί, χωρίς να υπάρχει ποτάμι ή χείμαρος, εν έτει σωτηρίω 1949.

*

§114. Το μετέωρο και ανάερο γεφύρι, που καλύπτει και εκμηδενίζει το χάος μιας χαράδρας και το πλάτος ενός ποταμού, το γεφύρι που ενώνει, είτε χωρίζει δύο κόσμους, προκαλεί υπερβατικές σκέψεις, προσφέροντας υλικό ποικίλων εμπνεύσεων, ίσως ιδιαίτερα στον αιώνα αυτόν που τελειώνει, που τελείωσε: Εδώ στα Βαλκάνια ο Σερβοβόσνιος Ίβο Αντριτς έγραψε (για) «Το γεφύρι του Δρίνου», ο Αλβανός Ισμαήλ Κανταρέ «Το γεφύρι με τις τρεις καμάρες», [που αν αναφέρεται πράγματι στο εικονιζόμενο στην ελληνική έκδοση, τότε μάλλον πρόκειται για τη γέφυρα της Πέτρανης με τρία κύρια, και μερικά άλλα, τόξα επί του Αώου κοντά στην Πρεμετή], και ο Έλληνας Άρης Φακίνος «Το όνειρο του πρωτομάστορα Νικήτα» [έστω όχι και πολύ πειστικός], ή ο Δημήτρης Χατζής (1913-1981) που δεν ολοκλήρωσε το έργο του...^{208α}.

Εν τέλει ο Δημήτρ. Γαλάνης (1879-1966) θέλοντας να εκφράσει εικαστικά το «αρκαδικόν ιδεώδες»²⁰⁹ (την ουτοπία της ευτυχισμένης ζωής) με το χαρακτηριστικό του «Αρκαδία», σχεδιάζει στο κέντρο ενός απλά σύνθετου τοπίου μια γέφυρα (εικ. 97): Μέσα από την απεικόνιση του σταθερού γεφυριού και ενός αέριου ποταμιού (ίσως του Λουσίου στην Αρκαδία που λούστη-

κε πρώτη φορά ο νεογέννητος αθάνατος Ζευς) βρίσκει τον τρόπο να δώσει σύγχρονα το μόνιμο και υπερβατικό νόημα της χώρας ποιητών, καλλιτεχνών και φιλοσόφων από την Αναγέννηση, (που συνοπτικά εκφράστηκαν με την αμφιλεγόμενη φράση «*Et in Arcadia ego...*»), – της χώρας της ποθητής, μα χαμένης ευτυχίας.

Εικ. 97. Δ. Γαλάνη, Αρκαδία, (ξυλογραφία).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Η ανά χειράς εργασία στηρίχθηκε σε κείμενο που ζητήθηκε την Δευτέρα 22 Νοεμ. 1999 από την Ελευθερία Τράϊου, υπεύθυνη των «*Επτά Ημερών*», ένθετου της εφημερίδας των Αθηνών «*Καθημερινής*», ως εισαγωγή στο αφιέρωμα «*Πέτρινα Γεφύρια*». Δημοσιεύτηκε συντομευμένο στο φύλλο της Κυριακής 12 Φεβρ. 2000, έτους 81ου υπ' αριθμόν 24.406. Στις 18 του ίδιου μήνα ημέρα Παρασκευή, προσκαλεσμένος στο Σεμινάριο - Εργαστήριο Εκπαιδευτικών Α'-βάθμιας και Β'-βάθμιας Εκπαίδευσης: Εθνικό Δίκτυο «*Παραδοσιακοί Οικισμοί & Φύση*», Κόνιτσα 18-20 Φεβρ. 2000, οργανωμένο από το Κέντρο Περιβατολογικής Εκπαίδευσης Κόνιτσας, μίλησα εκεί με βάση το αρχικό κείμενό μου συνοδευόμενο από προοίμιο και φωτεινές προβολές και με τίτλο «*Μαστόροι και Γεφύρια*». Η ανακοίνωση εκείνη παρουσιάζεται εδώ με βιβλιογραφική και εικονογραφική τεκμηρίωση, με νέα μορφή και ανασύνθεση χάρη σε νέα ουσιώδη στοιχεία και συμπεράσματα.

1. — S. N. Kramer, *The Sumerians*. Chicago, 1967
— F.R. Kraus, *Sumerer und Akkader*. Amsterdam, 1970
— Anton Moortgat, *Die Kunst des Alten Mesopotamien I. Sumer und Akkad*. (1967). Köln: DuMont Buchverlag (21982).
2. A. Moortgat, (ό.π. σημ. 1) σ. 65, εικ. 45 με απεικόνιση άρματος σε αφιερωματικό ασβεστολιθικό πίνακα από την πόλη U₁, της περιόδου 2700-2550 π.Χ.
  - 2α. Ο ίδιος, σ. 108, εικ. 165 Είσοδος σε βασιλική κρύπτη III Δυναστείας U₁, περιόδου 2100-2000 π.Χ.
  - 2β. Ο ίδιος, *Die Kunst des Alten Mesopotamien ... II. Babylon und Assur*. Köln (1985), σελ. 49 εικ. 21.
  - 2γ. Ελένη Π. Μανакίδου, *Παραστάσεις με άρματα (8ος-5ος αι. π.Χ.)*. Παρατηρήσεις στην εικονογραφία τους. (Διδακτορική Διατριβή). Θεσσαλονίκη 1994.
Σημ. Ευχαριστώ τον Αν. Καθηγ. Δρ. Παναγ. Φάκλαρη γι' αυτήν την υπόδειξη, καθώς και για τη βιβλιογραφία των δύο επόμενων σημειώσεων.
  - 2δ. Ο θησαυρός των Αηδονιών. Σφραγίδες και Κοσμήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο. Αθήνα: εκδ. Υπουργ. Πολιτισμού. 1996, σ. 70 εικ. 1.
  - 2ε. G.K. Jenkins, «*The Coinage of Gela in the Period of the tyrants*»: *Congresso di Numismatica*, (Roma), II, σσ. 131 κπ., Roma 1965.
— G.M. Kraay/ Max Hirmer, *Greek Coins*, New York, 1966, σσ. 294-295, Πιν. 55 εικ. 158.
3. Βακχυλίδης (:), Απόσπασμα 64, έκδοση Herwig Maehler. Darmstadt: Wissenschaftliche Gesellschaft, 1968, σελ. 132 και 133, βλ. και 153.
  - 3α. Βλ. πρόχειρα Δημ. Παντερομαλής, «*Έργα χρείας και κάλλους οι δρόμοι των αρχαίων*»: στην εφημερίδα Αθηνών «*Καθημερινή*» έτους 77, αριθ. φύλλου 23.291 της Κυριακής 9 Ιουνίου 1996, σελ. 37.
4. Γ.Α. Πίκουλας, «*Κλίμαξ (Παυσ. VIII 6.4)*»: *horos* 8-9 (1990-91) 279-283, πιν. 44-45.

Ο ίδιος, 'Οδικό Δίκτυο και Άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και στην Άρκαδία. Άθήνα: HOROS, 'Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη, 1995, σ. 104-109 κ.ά.

Αργύρης Πετρονώτης, Αρχαία Οδοί - Παλιοί Δρόμοι: διαχρονικές διαδρομές. (Παραδείγματα από την Αρκαδία). 1999, §64 κπ. [Υποβλήθηκε για έκδοση στο ΠΤΙ-ΕΤΒΑ].

5. Παναγιώτης Φάκλαρης, «Άμαξιτοί δρόμοι τής αρχαίας Κυνουρίας»: *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Καλαμάτα 1985, Τόμ. Β' Άθήναι 1987-88, σ. 157.

Γ.Α. Πίκουλας (1995), (ό.π. σημ. 4), σσ. 104-109.

Αργ. Πετρονώτης, (ό.π. σημ. 4), §99.

6. πρβλ. (Werner Krenkel), «Wagen»: *Der Kleine Pauly*, 5. MCMLXXV (= 1975), στήλες 1345-1346, ιδίως τελευταία στήλη στιχ. 20-21.

7. Δ. Παντερομαλής (ό.π. σημ. 3α).

8. Ο ίδιος.

8α. Ελένη Στάμπογλη, Πρόσκληση σε γεύμα: Στους δρόμους του Βυζαντίου 1. (Άθήνα: «Καλειδοσκόπιο» (1997) σελ. 39: Αντλεί από τον κώδικα marc. 464, φ. 34r (1316-1319) της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης Βενετίας: πρβλ. Αγγελική Διβέρη, «Βυζαντινά γεωργικά εργαλεία και μηχανές» στο «Δελτίο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας», περ. Δ', τόμ. ΚΑ' (2000), 275-286, ιδίως σ. 276, εικ. 2.

9. Νίκος Α. Βέης, «Χαρτία του Κλαβαζού»: «Πελοποννησιακά» Α' (1956), 441-453, ιδίως 450.

10. Filiz Çağman, «Turkish Miniature Painting» στο συλλογικό τόμο: ed. Ekrem Akurgal, *The Art and Architecture of Turkey*. New York: Rizzoli 1980 (ISBN: 0-8478-0273-6), σσ. 222-228, ιδίως σελ. 227 β' §4, Πίνακας 171 [= η εδώ εικ. 9].

10α. Γεώργιος Τσότσος, «Ορεινοί δρόμοι στη Βόρεια Πίνδο κατά τον 18ο και 19ο αιώνα» στον τόμο «*Ιστορική Γεωγραφία. Δρόμοι και Κόμβοι της Βαλκανικής από την Αρχαιότητα στην Ενιαία Ευρώπη*», Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ./Τμήμα Αρχιτεκτόνων/Τομέας Πολεοδομίας..., 1998, σελ. 179-190, ιδίως 181 στ. α'.

11. William Martin Leake, *Travels in the Northern Greece*, London 1835, τόμ. Ι, σελ. 52.

12. Γ. Τσότσος, ό.π.

13. Ημερολόγιο του Ελληνορουμάνου Κωνσταντίνου Διοικητού: N. Jorga, *Chronique de l'Expédition... en 1715*. Βουκουρέστι, 1913, σσ. 184-185.

14. Λ(έανδρος) Ι. Βρανούσης, Χρονικά τής μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ήπειρου... Ίωάννινα: εκδόσεις 'Εταιρείας Ήπειρωτικών Μελετών. 1962, σσ. 21-22.

14α. Γιώργος Α. Μακρής / Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή... Άθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1990, ιδίως από σελ. 127.

15. Jacob Ludwig Salomon Bartholdy, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804... traduit de l'allemand par A. du C*****, Paris, Δεύτερος τόμος M.D.CCC.VII (= 1807), σελ. 93.

— Την γυναίκα αυτή του Βελή είχε γνωρίσει και ο Ιωάννης Βηλαράς, (βλ. Άπαντα, 1935, σελ. 326) «'Η κυρά Βεληπασού, ή Κατερινιώτισσα, ή νύφη του [Μουχτάρ]».

16. Samuel Pepys Cockerell, *Travels in Southern Europe... 1810-1817: The Journal of C.R. Cockerell...* (1903), σσ. 232-233.

17. Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia &c. during*

the Years 1812 and 1813 (1815), σ. 72.

18. Κωνσταντίνος Τρυπάνης, «Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου ἐν Βεσφαλίας»: *Ελληνικά* 9 (1936) 171-172.

— Vita Meinweri episcopi, ed. F. Teuchhoff, 1921. Kap. CLV, S. 82.

— Αργύρης Πετρονάτης, Ο Αρχιτέκτων στο Βυζάντιο. Θεσσαλονίκη: έκδ. Α.Π.Θ. 1984, σ. 19 και σ. 90. Εικ. 1Α και 1Β (εικ. 1Β' = η εδώ εικ. 10).

19. Georg Dehio, *Geschichte der Deutschen Kunst*. 1. Berlin/Leipzig, Walter de Gruyter und Co, 41930, 99-100.

20. E. Maschke, «Brücke» στο *Lexikon des Mittelalters*. Zweiter Band/Dritte Lieferung München/Zurich: Artemis Verlag. (Φεβρ. 1982) στήλες 724-730, ιδίως 725 και 726.

20α. William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*. Τόμος IV. London, 1835, σελ. 125 (για τις ημερομηνίες βλ. σσ. 1 και 104).

21. Σπύρος Ι. Μαντάς, Τα Ηπειρωτικά Γεφύρια... (Αθήνα :) Λαϊκό Πολύπτυχο / Τεχνικές Εκδόσεις Α.Ε., (1984), σσ. 27-28, εικ. 63-64. Έργο 1853, χορηγία της Μπαλκίς Χανούμ του Μαλήκ Πασά.

21α. Ibrahim Manzour Efendi, *Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le gouvernement d'Ali-pacha ...* Paris MDCXXXVII (= 1827), σελ. II [bis!].

22. Polyxeni Bougia, *Ancient Bridges in Greece and Coastal Asia Minor*. Διδακτορική Διατριβή University of Pennsylvania. 1996, σ. 213 κπ., B30: Πολυγραφημένο [πολύτιμο] κείμενο. Βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της «Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών» στην Αθήνα (οδός Σουηδίας 54), αριθ. βιβλίου FQ 6.25.

23. Μνημείο αδημοσίευτο: εύρημα του Εφόρου Θεόδωρου Σπυρόπουλου, που το χρονολογεί στον 6ο αι. π.Χ. Η Polyxeni Bougia (ό.π., σημ. 22) σ. 223 B36 το θεωρεί έργο του 5ου αι. π.Χ. Βλ. πρόχειρη απεικόνιση του εις: *Αρχαιολογικά Μνημεία και Μουσεία Αρκαδίας* (Αφιέρωμα Α' Παγκοσμίου Συνεδρίου Αποδήμων Αρκαδών) Τρίπολη 1988, χωρίς αριθ. σελ.

24. Πρβλ. Josef Durrm, *Die Baukunst der Griechen*. 3η έκδοση: Leipzig, 31910, σσ. 214-215, εικ. 191 (κάτω) και 192 (αριστερά).

25. Carl Roebuck, «The Maurozoumenos Bridge in Messenia» εις: *Studies presented to David Moore Robinson ... on his Seventeenth Birthday*. Vol. I. Washington University, Saint Louis Missouri, 1951, σσ. 351-355, πίνακες 14-15. Χρονολογεί περί το 369 ή λίγο μετά το 338 π.Χ. (= σελ. 354). (Το δημοσίευμα βρίσκεται στο «Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο», (Αθήνα, οδός Φειδίου 1), αρ. βιβλίου ΥΑ 2135).

26. Polyx. Bougia, (ό.π., σημ. 22), σσ. 238 κ.π., B39: υποστηρίζει ότι πρέπει να χρονολογηθεί μετά την εισαγωγή του γνησίου τόξου στην Ελλάδα, δηλ. στη Ρωμαϊκή εποχή.

27. Antoine Bon, *La Morée Franque... (1205-1430)*, Paris 1969, σελ. 419 σημ. 2.

28. A.(ndreas) R.(umpf), «Arcus» εις: *Der Kleine Pauly*, I.Bd. Stuttgart. MCMLXIV (= 1964), στήλη 521. Πρβλ. Polyx. Bougia, ό.π. σημ. 22.

28α. A. R.(umpf), ό.π.

29. Banister Fletcher, *A History of Architecture*. Nineteenth Edition, Edited by John Musgrove. London 1987, σ. 181, στ. α' κάτω.

30. Spiro Kostof, *A History of Architecture: Settings and Rituals*. New York/Oxford, 1985, σελ. 193, στ. γ' «The Romans were proccuped with the curve. —in plan, in elevation, and in...».

31. W(alter) H.(atto) G.(ross), «Pons (γέφυρα)» εις: *Der Kleine Pauly*, 4. Bd. Stuttgart,

MCMLXXII (= 1972), στήλη 1043, στίχ. 28-29 - Για ρωμαϊκές γέφυρες, βλ. πρόχειρα: Colin O'Connor, Roman Bridges. Cambridge: Cambridge University Press. 1993.

32. Χαράλαμπος Θ. Μπούρας, Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής. Α' τόμος, β' έκδοση, Αθήνα: ΕΜΠ, 1980, σ. 386.

33. Polyx. Bougia, (ό.π., σημ. 22), βλ. χάρτη κατανομής στον πίνακα p. 1.

33α. Στα 1363 με την κατάληψη της Φιλιππούπολης (βουλγ. Plovdiv) από τον Lala Şahin Paşa (ανά:-) κατασκευάστηκε ξύλινη γέφυρα, έκτοτε συχνά αναφερόμενη: Stephane Yerasimos, Voyageurs dans l'Empire Ottomane (XIVe-XVIe Siecles)... Ankara, 1991, σ. 107 σημ. 2, σ. 482 v. Plovdiv. (Στο έργο αυτό συχνή μνεία γεφυρών). Το παράθεμα από Maurice Cerasi, La Città del Levante. Civiltà urbana e architettura sotto gli Ottomani nei secoli XVIII-XIX (Milano:) Jaca Book (1988), σ. 202. - Βλ. επισκευή Γέφυρας Σαρακήνας, εικ. 82 (Α'): δεξιά ξύλινο μέρος.

33β. Γιώργης Στ. Οικονόμου, «Η παλιά Γέφυρα του Αώου» στην εφ. «Τα Νέα του Βρυσχωρίου» (Ιαν. -Φεβρ.-Μάρτ. 1998), σελ. 2. - Ο ίδιος μ' επιστολή του (της 11.12.2000) μου έστειλε και το σκαρίφημα της κυρίως γέφυρας, που παρουσιάζω εδώ ως Εικ. 15Δ.

33γ. Γιώργης Στ. Οικονόμου, Μνήμες και Μνημόσυνα του '40. Μετά από 57 χρόνια. Επιμέλεια Α.Π.[ετρονώτη]. Ιωάννινα: [έκδοση Α.Π.] 1997, σελ. 26.

33δ. C. Merckel, Die Ingenieurtechnik im Altertum (1889), 279 (και 281).

34. Όπως στη σημ. 31 W. H.G(gross), στ. 1043, στίχ. 34-36: αναφέρει λίθινη γέφυρα («Steinbrücke») μήκους 1,1 χλμ.

— H. Hellenkemper, «Brücke, - A. Römischer Brückenbau» στο *Lexikon des Mittelalters* τόμ. II/τεύχ. 3 (1982). München/Zürich: Artemis Verlag, στήλη 724: αυτός θεωρεί ότι κατασκευάστηκε ξύλινη («Holzbrücke in Zimmermannstechnik»), όπως και άλλοι, π.χ. ο C. Merckel (βλ. σημ. 33δ), σσ. 294-296, εικ. 100.

35. Polyx. Bougia, (ό.π. σημ. 22), σ. 113.

— Σωτήρης Δάκαρης, Cassopaia. Αθήνα: έκδ. 'Αθηναϊκού Τεχνολογικού Όμιλου [Κ. Δοξιάδη]. (1970-71) III. Αποικίες Ηλείων, σελ. 30: άγνωστο πότε κατασκευάστηκε· αν αυτό έγινε πριν το έτος 343/2 π.Χ., τότε είναι έργο αποίκων εξ Ηλείας. Άγνωστη και η ακριβής θέση της: ή στην Αχερουσία, ή πιθανότερα στον Αχέροντα· θα βρισκόταν βορείως του λόφου και θα ένωνε την Πανδοσία με προάστια στους βόρειους λόφους Γορίτσα και ύψωμα 59 μ.

36. Polyx. Bougia, (ό.π. σημ. 22), σσ. 200 κπ.

37. Η ίδια, σσ. 185-188, B14: η βάση του είναι αρχαία.

— Argyres Petronotis, «Die ruinoase alte steinerne Peneiosbrücke im Thessalischen Tempe, Griechenland»: 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi (= Πρακτικά 9ου Διεθνούς Συνεδρίου Τουρκικής Τέχνης) 23-27 Σεπτ. 1991 Κωνσταντινούπολη. Τόμος (= Cilt) III. Ankara, 1995. Έκδοση T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları / 1703... σσ. 89-105. Έκδοση οθωμανικής επιγραφής έτους Εγείρας 1139/1726 μ.Χ. μερικής επισκευής γεφύρας. - Η εργασία αυτή επανεκδίδεται εμπλουτισμένη με νέο υλικό και ελληνικό συμπληρωματικό κείμενο -μετά από σχετική ανακοίνωση- στα Πρακτικά του 5ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών της 23ης Οκτ. 1999 στη Λάρισα.

— Αντώνης Γαλερίδης, και Άλλοι, Τα Πέτρινα Γεφύρια της Θεσσαλίας. (Αθήνα:) Έκδοση Τ.Ε.Ε./Τμήμα Κεντρικής και Δυτικής Θεσσαλίας (1995), σσ. 92-100, εικ. 71-79 σύν ένα.

38. Πρέπει να ήταν ο Otto Magnus von Stackelberg, 2η δεκαετία 19ου αι.

39. Δημήτρης Κωνσταντίος, «Ούζντινα Θεσπρωτίας...»: *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, περίοδος Δ', τόμος ΙΕ' (1989-1990), σσ. 89-104, εικόνα 4 της σελ. 91 - Πρβλ. Polyx. Bougia, (ό.π. σημ. 22), σ. 184: ίσως βυζαντινή.
40. Polyx. Bougia (ό.π.), σ. 185.
41. Hermann-Josef Höper, «Die Brücke von Xerokambion (Lakonien)»: «*Boreas*», 4 (1981), σσ. 97-105, Abb. 1 (σ. 99) = δική μας εικόνα αριθ. 18.
42. Η δυσκολία κατασκευής και οι πολλαπλές καταστροφές εικονογράφονται και στην δημοτική ποίηση: Γεωργ. Α. Μέγα, Τὸ Τραγούδι τοῦ Γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας... Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «*Λαογραφίας*», τόμ. ΚΖ' (XXVII), Ἀθήναι, 1971.
- Γνωστή είναι η επανειλημμένη κατάρρευση της γέφυρας ἐπὶ τοῦ Αῶου κάτω ἀπὸ το Τεπελένι, που τόσο ἐπιθυμοῦσε ο Αλή Πασάς να κατασκευαστεῖ (W. M. Leake, H. Holland, ...).
- Ενδεικτικὴ εἶναι και η αναφορὰ των Ἀρχείων τῆς Βασιλείας στὴν Ελβετία για τὴν κατ' ἐπανάληψη ανατροπὴ τοῦ ἐκεῖ γεφυριοῦ στο Ρήνο ἀπὸ το πλημμύρισμα τοῦ ἐκτὸς ἄλλων και κατὰ ἔτη: 1268, 1274, 1275, 1302, 1340, 343, - βλ. E. Maschke (ό.π. σημ. 20) στήλη 727 §4.
- 42α. Antonis Rizos (Risos), *Wirtschaft, Siedlung und Gesellschaft in Thessalien im Übergang von der byzantinisch - fränkischen zur osmanischen Epoche*. Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert, 1996, παραπομπή 2.5.2.
43. F.-C.-H.-L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce ...Deuxième Edition*, vol. III. Paris, MDCCCXXVI (= 1826), σ. 515.
44. Γρηγόρης Τσοῦνης, «Τριχωνίδα - Λυσιμαχία: "Ξέρω δύο λίμνες ξωτικές..."» στο ἐνθετο τῆς «*Καθημερινῆς*» Κυριακῆς 23 Ιαν. 2000: «*Ἑπτὰ Ἡμέρες*», σσ. 4-6.
45. Polyx. Bougia (ό.π. σημ. 22), σσ. 188-191.
- Γεώργιος Π. Τσότσος, *Μακεδονικά Γεφύρια ...* (Θεσσαλονίκη:) University Studio Press, (1997), σ. 119, εικ. 78.
46. Σπύρος Ι. Μαντάς, *Τα Ἠπειρώτικα Γεφύρια...* (Ἀθήνα:) Λαϊκὸ Πολύπτυχο / Τεχνικές Εκδόσεις Α.Ε. (1984), σελ. 63, αριθ. 41.
- «Κάλιο Πασσᾶς» ἢ «Πασσᾶς Καλός» Ἰωαννίτης ἢ Μεχμέτης (υἱὸς Χατζῆ Πασσᾶ), ἀπὸ το 1762 πασάς Ἰωαννίνων: (Π. Ἀραβαντινός), *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, τόμ. Α' 1856, σελ. 254. - Γ.Α. Μακρῆς / Σ.Π. Παπαγεωργίου (ό.π. σημ. 14α), σ. 160, 165-166, εικ. σελ. 180.
47. (Ι.[φικράτης] Κοκίδης), - *Ὀδοιπορικὰ Ἠπείρου και Θεσσαλίας...* Ἐν Ἀθήναις... 1880, σσ. 25-26.
48. Michael Whitby, «Justinian's Bridge over the Sangarius and the Date of Procopius' *De Aedificiis*» εἰς: *Journal of Hellenic Studies*, CV (1985), 129-148, (Plates VI, VII).
- H. Hellenkemper, (ό.π. σημ. 34) στ. 730-731.
- 48α. Michael Whitby, (ό.π. σημ. 48), σ. 133 σημ. 19.
49. Λάζαρος Αθ. Παπαϊωάννου, *Ὁ Κάλφας Βράγγας: ἕνας σπουδαῖος λαϊκὸς ἀρχιτέκτονας και γλύπτης* (= Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνῶν Ν.[ομοῦ] Κοζάνης, 23) Θεσσαλονίκη 1986, σ. 42 και εικόνα κάτω.
50. Αλέξανδρος Κων. Αδαμίδης, *Ἡ Τριάδα Βοῖου Κοζάνης*. Θεσσαλονίκη 1992, ἐξώφυλλο: φωτογραφία και σελ. 2. Τρίτοξη πετρογέφυρα.
51. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46) σσ. 86-87.
- Προστίθεται και η καταστραμμένη γέφυρα στο χωριὸ Πλατανούσα «Παλαιοδιόφυρο»: Σωκράτης Γ. Γεωργούλας, «*Λαογραφικά Ἀνατολικοῦ Ξηροβουνίου*» στὴν *Ἠπειρωτικὴ*

Εστία, 1967, σελ. 25.

52. Παλαιότερη απεικόνισή της, τουλάχιστον κατά 20 χρόνια, βλ. Διον. Ζήβας στον τόμο *Πρώτοι Έλληνες Τεχνικοί...* έκδοση ΤΕΕ, (1976) σ. 133 = η εδώ εικ. 24 (πάνω). Ευχαριστώ τον Διον. Ζήβα για την υπογράμμιση της ύπαρξης της επιγραφής «1805».

53. Friedrich Hild. Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien. (Wien:) Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (1977), σ. 145, σημ. 253 παραπομπή σε περιηγητική βιβλιογραφία. εικ. (Fig.) 7 γραμμικό σχέδιο γέφυρας με επιγραφή, που παρουσιάζει η δική μας εικ. 26.

54. Ευχαριστώ τον Έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καθηγ. κ. Χαράλ. Βακιρτζή για την άδεια φωτογράφισης και την βυζαντινολόγο Δρ. Ευτέρπη Μαρκή για την ανταλλαγή απόψεων επί του μνημείου. - Φωτογραφίες της παρέχει και ο Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45) σσ. 178-179.

55. Colin O'Connor. Roman Bridges. Cambridge: Cambridge University Press. 1993, σελ. 174/5, εικ. (fig.) 143.

56. Hjalmar Frisk, Griechisches Etymologisches Wörterbuch. Band I: A-Ko. Heidelberg: Carl Winter - Universitätsverlag. 1960, σ. 302/3, λ. γέφυρα.

57. Άποψη που υποστηρίζει ο συνάδελφος Αντώνης Γαλερίδης, Πολιτικός-Μηχανικός. Λάρισα, στον οποίον οφείλω πολλά, συζητώντας μαζί του και εφοδιάζοντάς με πλουσιοπάροχα με σχετικό υλικό (όπως αυτό στις παραπομπές σημ. 58, 59, 60). Στον ίδιο ανήκει και η χρονολόγηση εικ. 30.

58. Δ. Γονατάς, Σχολεῖον τῶν Τεχνῶν. Πίνακες τῶν σχημάτων τῆς Γεφυροποιΐας. Ἀθήναι, 1883-1884. Σχήματα 1 και 2. - Βλ. και Α. Γκίνη, Μαθήματα Γεφυροποιΐας Μέρος Α'. Λίθινοι και ξύλινοι γέφυροι. Ἀθήναι: ΕΜΠ 1898-1899, Σχ. 3.

59. Καρτ-ποστάλ κυκλοφορίας προ του 1903: Albula-Bahn. Landwasser - Viadukt bei Filisur: Verlag von Ant. Reinhardt. Photograph., Chur.

60. Ministero dei Lavori Pubblici. Consiglio Superiore. «Annali dei Lavori Pubblici». Indici de volume LXVII, anno 1924, Roma σελ. 154, εικ. 7 & 8.

61. Όπως στη σημ. 60, σελ. 154.

62. Βασίλης Παπαγεωργίου / Αργύρης Πετρονώτης, Ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος και τα έργα του. (Μαστόροι και Γεφύρια): Ανάτυπο από τον Συλλογικό Τόμο «*Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*». (Εισηγήσεις στο Α' Επιστημονικό Συμπόσιο). Δήμος Κόνιτσας - Πνευματικό Κέντρο. Κόνιτσα 1996, σ. 264: προσπάθεια ανατίναξης ή βομβαρδισμός κατόπιν διαταγής του Τζιαβίτ Πασά επί κεφαλής υποχωρούντος τουρκικού στρατού κατόπιν καταλήψεως Ιωαννίνων. Βλ. εκεί και την εικ. 25 (σελ. 312) που εμφανίζεται εν μέρει η επισκευαζόμενη γέφυρα.

63. Ευχαριστώ τον Σπύρο Ι. Μαντά για την παραχώρηση της εικ. 32 και την αναφορά στην προέλευσή της.

64. W. M. Leake, (ό.π. σημ. 20α), σ. 114.

— πρβλ. Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, (ό.π., σημ. 62), σσ. 252-253, §52.

65. Ο φίλος συνάδελφος αρχιτέκτων Γιάννης Βιριράκης, Αθήνα, από αφορμή το σκαρίφημα με του «Κούκου το Γεφύρι», μου τηλεφώνησε (την Πέμπτη 20 Ιαν. 2000 ώρα 20^ω.34') τα παρακάτω: όταν το έδειξε σε συναδέλφισσά μας αυτή του είπε, «Βρε, Γιάννη, κάτι μου θυμίζει. Α! ναι» και του διηγήθηκε τα ακόλουθα: «Έχουμε την εντύπωση ότι ανάμεσα στην Κόλαση και τον Παράδεισο ορθώνεται ψηλός τοίχος. Λάθος. Την Κόλαση από τον Παράδεισο

χωρίζει μια βαθειά, στενή χαράδρα. Μια μέρα είπε ο Διάβολος στον Άγιο Πέτρο: «Πέτρο, είναι αμαρτία από το Θεό να χωρίζουμε για πάντα συγγενείς και φίλους». — «Και τι θέλεις να κάνουμε» του απαντάει. — «Ε! να φτιάξουμε μια γέφυρα, να περνάνε μια φορά το χρόνο. Συμφωνείς;» — «Σύμφωνοι...». — Ξεκινάει λοιπόν ο Διάβολος πρώτος και σε λίγες μέρες ετοιμάζει το δικό του μισό γεφύρι. Από απέναντι καμία κίνηση. Περνάει κάμποσος καιρός και αρχίσανε τα διαβολάκια να πειράζουνε τον Αρχιδιάβολο, ότι ο Άγιος Πέτρος τον έριξε. Στο τέλος ο Διάβολος φωνάζει: «Πέτρο, για πες μου τι γίνεται!». Και του απαντάει ο κλειδοκράτορας του Παραδείσου: «Όχι! δεν σε γέλασα. Κοίταξε να δεις. Λεφτά μου δώσανε πολλά. Άδεια έβγαλα αμέσως. Υλικά έφερα και με το παραπάνω. Καλούς μαστόρους βρήκα. Αλλά αδύνατο να βρω εδώ, έστω και έναν εργολάβο...».

— Σημ. Η αναφερόμενη στο ευφυολόγημα ύπαρξη χάσματος και αδυναμία επικοινωνίας μεταξύ των δύο κόσμων των ψυχών ενυπάρχει στη ρήση του Ευαγγελίου κατά Λουκά, ις', 26: «Καί ἐπί πᾶσι τούτοις, μεταξύ ἡμῶν καί ὑμῶν χάσμα μέγα ἐστήρικται, ὅπως οἱ θέλοντες διαβῆναι ἐντεῦθεν πρὸς ὑμᾶς μὴ δύνωνται, μηδὲ οἱ ἐκεῖθεν πρὸς ἡμᾶς διαπερῶσιν».

66. Σοφοκλής Γ. Δημητράκοπουλος, Βλαχόρραφτη Γορτυνίας... Ἀθήναι: Ἐκδοσις Συλλόγου Ἀπανταχοῦ Βλαχορραφτιτῶν «Ἡ Ἁγία Τριάς». 1972, σσ. 132-133 με φωτογραφία ομολογη εικόνας μας 33. — δεύτερη έκδοση 1991, σ. 169, φωτ. σ. 171.

67. Την δεύτερη άποψη υποστηρίζει επίμονα ο έμπειρος συνάδελφος Αντών. Γαλεριίδης, Πολιτικός-Μηχανικός, Λάρισα, χωρίς να θεωρεί και την πρώτη λύση (την κατ' ευθείαν στήριξη στο σκοινένιο πάτωμα) απολύτως απραγματοποίητη.

68. Σπύρος Ι. Μαντάς, Το Γεφύρι και ο Ηπειρώτης... (Αθήνα:) Λαϊκό Πολύπτυχο / Τεχνικές Εκδόσεις Α.Ε., (1987), σσ. 148 κπ., ιδίως σ. 150.

— Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, (ό.π. σημ. 62) σ. 232 §21, βλ. και §21α.

69. Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, (ό.π. σημ. 62) σ. 231 κάτω.

70. Αθηναϊκές εφημερίδες 25 Νοεμβρ. 1999.

71. Γ. Α. Μέγας, (ό.π. σημ. 42), σελ. 84:

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΛΛΑΓΩΝ

Ἡπειρος	12
Μακεδονία	16
Θράκη	35
Θεσσαλία	9
Στερεά Ἑλλάς	18
Εὔβοια (Βόρ. Σποράδες)	45
Πελοπόννησος	41
Ἴονιοι νῆσοι	19
Κυκλάδες	12
Κρήτη	18
Θρακικαὶ νῆσοι	1
Μικρασιατικαὶ νῆσοι	6
Δωδεκάνησος (Νότ. Σποράδες)	20
Δυτ. Μικρὰ Ἀσία	7
Πόντος	27
Καππαδοκία-Λυκαονία	18
Κύπρος	31

72. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, (ό.π. σημ. 62) σ. 251 κπ. §51 κπ., σ. 258 κπ. §54β, κπ., εικ. 23-34.
73. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46), σ. 41 εικ. 71-72.
74. Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), σ. 42, εικ. 12-14.
75. Αντ. Γαλερίδης και Άλλοι, (ό.π. σημ. 37), σσ. 259 κπ., ιδίως σ. 272 με εικόνες: έτους 1514
— Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 21), σ. 42: έτους 1519, εικ. 76, 77.
76. Αντ. Γαλερίδης και Άλλοι, (όπως στη σημ. 37), σσ. 328 και παρακάτω, ιδίως σ. 335 με εικόνες.
— Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 21), σ. 115 = εικ. 73.
77. Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, (ό.π., σημ. 62), σσ. 266 §70.
- 77α. Ευχαριστώ τον αρχιτέκτονα-αρχαιολόγο Δρ. Πασχάλη Ανδρούδη, Θεσσαλονίκη, για τις δύο παραπομπές.
78. Αντ. Γαλερίδης κ. Α., (ό.π. σημ. 37), σσ. 237-242, εικ. 189-191 και σχήμα χ.α. στη σελ. 242.
— Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), σ. 205, υπότιτλος εικ. 165: όπου παρέχει το όνομα «γέφυρα Κ. Χατζηπέτρου» και την χρονολογία «1894».
79. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46) σ. 62 αριθ. 8.
— Ο ίδιος (σημ. 68), σσ. 44 κπ., εικ. 21-22-(23).
— Αντ. Γαλερίδης κ.Α., (ό.π. σημ. 37), σσ. 336-345, εικ. 279-292 και σχήμα χ.α. στη σελ. 345.
- 79α. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., (ό.π. σημ. 37), σ. 345 κάτω.
80. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., (ό.π. σημ. 37), σ. 342 μεταγράφοντας επιγραφή εικ. 289, η οποία αναπαράγεται εδώ ως εικ. 43.
81. Οι ίδιοι, σ. 345.
82. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46) σ. 62 αριθ. 7.
— Ο ίδιος (σημ. 68), σσ. 44 κπ., εικ. 19.
— Αντ. Γαλερίδης κ.Α., (ό.π. σημ. 37), σσ. 346-356, εικ. 293-303 και σχήμα χ.α. στη σελ. 356.
83. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., (ό.π.), σ. 354, πρβλ. σ. 345.
- 83α. Οι ίδιοι, σ. 350, υπότιτλος εικ. 298 = απεικόνιση και αναφορά β' επιγραφής (1910), - σ. 354, υπότιτλος εικ. 302 = σχετικά με α' επιγραφή (1909).
- 83β. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 68), σ. 48 στ. β' κάτω.
Αντ. Γαλερίδης κ.Α., (ό.π. σημ. 37), σ. 356.
- 83γ. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 68) σ. 46 στ. β' κάτω.
Αντ. Γαλερίδης κ.Α., (ό.π. σημ. 37), σσ. 354.
- 83δ. Για την διαφορετικότητα των γεφυριών αυτών συνηγορεί και ο Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 68) σ. 44 επιγράφοντας την περιγραφή του για τις γέφυρες Αυλακιού και Τέμπλας: «Σε δύο «αλλοιώτικα» γεφύρια του Αχελώου». Βλ. και σ. 46 στ. β' §3 «...μορφή έξω από τη συνηθισμένη παραδοσιακή...».
84. Ιωάννης Λαμπρίδης, Περὶ τῶν ἐν Ἠπειρῷ Ἀγαθοεργημάτων. Μέρος Δεύτερον. Ἐν Ἀθήναις: ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ν. Ρουσοπούλου. 1880, σελ. 158 (και φωτογραφική ανατύπωση: Ἰωάννινα - 1971. Ἔκδ. Ἐταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν).
— Σεραφεῖμ ὁ Βυζάντιος, Μητροπολίτης Ἄρτης [= Σεραφεῖμ Ξενόπουλος], Δοκί-

μιον ιστορικής τινος περιλήψεως τῆς ποτέ ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου Ἡπειρωτικῆς πόλεως Ἄρτης καὶ τῆς ὡσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης... Ἐν Ἀθήναις: τυπ. «Κάλλους». 1884, σελ. 318.

— Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46), σσ. 31-33, σ. 62 αρ. 15, εικ. 41-43.

— Οἶδιος (ό.π. σημ. 68), σσ. 16-17.

Αντ. Γαλερίδης κ.Α., (ό.π. σημ. 37), σσ. 86-91, εικ. 64-70.

85. Σεραφείμ, ὅπως στη σημ. 84.

Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 68), σσ. 16-17.

86. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46), σ. 31.

— Κυρίως: Αντ. Γαλερίδης, κ.Α. (ό.π. σημ. 37), σ. 91.

— Στη διάρκεια αυτοψίας μου στην περιοχή, άκουσα ὅτι στην επιχείρηση εἶχε λάβει μέρος καὶ ὁ καπετάν-Γιώτης (Χαρίλαος Φλωράκης, 1914–, Θεσσαλός). Για εξακρίβωση καὶ άλλες λεπτομέρειες απευθύνθηκα στον ἴδιον με ἐπιστολή μου καὶ ἔμμεσα μέσω δύο άλλων γνωστών, ἀλλά δεν πήρα ποτέ ἀπάντηση.

87. Από εκπονούμενη εργασία μου. (Πρὸβλ. Α. Πετρονάτης, Αρχιτέκτονες καὶ Μηχανικοί στην υπηρεσία του Ἀλή Πασά: Ανάτυπο ἀπὸ τον τιμητικό τόμο «Φηγός» για τον καθηγ. Σωτ. Δάκαρη, Ἰωάννινα: Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 1994, σ. 389).

88. Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονάτης, (ό.π. σημ. 62), σσ. 237 κπ. §§25-34β, εικ. 6-11Α. Το σχέδιο της εικ. 8 (Α.Π.: ἀποτύπωση 10.05.1995, Σχεδίαση 12.01.1996) ἔγινε σήμα του «Δήμου Μαστοροχωρίων», παρουσιάζεται δε ἐδῶ στην εικ. 45 καὶ στο ἐξώφυλλο.

89. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Ἡ ἀρχιτεκτονική τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας. Δρ. Διατριβή ΕΜΠ 1955. Ἐν Ἀθήναις: Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, αρ. 38, 1956, σσ. 121-122, εικ. 70-72.

90. Antoine Bon, *La Morée franque... (1205-1430)* (: Bibliothèques des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fascicule deux cent treizième). Texte. Paris, 1969, σελ. 678, σημ. 2.

91. Αντώνης Γαλερίδης, «Πετρογέφυρα στο θεσσαλικό κάμπο» στο ἐνθετο «Ἐπτὰ Ἡμέρες» τῆς ἐφημερίδας «Καθημερινή», Ἀθήνα, Κυριακή 13 Φεβρ. 2000 (έτος 81, φύλλο 24.406), σσ. 28-32, ἰδίως σελ. 28 στήλη β' ἕως σ. 30 στ. α'.

92. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46), σσ. 128-129, εικ. 83 (!).

93. Προφορική μαρτυρία 27 Φεβρ. 2000 του Αντώνη Γαλερίδη, Πολιτικού Μηχανικού, Λάρισα, που ἔλαβε μέρος σε εργασίες προστασίας τῆς γέφυρας: πρωτότυπη φωτογραφία τῆς πασσάλωσης παράπεσε στο τύπωμα σχετικού άρθρου του (βλ. σημ. 91). - Γενικές πληροφορίες για το ἴδιο γεφύρι: Αντ. Γαλερίδης κ.Α. (ό.π. σημ. 37), σσ. 101-109, εικ. 80-85 (+2). Μια λεπτομέρεια για τὴν «βαθεῖα κοίτη» του βλ. σελ. 35 πάνω.

94. Machiel Kiel, «Das türkische Thessalien: Etabliertes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen: Ein Beitrag zur Entmythologisierung der Geschichte Griechenlands». Ανάτυπο ἀπὸ *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit. Bericht über das Kolloquium der Südosteuropa - Kommission 28. - 31. Oktober 1992*. Herausgegeben von Reinhard Lauer und Peter Schreiner. Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1996, σελ. 161.

94α. Δημήτριος Λαζαρίδης, στα *Πρακτικά Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (ΠΑΕ)* 1976[1978] σσ. 91-92, ἰδίως «Ἀνασκαφές καὶ ἔρευνες» στα ΠΑΕ 1977 Α' [1980], σ. 42, καὶ ΠΑΕ 1978 [1980], σ. 51. - Ιωακείμ Αθ. Παπάγγελος, «Ὁ πόρος τοῦ Μαρμαρίου» εἰς *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη: πόλις καὶ χώρα στην ἀρχαία Μακεδονία καὶ Θράκη: Πρακτικά Αρχαιολογικοῦ Συνεδρίου*, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986 (= Ἑλληνογαλλικὲς Ἐρευνες Ι). Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 333-352 & 4 σελίδες εικ. 1-5.

95. Polyx. Bougia, (ό.π. σημ. 22), σσ. 186-187.

96. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., (ό.π. σημ. 37), σσ. 102-103 / εικ. 80, σ. 105 / εικ. 81: μόνο ως «προρρίνια».

97. B. Fletcher, (ό.π. σημ. 29) σ. 232 στ. α', εικ. σ. 233A.

98. Πρβλ.: Ελένη Κουρίνου - Πίκουλα, «Μνᾶμα γεροντείας»: περιοδ. «HOROS» 10-12 (1992-1998) σσ. 259-276, πιν. 42, ιδίως 268 και 276.

99. Michael Whitby, (ό.π. σημ. 48), σ. 136 σημ. 21 «promachōn» = προμαχών.

100. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46 και σημ. 68). Πλήθος παραδειγμάτων και απεικονίσεων. Επιφύλαξη απαιτείται στις χρονολογήσεις πινάκων του στον Ι τόμο (ό.π. σημ. 46) σσ. 62-69 και στο ΙΙ (ό.π. σημ. 68) σσ. 208-209 για έναν αξιοσέβαστο συνολικό αριθμό 230 γεφυριών στην Ήπειρο, Αλβανία και γειτονικούς χώρους. Μεγάλος αριθμός παραδειγμάτων ανιχνεύεται και στις εργασίες Αντ. Γαλερίδη κ.Α. (ό.π. σημ. 37) και Γ. Τσότσου (ό.π. σημ. 45).

100α. Φαίνεται ότι για τον λαό του ορεινού χώρου στην εικόνα μιας γέφυρας εκτός από την καμάρα της, τον κύριο θόλο, συνανήκουν και τα μικρά ανακουφιστικά τόξα, τα «παραθόλια», αν σωστά ερμηνεύεται το αίνιγμα που σημαίνει γεφύρι:

Δαχτυλίδι πετρωτό, /
 πετρωτό καμαρωτό, /
 ἔχ' ἰρχούς και τριχούς, /
 ἔχ' κι ἡ πέρδικα φωλιά.

Δημ. Λουκόπουλος, «Αίνιγματα ἀπὸ τὴν Ἀργιθέα»: *Θεσσαλικά Χρονικά*, 3 (1932), σ. 135, όπου το «ἰρχούς και τριχούς» υποθέτει ότι εννοεί «θόλους και παραθόλια». Παραπέμποντας στον ἴδιον η Χρυσούλα Χατζητάκη - Κασωμένου, *Θησαυρός Νεοελληνικῶν Αἰνιγμάτων*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000, σ. 229 αριθ. 142 επιλέγει ως ερμηνεία του αίνιγματος, την εκκλησία. Την συγγένεια ἐκπαλαι δομική - μορφολογική (και κοινωνικά εκλεκτικιστική ως ἔργων απαραίτητων στην παραδοσιακή κοινότητα, βλ. τέλος §108) των δύο αὐτῶν θολωτῶν ἔργων (γέφυρας και εκκλησίας) στο πνεῦμα του φιλοοικοδόμου ἑλληνικοῦ λαοῦ ἔρχεται να δείξει φραστικά παρόμοιο αίνιγμα (που πραγματικά ταιριάζει περισσότερο σε γέφυρα) ἀπὸ το μαστοροχώρι Σάντα του μακρινοῦ Πόντου: *Δαχτυλίδι μ' πυργωτόν, / πυργωτόν, καμαρωτόν, / βρέχεται, 'κί βρέχεται, / καμίαν 'κί στεγνούνται*. (Σημ. 'κί < οὐχί = δεν, καμίαν = ποτέ): *Κασωμένου*, ό.π. σ. 195 αριθ. 93.

101. Ιωάννης Λαμπρίδης, *Περὶ τῶν ἐν Ἠπείρῳ Ἀγαθοεργημάτων*. Μέρος δεύτερον. Ἐν Ἀθήναις: ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ν. Ρουσοπούλου, 1880 (Επανέκδοση Εταιρείας Ηπειρωτικῶν Μελετῶν, Ιωάννινα, 1971), σ. 152 (και σ. 151 §3).

— «*Το γκιουφύρι του Πασιά*», βλ. Δημ. Λουκόπουλος, «Σύμμεικτα λαογραφικά Μακεδονίας»: «*Λαογραφία*» τόμ. 5' (1917), σσ. 114-115.

— Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), σσ. 58-62, εικ. 27-30, με αναφορά στους Ληκ. Πουκεβίλ, Σχοινά, Μπαδέμα, ἀπὸ όπου κι εμεῖς ἐδῶ ἀντλούμε.

102. Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), σ. 60.

103. W. Loring, «Some Ancient Routes in the Peloponnese»: *Journal of Hellenic Studies*, 15 (1895), 25-89 ιδίως 42.

104. William Mure, *Journal of a Tour in Greece and the Ionian Islands...* Vol. I, Vol. II. Edinburgh / London. M.DCCC.XLII (= 1842), τόμος ΙΙ, σελ. 230. Ταξείδι Φεβρ.-Απριλ. 1838.

105. Ιωάννης Οικονόμου - Λαρισσαίος - Λογιωτάτου, ... ΙΙ. Ιστορική Το-

πογραφία ενός μέρους της Θεσσαλίας - 1817. Εισαγωγή - Φροντίδα Μ. Μ. Παπαϊωάννου. Αθηνά: έκδοση Δήμου Λάρισας, 1989, σελ. 150 §20, αριθ. ζ'.

Σημ. πρέπει να σημειωθεί ότι το παραπάνω σχετικό χωρίο αποδίδεται λανθασμένα από τον Αντ. Γαλερίδη, κ.Α. σ. 100 στον Ληκ [1777-1860], αλλά κι αυτόν παραχρονολογούν στα 1905, αν δεν πρόκειται για τυπογραφικό λάθος.

106. Edward D o d w e l l, A Classical and Topographical Tour through Greece during the Years 1801, 1805 and 1806. I-II Vol. London, 1819, σ. 114 «A bridge of nine arches, under which the Peneios flows...».

106α. Edward Daniel C l a r k e, Travels in various Countries of Europe... (Part the Second. Greece, Egypt and the Holy Land; Section iii) London, MDCCCXVI (=1813), 273ff ιδίως 301 και σημείωση.

107. Αντ. Γαλερίδης, κ.Α. (ό.π. σημ. 37), σ. 202, βλ. εικ. 159-161, 163 και σχέδια σ. 204.

108. Ο Ιω. Οικονόμου - Λαρισσαίος - Λογιωτάτου (ό.π. σημ. 105), ενώ στη σ. 150 χρονολογεί το γεφύρι Ομολιού Τεμπών και καταγράφει τον χορηγό του, δεν κάνει το ίδιο και για το γεφύρι που μελετάμε γράφοντας γενικά στη σ. 150: «Η Σαλαμβρία [ο Πηνειός]... έχει επτά (μεγάλα) πέτρινα γεφύρια: α.- Σιμά εις χωρίον Σαρακήναν..., το μισόν απ' αυτό είναι ολίγα χρόνια, όπου εκρημνίσθηκεν από μίαν κατεβασιάν του ποταμού».

109. Nadež da K a t a n i ć / Milan G o j k o v i ć, Matériaux servant a l'étude des vieux ponts de pierre et aqueducs en Serbie, Macédoine et Montenegro. Beograd: Institut Federal pour la protection des Monuments Historiques. 1961 (Σερβικά με γαλλικές περιλήψεις).

110. Ο ί δ ι ο ι, Matériaux pour l'étude des vieux ponts de pierre et des aqueducs en Croatie. Beograd / Zagreb: Jugoslovenski Institut za Zaštitu Spomenika Kulture. 1972. (Σερβικά με γαλλικές περιλήψεις).

110α. Σπύρος Ιω. Μαντάς / Θοδωρής Ν. Χαμάκος, «Στις εσχατιές της Ηπείρου... Τα πέτρινα γεφύρια του Σκούμπη» στην εφημ. «Πανεπειρωτική», χρ. 22, φ. 202 (Μαρτ. 2000), σελ. 12 (στ. ε') - 13 (στ. α') και η φωτογραφία σελ. 12 (στ. α' - β'), που δημοσιεύεται εδώ ως εικ. 56Α.

111. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46), σ. 44.

Προβλ. Ιω. Λαμπρίδης, (ό.π. σημ. 84) σ. 227, σημ. 1.

112. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46), σσ. 124-125 εικ. 82. Ο ί δ ι ο ς, (ό.π. σημ. 68) εικ. 53 της σ. 118.

112α. Αντ. Γαλερίδης κ.Α. (ό.π. σημ. 37) σελ. 109 & 107, όπου οι πρωτότυπες των εδώ εικ. 56Γ & Δ. Προβλ. και σελ. 109 (τα περί «ημιανοίγματος»).

113. Βασ. Παπαγεωργίου / Αργ. Πετρονώτης, (ό.π. σημ. 62), σ. 249 §46 με παραπομπή στον Ι. Λαμπρίδη. Ο ί δ ι ο ι εκεί (σ. 247 §42α, εικ. 19) αναφέρονται στο παραπλανητικό παράδειγμα «γεφύρι της Μαυρομπέτρας» του χωριού Πουρνιά, πριν Σταρίτσανη Κόνιτσας.

114. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46) σ. 136, εικ. 90.

— Αντ. Γαλερίδης κ.Α. (ό.π. σημ. 37) σ. 65 εικ. 42.

115. W. M. L e a k e, (ό.π. σημ. 20α), τόμος Ι, σ. 30 (και 57) «*bridge of the Subáshi*»: Αναφέρεται ότι η μεσαία του καμάρα ήταν οξυκόρυφη, κάτι που δεν εμφανίζεται σε απεικόνιση της ως γεφύρας Σούμπαση αναγραφόμενης στο Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46) σ. 121 εικ. 79, φωτογραφία που δείχνει γέφυρα ως αυτή του Βεζύρη, τραβηγμένη όμως από την άλλη όχθη.

116. Αντ. Γαλερίδης κ.Α. (ό.π.) σ. 66 εικ. 43: έργο Αλή Πασά.

117. Ο ίδιος, ό.π., βλ. εικ. 43 αριστερή άκρη.

118. Βλέπε απεικόνισή του: Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46), σ. 123 εικ. 81 «σύμφωνα με γκραβούρα του 1820».

119. Βασ. Παπαγεωργίου / Αρχ. Πετρονώτης (ό.π. σημ. 62) σ. 261 §61: με επικεφαλής περίπου 10 πρωτομαστόρους «μπουλουκτσήδες».

120. Αντ. Γαλερίδης κ.Α. (ό.π. σημ. 37), σ. 37 [§7].

121. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 68), σ. 84: Για «το γιοφύρι της Γκρίκας» στον ποταμό Παύλα στα μέρη της Μουργκάνας στην Ήπειρο, έργο 1798, λένε ότι εχρησιμοποιήθηκαν 1000 αυγών ασπράδι – πρβλ. Νίκος Χαράτσης, Πέτρινα τοξωτά γεφύρια στο Πήλιο, Βόλος: έκδ. Γ. Ξουράφα, 1996, σ. 19: πληροφορητής του ο Πυρσογιαννίτης μάστορας Γιάννης Περώνης.

122. Νικ. Χαράτσης, (ό.π. σημ. 121), σ. 18 όπως το έλεγαν οι μαστόροι.

123. Πολύτιμο θησαύρισμα είναι οι απεικονίσεις γεφυριών των μεγάλων περιοχών Ηπείρου, Θεσσαλίας και Μακεδονίας αντίστοιχα στις εργασίες Σπ. Ι. Μαντά, (ό.π. σημ. 46 και σημ. 68), Αντ. Γαλερίδης κ.Α. (ό.π. σημ. 37) και Γ. Τσότσου, (ό.π. σημ. 45). Με βάση αυτές κυρίως εργάστηκα. Με πρώτη ευκαιρία πρέπει να μελετηθούν και άλλες όμορες χώρες με κοινή παράδοση, ιδίως οι περιοχές Αλβανίας και τέως Νοτιοσλαβίας, όπου έχει γίνει συστηματική προεργασία. – Σημ. Βλ. συγκεντρωτικό χρονολογικό κατάλογο γεφυριών με «άρπεζες» μετά τις σημειώσεις, στη σελ. 300.

124. Πρόχειρα βιογραφικά: Σπ. Π. Αραβαντινός, Ίστορία του Άλη Πασά του Τεπελενλή... Έν Άθήναις 1895 Φωτοτυπική ανατύπωση εκδ. «Πύρρος», Αθήνα 1979, Δύο τόμοι. Σύντομη ανάλυση δημοσιευμάτων περί Άλη: Διονύσιος Ν. Σκιώτης, «Άπό ληστής πασάς: -πρώτα βήματα στην άνοδο του Άλη πασά των Γιαννίνων (1750-1784)» στα «Θησαυρίσματα» 6(1969) 257-290.

125. Σπ. Π. Αραβαντινός, (ό.π. σημ. 124), βλ. αντίστοιχα γι' αυτές τις 3 χρονολογίες, σσ. 197 (κατάληψη), σ. 176 (κατοχή διά του γιού του Μουχτάρ), σ. 277 (γεγονότα 1820).

126. Όπως φαίνεται στην εικόνα του δημοσιεύματος Αντ. Γαλερίδης κ.Α. (ό.π. σημ. 37), σ. 66, εικ. 43 απόσπασμα της οποίας είναι η δική μας εικ. 60.

126α. Πληροφορίες Βασ. Παπαγεωργίου σε επιστολή του της 26 Φεβρ. 2000 και συμπληρωματικό τηλεομοιότυπο της 19 Νοεμβρ. 2000 από Πυρσόγιαννη. Εκεί στο Αρχείο Μουσείου Μαστόρων Πέτρας φυλάσσεται αντίγραφο του χιονιαδίτικου χειρογράφου. Ο ίδιος φρόντισε και το Σάββατο 11 Νοεμβρίου 2000 για την εξακρίβωση των παρατιθέμενων διαστάσεων της γέφυρας (εικ. 61).

126β. Η επανάσταση κηρύχτηκε αυτή τη μέρα στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων στην Καλαμάτα. Η «25η Μαρτίου» μπορεί πλέον να έχει συμβολικό νόημα, αλλά είναι μύθος ότι τότε σηκώθηκε το επαναστατικό λάβαρο της Αγίας Λαύρας κοντά στα Καλάβρυτα από τον Γερμανό Παλαιών Πατρών (διαβάστε τα Απομνημονεύματά του!).

126γ. Αργύρης Πετρονώτης, Αρχιτέκτονες και Μηχανικοί στην υπηρεσία του Άλη Πασά: Ανάτυπο από τον Τιμητικό Τόμο «Φηγός» για τον Καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1994, σσ. 367-389, ιδίως σελ. 367 §1 και σελ. 388 §50.

126δ. Βρετανικό Μουσείο (Λονδίνο). Διαμέρισμα Ελληνικών και Ρωμαϊκών Αρχαιοτήτων. Βιβλιοθήκη. Φάκελλοι Gell.

126ε. W. M. L e a k e, Travels in the Morea, II, London 1830, σ. 269.

126ς. «Γεφύρι του Κόκκορη»: Αργύρης Πετρονώτης, Άρκαδία, Έλληνική παραδοσιακή Άρχιτεκτονική, Άθήνα: «Μέλισσα», 1986 σ. 67 εικ. 131 = Πελοπόννησος Α΄, τέταρτος τόμος της σειράς Έλληνική Παραδοσιακή Άρχιτεκτονική, σελ. 239.

Το δεύτερο γεφύρι χαμηλότερα: Γιώργος Δεπόλλας, Επιστροφή στην Αρκαδία. Κείμενα Αργύρης Π. Π. Πετρονώτης. (Αθήνα: Fotorama, 2000), σελ. 36.

126ζ. Alfred Philipson, Der Peloponnes... Berlin, 1892, σελ. 87.

126η. Σ.Ι. Μαντάς / Θ.Ν. Χαμάκος, «Καταγράφοντας τα γεφύρια της Δρόπολης: πρώτη αποστολή στην Αλβανία» στην εφημ. «Πανηπειρωτική» χρ. 22, φ. 201 (Φεβρ. 2000), σελ. 11 στ. α', η δε εκεί φωτογραφία εδώ ως εικ. 62Γ.

127. Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), σσ. 33-35, εικ. 3-5 (Η χρονολόγηση σ. 35 β', παραπομπές στο Ληκ. Πουκεβίλ, Λαμπρίδη). Η εικ. 4 = ημέτερη εικ. 63B.

128. Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), σ. 56 εικ. 25 (= δική μου εικ. 64).

128α. Η γέφυρα βρίσκεται στην είσοδο της Δημητσάνας ερχόμενοι από την Βυτίνα, ανάμεσα στο γκρεμισμένο Χάνι Πάπαρη και στη Βρύση του Κουρή (1871), (εικ. 64A): είναι η γέφυρα και ο περιβάλλον χώρος που τράβηξε το ενδιαφέρον του Φ. Κόντογλου (βλ. εικ. 91). Η τρίτοξη γέφυρα έχει συνολικό μήκος περ. 27,30 μ., μετρημένο στο κατάστρωμά της, (- πλάτους 4,05 μ.). Οι δύο πλευρικές καμάρες ανοίγματος 2,50 & 2,60 μ. καλύπτονται με απλό ημικυκλικό τόξο. Η μεσιανή έχει ύψος από την κοίτη περ. 5,50 μ., διάσταση ανοίγματος περ. 6,70 μ. και αποτελείται από δύο επάλληλα τόξα («στεφάνια»). Αυτά έχουν συνολικό πλάτος 0,65 μ. και διαχωρίζονται από στενή (0,07 μ.) προέχουσα ταινία. Σ' αυτήν εκεί έχουν τοποθετηθεί (εκατέρωθεν του ανεξόπλιστου «κλειδιού») δύο ζεύγη «άρπεζες», μήκους η κάθε μία περίπου 0,50 μ. Στην κατάντη όψη (αριστερά όπως βλέπουμε) υπάρχει στον τοίχο εντειχισμένη εντός τετράλιθου πλαισίου μαρμάρινη πλάκα διαστάσεων περ. 0,25 x 0,30 μ. με την αφιερωματική επιγραφή «ΤΩ Χ. ΑΘ. ΜΑΚΡΗ | Η ΠΑΤΡΙΣ | ΕΥΓΝΩΜΟΝΟΥΣΑ | 1851».

Εικ. 64A. Δημητσάνα. Τρίτοξη γέφυρα στα ανάντη κοιμητηρίου, κάτω από την χρησιμοποιούμενη σήμερα οδογέφυρα, κοντά στη Βρύση του Κουρή, 1851. (Φωτογραφία Γ. Ζαχαρόπουλου, Μεγάλη Δευτέρα, 09.04.2001).

129. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46), σσ. 108-109, εικ. 63-65.

130. Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), σ. 104 εικ. 64 [όπου διακρίνονται οι 4 άρπιζες].

131. Γ. Τσότσος, (ό.π.), σσ. 52-53, εικ. 22 (όπου και η λιθανάγλυφη κεφαλή του κλειδιού), εικ. 23 (η οποία επαναλαμβάνεται εδώ ως εικ. 65).

132. Γ. Τσότσος, (ό.π.), σ. 106-107, σημ. 63 εικ. 66 = νότια όψη, σελ. 218 σημ. 64: Η πλάκα χρονολόγησης ανιχνεύτηκε και φωτογραφήθηκε από τον Σπ. Ι. Μαντά. «Το γεφύρι του Μπέρικ» στο περιοδ. *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 299 (Απρίλ. 1991) με φωτογραφία της πλάκας.

133. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46), σσ. 28-29, εικ. 33-34.

Ο ίδιος (ό.π. σημ. 68) σ. 68 εικ. 29 επαναλαμβάνει σχέδιο Νικ. Κ. Μουτσόπουλου, βλ. εδώ εικ. 66.

Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, (ό.π. σημ. 62) σσ. 230 κπ., ιδίως σ. 232 §20.

133α. Βασίλης Νιτσιάκος / Μιχάλης Αράπογλου, «Οδοιπορικό στην Ήπειρο» στο ένθετο «*Επτά Ημέρες*» (αφιέρωμα στην Ήπειρο, σελ. 26 στ. α') της εφημ. «*Καθημερινή*» Κυριακής 9 Ιουλίου 2000.

— Επίσης προηγουμένως: — Βασίλης Νιτσιάκος / Μιχάλης Αράπογλου / Κώστας Καρανάτσης, Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία. Γιάννινα: (έκδ.) Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων. 1998, σσ. 398-399.

134. Το άνοιγμα του τόξου υπολόγισα κατά προσέγγιση βάσει της κλίμακας δημοσιευμένου σχεδίου της γέφυρας του Ν. Κ. Μουτσόπουλου, βλ. υπότιτλο ημέτερης εικ. 66. Το ύψος των 20 μ. παρέχει ο Γ. Τσότσος (ό.π. σημ. 45) σε υπότιτλο εικ. 167 γέφυρας, σελ. 207. Προηγουμένως δε ο Αντ. Γαλερίδης κ.Α. (ό.π. σημ. 37) σ. 50 σε υπότιτλο εικ. 19 είχε σημειώσει ήδη, άνοιγμα = 40 μ., ύψος = 20 μ.

135. Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, (ό.π. σημ. 62) σσ. 258 κπ. §§56 κπ., σσ. 266-267 §71 για άρπεζες, σ. 266 §70 για άνοιγμα τόξου.

136. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46), σ. 36, εικ. 58 (= η εδώ εικ. 68Α), εικ. 59 (= η εδώ εικ. 68Β), εικ. 60).

137. Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45) σσ. 72-75, εικ. 36-39.

138. Ο ίδιος, (ό.π.), σσ. 49-51, εικ. 2, 19-21.

139. Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), σ. 92 εικ. 56 (του 1990). Για τους «ενενηντάχρονους» πρβλ. σ. 95 πάνω, στ. α'.

139α. Ο ίδιος, σσ. 149-151, εικ. 115 & 116 (= η εδώ εικ. 71).

140. Σ.Ι. Μαντάς / Θ.Ν. Χαμάκος, (ό.π. σημ. 110α), σελ. 13, η εκεί φωτογραφία παρουσιάζεται εδώ ως εικ. 71Α.

140α. Βασίλης Παπαγεωργίου, αντλώντας από το Αρχείο Μουσείου Μαστόρων Πέτρας στην Πυρσόγιαννη σε επιστολή του από εκεί της 17 Οκτ. 1998 στο Νίκο, γιό πρωτομάστορα Γιάννη Τσίπα, που δημοσίευσε πρόσφατα:

— Νικόλαος Ι.[ωάννη] Τσίπας, Αναβάπτισμα στην προγονική κολυμβήθρα, στα βιώματα, την ιστορία και παράδοση της Πυρσόγιαννης. Βιβλίο Πέμπτο. Μαρούσι: χωρίς εκδότη [αυτοέκδοση], 2000, σσ. 113-116.

— Παλαιότερο σχετικό δημοσίευμα: *Προκόπ. Πρόκου [= Πέτρου Φρόντζου], «Μια αληθινή ιστορία...» περιοδ. «*Κόνιτσα*», τχ. 51, σσ. 30-34.

140β. Για τον χορηγό Γ. Δ. Καραγιάννη: *Ηλίας Δήμου (από Πηγή/Πεκλάρι) στο περιοδικό «*Κόνιτσα*», τχ. 18-19 (1981) άρθρο «Ευεργέτες του χωριού μας».

140γ. Βασ. Παπαγεωργίου, όπως στη σημ. 140α, και Ηλ. Δήμου, όπως στη σημ.

140β. - Ο Ηλ. Δήμου απόψε. παραμονή των Φώτων, 05 Ιαν. 2001, με βεβαίωσε (τηλεφωνικά, 0655-22948) ότι το γεφύρι τ' Αϊ-Νικόλα πρωτομαστόρεψε ο Μ. Γκόρτσος, και όχι ο Φώτης Λωλός, όπως νομίζει ο Σπ. Μαντάς, «Βίος και πολιτεία μαστόρων κουδαραίων. Η περίπτωση των Κιοπρουλήδων. [Άρθρο] 18ο: Ψάχνοντας το Φώτη... Βράνιστα» στα «*Ηπειρωτικά Νέα*» χ. 27, φ. 117 (Νοέμβρ. - Δεκέμβρ. 2000), σ. 5 όπου η ιχνηλάτιση του Φώτη Λωλού, οι διαστάσεις του γεφυριού, και από όπου η εδώ εικ. 73Γ. - Η παρερμηνεία Σπ. Μαντά ήταν μοιραία, και είναι διδακτική για τους ερευνητές.

140δ. Βασίλης Παπαγεωργίου / Αργύρης Πετρονώτης, Ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος και τα έργα του. (Μαστόροι και Γεφύρια): Ανάτυπο από τον Συλλογικό Τόμο «*Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*» (Εισηγήσεις στο Α' Επιστημονικό Συνέδριο [1995]). [Έκδοση:] Δήμος Κόνιτσας - Πνευματικό Κέντρο. Κόνιτσα, 1996, σελ. 240 §31.

— Σήμερα Τρίτη 14 Νοεμ. 2000 του Αγίου Φιλίππου με βεβαίωσε μέσω του τηλεφώνου του (0655-22948) από το χωριό του Πεκλάρι ο γέρο-μάστορας (και συγγραφέας, βλ. σημ. 140β) Ηλίας Δήμου (γενν. 1910) ότι ο ίδιος ο χορηγός Γ. Δ. Καραγιάννης του ανέφερε ότι είχε ξοδέψει για την επισκευή της γέφυρας Ζέρμας/Κάντσικου.

140ε. Βασ. Παπαγεωργίου, (όπως στη σημ. 140α). Ο ίδιος σχολιάζει την εργασία του *Δημήτρη Παπαγιαννόπουλου, «*Δίκορφο Ζαγορίου - Η Τσοντήλα των προγόνων μας*» (Αθήνα, 1994) «Ο συγγραφέας διαβάσει λανθασμένη την επιγραφή. Συγκεκριμένα του διαφεύγει η πρώτη λέξη ΑΥΤΗ... και αντί του σωστού επιθέτου των μαστόρων ΤΣΠΙΑ γράφει ΠΑΠΠΑ. Αδυνατεί να διαβάσει το γράμμα Π, αρχικό του πατρώνυμου Πέτρος των μαστόρων Ιωάννου και Αλεξίου. Είναι δικαιολογημένο το λάθος του, γιατί ακριβώς στη θέση του γράμματος Π, η μαρμάρινη πλάκα είναι σπασμένη και η ρωγμή μαυρισμένη από την πολυκαιρία».

140ς. Βασ. Παπαγεωργίου, ό.π. σημ. 140α.

140ζ. (Ταξίαρχος Κωνσταντίνος Ευαγγελίου / Ταξίαρχος Κωνσταντίνος Α. Αναγνωστόπουλος). *Ο Έλληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-1941. Η Ιταλική Εισβολή* (28 Οκτωβρίου μέχρι 13 Νοεμβρίου 1940). Αθήναι: Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού Γ.Ε.Σ. 1960, τα δύο αποσπάσματα αντίστοιχα στις σελίδες 120 και 123.

140η. Βασ. Παπαγεωργίου, όπως στη σημ. 140α.

140θ. Φωτογραφία Αρχείου Σπ.Ι. Μαντά και πληροφορίες της 05 Ιαν. 2001 του Νίκου Γιάννη Τσίπα (1910-), γιού του πρωτομάστορα - του οποίου ωστόσο αγνοούσε την οικοδομική δραστηριότητα έως πρόσφατα, όπως ο ίδιος μου ομολόγησε.

141. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 68) σσ. 148-152 φωτογραφία συμφωνητικού σελ. 149, του γεφυριού σελ. 151 όπου διακρίνονται καθαρά και οι 4 άρπεζες.

Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45) σσ. 88-91, εικ. 53-55 (η οποία παρουσιάζεται εδώ ως εικ. 75). Στη σελ. 91 αναδημοσιεύει το συμφωνητικό από το βιβλίο Αλέξανδρου Αδαμίδη, *Το Δασύλλιο νομού Γρεβενών*. Έκδοση Φιλοπροοδευτικής Ένωσης Δασυλλιωτών «η Αγία Παρασκευή» Θεσσαλονίκη 1989.

142. Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, (ό.π. σημ. 62) σ. 233 §21β, σ. 264 §67.

143. Σπ. Ι. Μαντάς, (σημ. 68) σ. 24 εικ. 10.

144. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., (ό.π. σημ. 37), σ. (57), εικ. 31 κάτω.

144α. Adolf Struck, *Makedonische Fahrten. II Die makedonischen Niederlande* (= Zur Kunde der Balkanhalbinsel. Reisen und Beobachtungen, herausgegeben von Dr. Carl Patsch.

Heft 7). Sarajevo, 1908, σελ. 49, όπου η μικρού μεγέθους φωτογραφία με τον υπότιτλο «Brücke über den Ana Dere bei Karaferia», ήτοι «Γέφυρα στον Ανά Ντερέ [= κεντρικό ποταμό] στην Καραφέρι(γι)α [τουρκιστί η Βέροια]». Σημειώνεται ότι ο ίδιος συγγραφέας Adolf Struck (ό.π.) σελ. 28 ονομάζει τους τρεις κλάδους του Τρι-πόταμου της Βέροιας: «Ιλιτζέ» (Ilidsché), «Ανά Ντερέ» (Anà Derè) και «Γιούφτικο» (Juftiko). - Για την χρονολόγηση της έρευνας του 1898-1902, βλ. εισαγωγή του.

144β. Γιάννης Ἀλεξιάδης. Βεροιώτικες Ἀράδες. (Ἱστορικά σημειώματα. Βέροια 1984 (στον εσώτιτλο: Θεσσαλονίκη 1983), χωρίς εκδότη, σσ. 12-14, ιδίως σ. 12.

144γ. Ο ίδιος, ό.π., σ. 13.

144δ. Ευγνώμων είμαι στον παμφίλτατο Τάσο Καραναστάση, όχι μόνο γιατί έθεσε στη διάθεσή μου την πολύτιμη σειρά εικόνων του από τη Βέροια (πρέπει να είναι από τις πληρέστερες), αλλά και για τα ερεθίσματα παραπέρα έρευνας, και για τις πληροφορίες και τις διασαφήσεις του.

144ε. Α. Struck, (ό.π. σημ. 144α), σ. 28, βλ. και σημ. 144α.

— Β. Δημητριάδης (βλ. σημ. 144η) σχόλιο σελ. 257 «Μαυρονέρι», και σημ. εκεί 4 (Καρπολόγος).

— Ο Γεώργιος Χ. Χιονίδης, Ἱστορία τῆς Βέροιας, τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς. Τόμος δεύτερος: Βυζαντινοὶ Χρόνοι. Θεσσαλονίκη: χ. εκδ., 1970, σελ. 138 σημειώνει διάφορες επί μέρους ονομασίες του Τριπόταμου, από τις οποίες αναφέρονται πέντε: «Λιανοβρόχι» [αρχικά «Λινοβρόχι»], «Μπαρμπούτα», «Καραχμέτ», «Γύφτικο», «Ιορδάνης», κ.ά.

Τον Γεώργ. Χ. Χιονίδη ευχαριστώ για γενικότερες πληροφορίες και συστάσεις σε Βεροιώτες που διευκόλυναν την έρευνά μου.

144ς. Γιάννης Ἀλεξιάδης, (βλ. σημ. 144β), σσ. 12-13.

144ζ. Α. Struck, (ό.π. σημ. 144α), φωτογραφία σελ. 29 με τίτλο «Am unteren Juftico in Karaferia». - Η ταύτιση οφείλεται στον Τάσο Καραναστάση.

144η. Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), βλ. φωτογραφίες σ. 118 / εικ. 76 και σ. 119 / εικ. 77, όπου η γέφυρα «Καραχμέτ(η)» φέρεται ως «γεφύρι Μπαρμπούτας».

144θ. Γιάννης Ἀλεξιάδης, (βλ. σημ. 144β), σ. 13.

144ι. Είναι συμπέρασμα του Τάσου Καραναστάση, καθώς γνωρίζει ότι ο Zerdji είχε παραδώσει έως τον Δεκέμβριο το λεύκωμα παρουσίασης του σιδηρόδρομου μέχρι της Σκύδρας.

144ια. Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), σελ. 124 εικ. 84, βλ. και σ. 125 εικ. 85 (κάτω).

144ιβ. Την πληροφορία χρωστώ στον τ. Γυμνασιάρχη Θωμά Γαβριηλίδη, Βέροια, 29.01.2001. Σύμφωνα μ' αυτήν είναι και ο Τάσος Καραναστάσης. Στον κατάλογο τζαμιών Βεροίας του Ayverdi (βλ. σημ. 144ιζ) δεν υπάρχει σχετικό τζαμί.

144ιγ. Πληροφορητές μου οι αναφερόμενοι και στη σημ. 144ιβ Θωμάς Γαβριηλίδης και Τάσος Καραναστάσης.

144ιδ. Γιάννης Ἀλεξιάδης, (ό.π. σημ. 144β), σ. 12.

144ιε. Ὑψος 10 μ. αναφέρει ο Γ. Τσότσος (ό.π. σημ. 45) σ. 118, ενώ η εφ. «Ἀστὴρ Βεροίας» (12 Δεκ. 1935) καταγράφει τα 15 έως 20 μ. ως ὕψος του ρεύματος. Μήπως υπερβάλλει, δεν γνωρίζω.

144ις. (Ανώνυμος), «Ἡ πλήξασα τὴν Βέροϊαν καὶ τὴν ἐπαρχίαν μας συμφορὰ»: εφ. «Ἀστὴρ Βεροίας», ἔτος ΙΒ', φ. 357/244, Πέμπτη 12 Δεκ. 1935, σ.σ. 1 & 4. - Στο δε φύλλο της ίδιας εφημερίδας 358/245 Τετάρτης 25 Δεκ. 1935, σ. 4 γίνεται αναφορά στους πλημμυροπαθείς.

Ευχαριστώ για την γενικότερη πληροφορία τον Θωμά Γαβριηλίδη (29.01.2001), και για την ακριβή παραπομπή και για τον υποδειγματικό τρόπο εξυπηρέτησης την ακούραστη Ασπασία Τασιοπούλου της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Βέροιας, που τιμάει τον εαυτό της και το ίδρυμα (30.01.2001).

144ιζ. Ekrem Hakki Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk. IV, Cild. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti. (1982), σελ. 235, αριθ. 1535.

144ιη. Βασίλης Δημητριάδης, *Ἡ Κεντρική καὶ Δυτική Μακεδονία κατὰ τὸν Ἑβλιγιά Τσελεμπή*. (Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια). (= Μακεδονική Βιβλιοθήκη. Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, αριθ. 39). Θεσσαλονίκη, 1973, σελ. 258, σημείωση: το έτος Εγείρας 994 αντιστοιχεί στο διάστημα 23 Δεκ. 1585 έως 11 Δεκ. 1586.

144ιθ. Ο ίδιος, σσ. 257-258. - Για τα έτη γέννησης και θανάτου του Εβλιγιά βλ. σσ. 1 και 7. Για το χρόνο επίσκεψης στη Βέροια, προβλ. σσ. 4-5, και σημ. σ. 263.

144κ. Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), σελ. 119.

144κα. Aptullah Kuran, *Sinan. The Grand Old Master of Ottoman Architecture*. Washington D.C.: Institute of Turkish Studies, Inc. & İstanbul: Ada Press Publishers. (1987). (ISBN 0-941469-00-X), σσ. 23-24, βλ. και σ. 35 σημ. 8 κ.π. ιδίως 15-17. από όπου προκύπτει κατά έμμεσο, πλην σαφή τρόπο η ελληνική καταγωγή του Sinan.

144κβ. Β. Δημητριάδης (ό.π. σημ. 144ιη), σημ. στη σελ. 258.

144κγ. (Filiz (Çalışlar) Yenişehirlioğlu, ed.), *Türkiye Dışındaki Osmanlı Mimari Yapıtları / Ottoman Architectural Works outside Turkey*. (Ankara: Thrkish Ministry of Foreign Affairs. 1989), σελ. 198 εικ. 275, (η οποία επαναλαμβάνεται εδώ ως εικ. 75 IB). - Βλ. και σημ. 144κδ.

144κδ. (Nebojša Tomasević, ed). *Blago na putevima Jugoslaviye*. Beograd: publ. Jugoslavia publik. 1983, σελ. 301: Αναφέρεται ότι το γεφύρι κτίστηκε στα 1566 από τον περίφημο αρχιτέκτονα Χαΐρεντιν τον Νεώτερο (σερβικά: Mimar Hayredin Mladji) προς τιμήν Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς [1520-1566, του οποίου αυτοκρατορικός αρχιτεκτων ακριβώς ήταν ο Σινάν: βλ. πριν Kuran (σημ. 144κα) σ. 23]. Για την παραπομπή στο σερβικό δημοσίευμα ευχαριστώ την Δρ. αρχιτέκτονα Ευαγγελία Χατζητρούφωνος, Θεσσαλονίκη, 27 Ιαν. 2001.

— Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46), 136: ο μαθητής του Σινάν, ο Χαΐρουντίν, χρόνους 9 τόχτιζε έως το 1566. Από την αγωνία του όταν κατέβαζαν την σκαλωσιά δεν παραβρέθηκε...

144κε. A. Kuran, (ό.π. σημ. 144κα) σσ. 268-286 κατάλογος έργων Sinan· σελ. 286 αριθμοί 469 & 470 αντίστοιχη αναφορά στα τζαμιά Mehmed Bey & Osman Şah. - Για τα 12 γεφύρια του Sinan βλ. το δημοσίευμα Kâzım Çeçen, «Sinan'ın Köprü ve Su Kemerleri» στον τόμο (Zeki Sönmez, ed.) *Mimar Sinan Dömemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası / Kültür Yayınları. 1988, σσ. 79-101.

144κς. Β. Δημητριάδης, (ό.π. σημ. 144ιη), σ. 255, και E.H. Ayverdi, (ό.π. σημ. 144ιζ), σ. 233 αριθ. 1464.

144κζ. William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*. Vol. III. London 1835. (Ξανατύπωμα φωτογραφικό: Amsterdam: Adolf M. Hakkert - Publisher, 1967), σελ. 290.

144κη. Ερμηνεία Θωμά Γαβριηλίδη, Βέροια, 29.01.2001.

144κθ. W. M. Leake, (ό.π. σημ. 144κζ'), σελ. 291.

145. Αντ. Γαλερίδης, κ.Α., (ό.π. σημ. 37), σσ. 218-219, εικ. 173.

146. Οι ίδιοι, σσ. 231 κ.π., εικ. 183-185.

147. Οιδίους, σσ. 167-173, εικ. 133-139 και σχηματική όψη με διαστάσεις στη σελ. 173.

148. Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), σσ. 181-182, εικ. 142-143 (= εδώ αντίστοιχα εικ. 77 και 76).

149. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., (ό.π. σημ. 37) σσ. 39-41.

149α. Βλ. Κατάλογο Γεφυριών με «άρπεζες».

149β. Stefan Sinos, βλ. δημοσίευσμά του σημ. 191α.

149γ. Οιδίους, σσ. 46-48, εικ. 7-9, η τελευταία εδώ ως εικ. 77Α.

149δ. Οιδίους, σ. 46, εικ. 2-6 (η επιγραφή στην εικ. 6).

150. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., σ. 173.

151. Οιδίους, σ. 219.

152. Οιδίους, σ. 173.

152α. Οιδίους, υπότιτλος εικ. 134 (σ. 168).

153. Οιδίους, σ. 235.

153α. Οιδίους, σσ. 158-161, εικ. 126-128.

154. Μανώλης Μ. Βουρνούς, «Της Κόρης το Γεφύρι. Χίος, Ελλάς» στο συλλογικό τόμο με επιμέλεια Slobodan Ćurčić / Ευαγγελία Χατζητρούφωνος, «Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500... Θεσσαλονίκη, εκδ. Υπουργείου Πολιτισμού κ.ά., 1997, σσ. 336-337, εικ. 3.

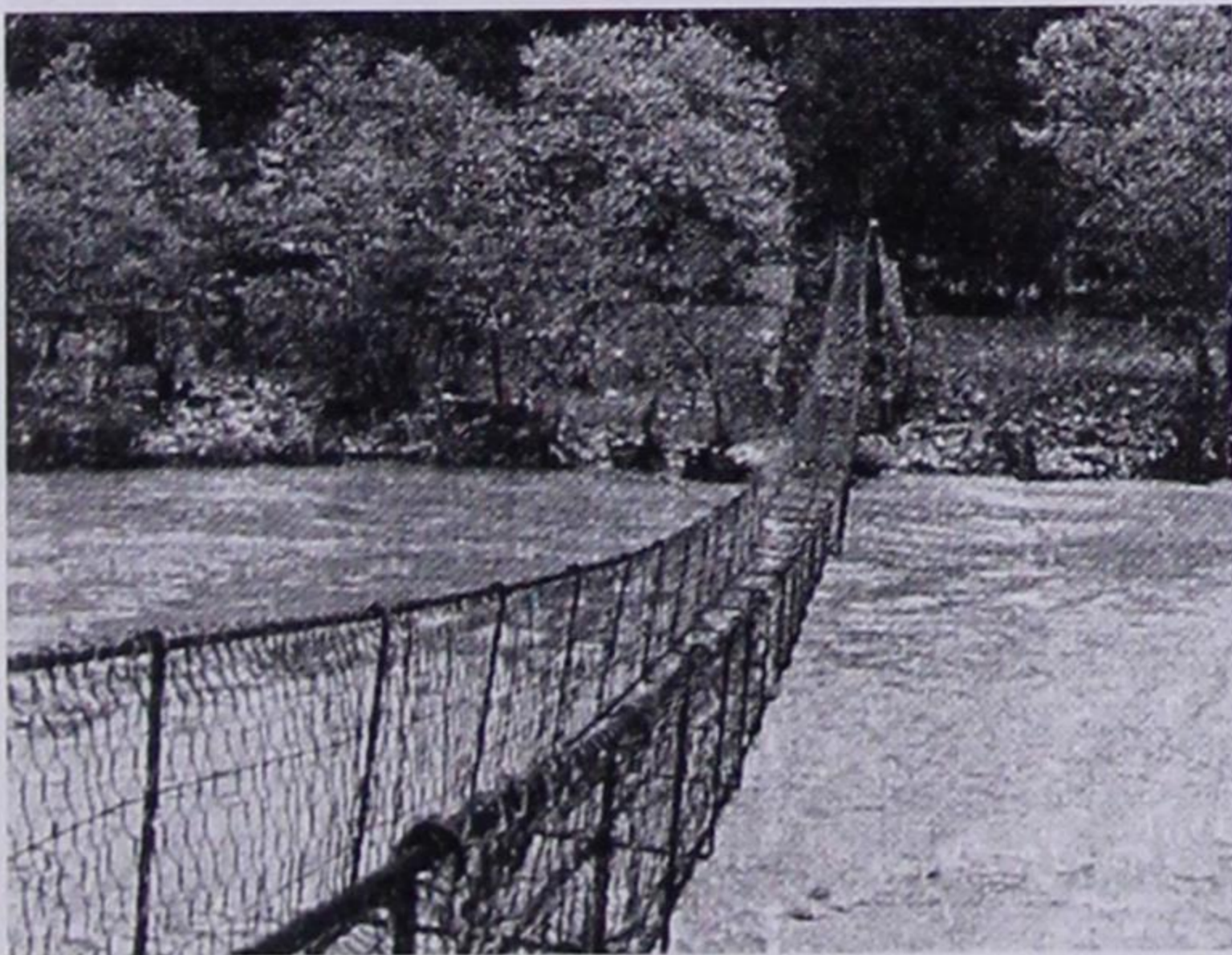
154α. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 48), σ. 33, εικ. 44, 45.

154β. Οιδίους, ό.π., σ. 36, εικ. 55, 56.

154γ. Οιδίους, ό.π., σ. 36, εικ. 54.

154δ. Οιδίους, ό.π., σ. 34, εικ. 46, 47.

154ε. Ακούστε και θαυμάστε, πώς φτιαχνόταν, ήταν και περνούσαν παλιά (οι γέροι λένε από τα 1700, αλλά γιατί όχι και παλιότερα) η λεσιά των Χουλιαράδων (πρβλ. εικ. 80Α) στα Τζουμέρκα προς τα Κατσανοχώρια –στη θέση «Κουροβέσιος» ή «Ντριάνιβα»– πάνω από τη στενή (ανάμεσα «Κουτλέϊκα» και Πλάκα) χαράδρα του Άραχθου ποταμού, σωστού τότε, ανίκητου εκεί δράκοντα με τα ορμητικά κι αφρισμένα νερά του να χτυπιούνται στα βράχια, να στριφογυρίζουν και να βουϊζουν, γλύφοντας με τους αφρούς τις πέτρες και τ' ακρινά πλατάνια, –καθώς μαρτυράει ο συν-άδελφος δάσκαλος Βαγγέλης Βλάχης Ντόκας. «Η λεσιά

Εικ. 80Α, Η σημερινή μεταλλική λεσιά Χουλιαράδων στη θέση μιας αρχέγονης από «σχοινιά» φτιαγμένα από άγρια αναρριχώμενα φυτά (Β.Β. Ντόκας, «Η Φωνή των Παλαιοχωριτών», χ. 21, τχ. 83 (Ιούλιος - Σεπ/βριος 2000), σελ. 8).

ήταν αρχικά κρεμαστή γέφυρα φτιαγμένη από κληματζίδες και γκούρμπενα. Αυτά είναι άγρια αναρριχώμενα φυτά και τα διάλεγαν οι Χουλιαρώτες, τα έπλεκαν και τα τέντωναν στο πιο στενό σημείο, αφού τα στέργωναν σε δύο πέτρινες κολώνες, στις όχθες του ποταμού. Τρία τέτοια «σχοινιά» τα έβαζαν παράλληλα και πάνω σ' αυτά, έβαζαν κοντά-κοντά γερά ξύλα, σ' όλο το μήκος και σχημάτιζαν έτσι ένα εναέριο πέρασμα, πλάτους ενός μέτρου περίπου. Το ύψος ήταν περίπου δεκαπέντε μέτρων από την επιφάνεια του νερού. «Επάνω σ' αυτή την κινούμενη ανεμόσκαλα, όπως γράφει το περιοδικό «Χουλιαράδες», περνούσαν οι φορτωμένες γυναίκες. Σωστοί

αίλουροι, σπάνιοι ακροβάτες, παίζοντας τη ζωή τους κορώνα-γράμματα, για λίγες οκάδες καλαμποκάλευρο, για λίγα καυσόξυλα και κλαρί που κουβάλαγαν απ' τα αντικρινά δάση». Εννοείται [αλλά γιατί να εννοείται, πώς είναι δυνατόν να το φανταστεί κανείς] ότι η λεισιά με άνοιγμα –«ούτε λίγο, ούτε πολύ»– γυρώ στα 40 μέτρα –άλλοι λένε 60 μέτρα– δεν είχε παραπετά / στηθαία, και ότι το πέρασμα γινόταν χωρίς να κρατιούνται όσες και όσοι διάβαιναν! Μόνο αργότερα, σε μια μορφή εξέλιξης, προστέθηκαν δυο από το ίδιο υλικό «σκοινιά» έως ότου ακολούθησαν ασφαλέστερες λύσεις: βλ. το άρθρο του «Η χαράδρα του Άραχθου και τα περάσματά της» στην εφημερίδα Ιωαννίνων *Ηπειρωτικός Αγών* Τρίτης 13 Μαρτίου 2001, σελ. 13· (η εκδότις του Λουκία Τζιάλα με υποχρέωσε διευκολύνοντας την έρευνά μου, ευχαριστώ δε και τον φίλο μου Βασίλη Παπαγεωργίου που μου έστειλε το φύλλο). Εάν είχα γνωρίσει το σπουδαίο αυτό άρθρο, «που μου άνοιξε τα μάτια», θα είχα προοιμιάσει την ανά χειράς εργασία με την πρωϊμότερη αυτή, την αναφερόμενη στο άρθρο αρχέγονη «τεχνολογία», προτάσσοντάς την αυτής των ξύλινων γεφυριών.

Και σε άλλες χώρες συναντάμε επικίνδυνες διαβάσεις ποταμών με κρεμαστές πρωτόγονες γέφυρες (Κίνα, Ιμαλαΐα) και πάνω σε ξύλινους κορμούς (Ινδοκούχ, Άλπεις, κ.α.) [πρβλ. ημέτερη «Τέμπλα» εδώ § 48ε]: Fritz Leonhardt, *Ponts: L'esthétique des Ponts / Puentes: Estética y Diseño*. Lausanne: Presses Polytechniques Romandes. 1986, σσ. 91-92, εικ. 8,1-8,8.

155. Ο ίδιος, ό.π., σ. 114 / εικ. 72: Γέφυρα Τατάρνας, σ. 82 / εικ. 34: γεφ. Πλάκας, σ. 86 / εικ. 40: γεφ. Παπαστάθη (συνδυασμός «αρχάδων» με «καπάκια»).

156. Ο ίδιος, (ό.π.), σ. 115 / εικ. 73: γεφ. Τριζώλου.

157. Ο ίδιος, (ό.π.), σ. 117 / εικ. 75.

158. Νομικός και πολιτικός από το Μοναστήρι της Μακεδονίας, καθηγητής πανεπιστημίου, πρόεδρος της Π.Ε.Ε.Α. (της Προσωρινής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης, ήτοι της «Κυβέρνησης του Βουνού» που θεσπίστηκε από το Ε.Α.Μ. / Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο).

159. W. M. Leake, (ό.π. σημ. 20α), τόμος I, σ. 30: «We cross the river [Dryno] by the bridge of the Subáshi... The roadway is so narrow and roughly paved, and the structure so high, that it is scarcely ever passed but on foot».

160. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 68) σ. 38 «Ένας κυρατζής θυμάται...»

— Νικόλαος Ι. Τσίπας, *Αρμαθεία αναμνήσεων από την Πυρσόγιαννη*. Μαρούσι: χ. εκδ. [αυτοέκδοση], 1983, σ. 146 = αναφορά σε ατύχημα 1927.

161. Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, (ό.π. σημ. 62) σ. 267, §72, σημ. 134, εικ. 29Δ (= φωτ. 1995). – Σύμφωνα με τον Βασίλη Παπαγεωργίου οι παλαιότεροι που αναφέρθηκαν σ' αυτό το καμπανάκι είναι ο Ευριπίδης Σούρλας και ο Ιωάννης Μαυρομάτης.

162. — Οί ίδιοι, (ό.π.), §72 σημ. 137.

— Δημ. Λουκόπουλος, «Σύμμεικτα Λαογραφικά Μακεδονίας»: περιοδ. «Λαογραφία», τόμ. ζ' (1917), σσ. 114-115.

— Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), σσ. 58-59.

— Σπ. Ι. Μαντάς, βλ. σημ. 160.

163. Ο ίδιος, βλ. σημ. 160.

164. Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, βλ. σημ. 161.

165. Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), σ. 56.

166. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., (ό.π. σημ. 38), σ. 35: «Τύμπανα ονομάζονται τα διαμήκη πέτρινα τοιχεία που εδράζονται στα άκρα του τόξου» [: ορθότερα «τοιχία»]. - Παλαιότεροι μη-

χανικοί χρησιμοποιούσαν τον όρο «πτερυγότοιχο».

166α. Φαίνεται καλλίτερα το συμπαγές κτίσιμο στο βιβλίο Γ. Τσότσου, (ό.π. σημ. 45) σ. 179 εικ. 140, η επάνω.

167. Γράφω «καλ(η)ντερύμι» γιατί η τουρκική λέξη kaldırım, από την οποία αμέσως προέρχεται, ετυμολογείται από το «καλή ρύμη» κατά τον Τούρκο καθηγητή της Αρχαιολογίας Ekrem Akurgal (αδημοσίευτη έρευνα). Επίσης ο Maurice Cerasi, (ό.π. σημ. 33α), σ. 202 γράφει: «*Kaldirim da kalos dromos in greco*».

168. Και ο όρος «ούγια» ή «ούβια» ετυμολογείται από τα ελληνικά: προέρχεται από τη μεσαιωνική οὔια, αυτή από τη μεταγενέστερη οὔα, και η τελευταία από την αρχαία ὄα [και ασυναίρετα ὠία = ...2η έννοια = παρυφή, κράσπεδον, «ούγια»]: Ν. Π. Ανδριώτης, 'Ετυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς. Τρίτη ἔκδοση. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν (Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), 1983, σ. 253, λ. «οὔγια».

169. Ιω. Λαμπρίδης, βλ. σημ. 84.

— Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 68), σσ. 14-20. Στη σ. 15 / εικ. 4: φωτογραφία του Ιω. Λαμπρίδη.

— Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, (ό.π. σημ. 62), σσ. 258-259, §56: χορηγοί για το γεφύρι Κόνιτσας

— προβλ. Δημήτριος Κωνσταντίος, «Χορηγία και τέχνη στην Ἠπειρο την περίοδο της ύστερης Τουρκοκρατίας»: *Δελτίον Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας*, περ. Δ' τομ. Κ' (1998), σσ. 409-415.

170. Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, ό.π., σσ. 248-249, §45, σημ. 86-88.

170α. Stefan Sinos, (βλ. σημ. 191α), σσ. 51-53, εικ. 14-16 ἐξ ὧν η εικ. 15 = δική μου εικ. 86Α.

171. Γεράσιμος Σμυρνάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος* (1903). Επανέκδοση: Εκδόσεις «Πανσέληνος» Καρυές Αγίου Όρους. 1988, σελ. 400.

171α. ([Α'] Βίος Αγίου Αθανασίου Αθωνίτη). Έκδοση Αγίας Πετρούπολεως υπό Η. Πομγιαλόβσκυ. (Το εξώφυλλο ρωσιστί) 1895, σ. 78 §180.

— Βλ. λιτότερη έκφραση στο Β' Βίο του Αγίου: *Vitae Duae Antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, editae a Jaques Noret, (= *Corpus Christianorum. Series Graeca. 9*). Leuven. Turnhout / Brepols, University Press. 1982, σ. 184 §49.

Σημ. Την προσοχή μου στη σχετική αναφορά της τοπωνυμίας στους Βίους του Αγίου επέσυρε ο πατήρ Νικόδημος Λαυρεώτης, την δε προσέγγιση στα δημοσιευμένα κείμενα διευκόλυνε ο ομότεχνος Πλούταρχος Θεοχαρίδης, Θεσσαλονίκη.

172. Πληροφορία Φιλ. Καρβέλα, Δημητσάνη.

Την ύπαρξη εκεί τον Αύγ. 1822 νεόκτιστης γέφυρας βεβαιώνει ο αυτόπτης Γάλλος Maxime Raybaud, **Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'Indépendance, accompagnés de plans topographiques*, 2 τόμοι. Paris, 1824. Βλ. τόμο Β' σελ. 405, σύμφωνα με τον Κυριάκο Σιμόπουλον, *Πῶς εἶδαν οἱ ξένοι τὴν Ἑλλάδα τοῦ '21...* Τόμος Α' 1821-1822, Ἀθήνα: χωρ. εκδ. [αυτοέκδοση]. 1979, σελ. 322 και σημ. 264.

173. Ιω. Πύρλας, εφημερίδα «*Βελτίωσις*» Τρίπολις. 24 Νοεμβρ. 1855.

173α. Ιωακείμ Αθ. Παπάγγελος, (ό.π. σημ. 94α), σ. 341 σημ. 44.

173β. Οίδιος, (ό.π. σημ. 94α), σ. 341 σημ. 46.

174. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46) σσ. 62-72 και ο Ίδιος (ό.π. σημ. 68), σσ. 208-209.

175. Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, (ό.π. σημ. 62), σημ. 36α της σελ. 231:

Έργο μέσων 16ου αιώνα, κατέρρευσε το 1860 = ήταν γεφύρι στο Λούρο. Αντλήσαμε από: Άλεξ. Χ. Μ α μ μ ό π ο υ λ ο ς, Λαϊκή Αρχιτεκτονική, Ήπειρώτες μαστόροι και γεφύρια (: Βιβλιοθήκη Ήπειρωτικής Έταιρείας Αθηνών, αρ. 40) Αθήναι, 1973, σελ. 28.

176. Νίκος Νικονάνος, «Έρευνες στην έπαρχία Άγιᾶς Λαρίσης» στο «*Αρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν*» Βόλου, τόμ. Β' (1973), σ. 48. Κτίστηκε πάνω σε παλαιότερη γέφυρα όπως συνηγορούν τα εκεί ευρεθέντα όστρακα, ρωμαϊκά, παλαιοχριστιανικά, βυζαντινά και μεταβυζαντινά.

177. Γεώργ. Μέγας, (ό.π. σημ. 42), σ. 91 και σημ. 1.

177α. Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), σσ. (92-) 95, σημ. 54, εικ. 57-58.

178. Αργ. Πετρονώτης, Αρχιτέκτονες και Μηχανικοί στην υπηρεσία του Αλή Πασά (: Ανάτυπο από τον τιμητικό τόμο «*Φηγός*» για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1994, σ. 367 σημ. 3 (Leake).

179. Ο ίδιος, ό.π. σ. 367, σημ. 5 (Leake).

180. Ο ίδιος, ό.π. σ. 368 §3 σημ. 7 (Rouqueville, επίσης ο Γάλλος συνταγματάρχης F.-G. de Vaudoncourt).

181. Ο ίδιος, ό.π. σ. 368 σημ. 6 (Leake).

182. Ο ίδιος, ό.π. σ. 379, §28, πρβλ. §29.

183. Βασίλης Παπαγεωργίου / Αργύρης Πετρονώτης, Ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος και τα έργα του (Μαστόροι και Γεφύρια: Ανάτυπο από τον συλλογικό τόμο «*Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*». (Εισηγήσεις στο Α' Επιστημονικό Συμπόσιο). Κόνιτσα: Δήμος Κόνιτσας - Πνευματικό Κέντρο. 1996, σσ. 219-327.

183α. Χρήστος Γ. Έξαρχος, Η Φούρκα της Ηπείρου (Ιστορία-Λαογραφία). Θεσσαλονίκη [: αυτοέκδοση]. 1987, σσ. 209-210.

184. Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, (ό.π. σημ. 183), σσ. 244-245, §35.

185. Οι ίδιοι, ό.π., (σ. 230 §18 σημ. 35), σ. 232 §20 σημ. 39: αντλώντας από Σπ. Ι. Μαντά (ό.π. σημ. 68) σσ. 76-78.

186. Οι ίδιοι, ό.π., σ. 230 §17 - σ. 231 §19.

186α. Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45), σελ. 95 κάτω, στ. β'.

186β. Διονύσιος Δ. ιερεύς Τάτσης, 'Η Ίερά Μονή Στομίου Κονίτσης: Το περιβολάκι της Παναγίας μας. Ιωάννινα: χ. εκδ. [αυτοέκδοση] 1980, σελ. 17. Η δε αναφορά για επιτρόπους από την Καστάνιανη στη σελ. 14.

— Όστε η δημοσιευμένη απόδοση της ίδιας επιγραφής: «Ίερά Μονή Στομίου Κονίτσης έκτισθη παρὰ Καστανιανιτών 1774 χωρίου Καστάνιανη» θέλει ανα-θεώρηση [όπως επανεξέταση και η επιγραφή]: βλ. Χρήστος Ν. Γκάσιος, 'Ιστορία τῆς Καστάνιανης-Κονίτσης. Ιωάννινα, 1971, σελίδα πρώτη Κεφαλαίου 8ου.

186γ. Χρήστος Ν. Γκάσιος, (ό.π. σημ. 186β') ίδια σελίδα.

186δ. Σπύρος Ι. Μαντάς, «Βίος και πολιτεία μαστόρων κουδαραιών. Η περίπτωση των Κιουπρουλήδων: [άρθρο] 3ο - Παθαίνανε..., μαθαίνανε» στην εφημ. «*Ήπειρωτικά Νέα*» (Μάης-Ιούνης 1998). - Τον πρωρομάστορα Γ. Κολοκύθα και ομώνυμο γεφύρι του πρωτοαναφέρει στα 1971 ο Χ. Ν. Γκάσιος (βλ. σημ. 186β) σελ. 151, χωρίς μνεία των μαστόρων παιδιών του και του έτους κατασκευής.

186ε. Βασ. Παπαγεωργίου, ό.π. σημ. 140α· βλ. και Ν. Ι. Τσίπας, στην ίδια σημείωση.

186ς. Σπύρος Ι. Μαντάς, «Βίος και Πολιτεία μαστόρων κουδαραιών - Η περίπτωση

των Κιουπρουλήδων, [άρθρο] 5ο. Το στοίχειωμα της πονηρίας» στα «*Ηπειρωτικά Νέα*» (Σεπτ. - Οκτωβρ. 1998) με φωτογραφία του το 1910 στο Σαν Λούις.

— Η γενική πληροφορία για τους συνεργάτες του πατριώτες και τεχνίτες από Κλεπίσι: Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 45) σ. 96. Του ίδιου όμως η πληροφορία (σ. 98), ότι το γεφύρι στο Τσαβαλέρ το έκτισε ο Ε. Τσιγαρίδας το 1910 δεν μπορεί να ευσταθεί, αφού τότε αυτός ήταν στην Αμερική.

186ζ. Σπύρος Ι. Μαντάς (ό.π. σημ. 186ς), [άρθρο] «6ο: Εν Μάερη... 1910» στα «*Ηπειρωτικά Νέα*» (Νοεμβ.-Δεκεμβ. 1998) με φωτογραφία του Νικόλα Μπάμπαλη και Παύλου Μούρτζιου.

186η. Βλ. σημ. 186ζ.

186θ. Βλ. σημ. 186ζ.

186ι. Ο κατάλογος απόκειται στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. (Το 1992, που τον χρησιμοποίησα, είχε αριθμό «Αποθήκη 351309»).

186ια. Σπύρος Ι. Μαντάς. «Βίος και πολιτεία μαστόρων Κουδαραίων. - Η περίπτωση των Κιοπρουλήδων [άρθρο] 7ο: ...Ο Κώστα Τζουμάκας, το κλείδωσε το γιοφύρι...» στα «*Ηπειρωτικά Νέα*» (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1999) με φωτογραφία οικογένειας Κ. Τζουμάκα. - Το γεφύρι Μαλνίτσας και η χρονολογία του 1934 πρωτοαναφέρεται από το δάσκαλο Χρήστο Ν. Γκάσιο (βλ. σημ. 186β), σελ. 87.

Ο τίτλος της γέφυρας «Μαλνίτσας» ως του «τελευταίου πετρογέφυρου» τίθεται σε σχετική διαμφισβήτηση από την σημερινή πληροφορία (14.11.2000) που μου έστειλε η Βρυσοχωρίτισσα υποψηφία Διδάκτωρ Μαρία Τσούπη-Ρέμμου από τα Γιάννενα, αντλώντας από τον θείο της Βρυσοχωρίτη γερο-δάσκαλο, Αλβανομάχο και συγγραφέα Γιώργη Στεργ. Οικονόμου (1913-) (βλ. και άρθρο του «Έργα υποδομής στη Λεσινίτσα» [=Βρυσοχώρι] στην εφ. «*Νέα του Βρυσοχωρίου*», Μάρτ. 1999, σελ. 2): Στα 1946 ανακατασκευάστηκε ολόλιθο εκ βάθρων[;] το «γεφύρι στου Γκαράνη» (εικ. 89Ε: ονομασία από το επώνυμο ιδιοκτήτη γειτονικού νερόμυλου) στο χωριό Βρυσοχώρι (πριν Λεσινίτσα) Ζαγορίου. Επαναχρησιμοποιήθηκε προφανώς το παλιό υλικό. Το έκτισε ο πρωτομάστορας Αχιλλέας Βαζούκης από το Πεκλάρι (σημ. Πηγή) και οι πατριώτες του Γιάννης Βουρδού-

Εικ. 89Ε. Βρυσοχώρι, «γεφύρι στου Γκαράνη», 1946. (Φωτ. Ν. Α. Τσιομίδης, 1996)

κας και Κώστας Χούψιας: οι τελευταίοι σύμφωνα με νέα επιστολή Γ.Σ. Οικονόμου, που έλαβα 19.12.2000. Αλλά ο γιος Απόστολ. Αχ. Βαζούκας (1928-) μου είπε (15.01.2001 μέσω τηλεφώνου 0655-22955) ότι εκεί δούλεψε ο ίδιος βοηθός και μόνο ο Πεκλαρίτης μάστορ. Λάμπρος (Χαραλ.) Τσιλίφης εργάστηκε μαζί τους στη μερικὴ ανακατασκευή (!) του γεφυριού. Οι πατριώτες τους Γιάν. Βουρδούκας, Κ. Χούψιας, Χρ. Γκούμας, Γιώργ. Πήχας, Δημ. Σπανός χτίζανε την άλλη [επόμενη] χρονιά στο Βρυσσοχώρι σπίτια. (Ο πατέρας του Αχιλλέας πέθανε πριν 25 έτη 80 χρονών). – Πρόσθετες πληροφορίες για τον Αχ. Βαζούκη μου έδωσε ο συγχωριανός του γερομάστορας Ηλίας Δήμου (1910-), που είχανε στα 1930 δουλέψει μαζί στη Ναύπακτο. Ο Αχ. Βαζούκης είχε δουλέψει γενικά στο Ζαγόρι, όπως και αλλού. Πέθανε –σύμφωνα τώρα μ' αυτόν– πριν από μια δεκαετία 78 ή 80 ετών.

186ιβ. Σπύρος Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 186ια) «[άρθρο] 8ο: Εγώ, στο γιοφύρι [της Μάλνιτσας], έφτιαξα τα καλούπια» στα «*Ηπειρωτικά Νέα*» (Μάρτιος-Απρίλιος 1999) με φωτογραφία Γ. Φακούρα.

186ιγ. Και όταν περίμενα ή διόρθωνα τα τυπογραφικά δοκίμια του ανά χείρας δημοσιεύματος, ερευνούσα και συμπλήρωνα με επιμονή, αν όχι με αγωνία. Ενδεικτικές είναι οι πολλές εμβόλιμες παράγραφοι, εικόνες και σημειώσεις με αριθμό και δείκτη. [Αυτό που δεν φαίνεται είναι ο κόπος των διορθωτών να αποκρυπτογραφούν τα χειρόγρατά μου. Τους ευχαριστώ].

187. Χατζηουσταλάρ / Hacıustalar: usta στην τουρκική λέγεται ο μάστορας και στον πληθυντικό ustalar. Το πρόθεμα «Χατζη(ς)-» σημαίνει προσκυνητής των Αγίων Τόπων. Πράγματι από τα τρία αδέρφια Μουράτ, Αντώνη και Παντελή, οι δύο πρώτοι ήταν «Χατζήδες».

188. Αργύρης Π. Π. Πετρονώτης, Χατζηουσταλάρ (Hacıustalar). Ο πρωτομάστορας Χατζή-Αντώνης και οι δυο μαστόροι αδελφοί του: Ανάτυπο από τα «*Μικρασιατικά Χρονικά*» - Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Λαογραφίας, Αθήναι, 1998, σσ. 197-260.

189. Γεωργ. Μέγας, (ό.π. σημ. 42), σ. 34 §3.

190. Όπως στη σημ. 189.

191. Όπως στη σημ. 189, σελ. 38.

191α. Stefan Sinos, «Alte Steinbrücken auf Zypern» στο περιοδ. «*Architectura*», XII (1982), 44: «Man hat stets das Gefühl, dass die Baumeister der damaligen Zeit nie allein technisch, sondern zugleich auch gestalterisch geplant haben».

192. Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, (ό.π. σημ. 62), σσ. 248-249, §45.

193. Βασίλης Κιτσάκης κ.Α., Το Κεράσοβο (Αγία Παρασκευή) Ιωαννίνων ... Αθήνα: Έκδ. της Αδελφότητας Αγίας Παρασκευής «Το Κεράσοβο», 1985, σ. 32.

193α. Χ. Ν. Γκάσιος, (ό.π. - σημ. 186β') σ. 238 στο τραγούδι «Σε Νεαρόν».

194. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 68), σ. 89, αρ. 21.

195. Ο ίδιος, ό.π., σ. 89 αρ. 12, πρβλ. σ. 90 αρ. 24.

196. Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, (ό.π. σημ. 62), σσ. 228-229 §15α.

197. Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 68), σ. 89 αρ. 13.

198. Ο Αναστάσιος Κ. Ορλάνδος (1887-1979) διεπίστωσε στα Άγραφα οικοδόμηση εκκλησιών και γεφυρών προς εξιλασμόν: βλ. *Άρχεϊον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος*, Ε' (1939-1940), σ. 194.

199. Η Ελλάδα του Μπαρκώφ / Barkoff in Greece. Κείμενα: Αντώνης Κωτίδης. Έρευνα και τεκμηρίωση: Θανάσης Γιαννούκος. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο [= Ε.Λ.Ι.Α.] 2000, σελ. 63, εικ. 58.

200. Ευχαριστώ τον Φώτη Βογιατζή, ο οποίος με τη γνώση του για τους ζωγράφους της

Θεσσαλίας, ανίχνευση (27 Ιουλ. 2000) τον δημιουργό του πίνακα Ευάγγελον Σπυρίδωνος (1900-1977).

200α. Κώστας Μπαλάφας, Το Αντάρτικο στην Ήπειρο· ασπρόμαυρες φωτογραφίες 1940-1944. Πρόλογος Σπύρου Μελετζή. Γιάννινα (: χ. εκδ.) 1991, σελ. 119. – Σημ. ο Κ. Μπαλάφας από τηλεφώνου 01-6815000, την 07.01.2001 είπε ότι το θυμάται το γεφύρι (και σώζεται) κοντά στην Μπαλντούμα πάνω στο Ζαγορίσιο ποτάμι σε δρόμο προς το Γρεβενήτι).

200β. Δημήτρης Χατζής, Θητεία. Αθήνα: έκδοση «Το Ροδακίό». 2000.

200γ. Κώστας Ν. Χατζηπατέρας / Μαρία Σ. Φαφαλιού, Μαρτυρίες 40-44. Πόλεμος - Κατοχή. (Αθήνα:) έκδ. Κέδρος (1988), σελ. 130.

200δ. Άγγελου Τερζάκη, Έλληνική Έποποιία, 1940-1941. (1964). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε. Δεύτερη Έκδοση: 21980, σσ. 171-186.

— (Περικλής Ελευθεριάδης),... Έλληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-1941. [Τόμος III]. Χειμερινά έπιχειρήσεις - Ιταλική επίθεση Μαρτίου (7 Ιανουαρίου - 26 Μαρτίου 1941). Αθήναι: Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού Γ.Ε.Σ., 1966, σσ. 110 (ιδίως από σ. 114) - 138 και σσ. 140-141: «Νέα επίθεση κατά του ύψωματος 731 (19 Μαρτίου)» = συνολικά 18 επιθέσεις εναντίον του.

200ε. Γιάννη Μπεράτη, Το πλατύ ποτάμι, δεύτερη έκδοση, ανατύπωση 1975. (Αθήνα) Έρμη, σελ. 170.

201. Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, (ό.π. σημ. 62), σσ. 237-238, §26.

202. Πληροφορίες και φωτογραφία Περικλή Φύκα, Λαμία / Λειονοκλάδι, στα 1999 και 2000: χαρακτηρισμένο ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την απόφαση Υπουργείου Πολιτισμού /ΔΙΛΑΠ/Γ/710/39677/8.8.2000 - ΦΕΚ 1039/Β/23.8.2000.

203. (Ι.[φικράτης] Κοκίδης), Οδοιπορικά Ήπειρου και Θεσσαλίας υπό του παρὰ τῶ Ὑπουργείῳ τῶν Στρατιωτικῶν Ἐπιτελικῶν Γραφείων. Ἐν Ἀθήναις: Ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου 1880, σελ. 56: ἀναφέρεται τότε σὲ δύο γεφύρια πού ὀνομάζει «(τα) Μεσογέφυρα». Ποιά ἦταν ἡ δεύτερη γέφυρα:

— Σπ. Ι. Μαντάς, (ό.π. σημ. 46), σσ. 38-39 με πλούσιες πληροφορίες εικ. 66: σκαριφήματα οικοδομικῶν φάσεων.

204. Ο καθηγητής αρχαιολόγος Φώτης Πέτσας διηγείται ότι όταν ήταν φοιτητής προπολεμικά στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ταξίδευε εκεί από τα Γιάννενα με αυτοκίνητο ακριβώς μέσω αυτής της διαδρομής διὰ Κορυτσάς.

205. (Κων/νος Εὐαγγελίου / Κων. Α. Ἀναγνωστόπουλος), ... Ὁ Ἐλληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-1941. Ἡ Ἰταλική Εἰσβολή (28 Οκτωβρίου μέχρι 13 Νοεμβρίου 1940). Ἀθήναι: Ἐκδοσις Διευθύνσεως Ἱστορίας Στρατοῦ / Γ.Ε.Σ. 1960, (Ανατύπωση 1986), σελ. 60 §5: ἀνατίναξη ἀπὸ ἀπόσπασμα καταστροφῶν Μηχανικοῦ VIII Μεραρχίας.

Ἐνῶ ἡ «γέφυρα Χάνι Μπουραζάνι, ἐπὶ τοῦ Ἀώου ποταμοῦ, δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ καταστραφῆ λόγῳ κακῆς πυροδοτήσεως»: Πληροφορίες βάσει Ἀρχείων Δ.Ι.Σ. [= Διευθύνσεως Ἱστορίας Στρατοῦ J. Φ.[άκελλος] 692/Α/1, σελ. 14.

205α. Χαράλ. Κατσιμητρός, Ἡ Ἠπειρος Προμαχοῦσα. Ἡ δρᾶσις τῆς VIII Μεραρχίας κατὰ τὸν Πόλεμον 1940-41. Ἀθήναι: χ. εκδ. [αυτοέκδοση]. 1954 σ. 76 §6: ἀμεση ἀναφορὰ στὴν μὴ καταστροφὴ γέφυρας Μπουραζάνι. σ. 78 ἐμμεση μνεία ἀνατίναξης Μεσογέφυρας. Καμία ἀναφορὰ γιὰ ἀνατίναξη Μέρτζανης. Ὁ τότε ἐφεδρὸς ἀνθυπολοχαγὸς Ν. Ι. Τσίπας τοῦ τάγματος προκαλύψεως Κονίτσης βρέθηκε τότε ἐμπρὸς στὴ Μέρτζιανη (βλ. σημ. 140α: Ν. Ι. Τσίπας, σ. 138). Ὁ ἴδιος (10 Νοεμ. 2000, ἀπὸ τηλεφώνου) με διαβεβαίωσε ὅτι δὲν ἀνατινάχτηκε, ἀλλὰ καὶ δὲν γνωρίζει πῶς καὶ πότε ἔπαθε ἡ Μέρτζιανη ζημιές τότε ἢ λίγο ἀργότερα (βλ. εικ. 96).

206. Στο Αρχείο του Στυλ. Κ. Σιωμόπουλου (συγγραφέα της κριτικής ιστορικής μονογραφίας: Η Ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» στην Πίνδο. (Ελληνο-Ιταλικός Πόλεμος 1940-41: Ανάτυπον από το Δελτίο Πνευματικής Ενημέρωσης «Ηπειρωτική Εταιρεία», Αθήνα, 1994) υπάρχει αποσπασμένο φύλλο της επιθεώρησης «*Domenica dell'Corriere*», Ρώμη, φύλλο Χ(:). [15.5]1969 με την εικόνα αυτή (εικ. 96) και το δημοσιευόμενο εδώ ιταλικό τρίστιχο.

207. Η διήγηση αυτή της εκστρατείας φέρει τον πλήρη τίτλο: «*Ponte Perati. La Julia in Grecia: una storia senza polemiche*» του Manlio Cecovini («I Libri Pocket», Serie nera / Pocket guerra, Volume 388). Milano: έκδοση Longenesi e C. (1973). Ευχαριστώ τον φίλτατο Αντόνιο Σολάρο, ανταποκριτή της εφημερίδας Αθηνών «*Αυγή*» στη Ρώμη, για την υπόδειξη και αποστολή του βιβλίου.

Το παραπάνω τραγούδι πρωτοδημοσίευσε ο φίλτατος Στέλιος Κ. Σιωμόπουλος (βλ. προηγούμενη σημ. 206 στην εφημερίδα «*Τὸ Βῆμα*» της 31.10.1973 («*Αντίλαλοι*») σύμφωνα με τηλεομοιοτύπο που μόλις (Πέμπτη 16 Νοεμ. 2000) ο ίδιος μου έστειλε. Η μετάφρασή του και το σχόλιο του έχει ως εξής:

Πάνω στή γέφυρα τοῦ Περάτι,
μαύρη σημαία
Εἶναι τὸ πένθος τῆς Τζούλιας ποὺ
πάει στὸν πόλεμο.
Τὰ καλύτερα νειᾶτα πᾶνε κάτω
ἀπὸ τὴ γῆ.

«Τὸ τραγούδι ὅμως αὐτὸ ἀπαγορεύθηκε ἄργότερα στοὺς στρατιῶτες», παρατηρεῖ ὁ Franco Bandini, ποὺ ἔγραψε τὴ σχετικὴ ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ τὸ παρέδωσε στὴ δημοσιότητα σὰν λεζάντα μιᾶς φωτογραφίας τῆς γκρεμισμένης γέφυρας, στὸ περιοδικό (που πριν αναφέραμε, βλ. σημ. 206) «*Domenica del Corriere*» τῆς 15.5.1969, ἀπ' ὅπου καὶ τὸ πήραμε».

Με την ευκαιρία αὐτὴ σημειῶνω ὅτι μαζί με τὴν Ponte Perati ἡ ομολογὴ πληγῆ των Ἰταλῶν που πολέμησαν βαθειὰ στα μέρη μας λέγεται «*Αῶος*». Ἐνα ἄλλο τραγούδι - μοιρολόϊ (λες καὶ εἶναι γραμμένο με τὸ ἴδιο χέρι, τόσοσ ἦταν κοινός ο βαθύς πόνος τους) [ἢ μήπως πρόκειται για τὸ ἴδιο τραγούδι;!], που λέει:

«Εκεῖ στα βουνά της Πίνδου,
μαύρες σημαίες για τους αλпинιστές
της «*Τζούλια*».
Τα πιο ὄμορφα νιάτα μας,
τα στείλαμε εκεί να πεθάνουν.
Εκεῖ στα βουνά της Ελλάδας, κυλάει ο
ποταμός Αῶος,
που ἀπὸ τὸ αἷμα των αλпинιστῶν μας,
βάφτηκε κόκκινος»

του Βασίλη Τζιόβα «*Το 1940 ἀπὸ μιὰ ἄλλη πλευρά*»: εφ. «*Το Ζαγόρι μας*», τχ. 223 (1996) 5-6.

Τα παραπάνω σχετικά των §§112 καὶ 112α πρωτοδημοσιεύτηκαν ἀπὸ μένα (εκτὸς ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ἀπόδοση του ιταλικού τρίστιχου) στο περιοδικό «*Λαογραφία*», τόμ. ΛΗ' (38): 1995-1997, σσ. 225-227, ἀπὸ ἀφορμὴ ἄρθρου για τραγούδια μισθοφόρων Γερμανῶν καὶ Ελβετῶν στην Πελοπόννησο 1685-1689.

208. Γ. Τσότσος, (ό.π. σημ. 46), σ. 61: «Το γεφύρι του Πασά πρέπει να αναστηλωθεί».

208α. Ο Νίκος Γουλιανδρής είχε την καλωσύνη να μου στείλει το δημοσίευμα του Δημήτρη Χατζή: *Kömlüves Kelemenné. | 'Η ουγγρική παραλλαγή του Γεφυριού της Άρτας | 'Η γυναίκα του Μάστρο-Κέλεμεν* στο περιοδ. «'Αντί», τχ. 297 (Δεκαπενταύγουστος 1985) σσ. 38-39. Πρόκειται για απόσπασμα σχετικής συγκριτικής μελέτης του Δ. Χατζή· πυρήνας της είναι το πρώιμο δημοσίευσμά του με τίτλο: «Η ουγγρική παραλλαγή του γεφυριού της Άρτας = Η γυναίκα του Μάστρο - Κέλεμεν» (*Különlenyomat az Ethnographia* 1960. Évi 4. Számabo. Budapest 1961, σσ. 1-18). Το χειρόγραφο της συγκριτικής μελέτης του (που έχει χρονολογική ένδειξη 1980) έμεινε ημιτελές...

209. Βλέπε συνοπτικά: Γεωργία 'Αποστολοπούλου, «'Η φιλοσοφική κριτική στο 'Αρκαδικό 'Ιδεώδες»: *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου 'Αρκαδικών Σπουδών = «Πελοποννησιακά»*, Παράρτημα 17, σσ. 81-96.

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΗ ΠΡΟΣΘΗΚΗ που σχετίζεται με το ιταλικό «μοιρολόι» της Ponte di Perati (γέφυρας Μέρτζανης). Αναφέρεται στην §112, και επαληθεύει την εκφραζόμενη υπόνοια στη σημ. 207 για ένα ευρύτερης σύνθεσης άσμα, το οποίο πραγματι ολοκληρώνει και σχολιάζει.

Την προσθήκη οφείλω στο φίλο Στυλιανό Κ. Σιωμόπουλο (27/4/2001), στύλο των ερευνών μου, (πρβλ. σημ. 206): Πηγή της είναι το αρχείο του λόγιου αντιστράτηγου ε.α. Νικολάου Α. Κολόμβα, (ο οποίος υποδειγματικά μετέφρασε, επιμελήθηκε και σχολίασε την ελληνική έκδοση του βιβλίου του στρατηγού Σεβ. Βισκόντι Πράσκα, 1883-1961 (*Sebastiano Visconti Prasca, Io ho aggredito la Grecia. Milano/Roma: Rizzoli editore, 1946*). «Εγώ εισέβαλα στην Ελλάδα» Αθήνα: εκδόσεις Γκοβόστη, 1999. Σημειώνεται ότι στο έντυπο κείμενο που μου διαβάστηκε παρατίθενται μόνο τα τέσσερα πρώτα τετράστιχα, ενώ τα δύο τελευταία προστίθενται εν τέλει χειρόγραφα:

Sul ponte di Perati

Un coro di fantasmi
scende dai monti:
è il coro degli Alpini
1 che sono morti.

Sul ponte di Perati
bandiera nera:
è il lutto degli Alpini
2 che fan la guerra.

L' è il lutto degli Alpini
che fan la guerra:
la mejo ziventù
3 che va sotto terra.

Quelli che son partiti
non son tornati:
sui monti della Grecia
4 sono restati.

Sui monti della Grecia
c' è la Vojussa:
col sangue degli Alpini
5 si è fatta rossa.

Alpini della «Julia»
in alto i cuori:
sul ponte di Perati
6 c' è il Tricolore.

Largo (♩ = 50) Armonizzazione del Coro M. Cauriol

Un co-ro di fan-ta-smi scen-de dai mon-ti è il
co-ro de-gli al-pi-ni che fan la gue-er-ra.

Perati: ponte sulla Vojussa, al confine greco-albanese, conteso tra italiani e greci, con furiosi combattimenti tra l'ottobre 1940 e l'aprile 1941.

La canzone, già nota dal tempo della Grande Guerra (Sul ponte di Bassano, bandiera nera...) fu resa celebre dagli Alpini della Julia, in Grecia e in Albania, nel corso dell'ultimo conflitto. È una delle pochissime canzoni, tra quelle riprese e rielaborate dai soldati nella guerra '40-'45, che abbiano conservato, e addirittura acquistato, valore poetico ed evocativo rispetto agli originali.

Απόδοση —έστω πρόχειρη— του τραγουδιού στην Ελληνική από τον Στυλ. Σιωμόπουλο:

Στο Γιοφύρι του Περάτι

Ένας χορός φαντασμάτων κατεβαίνει απ' τὰ βουνά: είναι ὁ χορός 1 τῶν νεκρῶν Ἀλπίνων Στὸ γεφύρι τοῦ Περάτι μαύρη σημαία: είναι τὸ πένθος τῆς Τζούλια 2 πὺ πολεμάει. Εἶναι τὸ πένθος τῆς Τζούλια πὺ πολεμάει: ἡ καλύτερη νεολαία 3 πὺ πηγαίνει κάτω ἀπὸ τὴ γῆ	Ἐκεῖνοι πὺ ἀναχώρησαν δὲν ἐπέστρεψαν: στὰ βουνά τῆς Ἑλλάδας 4 ἔμειναν. Στὰ βουνά τῆς Ἑλλάδας είναι ὁ Βογιούσα: ἀπ' τὸ αἷμα τῶν Ἀλπίνων 5 ἔγινε κόκκινος. Ἀλπῖνοι τῆς Τζούλια σὲ ὕψος οἱ καρδιές: στὸ γεφύρι τοῦ Περάτι 6 εἶναι ἡ τρίχρωμη ([Ἰταλική] σημαία).

Από το παρατιθέμενο ιταλικό σχόλιο προκύπτει ότι το τραγούδι αντλεί από το παλαιότερο αντίστοιχο «Sul ponte di Bassano, bandier nera...», της εποχής του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου (1914-1918). Έγινε διάσημο από τους αλπινιστές στρατιώτες της ΙΙΙ Μεραρχίας «Τζού-

λια» που πολέμησαν στην Ελλάδα και Αλβανία στον πόλεμο του '40. Είναι από τα ελάχιστα τραγούδια, που οι Ιταλοί πολεμιστές του '40-'45 επαναλάμβαναν και επεξεργάζονταν, έτσι διατηρήθηκαν και απόκτησαν ποιητική αξία, σεβόμενα [παράλληλα] και τα πρωτότυπα.

** Σημείωση ακροτελεύτια. Ευχαριστώ την εν Φιλολογία συνάδελφο καθηγήτρια Κατερίνα Τσαρούχη, στην Κόνιτσα, της γνωστής πυρσογιαννίτικης μαστορογενιάς Τσούβαλη, όχι μόνο για την πρόσκλησή της να παρουσιάσω την σχετική ανακοίνωση (βλ. αρχική σημ. *), αλλά και για την προσφερθείσα άνεση να την δημοσιεύσω εδώ εμπλουτισμένη και εκ βάθρων ανανεωμένη. Επίσης γιατί κατά άριστο τρόπο επέλεξε να τυπωθεί στα γιαννιώτικα τυπογραφεία Δούβαλη - Αποστόλου. Έτσι έχω την ευτυχία να συνεργάζομαι πάλι μαζί τους ομολογώ υποδειγματικά και νοιώθω χρέος να τους ευχαριστήσω εγκάρδια, ιδιαίτερα για το πέρασμα των διορθώσεων και αλλεπάλληλων βελτιώσεών μου. «Εύχομαι» δε κι εγώ στον εαυτό μου να έχω διαπράξει λίγα λάθη, φοβάμαι αναπόφευκτα. Γιατί ομολογώ ακόμα και χτες 22 Φεβρ. 2001, αφού είχα ετοιμάσει και τα δικά μου (φωτο-)αντίγραφα του κειμένου με τις διορθώσεις πάνω στα τρίτα τυπογραφικά δοκίμια εν όψει της σημερινής τους επιστροφής στο τυπογραφείο, χρειάστηκαν συμπληρώσεις: α) Αναστήλωσα τη χρονολογία της «1805» στη «θαλασσογέφυρα» Ζακύνθου (§34, σημ. 52, εικ. 24), αφού μόλις είχα λάβει γνώση σχετικής υπόδειξης του συνάδελφου Διον. Α. Ζήβα, και β) Αποφάσισα να διορθώσω το σχέδιό μου αναπαράστασης της ξύλινης (του 1930) γέφυρας (εικ. ...), μειώνοντας ελαφρά το μήκος του φορέα του μεγάλου (δεξιά στην εικόνα) ανοίγματός της, αμέσως μετά από τηλεφωνική συζήτηση του θέματος με τον ομότεχνο Γιάννη Ελ. Βιριράκη, αφού πριν είχα ήδη συζητήσει σχετικά και με τον καθηγητή Πάνο Γρ. Τσολάκη. Ευχαριστώ βέβαια και τους τρεις για την αγαθοποιό συμβολή τους: μαστρ' αργύρης πετρονώτης.

Υ.Γ. (Συγ-)χαίρω που ο Δήμος Μαστοροχωρίων με εισήγηση του Βασίλη Παπαγεωργίου ενίσχυσε πρόθυμα την παρούσα έκδοση.

Θεσσαλονίκη 03.04.2001

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Αργύρης Πετρονώτης

Σόλωνος 99-101

542 48 Θεσσαλονίκη

τηλέφωνο 031-319545

τηλεμοιότυπο 031-318506

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΕΦΥΡΙΩΝ ΜΕ «ΑΡΠΕΖΕΣ»

1. «Παρασπόρι» Χιονιάδων (Ήπειρος) §69α περ. 1800 (;
2. Γεφύρι ποταμού Ελισσόνα στο «Καρτερόλι» Αρκαδίας
(Πελοπόννησος) §69β ίσως 1807-1812
3. Γεφύρι στο Μπεράτι του Αλή Πασά (Νότια Αλβανία)
§69 μάλλον 1811-1819
4. Ανακατασκευή (;) «Γεφυριού Πασιά» επί Ενιπέα
Φαρσάλων (Θεσσαλία) §91 αρχές 19ου αι. (;
5. Ανακατασκευή «στης Κόρης το Γεφύρι» (Χίος) §91α αρχές 19ου αι.(;
6. Γεφύρι της Κολορτζής (Νότια Αλβανία) §70 1827
7. «Γεφύρι Σπανού» Γρεβενών (Δυτ. Μακεδονία) §70 1846
8. «Γεφύρι Μασσαγκάνη» Γρεβενών (Δυτ. Μακεδονία) §71 πριν το 1850
9. Γέφυρα Δημητσάνας (Πελοπόννησος) §71α 1851
10. Γέφυρα Κλειδονιάβιστας, Κόνιτσας (Ήπειρος) §72 1853
11. Γέφυρα Κορομηλιάς, Καστοριάς (Δυτ. Μακεδονία) §72 1865
12. Γέφυρα Δοτσικού, Γρεβενών (Δυτ. Μακεδονία) §73 μετά το 1865
13. «Γεφύρι στο Μπερίκ(ι)» Καστοριάς (Δυτ. Μακεδονία) §74 1866
14. «Γεφύρι Πλάκας» Αράχθου (Ήπειρος) §75 1866
15. Γέφυρα Κόνιτσας επί Αώου, (Ήπειρος), §75 1869-1870
16. «Γεφύρι Τσίπιανης», Ζαγόρι (Ήπειρος) §76 1875
17. «Γεφύρι Τσιούκαρι», επαρχίας Βοΐου (Δυτ. Μακεδονία) §76 1886-1890
18. Γέφυρα «Σταυρού» Βεροίας (Δυτ. Μακεδονίας) §82 19ος αι.
19. «Γεφύρι στο Νιδρούζι» Γρεβενών (Δυτ. Μακεδονία) §77 πριν το 1900
20. Γέφυρα στο Επταχώρι, Καστοριάς (Δυτ. Μακεδονία) §78 πριν το 1900
21. Γέφυρα χωριού Λάκκος, Σερρών (Μακεδονία ανατολ.) §79 πριν το 1900
22. Γέφυρα του Λιαμπινότι (Νότια Αλβανία) §79α πριν το 1900(;
23. «Της Τοπολ'τσας το γεφύρι» Κόνιτσας (Ήπειρος) §80 1903
24. Γέφυρα της Μάερης, επαρχ. Βοΐου (Δυτ. Μακεδονία) §81 1910
25. Γέφυρα Κουβαρά, πλησίον Πωγωνιανής (Ήπειρος) §81 1926
26. Γέφυρα Ανθούσας, Τρικάλων (Δυτ. Θεσσαλίας) §83 ;
27. «Γεφύρι του Γκίκα», Τρικάλων (Δυτ. Θεσσαλίας) §83 ;
28. «Γεφύρι του Αλαμάνου», Λάρισας (Θεσσαλία) §83 ;
29. Γέφυρα βόρεια Νέας Καρβάλης, Καβάλας (Μακεδονίας, ανατολ.) §84 ;

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (χρονολογικά)

CURTIUS, Ernst. - Zur Geschichte des Wegebbaus bei den Griechen. Ein Beitrag zur Altertumswissenschaft, Berlin, 1855.

MERCKEL, Curt-, Die Ingenieurtechnik im Altertum. Berlin, 1889.

ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ.Π., - 'Η όδοποιΐα εν 'Ελλάδι... στα *Τεχνικά Χρονικά*, 17 (1940), σσ. 255-261, 329-338, 530-540.

ΔΩΡΗΣ, Μιχ. - «'Ανώνυμη 'Αρχιτεκτονική: Γέφυρες», στο περιοδ. «'Αρχιτεκτονική», τχ. 13/77 (1969), σ. 51 κπ.

ΜΕΓΑΣ, Γεώργ. Α. - Το Τραγούδι του Γεφυριού της 'Αρτας: εκ του περιοδικού «*Λαογραφία*» τόμ. ΚΖ' (XXVII): 'Αθήνα, 1971

(και γερμανικά: G.A. M e g a s, Die Ballade von der Arta-Brücke. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1976).

ΜΑΜΜΟΠΟΥΛΟΣ, Αλεξ. Χ. - Λαϊκή αρχιτεκτονική: 'Ηπειρώτες Μαστόροι και Γεφύρια...
'Αθήναι 1973.

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Νικόλαος — «...Κουδαραίοι Μακεδόνες και 'Ηπειρώτες Μαΐστορες»

στον τόμο *Πρώτοι 'Ελληνες Τεχνικοί 'Επιστήμονες περιόδου 'Απελευθέρωσης*. Επιμέλεια: Π. Κυριαζή... Αθήνα: ΤΕΕ 1976, σσ. 353-433, 449-453.

HELLENKEMPER, H. - «Brücke: A. Römischer Brückenban ... C. Byzantinischer Brückenbau» στο *Lexikon des Mittelalters*, Zweiter Band/Dritte Lieferung. München und Zürich: Artemis Verlag, (Febr. 1982) στήλες 724 και 730-732 με βιβλιογραφία.

SINOS, Stefan. - «Alte Steinbrücken auf Zypern» στο περιοδικό «*Architectura*» XII (1982), 41 ft.

MASCHKE, E. - «Brücke: ... B. Die Brücke im europäischen Mittelalter...» στο *Lexikon des Mittelalters*, ό.π., στήλες 724-730 με βιβλιογραφία.

ΜΑΝΤΑΣ, Σπύρος Ι. - Τα Ηπειρωτικά Γεφύρια... χ.χ. [1984] και: Το Γεφύρι και ο Ηπειρώτης... χ.χ. [1987] (και τα δύο) Τεχνικές Εκδόσεις Α.Ε. Λαϊκό Πολύπτυχο.

A.K. (= KAZHDAN, Alexander P.), «Bridges» εις *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Volume I, 1991, 324-325.

O'CONNOR, Colin, - Roman Bridges. Cambridge: Cambridge University Press. 1993.

ΓΑΛΕΡΙΔΗΣ, Αντων. / ΣΠΑΝΟΣ, Κώστ. / ΜΑΚΡΗΣ, Κώστ. / ΠΥΡΓΙΩΤΗΣ Γιάνν. / ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Βασ. / ΚΑΛΦΑ, Βούλα – Τα πέτρινα γεφύρια της Θεσσαλίας. (Αθήνα) ΤΕΕ / Τμ. Κεντρ. και Δυτικής Θεσσαλίας (1995).

ΧΑΡΑΤΣΗΣ, Νίκος – Πέτρινα τοξωτά γεφύρια στο Πήλιο. Βόλος: Εκδ. Τ. Ξουράφα, 1996.

BOUGIA, Polyxeni – Ancient Bridges in Greece and Coastal Asia Minor. Diss. University of Pennsylvania. 1996 (πολύτιμη «δακτυλογραφημένη» διατριβή, που πρέπει να δημοσιευτεί).

ΤΣΟΤΣΟΣ, Γεώργιος Π. – Μακεδονικά Γεφύρια... Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1997.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Βασ. / ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ, Αργ. – Ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος και τα έργα του. (Μαστόροι και Γεφύρια).

Ανάτυπο από τον συλλ. τόμο «Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο» (Εισηγήσεις στο Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο) ...Κόνιτσα, 1999, σσ. 219-327.

— **Συμπληρωματική Βιβλιογραφία, βλ. στις παραπάνω εκδόσεις.**

Στο δεύτερο βιβλίο Σπ. Μαντά, σ. 195, αλβανική βιβλιογραφία Valter SHTYLLA, περιοδικό «Monumentet» 11 (1976) σ. 223 κπ., 14 (1977), σ. 101 κπ., 18 (1979) σ. 135 κ.π., 20 (1980) σ. 69 κ.π., I/1981 σ. 69 κπ. Ο Σπ. Μαντάς ό.π. σ.132 μεταφέρει και ωραία σχέδιά του. V. Shtylla. Ο ίδιος, σ. 258 αναφέρει μια βουλγαρική δημοσίευση: Ivan BALKANSKI, «Old Bridges» στο περ. «Resorts in Bulgaria» 3, 1982, σ. 12 κπ.

Γιουγκοσλαβική αναφορά: Nadežda ΚΑΤΑΝΙČ / Milan GOJKOVIČ, – Matériaux pour l' étude des vieux ponts de pierre et aqueducs en Serbie, Macédoine et Monténégro. Beograd: Institut Federal pour la Protection des Monuments Historique (!). 1961 (σερβικό κείμενο με περίληψη, πίνακα περιεχομένων και υπότιτλους εικόνων στα γαλλικά). – Οι ίδιοι: παρόμοια εργασία για την Κροατία. Beograd / Zagreb 1972.

Τουρκική βιβλιογραφία. [Δεν την έχω δει]:

ÇULPAN, Cev., – Türk Taş Köprüleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi. 1975.

TUNÇ, Gülgün, – Taş Köprülerimiz. Ankara 1978.

– **Βασική Πηγή.**

Το Αρχείο Μουσείου Μαστόρων Πέτρας Πυρσόγιαννης (με την γενναιόφρονα μεσολάβηση του Βασίλη Παπαγεωργίου - «Τζέκα».

Prof., Dr-Ing. Argyres Petronotis

LES PONTS DE PIERRE EN GRÈCE

RÉSUMÉ

Dans l'état actuel de nos connaissances, il n'existe pas une étude scientifique complète sur les anciens ponts de pierre. Une étude scientifique sur les travaux de construction des ponts dans la Grèce antique a été conduite par l'archéologue Polyxeni BOUGIA. Cette thèse de Doctorat, déposée à l'Université de Pennsylvania (USA), ayant comme titre: «Ancient Bridges in Greece and Coastal Asia Minor», fut soutenue en 1996. La thèse, qui est encore inédite est aussi déposée, sous forme dactylographiée, à American School of Classical Studies at Athens. Malgré les qualités du travail, cette recherche a besoin des relevés architecturaux détaillés des ponts, qui doivent être effectués par un architecte. Pour l'ensemble des ponts romains, deux sont les oeuvres principales à consulter: C. O'CONNOR, «Roman Bridges» (Manchester, 1993) et V. GALLIAZO, «I ponti romani» (Treviso, 1995). Sur les ponts médiévaux et byzantins, les articles de base sont ceux de: H. HELLENKEMPER, «Brücke» dans *Lexicon des Mittelalters*, t. 2 (1982), I. 724 et 730--732, d' E. MASCHKE, dans le même tome, I. 724-730, et d' A.(lexander) K.(AZHDAN), «Bridges» dans *Oxford Dictionary of Byzantium*, t. 1 (1991), p. 324-325.

Une étude satisfaisante sur le pont important de Karytaina en Peloponnèse, qui date de l'époque byzantine tardive, a été conduite par l'professeur-architecte N.C. MOUTSOPOULOS dans ses articles et tout récemment, dans le tome collectif (éd. par Slobodan ČURČIĆ/ Evangelia CHATZITRIFONOS) sous le titre: L'architecture Médiévale Cosmique dans les Balkans 1300-1500 et sa préservation (en grec, Thessalonique, 1997, p. 334-335 et 367).

Les ponts de l'époque ottomane sont étudiés dans les travaux scientifiques de Cev. ÇULPAN, «Türk Taş Köprüleri» (Ankara, 1975) et de Gülgün TUNÇ, «Taş Köprülerimiz» (Ankara, 1978). Sur les ponts de pierre en Bulgarie, le travail le plus important reste toujours celui de Ivan BALKANSKI, «Old Bridges», publié dans la revue «Resorts in Bulgaria», no 3 (1982), 12 ff. Importants, au point de vue des relevés architecturaux, sont les deux publications suivantes: a) Celle de Valter SHTYLLA sur les ponts de pierre en Albanie, dans la revue «Monumentet», fasc. 11 (1976), 223 ff., fasc. 14 (1977), 101 ff., fasc. 18 (1979), 135 ff., fasc. 20 (1980), 69 ff., fasc. I/1981, 69 ff. et. b) la recherche, à mon avis la plus systématique et complète, sur les ponts de pierre en Yougoslavie est celle qui a été conduite par Nadežda KATANIĆ et Milan GOJKOVIĆ: «Matériaux pour l'étude des vieux ponts de pierre et aqueducs en

Serbie, Macédoine et Monténégro» (Beograd, 1961). Les mêmes auteurs ont aussi fait une étude similaire sur les ponts en Croatie (Beograd / Zagreb, 1972).

Les ponts de pierre grecs ne sont pas encore étudiés, ni systématiquement, ni dans leur ensemble. En termes de conceptions architecturales, ils ne sont pas repérioriés et relevés. Tous ceux qui ont été relevés et dessinés ne sont pas accompagnés d'une série complète de dessins. De plus, il manque leur documentation historique, ainsi que des références aux sources écrites. Citons encore que toutes ces études sur les ponts de pierre en Grèce n'ont été conduites qu'au cours des vingt dernières années.

Spyros MANTAS a d'abord publié deux volumes sur les ponts de pierre en Épire: «Les Ponts d'Épire» (en grec, Athènes, 1984) et «le Pont et L'Épirote» (en grec, Athènes, 1987). Il est à noter que les ponts d'Épire sont classés parmi les ponts les plus importants en Grèce. À travers son importante série des photographies, S. Mantas nous a fourni une documentation précieuse et ainsi inspira plusieurs chercheurs à suivre son chemin. De plus, il a montré un grand respect pour les bâtisseurs des ponts, en publiant une série des petites monographies sur les maîtres-maçons éponymes dans les pages du journal bimensiel: «*Epirotika Nea*» (en grec, du Janvier-Février 1998, jusqu'au 2000). Pourtant S. Mantas n'est pas le premier à s'occuper des ponts épirotes; le premier fut Alex. Chr. MAMMOPOULOS, qui a publié: «Architecture Vernaculaire: Maçons Épirotes et Ponts..» (en grec, Athènes, 1973). Une étude complémentaire a été aussi conduite par Vas. PAPAGEORGIU/ Arg. PETRONOTIS: «Le Maître-Bâtisseur Ziogas (=Georges) Frontzos, originaire de Pirsogianni et ses oeuvres bâties. (Maçons et Ponts)» (en grec), Konitsa, 1996.

Une étude générale sur les ponts de pierre en Grèce a été conduite, il y a quelques années, par l'architecte Michalis Doris. L'étude qui portait le titre: «Architecture Anonyme», fut publiée dans la revue grecque «*Architektoniki*» (en grec, no 13 / 77 (1969). Le professeur G. MEGAS (1893-1976) a travaillé sur le sujet du sacrifice relatif à la fondation des ponts: «Le Chanson du Pont d'Arta» (en grec), présenté dans la revue grecque «*Laographia*» (en grec), t. XXVII (1971). Il a aussi publié une version allemande sur le même sujet de son livre: «Die Ballade von Arta-Brücke» (Thessalonique: Institut for Balkan Studies, 1976).

Un répertoire plus systématique sur les ponts a été composé pour la région de Macédoine (de la montagne de Pindos jusqu'en Thrace) dans l'étude de Georges P. TSOTSOS: «Ponts de Macédoine» (en grec, Thessalonique, 1997). Cette recherche fut, sans aucun doute, une nouvelle tentative pour la conduite d'un travail plus systématique. La publication des ponts de Thessalie (hormis ceux du Mont Pélion) a été faite par une équipe des chercheurs (surtout des ingénieurs), dont le dirigeant fut l'ingénieur civil ANTONIOS GALERIDIS. Ce chercheur nous a aussi fourni une bonne documentation photographique. Les

autres chercheurs du même groupe sont: Constantin SPANOS, Constantin ΜΑΚΡIS, Jean PYRGIOTIS, Basile PΑΡΑΓΗΟΡΓΙΟΥ, Voula ΚΑΛFA. L' étude collective porte le titre: «Les ponts de pierre en Thessalie» (en grec, Larissa, 1995). Les texte qui est publié parallèlement en grec et en anglais, fut accompagné d' une longue introduction technique écrite par Ant. Galeridis. Dans cette publication on trouve une série des relevés simplifiés des façades de nombreux et importants ponts. Les chercheurs ont utilisé surtout des extraits des voyages de l' Anglais William Martin LEAKE (1777-1860), relatives au sujet des ponts. Malheureusement, les auteurs ont utilisé une traduction grecque du texte de Leake, qui a été ensuite retraduite en anglais (sans aucun recours au texte original) et présentant de nombreuses fautes! Dans le cas de l' absence des inscriptions, les critères adoptés pour la datation des ponts ne sont pas toutefois les plus corrects. A en juger, la partie historique n' est pas satisfaisante. En tout cas, ce travail collectif constitue toujours une base pour une étude plus approfondie et plus complète sur les ponts de Thessalie.

Quant aux ponts du Mont Pélion, ils ont été publiés par l' ingénieur civil Nicolas CHARATSI, dans son livre: «Ponts de pierre sous forme d' arc du Mont Pélion» (en grec., Volos, 1996). Cette recherche est une tentative pour une étude plus systématique du matériel.

Les ponts de Chypre ont été étudiés par le professeur-architecte Stefanos SINOS: «Alte Steinbrücken auf Zypern» dans la revue «*Architectura*» XII (1982), 41 ff.

Certains parmi les auteurs mentionnés, ont contribué à la recherche de notre sujet, avec des petites études des ponts dans leurs propres régions (p.e. Sp. Mantas pour l' Épire, G.P.Tsotsos pour la Macédoine, Ant. Galeridis pour la Thessalie, Arg. Petronotis pour le Peloponnèse, Pol. Bougia pour l' ancien art de construction des ponts et encore Jenny Albani pour la construction byzantine des ponts). Toutes ces petites études sont publiées dans la brochure à part du Dimanche «*Hepta Hemeres*» du journal grec «*Kathimerini*» d' Athènes (en grec, 13 Février 2000, ann. 81, no 24406). Cette brochure fut éditée avec les soins d' Eleutheria Traïou.

Malheureusement on constate encore une fois que de régions entières en Grèce ne sont pas encore étudiées: la Thrace, la Grèce Centrale Continentale, le Peloponnèse, la Crète, les îles de la Mer Égée et de la mer Ionienne. On pourrait dire qu' il nous manque une documentation graphique complète, des relevés des ponts grecs, ainsi qu' une étude puisée dans les sources écrites.

La présente recherche s' occupe systématiquement de la construction, des problèmes et des bâtisseurs des ponts de pierre sous forme d' un arc. Elle a tiré de la documentation de toutes les recherches mentionnées plus haut, de ma connaissance propre, ainsi que de la documentation de Archives du Musée des

Maçons de Pierre du village de Pysogianni, en collaboration avec le chercheur Basile Papagheorgiou, en ce qui concerne les maçons. Pysogianni est un village en Épire, près de Konitsa et par excellence la patrie des maçons épirotes. La question des maçons épirotes n'est pas assez étudiée dans la présente recherche, puisque elle fait partie d'une monographie spéciale que je veux rédiger dans l'avenir.

L'idée centrale de mon texte est la description de la construction des ponts, tout en présentant une série de dizaines d'exemples. Notre but est de suivre un ordre chronologique, suivant l'évolution de l'art de bâtir et les méthodes de la construction des ponts. Ainsi, nous présentons une série des anciennes photographies commentées et nous faisons de comparaisons avec des photographies des mêmes ponts dans leur état actuel. Il en résulte, dans plusieurs cas une nouvelle datation des ponts. On a constaté par exemple que l'apparition dans les arcs des ponts des tiges en fer est très typique du 19e siècle. Dans l'état actuel de nos connaissances, on n'a aucun exemple de ce type antérieur de 1800, tandis que peu d'exemples apparaissent après 1900. Ainsi, le pont de pierre d'Achmed Ratib Pacha dans la rivière d'Enipeus à Farsala, en Thessalie, fut jadis daté de 1752 ou un peu après; pourtant l'usage des tiges en fer dans la construction de ses arcs, témoigne en faveur d'une hypothèse sur sa partielle reconstruction au cours du 19e siècle.

De même, l'usage très rare des arcs de décharge sous forme d'un quart de cercle dans la maçonnerie des piliers des ponts mène à leur datation au 18e siècle. Il en existe d'exemples datés avec précision de 1726 (pont d'Homolion près de la vallée de Tempi) et de 1788 (pont d'Achmed Kurt Pacha à Elbasan). Ayant adopté ce critère de datation, je propose que le pont en Sarakina de la rivière de Pinios (dans la région de Trikala), considéré d'être une oeuvre de 1520 environ (et financé par Bessarion, métropolite de Larissa), n'a pas une seule phase constructive. Les arcs de décharge en quart de cercle qui sont bâtis dans son appareil peuvent donc être datés de 1760-1780 environ.

20 Déc. 2000

Prof. Dr.-Ing. Argyres PETRONOTIS, Architecte et Archéologue

99-101, rue Solonos,

54248 Thessalonique, GRECE,

Fax: 031-318506

Traduction du grec:

Dr Paschalis Androudis

Architecte-Archéologue

47, rue Filikis Etaireias,

54621, Thessalonique, GRECE

Tel. 031-256396

04 Janu. 2001

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1. Απεικόνιση άρματος σε θραύσμα αφιερωματικής ασβεστολιθικής πινακίδας πλάτους 27 εκ. από την πόλη Ουρ της Νότιας Μεσοποταμίας, της περιόδου 2700-2550 π.Χ. (Βρίσκεται στη Φιλαδέλφεια Η.Π.Α., University Museum. Πηγή: A. Moortgat (1982), βλ. σημ. 1. Η απεικόνιση στην εικόνα του 45, πρβλ. κείμενό του (σελ. 48 και 65).

Εικ. 2. Κάλυψη με εκφορικό τρόπο της εισόδου βασιλικής ταφικής κρύπτης της III Δυναστείας της Ουρ, στην πόλη Ουρ, περιόδου 2100-2000 π.Χ. (Πηγή A. Moortgat (1982), βλ. σημ. 1: από εικόνα του αριθ. 165, πρβλ. κείμενο του σ. 108).

Εικ. 3. Οι τρεις βασικοί τρόποι δημιουργίας λίθινων γεφυρών: I. Με οριζόντιες δοκούς ή πλάκες. II. Με εκφορικό σύστημα. III. Με τοξωτή (ή θολωτή) κατασκευή (Α.Π.).

Εικ. 4. Άρμα (που ήταν πάντοτε δίτροχο) από εγχάρακτη απεικόνιση αρματοδρομίας σε μεγάλο χρυσό δακτυλιόλιθο του 1500 περίπου π.Χ. του θησαυρού των Αηδονιών στην Κορινθία (φωτ.: Ο θησαυρός των Αηδονιών... εκδ. Υπουργ. Πολιτισμού, 1996, σ. 70 εικ. 1: βλ. πλήρη τίτλο εδώ σημ. 2δ).

Εικ. 5. Άρμα επίσης με τετράκτινους τροχούς σε αρχαίο τετράδραχμο νόμισμα της Γέλας στη Σικελία (του 460 π.Χ.) με σκηνή αρματοδρομίας: (συγκρίνετέ το με το περίπου 1000 ετών παλαιότερό του μυκηναϊκό άρμα της εικ. 4) (φωτ.: G. M. Kraay/M. Hirmer, Greek Coins, 1966, σσ. 294-295, πιν. 55 εικ. 158), βλ. εδώ σημ. 2ε.

Εικ. 6. Η αρχαία τεχνητή δίοδος στις «Πόρτες» ανάμεσα στα χωριά Νιχωράκι (Αργολίδας) και Σάγκα (Αρκαδίας): - α) (Εντελώς επάνω) Ανατολική είσοδος διόδου (10 Ιαν. 1998, Φωτο. Α.Π.: Φ.98.Ι/3, αρ. 36Α). - β) (αριστερά). Ανατολική ορθοπλαγιά Λυρκείου από την Αργολίδα, πριν από τη σήραγγα Αρτεμισίου οδού Κορίνθου Τρίπολης: το βέλος δείχνει την τομή (23 Ιαν. 1998, Φωτο. Α.Π.: Φ.98.Ι/8, αρ. 33Α). - γ) (πάνω) τοπογραφικό σκαρίφημα (: από πρόχειρο σχέδιο 1998 Α.Π. σε συνδυασμό με τοπογραφικό Κωνσταντή Καζαμιάκη, βλ. Γ. Πίκουλας, Οδικό Δίκτυο (1995), σελ. [407], σχέδιο 7).

Εικ. 7. Ταξειδιωτική σκεπαστή τετράτροχη άμαξα γνωστή από τον 5ο αι. π.Χ. ως καμάρα, εν χρήσει όπως η εικονιζόμενη και στους Ρωμαίους, οι οποίοι προτιμούσαν οκτάκτινους τροχούς (: Δ. Παντερμαλής, βλ. σημ. 3α).

Εικ. 8Α. Απεικόνιση δίτροχου γεωργικού οχήματος βυζαντινής εποχής (: Ελένη Στάμπογλη, ...Στους δρόμους του Βυζαντίου, 1997, σ. 39).

Εικ. 8Β. Υποζύγιο μεταφορών και αγωγιάτες στο Βυζάντιο σε σύγχρονη απεικόνιση (: Ελένη Στάμπογλη, σελ. 44).

Εικ. 9. Τετράτροχη άμαξα με σωρό Σουλείμάν Μεγαλοπρεπούς (1520-1566) σε πίνακα του 1588 (πηγή: E. Akurgal (ed.), Art & Architecture of Turkey, 1980, πίν. 171).

Εικ. 9Α. Η είσοδος του ηγεμόνα Νικολάου Μαυρογένη (προστάτη του Ρήγα Βελεστινλή) στη Βλαχία (1786). Έγχρωμη οξυγραφία, Βιβλιοθήκη Ρουμανικής Ακαδημίας, Βουκουρέστι (: εφ. «Καθημερινή», έτ. 80, φυλλ. 24.000, Κυριακή 11 Οκτωβρ. 1998, σελ. 39, - Νίκος Γ. Ευδάκης).

Εικ. 10. Paderborn Γερμανίας (Βεστφαλία). Βασιλική Αγίου Βαρθολομαίου, τρίκλιτη θολωτή, Έργο Βυζαντινών μαστόρων, 1017 (: Αργ. Πετρονάτης, Ο Αρχιτέκτων στο Βυζάντιο, 1984, σ. 18. Εικ. 1Β και σ. 99).

Εικ. 11A & B. Γαλλία. Γέφυρες Γοτθικής Εποχής (12ος-16ος αι.) –Α´ (επάνω) = Φαράγγι Ταρν (Gorges du Tarn), γέφυρα Κεζάκ (Pont de Quezac): Τυπική γέφυρα εποχής, που δεν χαρακτηρίζεται από οξυκόρυφα τόξα (γνώρισμα γοτθικής ναοδομίας), αλλά από ημικυκλικά κατά ρωμαϊκή παράδοση. Στα βάθρα εμπρός: ισχυρά πυργωτά έμβολα με τριγωνική κάτοψη. (: Αρχείο Κατερίνας Τσούβαλη-Τσαρούχη, Κόνιτσα, 1999). –Β´ = Καόρ (Cahors), γέφυρα Βαλαντρέ (Valentré), των ετών 1308-1380: από τις ελάχιστες εξαιρέσεις που γίνεται χρήση οξυκόρυφων τόξων στη γοτθική γεφυροποιΐα. Τα έμβολα βάθρων και εδώ ισχυρά, πυργωτά, τριγωνικά (: Doreen Yarwood, *The Architecture of Europe*. (London:) Chancellor Press. 1974, σελ. 212, εικ. 444).

Εικ. 12A & B. Γέφυρα Βοΐδομάτη (παραπόταμου Αώου) κοντά στην Κλειδονιάβιστα της Κόνιτσας, έργο 1853, στη θέση παλαιότερης που πέρασε ο Ληκ (βλ. σημ. 20α. Πρβλ. εικ. 83), (φωτογραφία Σαββάτου 1 Ιουλ. 1995. Πηγή: Φωτοθήκη Α.Π.: Φ.95. VII/1, αρ. 1(:) & 4). Εικ. 12Α: από κατάντη, Εικ. 12Β: από ανάντη. Βλ. και εικ. 83

Εικ. 13. Μυκήνες. Δημιουργία «ανακουφιστικού τριγώνου» με το εκφορικό σύστημα (για απαλλαγή του υπέρθυρου από το βάρος τοιχοποιΐας) στο θολωτό (κι αυτόν κατά εκφορικό σύστημα κατασκευασμένο) τάφο του Αγαμέμνονος, περίπου 1450-1425 π.Χ. (Σχέδιο του J. Dugm, 1879. Πηγή: Α. Πετρονώτης, *Αρχιτεκτονική της Απώτερης και Κλασικής Αρχαιότητας. Μέρος Α´*. Θεσσαλονίκη 1991, σελ.243, εικ. 301).

Εικ. 14. Μυκηναϊκή γέφυρα (εκφορικού συστήματος) κοντά στο αργολικό χωριό Αρκαδικό, θέση «Καζάρμα». (Ανασχεδίαση Α.Π. από σκαρίφημα J.P. Adam, *Architecture Militaire*, σελ. 103, εικ. 70). [Πρόσεξε τον ογκόλιθο στην κορυφή του ανοίγματος, που μοιάζει ή λειτουργεί σαν «κλειδί»]

Εικ. 14. Μυκηναϊκή γέφυρα (εκφορικού συστήματος) κοντά στο αργολικό χωριό Αρκαδικό, θέση «Καζάρμα». (Ανασχεδίαση Α.Π. από σκαρίφημα J.P. Adam, *Architecture Militaire*, σελ. 103, εικ. 70). [Πρόσεξε τον ογκόλιθο στην κορυφή του ανοίγματος, που μοιάζει ή λειτουργεί σαν «κλειδί»]

Εικ. 15B. Κάτοψη της γέφυρας της Μαυροζούμενας (βλ. Εικ. 15Α) (: Σχέδιο Th. Wyse, *An Excursion in Peloponnesus 1859*. Προσφορά: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη / Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθηνών).

Εικ. 15Γ. Τα ξυλογέφυρα: οι πρόδρομοι και ανταγωνιστές των πέτρινων γεφυριών. Γεφυράκι στη «Βάλια Κίρνα» μεταξύ Σαμαρίνας-Δίστρατου (στους ματώμενους δρόμους της «Μάχης της Πίνδου» τον Οκτώβρη και Νοέμβρη του '40). Εδώ λυώνοντας τα χιόνια του Σμόλικα τον Μάη του 1995 (φωτ. Α.Π.: Φ.95. V/4, αρ. 34).

Εικ. 15, Δ (= πάνω δεξιά), Ε (= πάνω αριστερά) και ΣΤ (=κάτω). Η ιστορική ξύλινη γέφυρα Αώου ανάμεσα στα χωριά Βρυσοχώρι (στα αριστερά των εικόνων) - Παλιοσέλι, 1930-1940. Όψεις από ανάντη: -15Δ = κύριο τμήμα γέφυρας πάνω από βαθεία κοίτη (προς Παλιοσέλι)· σκαρίφημα αυτόπτη Γ. Σ. Οικονόμου [8].12.2000, (αναχρωματισμένο). - 15Ε = συμπληρωματικό τμήμα πάνω από πλημμυρική κοίτη (προς Βρυσοχώρι)· (φωτογραφία Γρηγορ. Καπάϊου μάλλον του 1939, παραχώρηση Ιω. Καπάϊου, Κόνιτσα, 2000). - 15ΣΤ = προσπάθεια αναπαράστασης βάσει εικόνων 15Δ και 15Ε και πληροφοριών Γ. Σ. Οικονόμου. Άκρη αριστερά: Τομή συμπληρωματικής γέφυρας. (Κύριο σκαρίφημά μου της 31 Δεκ, 2000, Α.Π.).

Εικ. 16. «Πετρογκέφυρο» Τεμπών στον Πηνειό μεταξύ Πυργετού και Ομολίου (Λασποχωριού), η σωζόμενη μοναδική καμάρα, τμήμα αν-οικοδόμησης του 1726 κατ' επιγραφική μαρτυρία. Φωτογραφία από τα καταντή (: Κυριακής 23 Δεκ. 1990 του βυζαντι-

νολόγου Βαγγέλη Παπαθανασίου). Σημ. στο μεσόβαθρο ανοίγεται η ομάδα των 3 ανακουφιστικών τόξων, μια σημαντική εξέλιξη στη γεφυροποιΐα.

Εικ. 17. Πέντε Εκκλησίες, πριν Ουζντίνα, Θεσπρωτίας. Στα 1628 γέφυρα κτίστηκε στη θέση αρχαίας (: Φωτ. Δημ. Κωνσταντίου, ΔΧΑΕ. π. Δ' τ. ΙΕ' (1989-1990) 91 εικ. 4).

Εικ. 18. Η ρωμαϊκή γέφυρα στο Ξεροκάμπι Σπάρτης (σχέδιο Mure, π. 1840, από το περιοδ. «Bogras», 4 (1981), σελ. 99).

Εικ. 19. Τοπικός χάρτης περιοχής Αγρινίου με τις λίμνες Λυσιμαχίας και Τριχωνίδας, μεταξύ των οποίων διακρίνεται (όπου το τόξο) η θέση των «γεφυριών Αλάη-μπεη» (: απόσπασμα από τον χάρτη «Αγρίνιο-Κράββαρα» των εκδόσεων «Ανάβαση»).

Εικ. 20. Μέρος από τα «Γεφύρια του Αλάη-μπεη» (μεταξύ Τριχωνίδας και Λυσιμαχίας) με τις 363 αρχικά καμάρες, έργο κατά την παράδοση περί το 1773 (φωτ.: Αρχείου Ιστορικής-Αρχαιολογικής Εταιρείας Δυτικής Στερεάς Ελλάδας. Πηγή: Γρηγ. Τσουνής, βλ. σημ. 44, σελ. 4).

Εικ. 21. «Κλειδί» (κοντά στη Θεσσαλονίκη και στο ομώνυμο χωριό): το εναπομένον καλολαξευμένο λίθινο τόξο πολύτοξης ρωμαϊκής γέφυρας, έργο περί το 300 μ.Χ. επί του Λουδία, ο οποίος τώρα έχει αλλάξει κοίτη. Όψη από τα ανάντη (= βορειοδυτικά). (Φωτ. 2 Ιουλ. 2000. Φωτοθήκη Α.Π.: Φ.00.VI/1, αρ. 34).

Εικ. 22. Η εγκαταλειμμένη, από τους ανθρώπους και το ποτάμι της Άραχθο «γέφυρα της Κυράς» κοντά στη Μπαλντούμα Ηπείρου, έργο του 1762. Όψη από τα κατάντη (Φωτ. 10.5.1995, Α.Π.).

Εικ. 23. Γέφυρα Ιουστινιανού, περ. 560 μ.Χ. στο Σαγγάριο (Sakarya). Πάνω: χαρακτηριστική Charles Texier, έκδ. 1839. Κάτω σύγχρονη φωτογραφία: το ποτάμι έχει αλλάξει κοίτη. (: Cyril Mango, Byzantine Architecture, faber and faber / Electa, 1976, σ. 72). Σημειώνεται η διατήρηση των ολόλιθων ημικυκλικών ρωμαϊκών τόξων και η προσθήκη καμπύλων υψηλών εμβόλων προ των μεσοβάθρων.

Εικ. 24. Ζάκυνθος, θέση «Αργάσι». Η τρίτοξη νυν «θαλασσογέφυρα», έργο του 1805 της «Επτανήσου [πρώτης ελληνικής] Πολιτείας» – Πάνω: το σύνολο της τρίτοξης γέφυρας. (Φωτ.: προ του 1975, Διονυσίου Α. Ζήβα, αρχιτέκτονα καθηγητή, Αθήνα). – Κάτω: το κεντρικό τόξο της. (Φωτ.: περίπου 1995, Νικ. Βασιλικού, Αρχείο Ιωάνν. Ν. Κούτση, αρχιτέκτονα, Αθήνα).

Εικ. 25. Γέφυρα Karamağara κοντά στο Elaziğ της ανατολικής Μικράς Ασίας. Και όμως το «ισλαμίζον» τόξο είναι προ-ισλαμικό έργο βυζαντινών μαστόρων του 6ου μ.Χ. περίπου αιώνα: μια μορφή που διαιωνίστηκε σχεδόν για 1½ χιλιετία (: πηγή Cyril Mango, Byzantine Architecture, faber and faber / Electa, 1979, μετά τη σ. 72 πίν. VI).

Εικ. 26. Η γέφυρα Karamağara (Karamağara Köprü). Γραμμικό σχέδιο με την ελληνική επιγραφή της (Fr. Hild, (βλ. σημ. 53), σ. 145, εικ. (Fig.) 7).

Εικ. 27. Πυλαία Θεσσαλονίκης, γειτονιά «Καπουτζήδες», θέση και γεφύρι «Καμάρα» (τώρα κι αυτό εκτός κοίτης). Λείψανο παλαιοχριστιανικής γέφυρας μάλλον του 5ου αι. μ.Χ. Παρατηρείται ότι το τόξο δεν είναι μόνο (ελαφρά) οξυκόρυφο, αλλά διακρίνεται τελικά σε τέσσερις καμπύλους κλάδους (φωτ.: 3 Δεκ. 1999, Φωτοθήκη Α.Π.: Φ.99.XI / τελ., αριθ. 20).

Εικ. 28. Σκαρίφημα χρήσης ξυλοτύπου τόξου μόνο πάνω από την γωνία 20°, υπέρ τις γενέσεις (Α.Π. 27.06.2000, πρβλ. O'Connor, (σημ. 55) σσ. 174-175, εικ. (fig.) 143).

ΥΠΟΜΝΗΜΑ. Το τόξο είναι ελαφρά οξυκόρυφο. - 1. γενέσεις τόξου. - 2. «εσωράχιο», ολόκληρη η εσωτερική καμπύλη επιφάνεια τόξου, ορατή δε στην κάμαρα γέφυρας.

Λέγεται και «άντυγα» (αρχ. και βυζ. ή άντυξ). - 3. «εξωράχιο», ολόκληρη η εξωτερική επιφάνεια, η ράχη της καμάρας, σκεπασμένη από τα «τύμπανα», το «μπάζωμα» και το κατάστρωμα συνήθως στα γεφύρια. - 4. οι «θολίτες» ή «καμαρολίθια», όλοι οι σφηνωτοί λίθοι του θόλου ή καμάρας. - 5. το «κλειδί», ο κορυφαίος θολίτης.

Εικ. 29. Τύποι ξυλότυπων (τοξωτών γεφυρών), που αγκυρώνονται στην κορυφή των μεσοβάθρων, αποφεύγοντας έτσι την έδραση κατακορύφων στηριγμάτων του ξυλότυπου κατ' ευθείαν στην κοίτη του ποταμού. Ο αριστερός ξυλότυπος είναι κατάλληλος για ανοίγματα από 6 έως 12 μ. (: Δ. Γονατάς, βλ. τίτλο στη σημ. 58. Αρχείο Αντ. Γαλερίδη, Πολ.-Μηχ., Λάρισα).

Εικ. 30. Εικόνα από καρτ-ποστάλ χρονολογούμενο πριν το 1902: Albula-Bahn. Landwasser - Viadukt bei Filisur της Ελβετίας. (Γέφυρα σιδηροδρόμου ύψους 65 μ. με 6 τόξα ανοίγματος 20 μ.) Verlag von Ant. Reinhardt. Photogr., Chur. -Σημ. Διακρίνονται κάτω από τα τόξα οι ξυλότυποι στηριζόμενοι στις κεφαλές των βάθρων. (Αρχείο Αντ. Γαλερίδη, Πολ.-Μηχ., Λάρισα).

Εικ. 31Α και Β. Ponte di Scarassouï - 31Α (επάνω). Μετά την αποπεράτωση της. - 31Β. Κατά τη διάρκεια κατασκευής του μεγάλου κεντρικού τόξου της επί ριπιδοειδούς ξυλοτύπου (πηγή: βλ. σημ. 60, εικόνες εκεί και εδώ στους υπότιτλους αντίστοιχα Fig. 7 και 8. Αρχείο Αντών. Γαλερίδη, Πολιτικού-Μηχανικού, Λάρισα)

Εικ. 32. Γεφύρι Κόνιτσας στον Αώο. Έργο 1869-1870 Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα Ζιώγα Φρόντζου (π. 1815 - π. 1893). Εδώ επισκευάζεται μετά τον βομβαρδισμό του το 1913 από τον υποχωρούντα τούρκο Τζιαβίτ Πασά [προφανώς το ίδιο καλοκαίρι]. Τα στηρίγματα του καλουπιού πατήσανε στην κοίτη (Φωτ. Σπ. Μαντά, που αποδίδει στον Fr. Boissonnas).

Εικ. 33. «Του Κούκου το Γεφύρι» ή του Βαλαβάνη, στον Αλφειό, πιο κάτω από την Καρύταινα, μεταξύ Βλαχόρραφτη - Θεισόας (πριν Λάβδα). Κατασκευάστηκε με τη μέριμνα βουλευτή Αθαν. Βαλαβάνη από το κράτος αντί δαπάνης 17.254 δρχ. επί έτους 1880, έργο θαυμαστό του Λαγκαδι(α)νού πρωτομάστορα Αντώνη Κάτσαινου, που —όπως λένε— στήριξε τη σκαλωσιά πάνω σε πάτωμα από σκοινιά. (Ανασχεδίαση Α.Π. 31.XII.1999, από φωτογραφία στο «Λεύκωμα του Δήμου Γόρτυνος» 1910).

Χάρτης διαδόσεως του τραγουδιού «Του γεφυριού της Άρτας» ανά τον ελληνικό χώρο.

Εικ. 34. Χάρτης διαδόσεως του τραγουδιού «Του γεφυριού της Άρτας» ανά τον ελληνικό χώρο. (Σχέδιο αρχιτέκτονα Θόδ. Γιαννακόπουλου σε συνεργασία με Αργ. Πετρονώτη, βάσει οδηγιών του συγγραφέα καθηγ. Γ. Μέγα, που χρησιμοποιήθηκε για την εκπόνηση αντίστοιχου χάρτη στο βιβλίο του «Die Ballade von der Arta-Brücke», Thessaloniki, 1976, μεταξύ σσ. 62/63).

Εικ. 35. Η γέφυρα της Κόνιτσας ακριβώς στο σημείο εξόδου του Αώου στην κοιλάδα Κόνιτσας (όψη από κατάντη). (Φωτ.: Τρίτης 9 Μαΐου 1995, Φωτοθήκη Α.Π.: Φ. 95.V/4, αρ. 5).

Εικ. 36. Η γέφυρα της Τατάρνας ή Μαρδάχας [σήμερα βυθισμένη στην τεχνητή λίμνη Κρεμαστών] της λεκάνης του Αγραφιώτη. (Πηγή: Γ. Α. Μέγας, Το τραγούδι του Γεφυριού της Άρτας... 1971, μετά την σελ. 190 πίναξ Β', όπου όμως λανθασμένα υπο-γράφεται «Γέφυρα της Κονίτσης»).

Εικ. 37. Δίτοξο (με ανακουφιστικό τόξο) γεφύρι «στις Πορτίτσες», θέση «Καρού-

τες», φαράγγι του Σπηλαιίου Γρεβενών (φωτ. Άγγελου Σινάνη στο ένθετο «Ταξίδια στην άλλη Ελλάδα» τόμ. Β' (σ. 63 εικ. 14) του περιοδ. «Ο-300» τεύχος 33 (Ιουλ. 2000).

Εικ. 37Α. Ο Μέγας Αλέξανδρος περνάει μονότοξη γέφυρα στον Ευφράτη: «φ. 68r – Άνω: Ο Αλέξανδρος έφτασε στον Ευφράτη ποταμό και, αφού τον γεφύρωσε, τον πέρασε με όλο το στρατό του. – Κάτω: Και αμέσως διέταξε να διαλύσουν τη γέφυρα· ύστερα έμειναν εκεί σε σκηνές». (Πηγή: Το Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου, Κώδιξ 5 Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, Εισαγωγή: Νικολέττα Σ. Τραχούλια. (Αθήνα:) Εκδόσεις Εξάντας (1997), σελ. 185 = φ. 68r).

Εικ. 38. Γέφυρα Μεσοχώρας (ή Κ. Χατζηπέτρου) νομού Τρικάλων στον Αχελώο (κ. Ασπροπόταμο). Έργο μηχανικών έτους 1894. Όψη από κατάντη. (Εμφανίζεται και η νεωτερική στρατιωτική σιδηρά γέφυρα Bailey). (Φωτ. και Σχέδιο 1992: Αντ. Γαλερίδης κ. Α., 1995, αντίστοιχα σ. 241/εικ. 191, και σ. 242/σχέδιο χ.α. - ΣΗΜ. Φωτογραφία πριν την κατασκευή του φράγματος Μεσοχώρας, στην τεχνητή λίμνη της οποίας θα βυθιστεί).

Εικ. 39. Γέφυρα Αυλακιού ή Καταφυλλίου στον Αχελώο/Ασπροπόταμο. Έργο μηχανικών μάλλον 1908-1910, (είτε 1907-1911). Συνολική όψη από κατάντη. Φωτογραφική άποψη και αντίστοιχο σχέδιο (: Αντ. Γαλερίδης κ.Α., σελ. 345, η φωτογραφία = εικ. 292, το σχέδιο κάτω στην ίδια σελίδα).

Εικ. 40. Γέφυρα Τέμπλας ή Βρουβιανών στον Αχελώο/Ασπροπόταμο. Έργο μηχανικών μάλλον 1909 - (όψιμο) 1910, (είτε 1907-1911). Κατάντη όψη σε φωτογραφία και αντίστοιχο σχέδιο. (Φωτ. και Σχέδιο: Αντ. Γαλερίδης κ.Α., 1995, αντίστοιχα σ. 348/εικ. 295 και σ. 356/σχήμα χ.α. εδώ ανεστραμμένο! Αποτύπωση: Στ. Πανής, Π.Μ. και Μιχ. Πούλος, Α.Μ.).

Εικ. 41. Το κεντρικό τόξο κυριαρχεί στην ομάδα των 3 γεφυρών της Μεσοχώρας (ανοίγματος 30 μ.), του Αυλακιού (όπως εδώ με 24 μ.) και της Τέμπλας (επίσης με άνοιγμα 24 μ.), τόσο ώστε μερικοί να μιλάνε για «μονότοξες γέφυρες». (Φωτ. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., 1995, σ. 337, εικ. 280 γέφυρας Αυλακιού).

Εικ. 42. Γέφυρα Αυλακιού στον Αχελώο. Λεπτομέρεια μεσόβαθρου κύριου ανοίγματος. Εντυπωσιάζει η γρήγορα αυξανόμενη διατομή του τόξου προς τις γενέσεις. Ο μεσόστυλος των ανακουφιστικών τόξων συν-δομείται με τους θολίτες. (Φωτ. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., 1997, σ. 341 εικ. 287).

Εικ. 43. Γέφυρα Αυλακιού. Οικοδομική επιγραφή σε «καπάκι» στύλου στηθαίου: [λαϊκός] «ΑΡΧ[Ι]ΤΕΚ[ΤΩΝ]: Χ. ΚΥΡΚΟΣ | ...8·1910» (: Φωτ. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., 1995, σ. 343 εικ. 289 όπου η μεταγραφή της επιγραφής διαφέρει ελαφρά).

Εικ. 44. Απεικόνιση της πάλαι ποτέ «Γέφυρας του Κοράκου» επί του Αχελώου· έζησε και ευεργέτησε ενιαυτούς 434 (1515-1949). (Φωτ. Σπ. Μελετζή, 1937 = Σπ. Ι. Μαντάς, ό.π. σημ. 46, σ. 89/εικ. 43 = Αντ. Γαλερίδης κ.Α., ό.π., σημ. 37, σ. 87/εικ. 65).

Εικ. 45. Το Γεφύρι της Ζέρμας ή Καντσιώτικο Γεφύρι στον Σαραντάπορο, επαρχίας Κόνιτσας. Πάνω: σχέδιο όψης προς τα ανάντη (Α.Π. αποτύπωση Τετάρτης 10.05.1995) / σχεδίαση 12.01.1996· κάτω: ομόλογη φωτογραφία (10.05.1995. Α.Π.: Φ. 95. V/4. αρ. 9).

Εικ. 46. Η μεσαιωνική γέφυρα της Καρύταινας στον Αλφειό. Ανοικοδομήθηκε στα 1439/1440 επί βάθρων παλαιότερης φράγκικης του 13ου αι. Το ανώτερο, από τις θυρίδες και πάνω μέρος, είναι προσθήκη του 19ου αι. Όψη από τα κατάντη: διακρίνονται 4 τόξα: τα 3 κύρια από τα 5 της γέφυρας, και ένα μεγάλο ανακουφιστικό (= το δεύτερο από αριστερά) σε μεσόβαθρο πάνω σε βράχο, κυριαρχεί δε και το εκκλησάκι ερειδόμενο σε γειτονικό βάθρο (: Φωτογραφία 1970, †Γεωργίου Κομποχόλη (1905-1998), Τρίπολη).

Εικ. 47. Φάρσαλα, «Γεφύρι του Πασιά»: χορηγία του ποιητή και διοικητή Θεσσαλίας Αχμέτ Ρατίμπ Πασά, λίγο μετά το έτος Εγείρας 1165 (=1752 μ.Χ.) στο ποτάμι Ενιπέα (κ. Τσιναρλή) στο δρόμο προς Λάρισα, ήτοι στη μεγάλη αρτηρία Βορρά-Νότου. Λεπτομέρεια ανακουφιστικού τόξου για την περίπτωση πλημμύρας του ποταμού.

Σημ. Η διαφοροποίηση της ανωδομής του σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία, συνηγορεί για μια μεταγενέστερη επισκευαστική φάση (βλ. §§90 και 91). (Φωτ. 1998, Α.Π.).

Εικ. 47Α. Ξύλινη γέφυρα και προβλήτες επί ξυλίνων πασσάλων στο δέλτα του ποταμού Αξιού. (Πηγή: ποτάμια· υδάτινοι δρόμοι. Φωτογραφία Δημήτρ. Ταλιάνης. Κείμενο Γιάν. Ρούσκας. Επιμέλεια Αθηνά Δούντση. χ. τόπο έκδοσης: εκδόσεις «Τοπίο», χ.χ. (ISBN 960-7646-19-3), σελ. 163).

Εικ. 48. Το πολύτοξο γεφύρι της Άρτας στον Άραχθο ποταμό, με προβόλους και ανακουφιστικά ανοίγματα στα βάθρα, 1602 ή 1608. (Παραλλαγή φωτ. Σπ. Ι. Μαντά, βλ. αντίστοιχη στο βιβλίο του: *Ηπειρωτικά Γεφύρια*, 1984, σ. 74, εικ. 26).

Εικ. 49. «Πασιά γεφύρι», στον Αλιάκμονα, πλησίον Γρεβενών, έργο 1690, ανατινάχτηκε 1941 (Πηγή: Μακεδονία, Γρεβενά, έκδοση Ελληνικής Βιομηχανίας Ζάχαρης, 1996, έναντι σελίδας Ιουνίου, 3-9).

Εικ. 50. Το υδραγωγείο των «Κήπων στο Βαλτέτσι» κοντά στην Τριπολιτσά. Υδατογέφυρα στη «Μάνα του Νερού». Μάλλον έργο της Β' Βενετοκρατίας (1685-1715). Συνολική όψη από τα κατάντη και λεπτομέρεια κεντρικού τόξου (Φωτογραφίες 1972 αρχιτεκτόνισσας Δέσποινας Σταμπουλόγλου-Φρέντζου, Τρίπολη).

Εικ. 51. Η τρίτοξη γέφυρα του (προς την Τριπολιτσά) υδραγωγείου των «Κήπων στο Βαλτέτσι» κοντά στη «Μάνα του Νερού». Έργο μάλλον Β' Βενετοκρατίας (1685-1715). Σχέδια: - 1. όψη από κατάντη. - 21. Άνοψη. - 22. Κάτοψη. - 3. Τομή μεσαίου τόξου. (Σχεδίαση 1998, Α.Π. βάσει σκαριφημάτων 1972 Δέσποινας Σταμπουλόγλου - Φρέντζου). Βλ. και εικ. 50.

Σημ. Το αριστερό τόξο (στην όψη αριθ. 1) τώρα έχει καταπέσει.

Εικ. 52. Η «Γέφυρα του Κόπανου» στον Ευρώτα (κοινώς ο «Ίρης») κοντά στη Σπάρτη. Στο σχέδιο εμφανίζεται παραπλανητικά τρίτοξη, γιατί το πράσινο καλύπτει το κάτω μέρος των 2 πλάγιων τόξων, που δεν ανοίγονται έως το φυσικό έδαφος. (Το σχέδιο του Η. Belle, δημοσιευμένο 1881).

Εικ. 52Α. Η προς ανατολάς (Α.-ΒΑ.) έξοδος των Τεμπών προς την παραθαλάσσια πεδιάδα. Άποψη από το «Πετρογ(κ)έφυρο». (Φωτ. Βαγγέλη Παπαθανασίου, Κυριακή 23 Δεκ. 1990).

Εικ. 52Β. Τοπογραφικό περιοχής «Πετρογ(κ)έφυρου» στην έξοδο των Τεμπών προς τη θάλασσα, ανάμεσα στα χωριά Πυργετός και Ομόλιο (πριν Λασποχώρι). Το γεφύρι πάνω από το βέλος, κάτω από το ψηφίο (Π)«Η»(ΝΕΙΟΣ). Εκεί διακρίνεται και η ποτάμια νησίδα. (: Απόσπασμα από τον χάρτη 1: 50.000 της Γ.Υ.Σ. έκδοση 19..., φύλλον «Ραψάνη»).

Εικ. 53. «Πετρογκέφυρο» Τεμπών επί του Πηνειού μεταξύ Ομολίου - Πυργετού: Η οθωμανική επιγραφή της επισκευής του έτους Εγείρας 1139, ήτοι 1726 μ.Χ. - Α' Αριστερά σχέδιο της με μεταγραφή του κειμένου (Α.Π.), - Β' Φωτογραφία (Κώστα Σπανού). Η φωτογραφία τοποθετήθηκε έτσι, ώστε να συμπίπτει με την ορθή τοποθέτηση της επιγραφής. Το πάνω μέρος της σβύστηκε /αποπλύθηκε από το ρεύμα του ποταμού καθώς η μαρμάρινη ενεπίγραφη πλάκα είχε καταπέσει ακριβώς στην άκρη της σταθερής ροής του.

Εικ. 53Α. Η ανατολική έξοδος των Τεμπών και του Πηνειού προς την παραλιακή πεδιάδα. Διακρίνεται (ανάμεσα στις αιχμές των κατακόρυφων βελών) το ανέπαφο ακόμα γεφύρι Ομολίου, το «Πετρογ(κ)έφυρο», στα 1806 (μάλλον, παρά το 1805). (Απόσπασμα από πίνακα με θέμα τα «Τέμπη» του Ιταλού επαγγελματία ζωγράφου Simone Pomardi (περ. 1760-1830) στο περιηγητικό βιβλίο του Ed. Dodwell, βλ. τίτλο στη σημ. 106).

Εικ. 53Β. Μακρυνή άποψη «Πετρογ(κ)έφυρου» Τεμπών (μέσα στην πεδιάδα προς τη θάλασσα) από την ακρόπολη αρχαίου Ομολίου, διά χειρός W. Gell, αρχές 19ου. Βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, Department of Prints and Drawings. Πρώτη δημοσίευση: Reproduced by Courtesy of the Trustees of the British Museum, Department of Greek and Roman Antiquities.

ΣΗΜ. Τα χρώματα του σχεδίου προήλθαν κατά την επεξεργασία σε υπολογιστή της αρχικής μου φωτογραφίας και δεν ανταποκρίνονται σ' αυτά του πρωτότυπου. [Υπενθυμίζεται η επιφύλαξη του Στάθη Φινόπουλου, Αθήνα, για το εάν εν γένει ο Τζελ επισκέφτηκε καν αυτήν την περιοχή: 14.02.2001].

Εικ. 54. «Πετρογκέφυρο» Τεμπών επί του Πηνειού μεταξύ Ομολίου-Πυργετού. Όψη από κατάντη (Πηγή: Αντ. Γαλερίδης κ.Α. 1995, σ. 100): Το αριστερό ως προς την κοίτη (και προς Πυργετό) καλλίτερα διατηρούμενο μέρος μήκους περ. 137-140 μ. Διακρίνονται: α) στο πιο ακραίο προσχωμένο και παλαιότερο κομμάτι οι κορυφές κανονικών τόξων και ανακουφιστικών τοξυλλίων, και β) Στο κεντρικότερο τμήμα, στην βαθεία κοίτη, μεσόβαθρα με τρία ανακουφιστικά τόξα στο καθένα.

Εικ. 54Α. «Πετρογ(κ)έφυρο» Τεμπών. Αναπαράσταση (βάσει δεδομένων και της φαντασίας μου) με 9 κύρια τόξα στα 1803, δήθεν την ημέρα που περνούσε η άμαξα με την Κατερινιώτισσα σύζυγο του Βελή Πασά (βλ. §16, σημ. 15). Όψη από κατάντη (περίπου Α-ΒΑ). Σημ. Το μεσαίο τόξο από τα τρία πάνω από τη βαθεία κοίτη παριστάνει το υπάρχον σήμερα (: Α.Π., 10.02.2001).

Εικ. 55. Γέφυρα Σαρακήνας, περιοχής Τρικάλων στον Πηνειό. Όψη από ανάντη. – Α' (επάνω): Φωτογραφία Δημ. Μιχαηλίδη θεωρούμενη του 1887. – Β' (κάτω): Λεπτομέρεια χαρακτηριστική μεσοβάθρου με 3 ανακουφιστικά τόξα, εξων τα δύο ιδιόμορφα τεταρτοκυκλικά. (Πηγή: Αντ. Γαλερίδης κ.Α. 1995, αντίστοιχα σ. 199 / εικ. 159 και σ. 200 / εικ. 160).

Εικ. 56. Γέφυρα «Μαυρόπετρας» χωριού Πουρνιά (πριν Σταρίτσανη) Κόνιτσας. Τα τεταρτοκυκλικά ανακουφιστικά τόξα είναι πολύ σπάνια (πρβλ. «γεφύρι Κυράς» Μπαλντούμας Ηλείου, εικ. 22). Αλλά εδώ προέκυψε από την κάλυψη παλαιότερου ημικυκλικού μετά την διεύρυνση του γειτονικού του ακρόβαθρου (: φωτ. 10.5.1995, Α.Π.).

Εικ. 56, Α (=πάνω) και Β. Γέφυρα Μιράκας επί του Σκούμπη στην Αλβανία, 1715. Διακρίνονται τα τεταρτοκυκλικά τόξα: αριστερά το βοηθητικό, δεξιά το ανακουφιστικό. (Πηγή: - Α = Σπ. Μαντάς / Θόδ. Χαμάκος, βλ. σημ. 110α. - Β = Σχέδιο Σπ. Μαντά ευγενικά παραχωρημένο για δημοσίευση).

Εικ. 56Γ (επάνω), και 56Δ. «Γέφυρα Πασιά» στον Ενιπέα Φαρσάλων, 1752: Όψη από κατάντη (δεξιά βρίσκονται τα Φάρσαλα). Διακρίνεται δεξιά το μεγάλο ακραίο τεταρτοκυκλικό τόξο. Δεν σώζεται πλέον. (Πηγή: - Γ = Εφημερίδα *The Illustrated London News*, June 5, 1897, 768, εικονογραφεί μάχη Ελληνο-Τουρκικού πολέμου 1897. - Δ = Από καρτοποστάλ Στέφ. Στουρνάρα γύρω στα 1900. Και οι δύο πολύτιμες απεικονίσεις από το βιβλίο Αντ. Γαλερίδη κ. Α. (βλ. τίτλο σημ. 37) αντίστοιχα στις σελίδες 109 & 107).

Εικ. 57. «Το γεφύρι του Βεζύρη» επί του Δρίνου στη βορειοανατολική Αλβανία με-

ταξύ Σκόδρας - Πρίζρεν, έργο 18ου αι. (Φωτ. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., 1995, σελ. 65 εικ. 42 που παραπέμπει ως πηγή του σε καρτ-ποστάλ του 1910 αλβανικής έκδοσης).

Εικ. 58. «Γεφύρι της Κυράς» ή της «Μπαλντούμας» στον Άραχθο, 1762. Λεπτομέρεια. Κάτω τόξο («στεφάνι») και δεύτερο υπερκείμενο διαμπερούς διάταξης (Φωτ. Α.Π. 10.5.1995: Β. Παπαγεωργίου / Α. Πετρονώτης, σ. 304 εικ. 17).

Εικ. 59. «Γεφύρι του Πασιά» στον Ενιπέα Φαρσάλων. 4ο τόξο από αριστερή όχθη. Όψη από ανάντη (= ανατολική). Διακρίνεται η άκρη διαμπερή ελκυστήρα στην τρύπα της οποίας πέρναγε η κάθετη αγκύρωση, η κατ' εξοχήν «άρπεζα» (: Φωτ. 07 Αυγ. 2000, Α.Π.: Φ.00. VII/τ. αριθ. Ε).

Εικ. 60. Γεφύρι στο Μπεράτι επί του Άψου (ή Σεμένη). Θεωρείται έργο του Αλή Πασά Τεπελενλή, που μπορεί να το έκτισε στην περίοδο 1811-1819. Από το πολύτοξο γεφύρι εδώ η πρώτη καμάρα με εμφανείς τις «αρπέζες» με μια αξονική στο «κλειδί» και από 4 εκατέρωθεν συμμετρικές.

(Φωτ.: Αντ. Γαλερίδης κ.Α., 1995, τμήμα εικ. 43, σελ. 66).

Εικ. 61. Το γεφύρι «Παρασπόρι» Χιονιάδων Κόνιτσας. Λέγεται ότι χτίστηκε στα 1800 ή μετά. Έχει 2 «άρπιζες» (Φωτ. Νοεμβ. 1999, Φανής Σαρρή / Phaos Photos).

Εικ. 62Α. Μονότοξο ισλαμίζον γεφύρι σε εγκαταλειμμένη κοίτη ποταμού Ελισσόντα στη θέση «Καρτερόλι(α)» του κάμπου της Νταβιάς στην Αρκαδία. (Φωτ. 06 Δεκ. 1997, Α.Π.: Φ. 97. XII/1, αριθ. 34).

Εικ. 62Β. Ένας από τους δύο σιδερένιους ελκυστήρες του ισλαμίζοντος γεφυριού στον ποταμό Ελισσόντα του κάμπου της Νταβιάς (βλ. εικ. 62Α). (Φωτ. 5 Νοεμ. 1998, Α.Π.: Φ. 98. XI/1, αριθ. 12).

Εικ. 62Γ. Γέφυρα Κολορτζής επί του Δρύνου στη Δρόμπολη, 1827.

(Φωτογρ. Οκτωβρίου 1997, Σπ. Ι. Μαντά / Θ. Ν. Χαμάκου, βλ. σημ. 126η).

Εικ. 63Α. Το 5τοξο «Γεφύρι του Σπανού» στον Βενέτικο 1846. Δυτική όψη. (Φωτ. Σπ. Ι. Μαντά, 1984, σ. 120 εικ. 78).

Εικ. 63Β. Το «Γεφύρι του Σπανού» στον Βενέτικο, 1846: Η νοτιότερη καμάρα με τις 5 «άρπιζες». (Φωτ. 1990: Γ. Τσότσος, 1997, σ. 34 εικ. 4).

Εικ. 64. Γεφύρι του Μαρσαγκάνη της Κρανιας Γρεβενών. Κατά παράδοση κτίστηκε πριν το 1850. (Φωτ. 1988: Γ. Τσότσος, 1997, σ. 56 εικ. 25).

Εικ. 64Α. Δημητσάνα. Τρίτοξη γέφυρα στα ανάντη κοιμητηρίου, κάτω από την χρησιμοποιούμενη σήμερα οδογέφυρα, κοντά στη Βρύση του Κουρή, 1851. (Φωτογραφία Γ. Ζαχαρόπουλου, Μεγάλη Δευτέρα, 09.04.2001).

Εικ. 65. Γεφύρι στο Δοτσικό, μετά το 1865 ή περί το 1870. Τόξο σχήματος «λαβής κανίστρου»: τμήμα κύκλου στηριζόμενο σε καμπύλες εκφορικές στηρίξεις (βλ. §§37 και 71). Στο τόξο διακρίνονται «άρπιζες». (Φωτ. 1989: Γ. Τσότσος, 1997, σ. 53 εικ. 23).

Εικ. 66. «Γεφύρι της Πλάκας» στον Άραχθο, 1866. Όψη από τα κατάντη. - Α' (επάνω): Φωτογραφία (: Σπ. Ι. Μαντά, Ηπειρωτικά γεφύρια, 1984, σ. 81 εικ. 33). - Β' (κάτω): Σχέδιο (: Νικ. Κ. Μουτσόπουλου, στον τόμο Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί έπιστήμονες περιόδου άπελευθέρωσης. Άθήνα, έκδ. ΤΕΕ, 1975, σσ. 412-413). Στο σχέδιο διακρίνεται καθαρότερα η τρίτοξη κατασκευή, έχουν όμως παραληφθεί οι «άρπεζες», που διακρίνονται στη φωτογραφία, μάλλον 19 τον αριθμό.

Εικ. 67. Αώος. Γεφύρι της Κόνιτσας. Όψη από τα ανάντη. Διακρίνονται οι «άρπιζες» στο κάτω τόξο (και ακόμα η γέφυρα Μπέλειυ) (Bailey), που αποσύρθηκε την 1 Ιουλίου 2000 (: πληροφορία Γιάννη Τσαρούχη, Κόνιτσα, 07.11.2000) και η νεώτερη της

Εθνικής οδού Ιωαννίνων-Κοζάνης). (Φωτογραφία μετά το 1980 περίπου, Ιω. Καπάϊου, Κόνιτσα).

Εικ. 68Α και Β. «Γεφύρι της Τσίπιανης» στο ποτάμι Βάρδα κοντά στο χωριό Γρεβενήτι στο Ζαγόρι, έργο 1875. – Α' (επάνω): Σύνολο· διακρίνεται η σειρά από «άρπιζες» στο τόξο και το πλήρες στηθαίο. – Β' Λεπτομέρεια του μέσου του τόξου που διατηρεί την ισλαμίζουσα οξυκόρυφη μορφή, παρουσιάζει αξονική «άρπιζα» και δείχνει τη δομή του στηθαίου (: Φωτ. Σπ. Ι. Μαντάς, 1984, Α' = σ. 103 εικ. 58, Β' = σ. 104 εικ. 59).

Εικ. 69. Γεφύρι Τσιούκαρη στην Πραμόρτσα, έργο μεταξύ 1886-1890. Η μεγάλη καμάρα: διακρίνονται οι 4 «άρπιζες». (Φωτ. 1987: Γ. Τσότσος, 1997, σ. 75 εικ. 39).

Εικ. 70. Γεφύρι «στο Νιδρούζι» (περιοχής Γρεβενών) με 2 «άρπιζες» (βλ. §77). (: φωτ. Γ. Τσότσος, 1997, σ. 50 εικ. 20 αριστερά).

Εικ. 71. Γεφύρι στο χωριό Λάκκος Σερρών [Κτίσμα του β' μισού του 19ου αι.] από τα πιο καλοκτισμένα Ανατολικής Μακεδονίας με 3 «άρπιζες».

(Φωτ. 1995: Γ. Τσότσος, 1997, σ. 150 εικ. 116).

Εικ. 71Α. Η γέφυρα του Λιαμπινότι επί του Σκούμπη κοντά στο Ελμπασάν, με χαμηλωμένη καμάρα και δύο «άρπιζες». (Φωτογρ. Σ. Ι. Μαντά / Θ. Ν. Χαμάκου, βλ. σημ. 140).

Εικ. 72Α. «Της Τοπόλ'τσας το Γεφύρι» κοντά στην Κόνιτσα, θέση «Μπούση» στο ομώνυμο ρέμα της Τοπόλιτσας, έργο 1903. Όψη από κατάντη. (Φωτ. περιοδικού «Κόνιτσα» τχ. 77 (1997) Σωτήρη Τουφίδη).

Εικ. 72Β. «Της Τοπόλ'τσας το Γεφύρι»: ομολογή της Εικ. 72Α. Ώρα που ο ήλιος γέρνει. Διακρίνεται δεξιά η φωτισμένη αρχή α) της καμάρας διαφορετικής καμπυλότητας και β) και πάνω απ' αυτή του δεύτερου τόξου (Φωτ. 2000 Φανής Σαρρή / Phaos Photos).

Εικ. 73Α. «Της Τοπόλ'τσας το Γεφύρι» (βλ. εικ. 72Α και Β). Λεπτομέρεια της καμάρας του με το πάνω τόξο («στεφάνι») και προεξοχές, και με το κάτω κύριο τόξο να δένεται από τις «άρπιζες» (Φωτ. 2000, Φανής Σαρρή / Phaos Photos).

Εικ. 73Β. «Της Τοπόλ'τσας το Γεφύρι» (βλ. εικ. 72Α και Β, ιδίως 73Α). Λεπτομέρεια: Μια «άρπιζα», κοιτάζοντάς την από πάνω. (Φωτ. 1998 Α.Π.: Φ. 98.ΠΙ/1, αριθ. 36).

Εικ. 73Γ. Πηγή (πρ. Πεκλάρι) Κόνιτσας. Γεφύρι Άϊ-Νικόλα. Έργο πρωτομάστορα Μήτρου Γκόρτσου από Πυρσόγιαννη. Οικοδομική επιγραφή 1903, «ΤΕΚΤΟΝ ΦΟΤΗ[Σ] [ΑΠΟ] ΒΡΑΝΗΣΤΑ» (: Σπ. Ι. Μαντάς, έφ. «Ηπειρωτικά Νέα», χ. 27, φ. 117, (Νοέμ.-Δεκ. 2000), σ. 5).

Εικ. 74Α. Γέφυρα Δίκορφου (πριν Τσοντήλας), Ζαγόρι. Βόρεια του χωριού, «χαμηλά στο λάκκο», στο δρόμο για τον μύλο. Έργο συνεργείου Τσίπα από Πυρσόγιαννη, 1904 (: φωτ. Σπύρου Ιω. Μαντά, βλ. και Ν. Ι. Τσίπα, Αναβάπτισμα... Πυρσόγιαννης, Βιβλίο Ε' (2000), εξώφυλλο).

ΣΗΜ. Διακρίνεται δεξιά η εντοιχισμένη επιγραφή (βλ. εικ. 74Β).

Εικ. 74Β. Οικοδομική Επιγραφή 1904 γέφυρας χωριού Δίκορφο (πριν Τσοντήλα) στο Ζαγόρι (βλ. εικ. 73Α). Χορηγία Στασούλη Κ. Στάθη, έργο συνεργείου Τσίπα (Πηγή: φωτογραφία Σπύρου Ιω. Μαντά, βλ. και Ν. Ι. Τσίπα, Αναβάπτισμα... Πυρσόγιαννης, Ε' (2000), σελ. 173... Σχέδιο από παραχώρηση το 2000 του Βασ. Παπαγεωργίου / Αρχείου Μουσείου Μαστόρων Πέτρας Πυρσόγιαννης).

Εικ. 74Γ. Ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Γιάννης Πέτρ. Τσίπας (1872-1949) το 1941 στην Καρδίτσα [έχοντας μάλλον εγκαταλείψει τότε την τέχνη] με την γυναίκα του Κατερίνα (περ. 1875-1953) της πυρσογιαννίτικης οικογένειας κυρατζήδων Γεωργίου

Πύρσου. (Φωτογραφία, χρονολόγηση και τοπολόγηση του Σπύρου Ιω. Μαντά, τον οποίο θερμά ευχαριστώ).

Εικ. 75. Γεφύρι Μάερης Βοΐου, 1910. Φαίνονται καθαρά οι 3 άρπιζες και μόλις διακρίνεται η 4η δεξιά του κλειδιού, το άγκιστρο της οποίας έλειψε στα 1987-1988. (Φωτ. 1988: Γ. Τσότσος, 1997, σ. 90 εικ. 55. – Σημ. στην εικ. 54 του ίδιου του 1987 υπάρχουν και οι 4 άρπιζες, και καθαρότερα φαίνονται στο Σπ. Ι. Μαντά, 1984, σελ. 151).

Εικ. 75Α. Βέροια. Η γέφυρα «του Σταυρού» (λόγω της εκεί καταδύσεως του Τιμίου Σταυρού την ημέρα των Θεοφανείων, 6 Ιανουαρίου), είτε γέφυρα «του Χατζηκάβουρα», είτε γεφύρι «Μ(ου)αρίφ» (το τελευταίο όνομα από το ομώνυμο γειτονικό και υπερκείμενο κέντρο πάνω δεξιά στο σύδεντρο πλάτωμα της εικόνας): Από «Καρτ ποστάλ [τυπωμένο] γύρω στα 1910 έκδοσης υπέρ της φιλοπτώχου Αδελφότητας Ελληνίδων Κυριών. Φωτογραφικό αρχείο Αντώνη Γαλερίδη» (στο βιβλίο Αντ. Γαλερίδη κ.Α., βλ. σημ. 37, σελ. 57, εικ. 31) Βλ. και εικ. 75Β-75Δ.

Εικ. 75Β. Βέροια. Απόσπασμα χάρτη αρχών 20ού αι. βάσει του υποβάθρου σχεδίου πόλεως 1936. Ο Βορράς επάνω. Διακρίνονται τέσσερις γέφυρες από τις οκτώ γνωστές: αριθ. 1, η πρώτη δεξιά «του Σταυρού» (βλ. εικ. 75Α, Γ & Δ) – αριθ. 2, η επόμενη αριστερά της προηγούμενης στο κέντρο «του Καραχμέτη», η μόνη σήμερα σωζόμενη από τις παλαιές (βλ. εικ. 75Ε, ΣΤ, Ζ). Οι επόμενες δύο ακόμα αριστερότερα πρέπει να ήταν οι δύο ξύλινες. Η δε γέφυρα «Εκμε(ν)τζή» πέρα απ' αυτές.

(Πηγή: Νίκος Καλογήρου, Βέροια, στη σειρά «Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική» 7 τόμος = Μακεδονία Α', Αθήνα: εκδ. «Μέλισσα», 1990, σελ. 62 εικ. 1) [Σχολιασμός: Τάσου Καραναστάση, Θεσσαλονίκη, 26.01.2001].

Εικ. 75Γ. Βέροια. Η γέφυρα «του Σταυρού» (με χαρακτηριστική προσωνυμία «του κεντρικού ποταμού», πιθανώς μετάφραση του χρησιμοποιούμενου παλαιού υδρωνυμίου «Anà Degé» ήτοι «Μητέρα ποτάμι». Βλ. σημ. 144α). Φωτογραφία του 1916. Αριστερά το μικρό τόξο με την ασυνήθιστη υπερημικυκλική μορφή του, από βοηθητικό έχει πάρει κύρια σημασία, ώστε πριν το 1927 (όπως δείχνει άλλη καρτ-ποστάλ του αρχείου Τ. Καραναστάση) το ρεύμα να προκαλέσει επίχωση πλέον του μισού ύψους του. (: Αρχείο Τάσου Καραναστάση, Θεσσαλονίκη). Βλ. και εικ. 75Α, Β, Δ

Εικ. 75Δ. Βέροια. Η γέφυρα «του Σταυρού» εδώ με τυπωμένο τίτλο «Γέφυρα Μαρίφ». Το μεγάλο τόξο με περισσότερες ευδιάκριτες τις 4 «άρπιζες». (: Αρχείο Τάσου Καραναστάση). Βλ. και εικ. 75 Α-Γ

Εικ. 75Ε. Βέροια. Γέφυρα «Καραχμέτ(η)». («Επιστολικόν Δελτάριον» έκδοσης «Σειρά Α' ! 4-10 Γ.Κ. 'Αθήναι», ευχητήριο της 31/5/1906, ταχυδρομημένο από την Αίγυπτο, μέσω Σμύρνης (με σφραγίδα 9-6-[1]906), στην «Mademoiselle/Helène Svoronou//Vathy/Samos»: Αρχείο Τ. Καραναστάση)

Εικ. 75 ΣΤ. Βέροια. Γέφυρα «Καραχμέτ(η)». Ωστόσο φέρει τίτλο «SOUVENIR D' EDESSA / un pont près d' Edessa» (!). Είναι «έκδ. Ν. Παπαχριστοδούλου 'Εδεσσα». Φέρει γραφή και υπογραφή γαλλιστί της «6 Juillet 1918» (Αρχείο Τ. Καραναστάση)

Εικ. 75Ζ. Βέροια. Γέφυρα Καραχμέτ(η), η μόνη σωζόμενη παλαιά πετρογέφυρα. (Πηγή: Κωνσταντίνος Αγγελής, κ. Α. Βέροια. Έκδοση Δήμου Βέροιας. Βέροια, 1986, σελ. 103)

Εικ. 75Η. Βέροια. «Γέφυρα Εκμε(ν)τζή». Φωτογραφία του Zerdji, [προφανώς του 1892], εκδότης Rollet στη Lyon. Τύπωμα μάλλον στο Παρίσι: βάσει της τυπωμένης λεζάντας. (Αρχείο Τ. Καραναστάση).

Εικ. 75Θ. Βέροια [«Γέφυρα Εκμε(ν)τζή»] σε φωτογραφία από την ίδια πλάκα εικ. 75Η, αλλά τυπωμένη με ψευδεπίγραφο τίτλο αναφερόμενο στο ποτέ σερβικό Istib. (Αρχείο Τ. Καραναστάση).

Εικ. 75 Ι. Βέροια. Γέφυρα «Εκμετζή». Το εικονιζόμενο τέμενος πρέπει να είναι το «Κοτσή-Μπέη τζαμί». Σημειώνεται ότι τα μουσουλμανικά τεμένη λειτουργούσαν έως ότου απεχώρησαν οι Τούρκοι στα 1924. (Αρχείο Τ. Καραναστάση)

Εικ. 75 ΙΑ. Βέροια. Το γεφύρι «Εκμετζή» σε φωτογραφία περί το 1918. Χαρακτηριστική η έκφραση «-το μέτωπο», ενδεικτική του ότι η Βέροια βρισκόταν τότε κοντά στο πολεμικό μέτωπο κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στη Μακεδονία. (Αρχείο Τάσου Καραναστάση)

Εικ. 75 ΙΒ. Μόσταρ Ερζεγοβίνης. Η γέφυρα-σύμβολο της πόλης, στην οποία έδωσε το όνομα της (<Stari Most = παλαιά γέφυρα), έργο του αρχιτέκτονα Χαϊρεντίν (Hayreddin) του Νεώτερου, έτος Εγείρας 974/1566 μ.Χ. (Πηγή: Filiz Yenişehirlioglu, βλ. σημ. 144κγ).

Εικ. 76. Το δίτοξο γεφύρι Λεύκης (ή Τσινάρας) Καβάλας. Το μεγάλο τόξο πενταπλάσιο του μικρού. (Φωτ. 1996: Γ. Τσότσος, 1997, σ. 182 εικ. 143), βλ. εικ. 77.

Εικ. 77. Γεφύρι Λεύκης Καβάλας (βλ. εικ. 76). Το μεγάλο τόξο με τις εξαιρετικά μεγάλες 4 «άρπιζες». (Φωτ. 1996: Τσότσος Γ., 1997, σ. 181 εικ. 142).

Εικ. 77Α. Γέφυρα περιοχής Ρουδιάς στην Κύπρο (: St. Sinos, βλ. σημ. 149γ., σελ. 48 / εικ. 9 τα σχέδια, σελ. 47 / εικ. 8 η φωτογραφία [η τελευταία ε/φ Πάνου Τσολάκη]).

Εικ. 78. «Γεφύρι του Πασιά» στον Ενιπέα Φαρσάλων. Αρχικό κτίσιμο 1752. Όψη από ανάντη: διακρίνονται οι «άρπεζες» στο πρώτο τόξο επί της βαθείας κοίτης, επίσης στο τρίτο (: φωτ. Αντ. Γαλερίδης κ.Α., 1995, σ. 108 εικ. 85).

Εικ. 78Α. «Γεφύρι του Πασιά» στον Ενιπέα Φαρσάλων. Όψη από ανάντη πρώτου τόξου από αριστερή όχθη. Στο «κλειδί» διακοσμητικός ομφαλός, αριστερά «άρπεζα», δεξιά της στον δ΄ λίθο ορθογώνιο γεωμετρικό γραμμικό σχέδιο (Φωτ. 07.08.2000, Α.Π.: Φ.00.VII/τ. αριθ. 35Α).

Εικ. 78, Β (= επάνω) & Γ. Υδραγωγείο Χίου «της Κόρης το Γεφύρι». Έργο αρχικά 15ου-16ου αι. – Β = Απεικόνιση τμήματός του. – Γ = Λεπτομέρεια κορυφής αριστερού τόξου εικ. 78Β με «άρπεζα» και διακοσμητικό ομφαλό από μετασκευή περιόδου Τουρκοκρατίας [άραγε αρχών 19ου αι.:] (:Μανώλης Μ. Βουρνούς, «της Κόρης το Γεφύρι» (1997), σ. 336/7 εικ. 1 & 3. Βλ. πλήρη τίτλο σημ. 154).

Εικ. 79. Το γεφύρι του Πλακίδα ή Καλογερίκο στο Βίκο κοντά στους Κήπους (παλαιά Μπάγια) στο Κεντρικό Ζαγόρι. Κατασκευή 1814, δαπάνη ηγουμένου Σεραφείμ: επισκευή 1865, έξοδα Πλακίδα (σχέδιο Ν. Μουτσόπουλου, Πρωτοί Έλληνες Τεχνικοί Έπιστήμονες (1976), σ. 394. Πληροφορίες Σπ. Μαντά, Ηπειρωτικά Γεφύρια 1, (1984), σ. 65 αρ. 86. - Φωτογραφία 1989 Φανής Σαρρή / Phaos Photos).

Εικ. 80. Γέφυρα του Κοντοδήμου (ή του Λαζαρίδη) ανάμεσα Κουκούλι και Κήπους στο Ζαγόρι, 1753. Χαρακτηριστικές με σιγουριά καλοτοποθετημένες «αρκάδες» (Σπ. Ι. Μαντάς, Ηπειρωτικά Γεφύρια, 1984, σ. 100 εικ. 55)

Εικ. 80Α. Η σημερινή μεταλλική λεισιά Χουλιαράδων στη θέση μιας αρχέγονης από «σκοινιά» φτιαγμένα από άγρια αναρριχώμενα φυτά (Β.Β. Ντόκας, «Η Φωνή των Παλιόχωριτών», χ. 21, τχ. 83 (Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2000), σελ. 8)

Εικ. 81. Το Γεφύρι του Χάτσιου στο Βικάκι, κάτω από το Τσεπέλοβο στο Ζαγόρι. 1804. (Χορηγός Λάμπρος Χάτσιος). Οι «αρκάδες» συμπυκνώνονται και δημιουργούν

στηθαίο στη ράχη μόνο της καμάρας (φωτ. Σπ. Ι. Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια*, 1984, σ. 99, εικ. 54).

Εικ. 82Α και Β. Γεφύρι Νούτσου (ή Κόκορη μετά το 1910) στο Βίκο Ζαγορίου. Αρχική κατασκευή 1750. Ανακατασκευή 1768. Μεταγενέστερες επισκευές. Α' (επάνω) = Συνολική άποψη. Β' (κάτω) = Λεπτομέρεια κεντρικού στηθαίου. (Φωτ. Σπ. Ι. Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια*, 1984, σ. 93 εικ. 47).

Εικ. 83. Γεφύρι Κλειδονιάβιστας ή Βοΐδομάτη, 1853. Οι «αρκάδες» συμπληρώνουν πλήρες στηθαίο. Το «καλ'ντερύμι» διαβαθμίζεται από τις «ούβιες» του. Βλέπε και εικ. 12. (Φωτ. Σπ. Ι. Μαντάς, *Ηπειρωτικά Γεφύρια*, 1984, σ. 109, εικ. 65). Πρβλ. εικ. 12 Α & Β.

Εικ. 84. «Το γεφύρι του Μεζήλο» (της Αργιθέας Καρδίτσας) δεν έχει ούτε «αρκάδες», ούτε στηθαίο, μόνο σειρά χαλαρές πλακόπετρες, κατάσταση όχι ευχάριστη για αμάθητους. Εδώ διαβαίνει ο Αλεξ. Σβώλος με τη συνοδεία του, αφού είχαν αφιππεύσει. Χαρακτηριστικά δύο άνδρες τους παραστέκουν, να περάσουν ανάμεσά τους. (Φωτ. Σπύρου Μελετζή, 1944 στο Σπ. Ι. Μαντά, *Ηπειρωτικά Γεφύρια*, 1984, σ. 116, εικ. 75). – Σημ. Ίσως ο αξιωματικός με το πηλίκιο πίσω από τον Αλεξ. Σβώλο να είναι σοβιετικός, όπως και ο στρατιωτικός αριστερότερα με γυρισμένη την πλάτη.

Εικ. 85. Το «καμπανάκι» στο γεφύρι της Κόνιτσας. Έχει αντικαταστήσει το αρχικό. (Φωτ. Σπ. Ι. Μαντάς, 1984, σ. 85, εικ. 37).

Εικ. 85Α. Το γεφύρι «του Ύπισκόπου» κοντά στο Φινί της Κύπρου (: St. Sinos, βλ. σημ. 170α).

Εικ. 86. Άγιον Όρος. Γέφυρα στο ρεϊθρο Μεγάλος Βελλάς: θεωρείται ίδρυμα του Παρθενίου, Επισκόπου Βελλάς, 1744. (Φωτ. 18 Απριλ. 2000 αρχιτέκτονα Πλούταρχου Θεοχαρίδη).

Εικ. 87. «Το Γεφύρι του Μανώλη» [και του έτερου πρωτομάστορα Δημήτρη] στην Ευρυτανία, Έργον 1659. Τώρα βυθισμένο στην τεχνητή λίμνη Κρεμαστών. (Πηγή: Άγγελος Σινάνης, «Στεφανωμένα από έλατα» στο ένθετο «Ταξίδια στην άλλη Ελλάδα», τόμ. Α' σελ. 202, του περιοδικού «0-300» τχ. 21, Ιουλίου 1999).

Εικ. 88. Ο Αώος κάτω από το Τεπελένι: στην κοίτη διακρίνονται βάθρα πολύτοξης γκρεμισμένης γέφυρας. (Η αριστερά δασωμένη πλευρά είναι κλιτύς του εκεί φρουρίου του Αλή Πασά Τεπελενλή. Απέναντι οι υπώρειες του θρυλικού όρους Σεντέλι –υψομ. 1802 μ.– επέκταση της αιματοβαμμένης το 1940-1941 Τρεμπεσίνας –1929 μ. (Φωτ. 11 Σεπτ. 1995 Α.Π.: Φ. 95.IX/5, αριθ. 29).

Εικ. 89Α και Β. – Α' (αριστερά) = Γέφυρα στο Γαναδιό Μόλιστας περιοχής Κόνιτσας, με ιδιόμορφους θολίτες. – Β' = Ανάλογη διαμόρφωση θολιτών τοξωτής εισόδου (York Water-Gate) στο Λονδίνο του 17ου αιώνα.

(Α' = Φυλλάδιο «Κόνιτσα». χ.χ., εκδ. Π. Μουρεχίδης / Σ. Βαγενάς, χ. σελ. Β' = Banister Fletcher. A History of Architecture. 19η έκδοση London: εκδ. Butterworths, (1987) (ISBN: 0-408-01587-X), σελ. 1027, εικ. Α).

Εικ. 89Γ (πάνω) & Δ. «Το γεφύρι της Μαλνίτσας, κοντά στην Καστάνιανη (σημ. Καστανέα), 1934. – Γ = πλευρά προς τα ανάντη, – Δ = προς τα κατόντη. (Λήψεις Α.Π. βασιλεύοντας ο ήλιος της Κυριακής 29 Οκτ. 2000). Επίσκεψη μετά από το διάβασμα άρθρου Σ. Μαντά).

Εικ. 89Ε. Βρυσοχώρι, «γεφύρι στου Γκαράνη», 1946. Φωτ. Ν.Α. Τσιομίδης, 1996).

Εικ. 89ΣΤ «Της Γκάλινας το γεφύρι» στην Καστάνιανη (σημ. Καστανέα), 1934.

Όψη απο κατόντη (φωτ. Α.Π., σούρουπο Κυριακής 29 Οκτ. 2000)

Εικ. 89Ε. Βρυσοχώρι, «γεφύρι στου Γκαράνη». (Φωτ. Ν. Α. Τσιομίδης, 1996)

Εικ. 90. Παλαιστίνη. Γέφυρα στη χαράδρα «Βάντι Κελτ» (ή «Χέριτ») και η Μονή Αγίου Γεωργίου Χοτζιβά (από το βιβλίο του George Napier Whittingham: *The Home of Fadeless Splendour or Palestine of To-day*. London: Hutchinson & Co, χωρίς χρονολογία [μάλλον στα 1921], έναντι σελ. 300. (Προσφορά του Καθηγ. Δρα Ιωάννη Μειϊμάρη).

Εικ. 91. Γεφύρια και Δρόμοι στην Ορεινή Αρκαδία. (: Φώτης Κόντογλου, *Ταξείδια...* (1928). Γ' έκδοση 1981. Αθήνα: εκδ. «Αστήρ», σελ. 96).

Εικ. 92. Αλέξανδρος Μ. Γ. Μπαρκώφ. Γεφύρι στα Υψώματα Θεσσαλονίκης, 1931 (: *Η Ελλάδα του Μπαρκώφ*. Εκδ. Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνα, 2000, σ. 63, εικ. 58).

Εικ. 93. «Έλασσών. Ἡ Γέφυρα τοῦ Τιταρησίου». (: «Θεσσαλικά Χρονικά», έκτακτος έκδοσις 1935 [1939], έναντι σελ. 396. (: Ζωγράφος Ευάγγελος Σπυρίδωνος (1900-1977), βλ. στον ίδιο τόμο σ. 418: υπόδειξη Φώτη Βογιατζή).

Εικ. 93Α. «Ἡ Γέφυρα τῆς Ἀλαμάνας, ἐν ἧ συνελήφθη ὁ Ἀθανάσιος Διάκος» [μη σωζόμενη σήμερα]: φωτογραφία [της περιόδου 1900-1910] Αρχείου Λαμπάκη, της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθ. 4133=Ανατύπωση από το Ημερολόγιο 2000: Γεωργίου Λαμπάκη περιηγήσεις. Έκδοση: Βυζαντινό και Αρχαιολογικό Μουσείο [Αθηνών], σελίδα Σεπτεμβρίου.

Εικ. 93Β. Γεφύρι στην Ἡπειρο [με αντάρτες του Ε.Λ.Α.Σ. του «Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού»]. (Πηγή: Κ. Μπαλάφας, βλ. τίτλο βιβλίου στη σημ. 200α, εκεί σελ. 119).

Εικ. 93Γ. Γεφύρι στη (Βόρειο) Ἡπειρο (με πορευόμενους Ιταλούς προς το «Ύψωμα 731» κοντά στο Μπούμπεσι): είναι άραγε ομόλογο (της εικ. 93Β ήτοι) μίας άλλης πικρής «θητείας» του... Άλλου; (Πηγή: Κ.Ν. Χατζηπατέρας / Μ.Σ. Φαφαλιού, σ. 130, βλ. τίτλο στη σημ. 200γ).

Εικ. 94. Γέφυρα «Καμάρα» στο ρέμα Μουτζουράκι, όπου το παλαιό επώνυμο χωριό, κοντά στον οικισμό Τυμφρηστού (στην Πέρα Κάψη) Φθιώτιδας. (Φωτ. Περικλή Φύκα, Λαμία/Λειανοκλάδι).

Εικ. 95Α και Β. – Α' (επάνω): Η ανατιναγμένη στις 28 Οκτωβρίου 1940 ήδη ιστορική «Μεσογέφυρα» επί του Αώου, κοντά στην Κόνιτσα και στη μεθόριο με την Αλβανία. Διακρίνεται αριστερά πλάκα εξοπλισμένου σκυροδέματος που είχε αντικαταστήσει το αριστερό πλάγιο τόξο, δεξιά φαίνεται το ομόλογό του το σωζόμενο πέτρινο τόξο, ενδιάμεσα ορθωνόταν η μεγάλη κεντρική καμάρα.

Στην Β' (κάτω): Εμπρός στα ίδια λείψανα ο Δήμαρχος Κόνιτσας Πρόδρομος (Μάκης) Χατζηφραιμίδης, και ο (νυν Αντιδήμαρχος) Μιχάλης Ντίνος, δραστήριοι εκπρόσωποι της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, οι οποίοι καλούνται να αναδείξουν το ιστορικό ερείπιο (ως ερείπιο!).

(Φωτ. 1995, Α.Π.: η Α' = Φ. 95.VI/2, αρ. 4Α' και η Β' = Φ. 95.VI/2, αρ. 3Α).

Εικ. 96. Τα λείψανα της Ιταλικής Μεραρχίας «Julia» υποχωρούν από τη Γέφυρα Μέρτζανη/Perati τον Νοέμβριο 1940: Ο πριν πυλών δόξας, έγινε τότε πύλη Άδου (φωτ. «Domenica dell'Corriere», Ρώμη, φύλλο Χ(:) [της 15.5.] 1969).

Εικ. 97. Δ. Γ α λ ά ν η, Αρκαδία, (ξυλογραφία).

I. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

Παραπομπή συστηματική σε παραγράφους (§§),
συμπληρωματική σε σημ.(ειώσεις) και εικ.(όνες). - θ. = θέση, χ. = χωριό.

- «Αγαμέμνονος, Τάφος» (η «Θησαυρός του Ατρέως») §2, εικ. 13
Αγγίτης, ποτ. §30
Αγγλία §107
Αγία Λαύρα Καλαβρύτων, σημ. 126β
Αγία Παρασκευή, βλ. Κεράσοβο
Αγία Θεσσαλίας §91
Άγιοι Απόστολοι Καλαμάτας, σημ. 126
Άγιοι Σαράντα §80α
Αγιόκαμπος Θεσσαλίας §83
Άγιον Όρος §99, εικ. 86
Άγιος Μηνάς Πυρσόγιαννης §80γ
Άγιος Κοσμάς, χ. Γρεβενών §33
Αγιονάς (Ağırnas) Καππαδοκίας §82ς
Άγναντα §75
Αγόριανη Παρνασσίδας §49
Αγραφιώτης ποτ. Ρούμελης §102, εικ. 36
Αγρίνιο §32, εικ. 19
Αηδόνια, χ. Κορινθίας σημ. 2δ, εικ. 4
Αθηνών, οδός §32
Αιγές §9
Αίγυπτος §1
Αϊντεμίσι (Ödemiş) Μικρ. Ασίας §106
Αιτωλοακαρνανία §48α
Ακαρνανία §§25, (48α)
Ακ-Νταγ-Μαντέν Μικράς Ασίας §106
Αλαμάνα §109α, εικ. 93Α
Αλατόπετρα (πριν Τούζι) χ. Γρεβενών §77
Αλβανία §§17, 23, 63, 68, 80α, 100, εικ. 56Α, 57, 95
Αλιάκμων, ποτ. §§39, 44, 55 (και «Μπιστρίτσα»), 72 (όπου οι ποικίλες ονομασίες του), 76, 82, 86, 96, 103, 113, εικ. 49
Άλμπουλα-Μπάαν (Albula-Bahn), εικ. 30
Αλφειός, ποτ. §§43, 51, 104, εικ. 33, 46
«Αμαξογιόφυρο» θ. (Πελοπ.) §11
Αμερική, §§80γ, 105, σημ. 186ς
Αμπελάκια §50
Αμφίπολη §52
«Ανά Ντερέ», ρείθρο Βέροιας, §82α, σημ. 144α, εικ. 75Γ
Ανατολή (ως χώρος) §§4, (9), (23), 30, 35
Ανθούσα (πριν Λεπενίτσα) χ. Καλαμπάκας §83
Άνω Βροντού §79
Αξιός ποτ., εικ. 47Α
Άραχθος, ποτ. §§30, 33, 44, 47, 63, 75, 99, 103, εικ. 22, 48, 58, 66, σημ. 154ε
«Αργάσι» θ. Ζακύνθου §34, εικ. 24
Αργιθέα §§47, 95, 99
Αργολίδα (Αργεία) §§7, 24, εικ. 6
Άργος §§7, 13
Αργυρόκαστρο §§15, 70, 100
Αργυρούπολη, ή Γκιουμούς - Χανά Πόντου §106
Αριδαία §106
Αρίνιστα (νυν Κτίσματα), χ. Πωγωνίου, §104α /

- Αρκαδία §§7, 25, 34, 51, 69β, 99, 100, 104, εικ. 6, ως χώρα ουτοπίας: §114, εικ. 97
- Αρκαδικό (χωρ. Αργολίδας) §24, εικ. 14
- Αρματολικό (πριν Μπούκουρο) §48
- Αροάνιος ποτ. Πελοποννήσου §100
- Άρτα §§15, 17, 30, 46, 49, 52
- Αυλάκι, χ. Βάλτου §§48α, 48γ, 48ε, 48ς
- Αχελώος, Ασπροπόταμος §§47, 48, 48α, 49, 83, 99, εικ. 38 έως και 44
- Αχερουσία, λίμνη σημ. 36
- Αχέρων, ποτ. §29α, σημ. 36
- Άψος (ή Σεμένης) ποτ. §§66, 112, εικ. 60
- Αώος §§12, 23, 42, 96, 100, 102, 109γ, 111, 112α, σημ. 43, 207, εικ. 32, 35, 67, 88, 95
- Βαθύρεμμα ή Πλατανόρρεμα, ποτ. Αγιάς §91**
- Βάλια-Κίρνα, ρεϊθρο Σμόλικα εικ. 15γ
- Βαλκάνια §35
- Βαλτέτσι, χ. Αρκαδίας §§56, 113
- Βάλτος §48α
- Βάντι-Κελτ (Wadikelt) ή Χέριτ, βιβλική φάραγξ Χορράθ, Αγίων Τόπων §106, εικ. 90
- Βάρδας ποτ. §76, εικ. 68
- Βελάς, είς —, αρχαία τοπωνυμία στο Άγιον Όρος §99
- Βελιγράδι §12
- Βελλάς, επισκοπή §99
- Βελλάς, Μεγάλος, ποτ. Αγίου Όρους §99, εικ. 86
- Βελονάς ποτ. (συνεχίζει το Δοτσικιώτικο ποτ.) §77
- Βενέτικος ποτ. §§47, 70, εικ. 63Α και 63Β
- Βέροια (τουρκ. Karaferya) §§82, 82α - 82θ, 110, σημ. 144α, 144δ, εικ. 75Α - 75 ΙΑ
- Βεστφαλία §20
- Βικάκι, ρεϊθρο στο Ζαγόρι, εικ. 81
- Βίκος, χαράδρα στο Ζαγόρι, εικ. 82
- «Βίστριτσα», η (ή Μπίστριτσα) = Αλιάκμων §72
- Βλαχία §14, εικ. 9α
- Βλαχόρραφτη, χ. Αρκαδίας, εικ. 33
- Βοϊδομάτης, ποτ. §§23, 72, εικ. 12Α και Β, 83
- Βοΐου επαρχία §§44, 76, 105, 105γ
- Βοιωτία § (39)
- Βούλιστα Παναγία «Ζήτα», Ηλείου §104β
- Βράνιστα (σημ. Τράπεζα), χ. Κόνιτσας, §§80, 80α, σημ. 140γ, εικ. 73Γ
- Βρεστανίτσα (νυν Πηγές), χ. στα Τζουμέρκα §49
- Βροντού, Άνω §79
- Βρυσοχώρι (πρ. Λεσινίτσα), χ. Ζαγορίου, §29, σημ. 186ια, εικ. 15Δ, Ε & ΣΤ
- Γαλλία §21
- Γαναδιό Μόλιστας §102, εικ. 89Α
- Γέλα (Σικελίας) §4, εικ. 5
- Γερμανία §20
- Γενούσος (ή Σκούμπης) ποτ. §63
- Γιάγκοβα (νυν Μεσοπόταμο), χ. Σιάτιστας §55
- Γιάννενα, Ιωάννινα §§15, 16, 33, 51, 111
- Γκιουμούς - Χανά (= Αργυρούπολη) Πόντου §106

- «Γιούφτικο», ρείθρο Βέροιας, §82, σημ. 144α, 144ε, 144ζ
- Γοργοπόταμος §109α
- Γρεβενήτι, χ. Ζαγορίου §76, σημ. 200α, εικ. 91
- Γρεβενών, περιοχή §§12, 33, 47, 51, 55, 70, 71, 73, 77, 96
- Δαβιά, βλ. Νταβιά
- Δασύλλιο (πριν Μάερη ή Μάγερη) χ. Γρεβενών §81
- Δελβινάκι, χ. στα Πωγώνια, §80γ
- Δέλβινο, §80α
- Δέλνο (νυν Πρόσβορο), χ. Γρεβενών §77
- Δενδροχώρι (πριν Ντεμπένι), χ. Καστοριάς §74
- Δημητσάνα §§99, 109, εικ. 108
- Δίβρη, βλ. Ντίμπρα
- Δίκορφο (Τσοντήλα), Ζαγόρι, §80β, εικ. 74A & B, σημ. 140ε
- Δίλοφο (πριν Λιμπόχοβο), χ. Βοΐου §81
- «Διπόταμο» («Μπαλντούμας») §33
- Δίστρατο Αώου, εικ. 15γ
- Δολιανά, χ. στα Πωγώνια, §80γ
- Δολό Ηπείρου §81
- Δοτσικιώτικο ποτ. (μετά Βελονάς) §77
- Δοτσικό, χ. Γρεβενών §§73, 103, εικ. 88
- Δούναβης §29α
- Δρίνος (Λευκός—), ποτ. §68, εικ. 57
- Δρόμπολη («Ντερόπολη») §70
- Δροσάτο (πριν Μεζήλο), χ. Αργιθέας §95
- Δροσοπηγή (πριν Κάντσικο), χ. Κόνιτσας §§51, 110
- Δρύνος, ποτ. (Δρυΐνοπόλεως) §§64, 70, 95
- Έγνατία οδός §11
- Έδεσσα §§ 82α, 110
- Ελασσώνα §109, εικ. 93
- Ελαζίγ (Elaziğ) Μικρ. Ασίας §35
- Έλισσών, Ελισσόντας, «ποτάμι της Ντάβιας» και η «Μπαρμπουτσάνα» Αρκαδίας, §69β, εικ. 62A&B
- Ελμπασάν §§63, 79α, 86, 100
- Ενιπέας, Ένιπεύς, (ή Τζιναρλής, ποτ. Φαρσάλων), §§52, 63, εικ. 47, 59, 77, 78Α
- Επταχώρι (πριν Μπουρμπουτσικό) §§78, 80γ, 102
- Ερσέκα §105α
- Ερύμανθος ποτ. Πελοποννήσου §100
- Ευρώπη §§19, 31, 35, 41, 48, 102
- Ευρώτας (ή Ίρης), ποτ. §§54, 57, εικ. 79
- Ευφράτης, ποτ. §§1, 6, 29, 47α, εικ. 37Α
- Έφεσος §107
- Ζαγόρι §§76, 80β, 92, 93, 94, εικ. 74A&B, 79, 80, 81, 82, σημ. 186ια
- Ζαγορίτικο, ποτ. §33, σημ. 200α
- Ζάκυνθος §§34, 68, εικ. 24
- Ζάντσικο (νυν Ζώνη), χ. Βοΐου §105
- Ζάτουνα, χ. Αρκαδίας §99
- Ζέρμα (νυν Πλαγιά), χ. Κόνιτσας §§51, 110
- Ζούζουλη, χ. Καστοριάς §104α
- Ζουπάνι (νυν Πεντάλοφος) §§44, (80), (105), 105α (105β)
- Ζώνη, βλ. Ζάντσικο

Ήπειρος §§29, 30, 33, (39), (48γ), 86, 92, 93, 97, 99, 100, 101, 104α, 106, 109α, 110, εικ. 93B & Γ

Θεισόα (πριν Λάβδα), χ. Ηλείας, εικ. 33

Θεσπρωτία §§30, 80α

Θεσσαλία §§1, 14, 30, (39), 69β, 86, σημ. 42α, 186ι

Θεσσαλονίκη §§32, 36, 47, 82, 82β, 82γ, 105ε, 109, 119, εικ. 27, 92

Ιεριχώ §106

Ιερουσαλήμ §106

Ικόνιο §106

Ιλγκίν, οικισμός Μικρ. Ασίας §106
«Ιλιτζέ», ρεϊθρο Βέροιας §82α, σημ. 144·

Ιντζέ-Καρασού = Αλιάκμων §72

«Ιορδάνης», ρεϊθρο Βέροιας, σημ. 144ε

Istib (αρχ. Στόβοι) §82β, εικ. 75Θ

Ιταλία §57

Ιωάννινα, βλ. Γιάννενα

Καβάλα §84

«Καζάνια», θ. Ζούζουλης, §104α

«Καζάρμα», θ. Αργολίδας §24, εικ. 14

Καισάρεια Καππαδοκίας §82ς

Κακαβιά, Ηλείου, §104α

Καλάβρυτα, §§ 34, 69β, σημ. 126β

Καλαμάς, ποτ. §30

Καλαμάτα σημ. 126β

Καλαμπάκα §83

Καλλονή (πριν Λούντσι), χ. Γρεβενών §§73, (103)

«Καμάρα», θ. Πυλαίας Θεσσαλονίκης §§36, 37

Κάντσικο (νυν Δροσοπηγή), χ. Κόνιτσας §§51, 110

Καόρ (Cahors) Γαλλίας εικ. 11B

«Καπουτζήδες» γειτονιά Πυλαίας Θεσσαλονίκης, εικ. 27

Καραμάγαρα (Karamağara), Μικρ. Ασίας §§35, 37, εικ. 25 και 26

«Καραχμέτ», θ. Βέροιας, σημ. 144ε

Καρβάλη, Νέα §84

Καρδίτσα §§80γ, 95, εικ. 74Γ

Καρίτσα, χ. Θεσσαλίας §100

«Κάρλελι»: Τμήμα Αιτωλοακαρνανίας §31

«Καρούτες», θ. Βενέτικου ποτ. §47, εικ. 70α

Καρπενήσι §§110, 104β

«Καρσί-Μαχαλάς» Βέροιας § 82γ

«Καρτερόλι(α)» (το/τα), θ. Αρκαδίας §69β, εικ. 62A

Καρύταινα §§ 30, 51, 54

Καστανέα, βλ. Καστάνιανη

Καστάνιανη (νυν Καστανέα), χ. Κόνιτσας §§104α, 104β, 105ς, 108, σημ. 186β, 186ιβ, εικ. 89Γ, Δ & ΣΤ

Καστοριά §§72, 74

Καταφύλλι, βλ. Αυλάκι

Κατερίνη §16

Κάψη, Πέρα (νυν Τυμφρηστός), χ. Φθιώτιδας, εικ. 94

Κεράσοβο (νυν Αγία Παρασκευή), χ. Κόνιτσας §108

Κήποι (πριν Μπάγια), χ. στο Ζαγόρι

«Κήποι Βαλτετσίου» Αρκαδίας §§56, 113, εικ. 50, 51

Κηπουριό χ. Γρεβενών §70

«Κλειδί» Μακεδονίας §§32α, 33

Κλειδονιάβιστα, χ. Κόνιτσας §§23, 72, εικ. 12A και B, 83

- Κλεισούρα επί Αώου, χ. Αλβανίας §109γ
- Κλεπίστι (νυν Πολυκάστανο), χ. Βοΐου, §105
- Κλιμαξ θ. (διάβαση) Αρκαδίας §7
- Κοζάνη §§33, 51
- Κοιλάδι (π. Τσαβαλέρι), χ. Βοΐου, §105
- Κοκκινιά (πρ. Σούμπινο) χ. Γρεβενών, §55
- Κόκκινο Νερό, χ. Θεσσαλίας §100
- Κολορτζή, χ. Αλβανίας §70
- Κόνιτσα §§23, 42, 47, 54, 62, 67, 69α, 75, 80, 102, 104α, 108, 110, 111, εικ. 12Α και Β, 15Ε, 32, 35, (61), 72Α&Β, 73Α&Β (95Α&Β)
- Κορομηλιά (πριν Σλίβερνη), χ. Καστοριάς §72
- Κορυτσά §§72, 111
- Κορωπί §45
- Κουβαρά, χ. Πωγωνίου, §§81, 105ς
- Κουκούλι, χ. στο Ζαγόρι, εικ. 80
- «Κουλούρι», θ. Αλιάκμονα §55
- Κουμαριά, χ. Βέροιας §82θ αρ. α
- «Κουτλαίικα» Άραχθου, σημ. 154ε
- Κρασιά, χ. Γρεβενών §§71, 96, εικ. 64
- Κρασιά, χ. Καλαμπάκας §83
- Κράψι, χ. Ηλείου §99
- Κρήτη §§23, (39)
- Κρεμαστών λίμνη §(102) προβλ. εικ. 36
- Κροατία §63
- Κυνουρία §104
- Κυπαρίσσι, χωρ. Γρεβενών §33
- Κύπρος §§86, 99, εικ. 77Α, 85Α
- Κωνσταντινούπολη §§105γ, 107
- Λάβδα (νυν Θεισόα), χ. Ηλείας, εικ. 33
- Λαγκάδα (πρ. Μπλήζντιανη), χ. Κό-
νιτσας §105ς
- Λαγκάδια (τα), χ. Αρκαδίας §§43, 104
- Λαδοπόταμος ή Βίστριτσα (κλάδος Αλιάκμονα) §§72, 74
- Λάδων, ποτ. Αρκαδίας §§34, 69β, 100, 104
- Λάϊστα, χ. Ζαγορίου, §29
- Λάκκος, χ. Σερρών §79, εικ. 71
- Λακωνία §(39)
- Λαμία §110
- Λάρισα §§13, 16, (61), 62, 83, 99
- Λασποχώρι (νυν Ομόλιον), χ. Λάρισσας §§16, 58, εικ. 16
- Λεόντων, Πύλη-, Μυκηνών §24
- Λεπενίτσα (νυν Ανθούσα), χ. Καλαμπάκας §83
- Λέσβος §108
- Λεύκη ή Τσινάρα, χ. Καβάλας §84, εικ. 76, 77
- Λιαμπινότι, χ. Ελμπασάν §79α
- «Λι(α)νοβρόχι», ρεϊθρο Βέροιας, σημ. 144ε
- Λιμπόχοβο (νυν Δίλοφο), χ. Βοΐου §§81, 105γ
- Λιμπρόζντ, χ. Αλβανίας §63
- Λονδίνο, εικ. 89Β, σημ. 126δ
- Λουδίας, ποτ. §33, εικ. 21
- Λούκα (Lucca) Ιταλίας §57
- Λούντσι (νυν Καλλονή), χ. Γρεβενών §§73, 103
- Λουξεμβούργο §41
- Λούσιος ποτ. Αρκαδίας §§69β, 99, 114
- Λυκία §23
- Lyon εικ. 75Η
- Λύρκειον όρος Αρκαδίας §7
- Λυσιμαχία, λίμνη §32, εικ. 19, 20
- «Λωλοπόταμος» = ο εκβάλλων Αλιάκμων §72

- Μαγεργιώτικο, ποτ. §44
 Μάερη (Μάγερη), (νυν Δασύλλιο),
 χ. Γρεβενών §§81, 105α, 105γ,
 εικ. 75
 Μαινάλιον πεδίων Αρκαδίας §69β
 Μακεδονία §§1, (9), 32, (39), 70, 86,
 101, 104α, 105α, 106, 110
 Μακρόνησος §113
 «Μαλνίτσα», ρέμα Καστάνιανης
 §105ς, εικ. 89Γ & Δ
 Μάνη §(39)
 «Μάννα του Νερού», θ. Τρίπολης
 §56, εικ. 50, 51
 Μαντίνεια §7
 Μαυροβούνιον (χώρα Γιουγκοσλα-
 βίας) §63
 «Μαυρονέρι» (= Τριπόταμος) Βέ-
 ροιας §82α
 Μέβδιζα, χ. στα Παγώνια, §80γ
 Μεγάλη Ελλάδα §26
 Μεγίστη Λαύρα §99
 Μεζήλο (νυν Δροσάτο), χ. Αργιθέας
 §95, εικ. 84
 Μελιγαλάς Μεσσηνίας §§25, 30
 Μεσοποταμία §1, 2, 18 (67)
 Μεσοπόταμο (πρ. Γιάγκοβα), χ. Σιά-
 τιστας §55
 Μεσοχώρα, χ. Τρικάλων §§47, 48
 Μεσσηνία §§25 (39), εικ. 15α
 Μετσοβίτικο ποτ. §33
 Μέτσοβο §§15, 33
 Μικρά Ασία §§23, 26, 28, εικ. 34
 Milano §109β
 Μιράκα, χ. Αλβανίας §63, εικ. 56Α
 & Β
 «Μόδια», περιοχή Βέροιας, §82θ
 αρ. ζ
 Μόσταρ Ερζεγοβίνης §§82ε, 82ς,
 εικ. 75 ΙΒ
 Μόλιστα Κόνιτσας §102, εικ. 89Α
 Μουζακιά, περιοχή Αλβανίας §12
 Μουτζουράκι, ρέμα Τυμφρηστού
 §110, εικ. 94
 Μούχλι Αρκαδίας §13
 Μπάγια (η), (νυν Κήποι), χ. στο Ζα-
 γόρι §93, εικ. 79
 «Μπαλντούμα», θ. Ηπείρου §§33,
 63, 91, σημ. 200α, εικ. 22, 58
 Μπαλτά, χάνι Ευρυτανίας, §104β
 «Μπαρμπούτα», θ. Βέροιας §§82α -
 82γ, σημ. 144ε
 «Μπαρμπουτσάνα», βλ. Έλισσών
 Μπεράτι §§12, 65, 69, 86, 100, 112,
 εικ. 60
 Μπερίκ(ι) στον Άνω Αλιάκμονα
 §§74, 103
 «Μπίστριτσα», βλ. Αλιάκμων
 Μπλήζντιανη βλ. Λαγκάδα
 Μπούκουρο (νυν Αρματολικό), χ.
 Τρικάλων §48
 Μπούμπεσι, χ. Αλβανίας §109β, εικ.
 93Γ
 Μπουρμπουτσικό (νυν Επταχώρι)
 §78
 «Μπούση», θ. Κόνιτσας, §80, εικ.
 72Α&Β, 73Α&Β
 Μυκήνες §§2, 4, 23, 24, εικ. 13
 «Μύτικα(ς)», θ. Αρκαδίας, §69β
 Μυτιλήνη §108
 Ναύπακτος, σημ. 186ια
 Νέα Υόρκη §80γ
 Νείλος, ποτ. §1
 Νεμούτα, χ. Ηλείας §100
 Ν(ι)άουστ(α) §§82ζ, 82θ αρ. ζ
 «Νιδρούζι» θ., νομού Γρεβενών §77
 Νιχωράκι, Νιχώρι, χ. Αργολίδας,
 εικ. 6
 Νταβιά (επίσ. Δαβιά), χ. Αρκαδίας,
 §69β
 Νταβιάς, κάμπος, §69β, εικ. 62Α&Β

- Νταβιάς, ποτάμι, βλ. *Ελισσών*
- Ντάρα (επίσ. Δάρα), χ. Αρκαδίας, §69β
- Ντεμπένι (νυν Δενδροχώρι), χ. Καστοριάς §74
- «Ντέρτι», θ. Σαραντάπορου Κόνιτσας §108
- Ντεσνίτσα ποτ. §109γ
- Ντίμπρα (Δίβρη) Αλβανίας §64
- Ξ**εροκάμπι, χ. Λακωνίας §30, εικ. 18
- Ξερολίβαδο, χ. Βέροιας §82θ αρ. α
- Ο**μόλιον (πριν Λασποχώρι), χ. Λάρισσας §§16, 30, 40, 50, 52, 53, 58, εικ. 16
- Ορχομενός, Αρκαδικός §25
- Ούζντινα, χ. Ηπείρου §30
- Ουρ, πόλη αρχαίας Μεσοποταμίας §11, σημ. 2, 2α, εικ. 1, 2
- Π**αλαιστίνη, εικ. 90
- Παλιομάερο, ποτ. Δυτ. Μακεδονίας, §81
- Παλιοσέλι, χ. Κόνιτσας §29, εικ. 15Δ-Ε-ΣΤ
- Πανδοσία* Ηπείρου, σημ. 36
- «Πανόραμα», συνοικισμ. Βέροιας §82θ αρ. β
- Πάντερμπορν (Paderborn) Γερμανίας §20, εικ. 10
- «Παρασόρι», θ. Χιονιάδων Κόνιτσας, §69α, εικ. 61
- Παρίσι, εικ. 75Η
- Παρνασσίδα §49
- Πάτραι, Παλαιαί —, §99
- Πεκλάρι (σημ. Πηγή), χ. Κόνιτσας, §§42, 80, σημ. 140β, 140δ, 186ια, εικ. 73Γ
- Πέλλα §9
- Πελοπόννησος §§1, 11, 23, 25, 30, 56, 69β, 86, 97, 105 (Μωριάς)
- Πεντάλοφος (βλ. Ζουπάνι), χ. Βοΐου
- Πέντε Εκκλησίες, χ. Ηπείρου, βλ. Ούζντινα
- Περάτ(ι), αλβανικό χ. Perat(i) §112
- Πηγή, βλ. Πεκλάρι
- Πηγές (πριν Βρεστενίτσα), χ. στα Τζουμέρκα §49
- Πηνειός, ποτ. Θεσσαλίας §§16, 30, 50, 59, 62, 99, σημ. 109 (ως η (ή ο) «Σαλαμβριά(ς)»), εικ. 16, 80, 81, 82
- Πιερία §39
- Πίνδος §86, 112α, σημ. 10α, εικ. 15γ
- Πλαγιά (πριν Ζέρμα), χ. Κόνιτσας §§51, 110
- Πλάκα, θ. και χ. Αράχθου §§44, 47, σημ. 154ε
- Πλανητέρο, χ. Καλαβρύτων §100
- Πλατανόρεμμα ή Βαθύρεμμα (ποτ. Αγιάς §91
- Πλατανούσα, σημ. 52
- Πληκάτι, χ. Κόνιτσας §69α
- Ριονδίν, βλ. Φιλιππούπολη
- Πολυκάστανο, βλ. Κλεπίστι
- Πόντος §106
- Πόρτα ή Πύλη, χ. Θεσσαλ. Τρικάλων §§47, 99
- «Πόρτες», θ. (διάβαση) Αρκαδίας §7, εικ. 6
- «Πορτίτσες», θ. Βενέτικου ποτ. §§47, 51, εικ. 37
- Πουρνιά (πριν Σταρίτσανη), χ. Κόνιτσας §62, εικ. 56
- Πράμαντα (τα, οι ντόπιοι «η Πράμαντα») §§75, 103
- Πραμόρτσα (η), ποτ. Δυτ. Μακεδονίας §§44, 76, 81, εικ. 69
- Πρίζρεν (εικ. 57)

- «Προμηθέας», συνοικισμός Βέροιας §82γ
- Πρόσβορο (πριν Δέλνο), χ. Γρεβενών §77
- Προυσός §104β
- Πυλαία Θεσσαλονίκης §36, εικ. 27
- Πύλη (ή Πόρτα), χ. Τρικάλων §99
- Πυργετός, χ. Θεσσαλίας §§16, 30, 58, 61, εικ. 16
- Πύργος (πριν Στράτσανη), χ. Κόνιτσας §108
- Πυρσόγιαννη §§(75), 80γ, σημ. 126α, 140α, §§81, 102, εικ. 74A&B
- Πωγώνια (τα), Ηπείρου §80γ
- Πωγωνιανή §§81, 105
- Ραφταναίοι**, χ. Ηπείρου §103
- Ροδοβίστι (νυν Ροδοχώρι), χ. Βοΐου §76
- Ροδοχώρι (πριν Ροδοβίστι), χ. Βοΐου §76
- Ρόκαστρο Βοΐου §76
- «Ρολόγι» Βέροιας §82γ, εικ. 75 IA
- Ρουδιά(ς) Κύπρου §86, σημ. 149γ & δ, εικ. 77A
- Ρουμανία §29α
- Ρώμη §§26, 27, 54
- Σαγγάριος** (Sakarya), ποτ. Μ. Ασίας §§33, 38, εικ. 23
- Σαγιάδα §13
- Σάγκα (του-), χ. Αρκαδίας, εικ. 6
- Σαιν Λούις, Αμερικής §105
- Σαλαώρα Άρτας §17
- «Σαλαμβριά(ς)», η (ο) = ο ποτ. Πηνειός Θεσσαλίας, σημ. 109
- Σαμαρίνα, εικ. 15γ
- Σαρακήνα, χ. Καλαμπάκας, σημ. 109, εικ. 55
- Σαραντάπορος, ποτ. Κόνιτσας §§51, 80α, 80γ, 108, 112, εικ. 45
- Σάρδεις §6
- Σέλι, χ. Βέροιας §82θ αρ. α
- Σεμένης = Άψος ποτ. §66
- Σεντέλι, όρος Αλβανίας, εικ. 88
- Σερβία §63
- Σέρρες §79
- «Σιάνιστα», θ. Πυρσόγιαννης, §80γ
- Σιάτιστα §§55, 96
- Σιγκετβάρ (Szigetvar), πόλη Ουγγαρίας §12
- Σκαρασουϊ (Scarassouï), εικ. 31A και Β
- Σκάρφος Κύπρου §86, σημ. 149γ&δ
- Σκλούπου (σημ. Αμπελοχώρι), χ. Ηπείρου §103
- Σκόδρα §68 (εικ. 57)
- Σκούμπης = Γενοῦσος ποτ. §§63, 79α, σημ. 110α, εικ. 56A, 71A
- Σκύδρα Μακεδονίας, σημ. 144ι
- Σλαβομακεδονία §63
- Σλίβενη (νυν Κορομηλιά), χ. Καστοριάς §72
- Σούμπινο (νυν Κοκκινιά), χ. Γρεβενών §55
- Σούσα (τα), Περσίας §6
- Σπάθαρι, χ. Αρκαδίας §69β
- Σπάρτη §§30, 57, (εικ. 52)
- Σπερχειός ποτ. §109α
- Σπήλαιο, χωρ. Γρεβενών §47, εικ. 37
- Σταρίτσανη (νυν Πουρνιά), χ. Κόνιτσας §62, εικ. 56
- Στόβοι Μακεδονίας §82β
- Στομίου, μονή Κόνιτσας, §104α σημ. 186β
- Στράτσανη (νυν Πύργος), χ. Κόνιτσας §§108, 80γ
- Στρυμών ποτ. §§52, 100

- Ταρν** (Tarn), ποτ. Γαλλίας, εικ. 11A
Τατάρνα Ρούμελης §47
Τέμπη §§16, 50, 52, 58, 60, 69β
 «Τέμπλα», θ. Αχελώου §48ε
Τεπελένι §§12, 64, 95, 100, 102, σημ. 43 εικ. 88
Τζιναρλής ποτ., βλ. Ένιπέας
Τζουμέρκα όρη §§49, 75, 103
Τίγρης, ποτ. §1
Τίρυνθα §24
Τιταρήσιος ποτ., εικ. 93
Τοπόλιτσα, ρέμα Κόνιτσας §80, εικ. 72A&B, εικ. 73A&B
Τούζι (νυν Αλατόπετρα), χ. Γρεβενών §77
Τουρκία §35
Τούρνου Σεβερίν Ρουμανίας §29α
Τράγος ποτ. Αρκαδίας, §69β
Τράπεζα Κόνιτσας, βλ. Βράνιστα
 «Τρία Αυγά», υψώματα κοντά στο Μπούμπεσι §109γ
Τριάδα, χ. Κοζάνης §33
Τρεμπεσίνα, όρος Αλβανίας, §109γ, εικ. 88
Τρίζωλο, χ. Αργιθέας §47
Τρίκαλα (Θεσσαλίας) §82ς, σημ. 144κε
Τρικάλων (Θεσσαλίας) περιοχή §§12, 47, 62, 83, 87
Τρίκορφο (πριν Τριτσικό), χ. Γρεβενών §81
Τριπολιτσά, Τρίπολη Αρκαδίας §§13, 56, 57, 69β, 113, εικ. 50, 51
Τριπόταμος, ποτ. Βέροιας §§82, 82α, 82ς, 82η, σημ. 144α, εικ. 75B
Τριτσικό (νυν Τρίκορφο), χ. Γρεβενών §81
Τριχωνίδα λίμνη §32, εικ. 19, 20
Τσαβαλέρ(ι), νυν Κοιλάδι, χ. Βοΐου §105
Τσεπέλοβο §94, εικ. 81
 «Τσιάμικο» (το) = Θεσπρωτία §80α
Τσινάρα ή Λεύκη, χ. Καβάλας §84
Τσίπιανη, χ. Ηπείρου §§76
Τσοντήλα, βλ. Δίκορφο
Τσοτύλι §76
Τυμφρηστός, χωριό (πριν Πέρα Κάψη) Φθιώτιδας §110, εικ. 111
Ύψωμα 717 (Μπούμπεσι) Αλβανίας §109γ
Ύψωμα 731 (Μπούμπεσι) Αλβανίας §§109β&γ, σημ. 200α&δ, εικ. 93Γ
Φάρσαλα §§52, 54, 63, 90, 100, εικ. 47, 59, 77, 78A
Φιλέϊκος κάμπος (στο Λάδωνα) §34
Φιλιζούρ (Filisur), εικ. 30
Φιλιππιάδα, §80
Φιλιππούπολη (Plovdiv Βουλγαρίας), σημ. 33α
Φινί, χ. Κύπρου §99, εικ. 85A
Φούρκα, χ. Κόνιτσας, §102
Χαραυγή §105γ
Χέριθ (ή Χέριτ), βλ. Βάντι-Κελτ ή Χορράθ
Χιονιάδες, χ. Κόνιτσας, §69α, εικ. 61
Χίος §91α, εικ. 75B&Γ
Χορράθ (η χαράδρα Wadikelt) Αγίων Τόπων §106, εικ. 90
Χοτζιβά (Χοτζεβά, Χουζιβά), Μονή Αγ. Γεωργίου, Αγίων Τόπων §106, εικ. 90
Χουλιαράδες, χ. στα Τζουμέρκα, σημ. 154ε

II. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΓΕΦΥΡΙΩΝ

Αριθμοί με **ημιπαχέα** παραπέμπουν σε κύριο υλικό.

ΣΗΜ. Βλ. ιδιαίτερο Κατάλογο Πέτρινων Γεφυριών με «άρπεζες».

- Αγγίτη** ή **Kadim Köprüi** §30
Αγίου Κοσμά / Κυπαρισσιού Γρεβενών, §33 (Ξερογέφυρο)
Αγίου Μαμάντος Κωνσταντινουπόλεως, υπήρχε στον 10ον αι. μ.Χ. βάσει των πηγών §107
Αγίου Μηνά (ή Σιάνιστας) Πυρσόγιαννης §80γ
Αϊντεμίσι (Ödemiş) Μικρ. Ασίας, περ. 1911-1912, §106
Αλάμπη, γεφύρια, κατά παράδοση 1773, §32, εικ. 19 και 20
Αλαμάνας §109, εικ. 93Α
«Αλαμάνου» Λάρισας §§83, 87
Αλή-Πασά στον Αώο, Τεπελένι πριν το 1805, §100, προβλ. σημ. 43
Αλή-Πασά στο Αργυρόκαστρο περί το 1812, §§100, 102
Αλή-Πασά στο Μπεράτι [-1811-1819] §65, 69, εικ. 60
Αληζότ Πασά, στο Αργυρόκαστρο, 1750, §100
της Άλμπουλα-Μπααν = *Albula - Bahn* § (41) εικ. 30
Αμφίπολης, αρχαία, βάσει πηγών §52
Ανθούσας (πριν Λεπενίτσας) §§83, 87
Αξιού πρόχειρη ξύλινη γέφυρα στο δέλτα του, εικ. 47Α
Αρίνιστας Κακαβιάς, §104α
Αρκαδικόν, θ. «Καζάρμα», μυκηναϊκή §24, εικ. 14
Άρτας, περίπου 1608, §§30, 46, 52, 54, εικ. 75
- αταύτιστο πλησίον Μπαλντούμας §109α, εικ. 93Β
- αταύτιστο παραπόταμου(;) Ντεσνίτσας §109δ, σημ. 200ε
- αταύτιστο πλησίον Υψώματος 731 §109β, σημ. 200γ, εικ. 93Γ
Αυλακιού ή Καταφυλλίου, μάλλον 1908-1910, §§48α, 48γ, 48ε, 48ς, 85, 105α, εικ. 39, 41, 42, 43
Αχέροντα (ή Αχερουσίας;) αρχαία κατά τις πηγές, §29
Αχμέτ Κουρτ-Πασά, στο Μπεράτι, 1776, §66
Αχμέτ Κουρτ-Πασά, στο Ελμπασάν, 1778, §63
Αχμέτ Κουρτ-Πασά, τρίτο γεφύρι, 1777, §100
Αώου, ξύλινο στο Βρυσοχώρι / Παλιοσέλι, 1930-1940, §29, εικ. 15Δ, Ε&ΣΤ, σημ. 33β - το εκεί τσιμεντένιο, μετά το 1960, §29, στο Τεπελένι §100, εικ. 88, βλ. Κόνιτσας, Μεσογέφυρα, Μπουραζάνι, Πέτρανης
Βαλαντρέ (Valentré) Γαλλίας, 1308-1380, εικ. 11Β, προβλ. §21
Βάλια-Κίρνας, ξυλογέφυρο, εικ. 15γ (προβ. §2α)
Βάντι-Κελτ (Wadikelt) Αγίων Τόπων §106, εικ. 90
Βασιλείας στην Ελβετία, μεσαιωνική με αλλεπάλληλες ανακατασκευές: 1268 ... 1343, σημ. 43

- «Βεζύρη» Δρίνου, ΒΑ Αλβανίας §**64**, εικ. **57**
- Βελή, Τρίπολης, §69β
- Βελλά, Μεγάλου στο Άγιον Όρος 1744 §99, εικ. 86
- «της Βεργίνας» Βέροιας §§82α, 82θ Βέροιας §§82-82θ, ρωμαϊκή(;) §82ζ Βοΐδομάτη ή Κλειδονιάβιστας «αρχική» §23. Υπάρχουσα 1853: §§23, 72, 94, εικ. **12Α** και Β, 83 Βούλιστας Παναγιάς «Ζήτα» §104α
- Γαναδιού Μόλιστας §**102**, εικ. **89Α**
- Γερμανού, Παλαιών Πατρών, στο Λούσιο ποταμό, Δημητσάνας, 1822 (;) §99
- «Γκάλινας» Καστάνιανης, 1934 (μετά τη γέφ. «Μαλνίτσας») §105ζ, σημ. 186ιβ, εικ. 89ΣΤ
- «στου Γκαράνη» στο Βρυσοχώρι Ζαγορίου, 1946, σημ. 186ια, εικ. 89Ε
- «Γκίκα» Κρασιάς Καλαμπάς §§83, 87
- Γκρίκας στον ποτ. Παύλα στη Μουργκάνα, σημ. **121**
- Γοργοπόταμος σιδερένια §109α
- Δημητσάνας §§99, (άλλα) 109, εικ. 91
- Δοτσικού, μετά το 1865, §§**73**, 94, 103, εικ. **65**
- Έδεσσας ψευδεπίγραφη §82α, εικ. 75ΣΤ
- Εκμε(ν)τζή ή «στο Μπατάνι», Βέροιας §§**82β**, εικ. 75Β, **75Η-75ΙΑ**
- Ελασσώνας στον Τιταρήσιο ποταμό §109, εικ. 93
- Ελισσόντα, Νταβιάς, §**69β**, εικ. **62Α**, 62Β
- στο Επταχώρι §**78**
- Ευφράτη, 7ου π.Χ. αι. §29α, 6ου π.Χ. αι. §§6, 29α, μυθική μεσαιωνική §47α, εικ. 37Α
- Ζακύνθου στο «Αργάσι» (στη θάλασσα). Έργο 1805 §34, εικ. 24
- Ζέρμας ή Καντσιώτικο §§**51**, 53, 54, 110, εικ. **45**, σημ. 140δ
- Ζούζουλης, θ. «Καζάνια» 1880, §104α
- Ιουλίου Παυλείνου στον Ευρώτα, μέσα 3ου αι. μ.Χ., βάσει πηγών §54
- Ιουστινιανού (έτη βασιλείας 527-565) στο Σαγγάριο §§**33**, 38, εικ. **23**
- «Καμάρα» στο Μουτζουράκι Φθιώτιδας §110, εικ. 94
- «Καμάρα» Πυλαίας Θεσσαλονίκης, μάλλον 5ου αι. μ.Χ. §§**36**, 37, εικ. **27**
- Καντσιώτικο, βλ. Ζέρμας
- Καραμάγαρα (Karamagāra) Μικρ. Ασίας, περ. 6ου αι. μ.Χ. §§**35**, 37, εικ. **25** και **26**
- «Καραχμάκη», ψευδεπίγραφη, μάλλον ανύπαρκτη, βλ. «του Σταυρού» Βέροιας
- «Καραχμέτ(η)» Βέροιας §§**82α**, 82δ, 82ς, 82θ αρ. β, εικ. 75Β, **75Ε-75Ζ**
- Καρούταινας 1439-1440, επί βάθρων φράγκικης §§ 30, **51**, εικ. **74**
- Κεζάκ (Quezac) Γαλλίας, «γοθτικής» εποχής, εικ. 11Α, προβλ. §21
- «Κήπων Βαλτετσιού» Τριπολιτσάς,

- βενετική; §§**56**, 113, εικ. **50** και **51**
- «στο Κιόσκι» Βέροιας §82α
- «Κλειδί» Θεσσαλονίκης, περ. 300 μ.Χ. §**32α**, εικ. **21**
- «Κόκορη» στο Λούσιο, σημ. 126ς
- «Κολοκύθα» Ευρυτανίας 1892, §**104**
- Κολορτζής επί Δρύνου §70, σημ. 126η, εικ. 62Γ
- Κόνιτσας στον Αώο, 1869-1870 (επισκευή 1913) §§42, 46, 47, 67, 75, 96, 102, εικ. **32**, 35, **67**, 73Γ, 85
- Κοντοδήμου ή Λαζαρίδη, 1753, §93, εικ. 80
- «Κόπανου» στον Ευρώτα, 1730, §**57**, εικ. **52**
- Κοράκου, 1515 (;) §§**49**, 99, εικ. **44**
- της «Κόρης το Γεφύρι», υδραγωγείο Χίου §95α, σημ. 154, εικ. 78B&Γ
- στο Κορωπί Αττικής, κατάρρευση 1999, §45
- Κουβαρά Πωγωνιανής, 1926, §§**81**, 85, 105
- «Κούκου» ή Βαλαβάνη στον Αλφειό, 1880, §§**43**, 104, εικ. **33**
- «Κουσιουμπλή» στο Επταχώρι, γύρω στα 1800; §102
- «Κυράς» στον Άραχθο, 1762, §§**33**, 63, 91, εικ. **22**, **58**
- «Κυράς» στο Λάδωνα, αρχικά φράγκικη §104
- Λάδωνα: «Κυράς» §104, Σπάθαρι §69β, Τσορωτάμπεη §100, ξερογέφυρο §34
- Λάκκου Σερρών [πριν το 1900;] §**79**, εικ. **91**
- Λεύκης ή Τσινάρας Καβάλας §84, εικ. 76 και 77
- Λιαμπινότη επί Σκούμπη §79α, εικ. 71Α
- Λουξεμβούργου §41
- Λουσίου Αρκαδίας: «Κόκορη» σημ. 126ς, όπου αναφορά και σε άλλο Λουσίου (;) Αρκαδίας §114, εικ. 97
- Μ**άερης, της-, 1910, §§**44**, **80**, 85, 105α-105γ, εικ. **75**
- Μακρονήσου (έναντι Λαυρίου), ψευτογέφυρα §113
- «Μαλνίτσας» Καστάνιανης, 1934, §§**105ς&ζ**, εικ. 89Γ&Δ
- Μανταλένας (Ponte della Maddalena) Ιταλίας §57
- Μανώλη, 1659, §102, εικ. 87
- Ματσαγκάνη, Κρασιάς Γρεβενών, πριν το 1850 (;) §§**71**, 96, εικ. **64**
- «Μαυροζούμενας» τοξωτή αρχαία ελληνική (4ου έως 2ου αι. π.Χ.;), μεσαιωνική και οθωμανική φάση, §§**25**, 30, 31, εικ. **15Α** και **Β**
- «Μαυρόπετρας» Πουρνιάς Κόνιτσας §**62**, εικ. **56**
- Μεζήλου Αργιθέας §95, εικ. 84
- «Μέρτζανη» Κόνιτσας §**112**, εικ. 96, σημ. 205
- «Μεσογέφυρα» Κόνιτσας §§104α, **111**, εικ. 95
- Μεσοχώρας Τρικάλων 1894, §§47, **48**, **48α**, **48β**, 48ς, 85, εικ. **38** (41)
- Μιράκας επί Σκούμπη §63, εικ. 56Α&Β
- «Μόδιας» Βέροιας §82θ αρ. ζ
- Μόσταρ Ερζεγοβίνης §82ε, εικ. **75**
- ΙΒ**
- «Μ(ου)αρίφ», βλ. «του Σταυρού» Βέροιας
- «Μπαρμπούτας» Βέροιας §§82α, 82θ αρ. δ, σημ. 144ζ (στη σημ.

- 144η λανθασμένα αντί του «Καραχμέτ»).
- «στο Μπατάνι» = «Εκμε(ν)τζή» Βέροιας § 82γ
- Μπερίκ(ι) Δυτικής Μακεδονίας, 1866, §§**74**, 103
- Μπίμπαγα στον Αροάνιο §100
- Μπουραζάνι Κόνιτσας §104α σημ. **205**
- Μπουρμπουτσικού (σήμερα Επταχώρι), πριν το 1900, §78
- «Νιδρούζι» στο Δοτσικιώτικο ποτάμι §**77**, εικ. **70**
- Νούτσου στο Ζαγόρι, κατασκευή 1750, ανακατασκευή 1768, §94, εικ. 82A και B
- τα «Ξερογέφυρα» Αρκαδίας §34 στο Ξεροκάμπι Σπάρτης, 1 π.Χ. - 1 μ.Χ. αι., §**30** εικ. **18**
- Ορχομενού Αρκαδίας, συνδυάζει εκφορά, στεφόμενη με οριζόντιες πλάκες, του 6ου π.Χ. (;) §**25**
- Ούζντινας §**30**, εικ. **17**
- «Παλαιοδιόφυρο» Πλατανούσας Ηλείου, σημ. 51
- «Παλιοκαμάρα» Αργιθέας §99
- Παναγιάς Δέξ'ας ή «Καραχμέτη» Βέροιας §82θ **αθ. ε**
- Παπαρίζινας πριν το Κόκκινο Νερό Θεσσαλίας, 1719, §**100**, σημ. **176**
- Παπαστάθη στον Άραχθο, 1746, (μερικά καταστραμμένο) §33
- «Παρασπόρι» Χιονιάδων, 1800;, §**69α**, εικ. **61**
- «Πάσαινας» στο Λούρο, μέσων 16ου αι. έως 1860, §100, σημ. **175**
- «Πασιά» στον Αλιάκμονα, 1690 §§39 («Paşa Köprü»), **55**, 96, 100, 113, εικ. **49**
- «Πασιά» στον Ενιπέα Φαρσάλων, αρχική φάση μετά το 1752 [επισκευή: πριν ή στις αρχές 19ου;] §§**52**, 53, 54, 63, **90** και **91**, 100, εικ. **47**, 56Γ&Δ και **78**
- «Πασίνας» Ηλείου §100
- «Πατριάρχη», Αράχθου, 1568, §99 στο Πεκλάρι του Άϊ-Νικόλα, 1903, §80α, σημ. 140γ, εικ. 73Γ
- Περάτ(ι), Ponte di Perati, βλ. «Μέρτζανη» §**112**, εικ. **96**
- Πέτρανης Αλβανίας §114 (πρόκειται γι' αυτή;)
- «Πετρογκέφυρο» Ομολίου, αρχαία φάση, μεσαιωνική και οθωμανική 1726, §§30, (39), 40, (52), **58-61**, 100, εικ. **16**, 52A&B, **53**, 53A, **53B**, **54**, **54A**, 81
- πηγών Τριπόταμου Βέροιας §89θ, **αθ. α**
- «του Ύπισκόπου» στην Κύπρο §99, σημ. 170α, εικ. 85A
- «Πλάκας» στον Άραχθο, 1886, §44 (αμέσως προηγούμενο 1863), §§47, **75**, 103, εικ. **66**
- Πλακίδα ή Καλογερικό στο Ζαγόρι. Κατασκευή 1814, Επισκευή 1865, §92, εικ. 79
- Πλατανορρέματος / Βαθυρρέματος Αγιάς, τέλη 19ου / αρχ. 20ου αι. §91
- «Ποπασκιοπρί» = Popasköprü Πιερίας, §39
- Πόρτας ή Αγίου Βησσαρίωνα 1514 ή 1519; §§47, 99
- «Πορτίτσες» Γρεβενών §§**47**, 51, εικ. **37**

- Ρουδιάς Κύπρου** §86, σημ. 149γ&δ, εικ. 77A
- Ρώμης, παλαιότερη λίθινη τοξωτή, 179 π.Χ. σύμφωνα με τις πηγές
- Ρώμης, Pons Fabricius 62 π.Χ. η αρχαιότερη υπάρχουσα, §54
- Σαρακήνας Καλαμπάκας** αρχική φάση 1520 (;), [ανακατασκευή 18ου αι.]; §**62, 63, 99**, εικ. **55**
- Σεΐτ-αγά στον Ερύμανθο §100
- Σιάνιστας = Αγ. Μηνά Πυρσόγιαννης §80γ
- Σινάν μπέη Βέροιας, 1586, §§**82ε, 82θ** αρ. ε
- Σκαρασουί = ponte di Scarassouí §(41), εικ. 31A και B
- Σκάρφου Κύπρου §86, σημ. 149γ&δ
- Σκλίβενης (ή Κορομηλιάς) Καστοριάς 1865, §72
- «Σούμπαση» Δρύνου στο Τεπελένι §§64, 95, προβλ. σημ. 116
- «Σπανού» στον Βενέτικο, 1846, §**70**, εικ. **63A** και 63B
- «του Σταυρού» ή «Μ(ου)αρίφ» ή «Χατζηκάβουρα», (λανθασμένα «Καραχμάκη») στη Βέροια §§**82, 82ς, 82θ** αρ.ς, σημ. 144α, εικ. **75A-75Δ, 75H-75 IA**
- Στρατσάνης §80γ
- (Στρατώνων) Βέροιας §§82α, 82θ αρ. β & **αρ. ε**
- Στρυμώνα ξύλινες §§52, 100, σημ. 94α, 173α&β
- Σφαγείων Βέροιας §§82α, 82θ **αρ. ς**
- Τατάρνας** ή Μαρδάχας §46, εικ. 36
- Τέμπλας ή Βρουβιανών, Βάλτου, μάλλον 1909-1910, §§48α, **48δ, 48ε**, 48ς, 85, 105, εικ. **40, 41**
- Τοπόλιτσας, θ. «Μπούση» Κόνιτσας, 1903, §**80**, 85, εικ. **72A&B, 73A & B**
- Τράγου ποτ. Αρκαδίας, Τουρκοκρατίας, §69β
- Τραϊανού (98-117 μ.Χ.) στο Δούναβη §29
- Τριάδας Κοζάνης §33 (ξερογέφυρο)
- Τριζώλου Αργιθέας §47
- Τσαλαβέρ(ι) (Κοιλαδιού) Βοΐου, 1905, §**105**
- «Τσιούκαρη» στην Πραμόρτσα [1886-1890] §**76**, εικ. **69**
- «Τσίπιανης» στο Ζαγόρι, 1875, §§**76, 94**, εικ. **68A** και B
- Τσοντήλας (Δίκορφου), Ζαγόρι, 1904, §**80β**, εικ. **74A**
- Τσορωτάμπεη στο Λάδωνα, [αρχές 16ου αι.] §100
- Υψωμάτων** (;) Θεσσαλονίκης §109, εικ. 92
- Φιλιππούπολης** (Plovdiv) Βουλγαρίας, ξύλινο (ανά;-)κατασκευάστηκε 1363, σημ. 33α
- «Φούρναρη» ή «Εκμε(ν)τζή» ή «στο Κιόσκι», §**82θ αρ. γ**, βλ. και «Εκμε(ν)τζή»
- Χαραυγής** §105γ
- «Χατζηκάβουρα», βλ. «του Σταυρού» Βέροιας
- Χάτσιου στο Τσεπέλοβο, 1804, §94, εικ. 81
- Χίου, βλ. «της Κόρης το Γεφύρι»
- Χουλιαράδων «λεσιά», **σημ. 154ε**

III. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΑΣΤΟΡΩΝ

ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

(ΣΗΜ. Δεν ευρετηριάζονται συγγραφείς)

χ. = Χορηγός δαπάνης γέφυρας

μ(αστ.) = (πρωτο)μάστορας, λαϊκός αρχιτέκτων, παράκειται η πατρίδα του

- Άγιος Βησσαρίων, κατά κόσμον Βασίλ. Τσιγαρίδας ή Γκανάς (1489-1540), **χ.** §§47, 49, 62, 99
- Αθανάσιος Διάκος §109α, εικ. 93Α
- Ακουργκάλ (Ekrem Akurgal) σημ. 167
- Αλάη-μπεης, 1773 (;), **χ.** §32, εικ. 19 και 20
- Αλέξανδρος Μέγας §47α, εικ. 37Α
- Αλεξιάδης Γιάννης, Βέροια, §§82α, 82β, 82δ, 82θ αρ. α & ς
- Αλεξάνδρου Γιάννης, ο καπετάν Διαμαντής (1914-1949) §49
- Αληζότ Πασάς, **χ.** 1750 §100
- Αλή Πασάς Τεπελενλής (περ. 1750-1822), **χ.** §§15, 17, 23, 65, 69, 100, εικ. 60
- Αμπραχίμ πασάς, **χ.**, §100, σημ. 173α
- Ανδρούδης Πασχάλης (1965-), **αρχιτέκτων**, σημ. 77α
- Άντριτς, Ίβο §114
- Απολλόδωρος, **αρχιτέκτων** Τραϊανού §29α
- Αποστόλου «Μπζίλος» Δημ. (1866-1952) Πυρσογ. **μαστ.** §§80, 80γ
- Αργεάδες βασιλείς §9
- Αριστοτέλης (384-323 π.Χ.) §108
- Αρχέλαος (413-399 π.Χ.), **χ.** §9
- Αχμέτ από Ελμπασάν, **χ.**, 1715, §63
- Αχμέτ Κουρτ-Πασάς, **χ.** περί το 1778, §§63, 66, 100
- Αχμέτ Ρατίπ Πασάς, περί το 1752, **χ.** §§52, 100, εικ. 47
- Βαζούκης Απόστ. του Αχιλ. (1928-). Πηγή, **μ.**, σημ. 186ια
- Βαζούκης Αχιλλ. (π. 1895-π. 1975). Πηγή, **μάστ.**, σημ. 186ια
- Βακιροτζής, Χαράλ. σημ. 55
- Βακχυλίδης (;) σημ. 3
- Βαλαβάνης Αθ. **χ.** §43, εικ. 33
- Βεάκη θίασος §80γ
- βεζύρης ανώνυμος **χ.** γέφυρας, 180 αι. §64, εικ. 57
- Βελεστινλής, Ρήγας (1757-1798) §60, εικ. 9α
- Βελή Πασάς Αληπασαζαντές (1773-1822), **χ.** §§16, 50, 69β, 100
- Βιριράκης Ιωάννης Ελευθ. (1924-), **αρχιτέκτων**, σημ. 66 και ακροτελεύτια
- Βογιατζής, Φωτ. σημ. 200, εικ. 92
- Βοιωτοί §39
- Βουρδούκας Γιάν., Πηγή, † π. 1960, ετών 110, **μάστ.** (1946/7), σημ. 186ια.
- Βράγγας (= Γεώργιος Λάζος) ο **Κάλφας** (1867-1933), Άγ. Κοσμάς Γρεβενών, σημ. 49
- Βρεττανοί §55
- Βυζαντινοί §11, **μαστόροι** §§20, 37 (και εικ. 25), **αρχιτέκτονες** §§27, 38 (51)
- Γαλάνης, Δημητρ. (1879-1966) §114, εικ. 114

- Γαλερίδης, Αντ. (1948-), **Μηχανικός**, σημ. 57, 67
- Γαβριηλίδης Θωμάς, Βέροια, §82η, σημ. 144ιβ, ιγ, ις, κπ
- Γερμανός, επίσκοπος Παλαιών Πατρών (1771-1826), **χ.** 1822, §99
- Γιαντσούλης «Ματιάς» Νικ., (1864-1952), Πυρσογ., **μάστ.** §80β
- Γίγας Νικ. §29
- Γιώτας, Ιωάνν. Δ., Φούρκα, **μάστ.** §102
- Γκελ, βλ. το ορθό Τζελ (Gell)
- Γκόρτσος, Μήτρος (1859-1920), Πυρσόγιαννη, **μάστ.** §80α, εικ. 33Γ, σημ. 140γ
- Γκόσιος, Γρηγόρ., Ζώνη Βοΐου, **μάστ.** §105
- Γκούμας, Χρ., Πηγή, **μ.** (1947), σημ. 186ια
- Δημήτριος, **μαστ.** 1659, §102
- Δήμου Ηλίας, (1910-), Πηγή, **μ.**, §§42, 80α, σημ. 140γ, 186ια
- Διγενής Ακρίτας §47α
- Εβλιγιά Τσελεμπής (Enliya Celebi), §82ε, **σημ. 144ιν**, 144ιθ
- Ευάγγελος, **μαστ.** από Μόλιστα, περί το 1881, §102
- Ευριπίδης §52
- Ζεπτζί (Zerdji), φωτογράφος (1892) §82β, σημ. 144ι, εικ. 75Η
- Ζήβας Διον. Α. (1928-) **αρχιτέκτων**, σημ. 52 και ακροτελεύτια, εικ. 24
- Ζούνης, Γιάννης (1875-1917 ή 18), Πυρσόγιαννη, **μάστ.** §80
- Ζούνης, Πασχάλης (1898-1988), **μαστ.** Πυρσογιαννίτης §§81, 105
- Ζωγράφος, Ευριπίδης του Στεφ., Χιονιάδες, §69α
- Ζωγράφος Στέφανος του Πολυκ., Χιονιάδες, §69α
- Ηπειρώτες** §39
- Ήρόδοτος §29
- Θεοχαρίδης**, Πλούταρχος, **αρχιτέκτων**, σημ. 171α
- Θεσσαλοί §39
- Θουκυδίδης §9
- Ιούλιος Παυλείνος**, **χ.** μέσα 3ου αι. μ.Χ. §54
- Ιουστινιανός (βασίλευσε 527-565), **χ.** §§33, 38, 54, εικ. 23
- Ισμαήλ μπέης, **χ.** §100, σημ. 173β
- Ιταλοί §§109β & δ, 112, εικ. 93Γ
- Ιωάσαφ Β΄ Μεγαλοπρεπής, Οικουμενικός Πατριάρχης (1555-1565), **χ.** §99
- Κανταρέ**, Ισμαήλ §114
- Καπάϊος, Γρηγ., εικ. 15Δ (π. 1939) & 15ΣΤ
- Καπάϊος, Ιωάν., εικ. 15Δ
- καπετάν-Διαμαντής, βλ. Αλεξάνδρου Γιάννης
- Καραγιάννης, Γεώργιος Δ. (1846-1934), **χ.** §§80, 80α, 98
- Καραγκιοζάιοι **μάστ.** Πυρσογιαννίτες §80γ
- Καραμεσίνης, Νούτσος, **χ.** §98
- Καραναστάσης Τάσος, Θεσσαλονίκη, §§82, 82β, **σημ. 144δ**, 144ζ, 144ι, 144ιβ, 144ιγ, εικ. 75Β - 75ΣΤ, Η
- Καρβέλας, Φιλ. σημ. 172
- Κάτσαινος, Αντώνης, Λαγκάδια Μωριά, **μαστ.** 1880 §§43, 104, εικ. 33

- Κλαρκ (Edward Daniel Clarke, 1769-1822, §60 σημ. 106α.
- Κόκερελ (Charles Robert Cockerell, 1788-1865), **αρχιτέκτων**, §17
- Κόκορης, **χ.** μετά το 1910, εικ. 82
- Κολοκύθας, Γιώργης (†1892), Καστανιανη, **μάστ.** και οι 5 γιοί του **μάστ.** Δημήτρης, Αποστόλης, Θανάσης, Βαγγέλης και Χρήστος, §104β
- Κόντογλου Φώτης (1895-1965) §109, εικ. 91
- Κοντοδήμος, Νούτσος και Τόλης, **χ.** 1753 §§93, 98, εικ. 80
- Κοτοπούλη θίασος §80γ
- Κουρέντας Κ., **μηχ.** (1930) §29
- Κούτσης, Ιωάννης Ν. (1924-), **αρχιτέκτων**, §34, εικ. 24
- Κρήτες §39
- Κύκλωπες **τεχνίτες** Λυκίας §24
- «Κυρά» [της Άκοβας], **χ.** Φραγκοκρατία (13ος-15ος αι.) §104
- «Κυρά», μητέρα Καλιό-Πασά, **χ.** 1762, §33, εικ. 22
- Κύρκος, Χ. «**αρχ[ι]τεκ[των]**» [Γκούρα(;) Τζουμέρκων], περί το 1910, §48γ, εικ. 43
- Λαζαρίδης, **χ.** §93, εικ. 80
- Λάζος Γεώργ., **μ.** Βλ. Βράγγας
- Λάκωνες §39
- Lala Şahin Paşa, σημ. 33α
- Λαμπρίδης Ιωάννης (1835-1891) §98
- Ληκ (William Martin Leake, 1777-1860), και **μηχανικός** §§12, 23, 33, 69β, 82ς, 102, σημ. 43, εικ. 22
- Λόγγος, §108
- Λούλης Ιωάννης Ζ., **χ.** 1863, 1866, §98
- Λωλός Φώτ., βλ. Φώτης από Βράνιστα
- Μάϊνβεργκ** (Meinwerk) επίσκοπος §20
- Μακρίδης Μιχαήλ του Θωμά, 22 ετών το 1915, **μάστ.** («γεφυροποιός») Θεσσαλονίκης §105ε
- Μανζούρ (Ibrahim Manzour Effedi, 1777-1828), **αρχιμηχανικός** Αλή Πασά §23
- Μανιάτες §39
- Μαντάς, Σπ., §80α, σημ. 140γ
- Μανώλης, **μάστ.** 1659, §102, εικ. 87
- Μαρκή, Ευτέρπη, σημ. 55
- μαστόροι** ομαδικά και ανώνυμα: §23 (Αρβανίτες), §§73, 103 (από Λούντσι και Δοτσικό), §78 (Μπουρμπουτσικιώτες), §§67, 80γ, 102, 104β (Πυρσογιαννίτες) §86 (Ηπειρώτες και Μακεδόνες), §89 (Ηπειρώτες στα Επτάνησα), §102 (Βουρμπιανίτες), §102 (ένας ταλαντούχος στο Γαναδιό), §103 (Τζουμερκιώτες), §104 (Τσάκωνες), §§104α, 105ς (Καστανιανίτες), §105ε (Θεσσαλονίκης, διαφόρων λαών)
- Ματαράς, Αντων. (1859-1925), Πυρσόγιαννη, **μάστ.**, τα παιδιά του **μαστόροι** Ηλίας (1887-1965) και Τάκης (1889-1974), τα ανίψια του **μαστόροι** Ματαράς Πέτρος (1884-1957) και Χαρίσης (1892-1943) §80γ
- Μάτσος, Κων. §69α
- Μαυρογένης, Νικόλαος, 1786, §14, εικ. 9α
- Μαχμούτ Πασάς, **χ.** 1690 §§55, 100, εικ. 43

- Μέγας, Γεώργιος (1893-1976) §1:
αφιέρωση
- Μελετζής, Σπύρος, §95
- Μελιγκάνος Α., **μηχ.** (1930), §29
- Μεσσήνιοι §39
- Μητάκος, από Λούντσι, **μ.**, §103
- Μηχανικοί** σπουδαγμένοι §41 με
εικ. 30 και 31, §§48 κπ. με εικ. 38
κπ., πρβλ. §48ς, §85
- Μίσιος, Αλέξης Μ., **χ.** §98
- Μούρτζιος, Παύλος, (1866-1951)
μαστ. Ζουπανιώτης, περί το
1910, §§80, 105β, εικ. 75
- Μουσταφά Αγάς ή Σπανός, **χ.** 1846,
§70, εικ. 63Α και Β
- Μπαζιάρας, βλ. Νούκος
- Μπαλάφας Κώστας, σημ. 200α
- Μπάμπαλης Ευάγγελος Κ. **μάστ.**,
Θανάσης Κ. **μάστ.** και Νικόλαος
Κ. (1853-1936), **μαστ.** οι 2 **μαστ.**
γιοί του Στέργιος και Κοσμάς,
και οι 2 **μάστ.**, ανιψιοί του Μή-
τσος και Γιάννης, Ζουπανιώτες
περί το 1910 §§80, 105α, εικ. 75
- Μπαρκώφ, Αλέξανδρος Μ.Γ.-,
(1870-1942;), ζωγράφος, §109,
εικ. 92
- Μπάρτολντυ (J.L.S. Bartholdy) §16
- Μπέκας, Κώστας, **μαστ.** από Πρά-
μαντα, (π. 1825-1899) §§75, 103,
εικ. 66
- Μπίκας Γεώργιος, **χ.** §98
- Μπίμπαγας, **χ.**, §100
- Μωραΐτης Χρηστ., Ζώνη Βοΐου,
μάστ. [αρχ. 19ου αι.], §105
- Ναβουχοδονόσορ §29α
- Νεοζηλανδοί §55
- Νικόδημος, Λαυρεώτης, σημ. 171α
- Νούκος (αργότερα Μπαζιάρας),
Αποστ., Πυρσόγιαννη, **μάστ.** 80β
Νούτσος, **χ.** 1750 (και 1768 συνώνυ-
μος), **χ.** §94, εικ. 82Α
- Ντεχίο (Georg Dehio) §20
- Ντίνος, Μιχάλης, **μηχανικός** εικ.
95Β
- Ντόκας, Βαγγέλης Βλάση, σημ. 154ε
- Ντυπρέ (Dupré) §33
- Ντώντγουελλ (Edward Dodwell,
1767-1832) §§59, 61
- Οθωμανοί** §§12, 13, 31
- Οικονόμου Γιώργης Στέργ. (1913-),
§29, σημ. 186α, εικ. **15Δ** & ΣΤ
- Οικονόμου-Λαρισσαίος Λογιωτά-
του, Ιωάννης, (1783-1842), §58
- Όμηρος* §4
- Οσμάν Πασάς από Λάρισα, **χ.** 1726
§§58, 100
- Παπαγεωργίου-Τζέκας**, Βασ. §80γ,
σημ. 126α, 154ε και ακροτελεύ-
τια
- Παπαρίζινα, **χ.** 1719, §100
- Παπαστάθης, **χ.** 1746, §33
- Παρθένιος, επίσκοπος Βελλάς, **χ.**
1744, §99, εικ. 86
- Παρίσης, Κωνσταντίνος Ν. **εργολά-
βος**, Ηπειρώτης (λένε) περί το
1910 §§48γ, 48ε
- Παυσανίας* §7, 24, 69β
per graecos operarios, 1017, §20
- Πέρσες §36
- Περώνης, Ιω., Πυρσόγιαννη, **μαστ.**
(2001), §69α
- Πέτρος, **αρχιμηχανικός** Αλή Πασά
§102
- Πέτσας, Φώτης, σημ. 204
- Πήχας, Γιώργ., Πηγή, **μάστ.** (1947),
σημ. 186ια

- Πίνδαρος, §34
 Πλακίδας Ευγένιος, **χ.** 1895, §98, εικ. 79
 Πλίνιος πρεσβύτερος, §29α
 Πουκεβίλ Φρ. (François-C.-H.-L. Rouqueville, 1770-1834) §32
 Προκόπιος, §54
- Ρ**ήγας, βλ. Βελεστινλής
 Ρολέ (Rollet), εκδότης (1892), Lyon, εικ. 75H
 Ρωμαίοι **μηχανικοί** §§(10, 11), 27, 32, 38
- Σβορώνου Ελένη (Svoronou Helène, Samos), (1906), εικ. 75E
 Σβώλος Αλέξανδρος (1892-1956) §95, εικ. 84
 Σδρολίος, **μάστ.** από Ντεμπένι, 1866, §§74, 103
 Σεΐτ-αγάς, **χ.** §100
 Σελίμ Αγάς, ο Άγγλος **μηχανικός** Bailey §102
 Σεραφείμ, ηγούμενος, **χ.** 1814, εικ. 79
 Σινάν (Sinan) (π. 1490-1588), ο μεγάλος **αρχιτέκτων** από το Αγρινάς Καισαρείας, §82ς, **σημ. 144κα**, 144κδ, 144κε
 Σινάν μπέης, Βέροια, I & II §82ς
 Σίνος Στέφανος (1937-), Αθήνα, **αρχιτέκτων** §108
 Σιωμόπουλος, Στυλ. Κ., σημ. 206
 Σολάρο, Αντόνιο, σημ. 207
 Σουλειϊμάν Μεγαλοπρεπής (1520-1566) §§12, 32, εικ. 9
 Σούλης, Βασ., **μάστ.** Ηπειρώτης (λένε) περί το 1910, §§48γ, 48δ, 48ε
 Σουμέριοι §§2, 18, 24, (67)
- σούμπασης ανώνυμος: **χ.** γέφυρας (υπήρχε αρχ. 19ου αι.) §64
 Σπανός, βλ. Μουσταφά Αγάς
 Σπανός, Δημ., Πηγή, **μάστ.** (1947), σημ. 186ια
 Σπυρίδωνος, Ευάγγελος (1900-1977), ζωγράφος, §109, εικ. 93
 Σπυρόπουλος, Θεόδωρος, σημ. 24
 Στάθης, Στασούλης Κ. **χ.** 1904, §80β, εικ. 74B
 Στάκελμπεργκ (Otto Magnus von Stackelberg, 1786-1834), σημ. 39
 Σταμάτης Γεώργ., **μάστ.** Ηπειρώτης (λένε), περί το 1910, §§48γ, 48ε
 Σταμπουλόγλου-Φρέντζου, Δέσποινα, **αρχιτέκτων** εικ. 50 και 51
 Στράτος Νικ., **χ.** §48δ
- Τ**ασιοπούλου, Ασπασία, Βέροια, σημ. 144ς
 Ταχίρ μπέης, Αργυροκαστρίτης, (π. 1827), §70
 Τζελ (William Gell, 1777-1836), §§59, 69β, εικ. **54Δ**
 Τζιαβήτ Πασάς, 1913, σημ. 63
 Τζιάλα Λουκία, σημ. 154ε
 Τζιούφας ή Αναγνώστης, Νικολ., Λιμπόχοβο Βοΐου, **μάστ.** §105γ
 Τζιούφας-Αναγνωστίδης, Γεώργ. Δ. (1851-1928) **λαϊκός αρχιτέκτων**, από Λιμπόχοβο, περί το 1910, §§81, **105γ**, εικ. 75
 Τζουμάκας Κωστ. **μάστ.** και 3 **μάστ.** γιοί του Αλέκος, Βασίλης, Απόστολος, §105ς
 Τραϊανός (98-117 μ.Χ.), **χ.** §29α
 Τσακιτζής Μεχμέτ Εφέ §106
 Τσαρούχης, Γιάν. εικ. 67
 Τσερώνης, Πέτρος (1869-1923),

- Πυρσόγιαννη, **μαστ.** §80
- Τσιγαρίδας Γιώργος, Ζώνη Βοΐου, **μαστ.** §105
- Τσιγαρίδας, Ευθύμ. (1868-1964), Ζώνη Βοΐου, **μαστ.** §105
- Τσιλίφης, Λάμπρος, Πηγή, **μάστ.** (1946), σημ. 186ια
- Τσίπας Γιάννης Π. (1872-1949), Πυρσόγιαννη, **μαστ.** και τα αδέρφια του **μαστόροι** Αλέξης (1878-1968), Σπύρος (1880-1976) §§80, 80β, εικ. 74Α&Β&Γ, §§80γ, 104β, σημ. 140ε
- Τσίπας, Νικ. Γιάν. σημ. 140θ, 205
- Τσολάκης Πάνος, (1946-) **αρχιτέκτων**, εικ. 77Α, σημ. ακροτελεύτια
- Τσορωτά-μπης, Γεώργιος, περί τα 1512-1517, **χ.** §100
- Τσουβαλάδες **μαστ.** Πυρσογιαννίτες, §80γ
- Τσούπη-Ρέμου, Μαρία, σημ. 186ια
- Φακίνος**, Άρης, §114
- Φακούρας Γιωργ. Κ., καλουπιτζής γέφυρας, Καστάνιανη, σημ. 186ια
- Φακούρας, Κ. **μαστ.** Καστανιανίτης, σημ. 186ια
- Φάκλαρης, Παναγιώτης, σημ. 2γ
- Φιλόθεος, επίσκοπος Γόρτυνος και Μεγάλης Πόλεως, **χ.** 1855, §99
- Φινόπουλος Στάθης §59, εικ. 54Γ
- Φλωράκης, Χαρίλαος ή Καπετάν Γιώτης, σημ. 87
- Φρόντζος Γιώργ. «Παπαγιάννης» (1869-1921), Πυρσόγιαννη, **μαστ.** §80γ
- Φρόντζος Γιάννης «Τσιγάρας» (1856-1920), Πυρσόγιαννη, **μαστ.** §80γ
- Φρόντζος, Ζιώγας, **μαστ.** (π. 1815 - π. 1893) από Πυρσόγιαννη §§75, 102, 103 (;)
- Φρόντζος Κωνστ. «Κοπανάκος» (1882-1958), Πυρσόγιαννη, **μαστ.** 80β
- Φρόντζος, Κωνστ., βουλευτής 1960-62, §29
- Φρόντζος, Τόλαρος (1864-1941), Πυρσόγιαννη, **μαστ.** §80
- Φώτης από Βράνιστα = Λωλός Φώτης, Βράνιστα (σημ. Τράπεζα), **μάστ.**, (μέσα 19ου-1917), §80α, σημ. 140γ, **εικ. 73Γ**
- Χαλερστάϊν** (Karl Haller von Hallerstein, 1774-1817), **αρχιτέκτων** §50
- Χατζηεφραιμίδης, Πρόδρομος, εικ. 95Β
- Χατζηθεοδωρίδης. Χατζη-Αντώνης (π. 1870/71 - 1956), στη Μ. Ασία κ.α., **μαστ.** (και οι 2 αδελφοί του Μουράτ και Παντελής, **μαστ.**) §106, εικ. 90
- Χατζηπέτρος Κ. **χ.**; §48, εικ. 38
- Χατζής, Δημήτρης (1913-1981) §1: αφιέρωση, §§109α, 114
- Χατζητρύφωνος, Ευαγγελία, **αρχιτέκτων**, σημ. 144κδ
- Χατιτζιές (η), **χ.** (1827), §70
- Χάτσιος, **χ.** 1804, §94, εικ. 80
- Χαύρεντίν (Hayreddin) ο Νεώτερος, **αρχιτέκτων** γέφυρας Μόσταρ (1566), §82ς, **σημ. 144κδ**, εικ. 75ΙΒ
- Χούψιας, Κώστας, Πηγή, **μάστ.** (1946/7), σημ. 186ια

IV. ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

Με λοξά στοιχεία οι αρχαίοι και λαϊκοί οικοδομικοί όροι.

- αγκύρωση ξυλοτύπου, στήριξη του καλουπιού στα βάθρα, και όχι στην κοίτη §41, εικ. 30 και 31B
- ακρόβαθρο, βλ. βάθρο
- ανακουφιστικό άνοιγμα ή τόξο, §54, συνήθως ψηλά στο βάθρο, μεταξύ των κύριων τόξων, ιδίως σε μεσόβαθρα ανοίγματα (τοξωτά) να ξεφεύγουν τα νερά σε ώρα πλημμύρας από εκεί, ώστε να ανακουφίζεται το βάθρο από την πίεση του ρεύματος· οι Βυζαντινοί μάλλον τα έλεγαν *παραπύλια* (§54), ίσως ο λαός μας «*παραθόλια*» (σημ. 101α) §§54 κ.π., εικ. 47, 48, 49, 52, 54, 55, 57, 60. Προβλ. εδώ τον όρο «*θόλος*».
- «ανακουφιστικό τρίγωνο» §24, εικ. 13
- ανάντη ή τα ανάντη, προς το πάνω μέρος, από εκεί που έρχεται το ποτάμι. Αντίθετο «*κατάντη*» ή «*τα κατάντη*», (θυμηθείτε τη λέξη «*κατάντια*» = *κατάπτωση*)
- άντυγα, βλ. εσωράχιο
- αρκάδες ιδιόμορφοι στυλίσκοι μόνοι συνήθως (ή συσσωματωμένοι σε στηθαία) στην άκρη εξωραχίων γέφυρας §92 (με ετυμολογία) εικ. 79, 80 και 81, 82 κ.ά.
- άρπιζα στην Πυρσόγιαννη (στη Ζάκυνθο *άρπεζα*), εγκάρσιος διαμπερής σιδερένιος ελκυστήρας / συνδετήρας μετώπου τόξων (ή τοίχων), του οποίου τα διάτρητα άκρα διαπερνούν και στερεώνουν κάθετες σιδερένιες λάμες αγκύρωσης, οι κατ' εξοχήν *άρπεζες* §68 κ.π., εικ. 59, 60, 61, 62B, 63B, 64, 67, 71, 73A, 73B, 77, 78Δ κ.α. βλ. §89! (ετυμολογική προσέγγιση)
- βαθεία κοίτη, η κανονική στενότερη κοίτη ποταμού τον περισσότερο χρόνο. Αντίθετα «*πλημμυρική κοίτη*», αυτή με το άπλωμα του ποταμού στο πιο μεγάλο του φούσκωμα §§29, 48α, 61, εικ. 15Δ&Ε
- βάθρο, η κτιστή βάση στήριξης των τόξων, θεμελιωμένη σε βράχο ή ξυλίνους πασσάλους στα πολύτοξα γεφύρια πεδιάδων, τα οποία έχουν τότε «*ακρόβαθρα*» (= ακραία βάθρα) και «*μεσόβαθρα*» (= ενδιάμεσα)
- γένεση (τόξου), §67, εικ. 28 αριθ. 1
- γέφυρα, διάφορες εκφράσεις της §39
- διάζωμα, βλ. *στεφάνι*
- εκφορά ή εκφορικό σύστημα, §3, εικ. 2 και 3II (ιδίως IIα), §§23, 24, εικ. 13 και 14
- έμβολο ή πρόβολος, η προστατευτική κατασκευή εμπρός (στα ανάντη) του βάθρου, που λέγεται

ειδικότερα «προρρήνιο», και πίσω (στα κατάντη) «μεταρρήνιο» §53 όπου και ξένη ορολογία, §54 ίσως στα βυζαντινά χρόνια ονομαζόταν *πρόμαχος*

εξωράχιο, η πάνω καμπύλη επιφάνεια τόξου, θόλου, *καμάρας* (η ράχη τους), κατά κανόνα σκεπασμένη από το κατάστρωμα: Εικ. 28, αρ. 3, πρβλ. μια εξαιρετική περίπτωση §102 εικ. 89Α

εσωράχιο, η κάτω επιφάνεια τόξου, θόλου, *καμάρας*, που είναι ορατή στις γέφυρες· λέγεται και «άντυγα»: εικ. 28 αρ. 2

ζιαφέτι, το εορταστικό συμπόσιο και γλέντι για τους μαστόρους με το τελείωμα οικοδομικού έργου §44

θολίτες = *καμαρολίθια* §3, βλ. λίθους στην εικ. 3III, εικ. 28 αρ. 4., πρβλ. εικ. 58

θολοδομία, §3, εικ. 3III, §§20, 21, 23 (πρβλ. §24 με εικ. 14)

θόλος, §3 (πρβλ. §26). Για «θόλους και παραθόλια» γέφυρας βλ. αίνιγμα σημ. 101α [«παραθόλια» άραγε οι πλάγιες καμάρες ή τα ανακουφιστικά τόξα;]

ισόδομο κτίσιμο ή σύστημα, *αράδα* ή *αραδωτό χτίσιμο* (Πυρσόγιαννη), *σειρές* (Άγναντα) = από οριζόντιες, εν γένει, ισοϋψείς στρώσεις λίθων με ίδιο ύψος, *ισοκέφαλο* [Στην αρχαιότητα οι στρώσεις όλες είχαν το ίδιο ακριβώς ύψος και οι ορθογώνιοι λίθοι το ίδιο μήκος].

Εννοείται η πέτρα δεν λαξεύεται, αλλά έτσι ισοκέφαλη προσφέρεται από τη φύση (Ζαγορια, Πωγώνια, Ντερόπολη) §77, εικ. 70 *καλντερίμι*, (καληντερούμι, καλντερούμι), βλ. §97 και σημ. 167!

καλούπι = ο ξυλότυπος, εικ. 28, §§48ε, 105ζ επαναχρησιμοποίηση

κάλφας, στη Μακεδονία και Κωνσταντινούπολη, ο πρωτομάστορας και λαϊκός αρχιτέκτων, βλ. σημ. 49

καμάρα, τόξο ή θόλος και η ίδια η γέφυρα. Πρβλ. *καμαρολίθι*, η πέτρα της καμάρας, ο θολίτης

καμαρολίθι βλ. θολίτης

καπάκι, συνήθως ενιαία πετρόπλακα ή η λαξευτή προέχουσα λαξευτή στρώση σε μαντρό-τοιχο ή στηθαίο §48γ εικ. 43

καρτέρι, βλ. ούβια

κατάντη, βλ. ανάντη

κατάστρωμα, το τυχόν υπάρχον λίθινο επί-στρωμα στην κάμαρα (ή καμάρες) γέφυρας, καθώς και σε δρόμο

κεμερλί, τοξωτό(ς), τούρκ. *Kemerli* (από *Kemer* = γεφύρι), οι ανατολίτες, §106

κιουπρουλής, ο γεφυροποιός, τουρκ. *köprüli* (από *köprü* = γέφυρα) οι ανατολίτες, σημ. 186δ

κλειδί, ο κορυφαίος θολίτης τόξου ή καμάρας ή θόλου που «κλειδώνει» εικ. 3III, εικ. 28 αριθ. 5, §§67, 82

κούδας, *κούδαρης* = ο μά-

- στορας, *κουδαρίτικα* = η μυστική επαγγελματική γλώσσα των Ηπειρωτών και Μακεδόνων μαστόρων
- κουρασάνι*, το ενισχυμένο με τριμμένο κεραμίδι ασβεστοκονίαμα < τούρκ. *horasan*
- «*κρεμαστό*» καλούπι γέφυρας, όταν αγκυρώνεται στα βάθρα της, §41
- «*λεσιά*» (η) = η πρόχειρη κρεμαστή γέφυρα. Διάφορη από το πορθμείο (αλλιώς η/το «περαταρ(γ)ιά/ό» ή το «σάλι», βλ. η *λεσιά* των Χουλιαράδων, σημ. 154ε
- μαντάνι* = νεροτριβή, §82γ
- μάσκα*, η πρώτη πέτρα του τόξου στη «γένεση», §67
- μερκέζι*, κέντρο τόξου ή θόλου και το τόξο το ημικυκλικό ή ο αντίστοιχος θόλος = «στο μερκέζι». Από τουρκικό όρο *merkez* = κέντρο §3, πρβλ. §23, εικ. 28 πέτρα δίπλα στον αρ. 1
- μεσόβαθρο*, βλ. *βάθρο*
- μεταρρήνιο*, βλ. *έμβολο*
- μονοκέρατος* γέφυρα, βυζ. = μονότοξη §47α
- μπατάνι* = *μαντάνι* = νεροτριβή §82γ
- μπ'λούκι* (μπουλούκι), οικοδομικό μετακινούμενο συνεργείο: §101. Ο επικεφαλής πρωτομάστορας, *μπουλουκτσής*
- μπουλουκτσής*, βλ. *μπ'λούκι*
- ξερογέφυρο*, γεφύρι που εγκαταλείφτηκε από το ποτάμι αλλάζοντας την κοίτη του, §33, βλ. εικ. 22, 23 και 24 (!)
- ομφαλός*, διακοσμητικό κομβίο, §91α, εικ. 78 A&B&Γ
- οξυκόρυφο τόξο*, το μη ημικυκλικό, με μυτερή απόληξη στο κλειδί. Συνηθισμένο γνώρισμα ισλαμικής ή ισλαμιζουσας αρχιτεκτονικής γι' αυτό και λέγεται και «ισλαμίζον τόξο». Ωστόσο ήταν γνωστό στους Βυζαντινούς, §36 εικ. 25 και εικ. 28
- ούβια*, από *ούγια*, εγκάρσια αναβαθμίδωση σε γεστό λιθόστρωτο (*καλ'ντερούμι*) ή κατάστρωμα γέφυρας. Στην Πελοπόννησο *ούγια* ή *καρτέρι* §97, σημ. 168! εικ. 83
- ούγια* βλ. *ούβια*
- ουστά*, *usta*, τουρκιστί ο μάστορας, σημ. 187
- «*παρθόλια*» §70, **σημ. 100α**
- παρὰ πύλια*, βλ. ανακουφιστικό άνοιγμα ή τόξο
- πελεκάνος*, *πετράς* = ο λιθοξόος μάστορας: τουρκιστί *taşci* εξού επάγγελμα και όνομα «Τάτσης»
- πλημμυρική κοίτη*, βλ. *βαθεία κοίτη*
- πρόβολος*, βλ. *έμβολο*
- πρόμαχος*, βλ. *έμβολο*
- προρρήνιο*, βλ. *έμβολο*
- πτερυγότοιχοι γέφυρας* = βλ. *τύμπανα*
- σκαλότρουρες*, τρύπες στον τοίχο που αφήνουν τα οριζόντια ξύλα της σκαλωσιάς, προσωρινές «δοκοθήκες»
- σπόλια* (*spolia*), παλαιά αρχιτε-

κτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση
 §82ς
 στεφάνι, το φαινόμενο μέτωπο
 τόξου, θόλου, καμάρας, §§68, 70,
 εικ. 58. Το «διάζωμα» των μηχανικών
 τέμπλα (η), κορμός δέντρου χρη-
 σιμοποιούμενος για δοκάρι, και
 πρόχειρο «γεφύρι» §48ε
 τζινέτι, όρος αντί για άρπεζα, λι-
 γότερο εξειδικευμένος, §79
 τόξο, §3, εικ. 3III, §26 και εικ. 28.
 Ημικυκλικό, βλ. μερκέζι. «Ισλα-

μίζον» βλ. οξυκόρυφο τόξο.
 «Λαβής κανίστρου», είδος χαμη-
 λωμένου τόξου με ύψος μικρότε-
 ρο του ανοίγματος, §71, εικ. 64
 τύμπανο, «τύμπανα», ή «πτερυ-
 γότοιχοι» = οι πλευρικοί τοίχοι
 στην άκρη του εξωράχιου καμά-
 ρας §97, σημ. 166. Ιδιαίτερα στις
 σημερινές γέφυρες και οχετούς
 οδών ονομάζονται «πτερυγότοι-
 χοι» οι ολόσωμες κατασκευές
 στα ανάντη και κατάντη των φυ-
 σικών προανών της κοίτης.

ΑΡΓΥΡΗΣ Π.Π. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ, *Πέτρινα Γεφύρια στην Ελλάδα*. Ανάτυπο από τον τόμο *Φύση και έργα ανθρώπων*. Έκδοση: Υπ. Ε.Π.Θ. - Ε.Ι.Ν. / Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Κόνιτσας. Κόνιτσα 2001, σσ. 113-343

Corrigenda (I) et Addenda (II)

I. Διορθωτέα

1. Σελ. 253 εικ. 89 ΣΤ και σελ. 261 συνέχεια § 105ζ: Το «Γεφύρι της Γκάλινας» στην Καστάνιανη δεν κτίστηκε αμέσως μετά το «Γεφύρι της Μαλνίτσας» στα 1934, αλλά στα 1936-1938 σύμφωνα με το βιβλίο του Καστανιανίτη Χρήστου Ν. Γκάσιου, *Ιστορία της Καστάνιανης-Κονίτσης*. (Ιωάννινα 1971), σελ. 88, αριθ. 7.
2. Σελ. 269 εικ. 96, σελ. 296 σημ. 206, σελ. 297 «Υστερόγραφο Προσθήκη»: Δεν πρόκειται για τη «Γέφυρα Μέρτζανη», την πολύκλαυστη για τους Ιταλούς Ponte di Perati. Κάτω από τη συναισθηματική φόρτισή μου αναπλάθοντας στη φαντασία μου τις εκεί σκηνές του πολέμου του 1940, παρασύρθηκα άκριτα από το λάθος του ιταλικού εντύπου (Μήπως δεν ήξερα ότι η Μέρτζανη ήταν μονότοξη;). Η εικονιζόμενη πολύτοξη είναι προφανώς η «Γέφυρα στους Αγιούς» επί του Γόρμου, παραπόταμου του Καλαμά, κι αυτή κοντά στην ελληνοαλβανική μεθόριο. Πρώτος πρέπει να μου επέστησε την προσοχή για την αβλεψία ο Σπύρος Μαντάς (επιστολή του από «Αθήνα, 25 Δεκ. 2001»).

II. Προσθετέα

1. Σελ. 133-136, εικ. 15. Για την ιστορική ξύλινη γέφυρα επί του Αώου (1930-1940) δημοσιεύτηκαν δύο φωτογραφίες της στα *Λαϊστρινά Νέα* φ. 23/χειμώνας 2003, τραβηγμένες στις 22 Σεπτεμβρίου 1940, λίγο πριν τον πόλεμο και την πυρπόλησή της. Ευχαριστώ τον Θωμά Φώτση για την επισήμανση (Μάρτιος 2003).
2. Σελ. 171. Τα κατάλοιπα πασσαλώσεων στις όχθες του ποταμού Στρυμώνα παρά την Αμφίπολη χρονολογούνται με ραδιομέθοδο στα γεωμετρικά, πρώιμα του 5ου αι., ελληνιστικά, ρωμαϊκά και βυζαντινά χρόνια, και πρόκειται για ίχνη «ακροβάθρων» γεφυρών (Χάϊδω Κουκούλη

-Χρυσανθάκη 24.11.2001). Με βεβαιότητα ερμηνεύονται ως κατάλοιπα γεφυριών ενός κύριου διαχρονικού περάσματος (Ιωαμείμ Παπαγγέλος, 25.11.2001): Γνώμες γνωστών αρχαιολόγων.

3. Σελ. 265, εικ. 93 Γ. Για το γεφύρι κοντά στο Μπούμπεσι μου έγραψε ο Σπ. Μαντάς (ό.π.) «νομίζω πως πρόκειται για το γεφύρι της Βοκόπολης...».

IIα. Έκδοση βιβλίων για Γεφύρια

1. (Γιάννης Ψιλόπουλος./Σπύρος Μαντάς, επιμ.) *Περί Πετρογέφυρων Δέκα εισηγήσεις και μία Μουσική Αφήγηση*. [Πρακτικά] Α΄ Επιστημονική Συνάντηση ΚΕ.ΜΕ.ΠΕ.Γ. [=Κέντρου Μελέτης Πέτρινων Γεφυριών]. Καλλιθέα 23.11.2002. Αθήνα: Έκδοση ΚΕ.ΜΕ.ΠΕ.Γ. 2003.
2. Αριστόδημος Λ. Χατζηδάκης/Ζωή Ι. Εύδου, *Τα λίθινα γεφύρια του νομού Ρεθύμνου ... Ρέθυμνο: Εκδ. ΤΕΕ/Τμ. Δυτ. Κρήτης 2003.*
3. Σωτήριος Αποστ. Γοργογέτας. *Τα Πέτρινα Γεφύρια του Ν. Τρικάλων*, Τρίκαλα: Εκδ. Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Αιθίων 2004.
4. Γιώργος Δ. Μακρής, *Οι Γέφυρες στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Αίολος, 2004.

IIβ. Νεώτερη Προσωπική Έρευνα

- 1α. Στο διάστημα 2001-2003 μελέτησα 52 γεφύρια στη Ναυπακτία των οποίων δημοσίευσα κατάλογο μετά μερικών φωτογραφιών και σχεδίων. Βλ. «Γεφύρια Ευρύτερης περιοχής Ναυπακτίας» στον ως άνω τόμο *Περί Πετρογέφυρων* (2003), σσ. 81-95. Πρόσθεσα άλλα δύο στον Πάνω Μόρνο.
- 1β. Ο ίδιος κατάλογος εμπλουτισμένος με σκίτσα αποτύπωσης 19 γεφυριών, πλέον σκαριφήματα υπό κλίμακα 7 γεφυριών και φωτογραφίες μερικών δημοσιεύτηκε στα *Ναυπακτικά ΙΓ΄* (2004) σσ. 361-404.
- 1γ. Ετοιμάζεται η τελική δημοσίευση των ως άνω γεφυριών ως αυτοτελής μονογραφία στη σειρά «Επιστημονική Βιβλιοθήκη» αριθ. 4 της «Εταιρείας Ναυπακτιακών Μελετών».
- 2 & 3. Μελετήθηκαν και δημοσιεύτηκαν δύο γεφύρια στο Δήμο Μαστοροχωριών επαρχίας Κόνιτσας: «Γεφύρι στο “Παρασπόρι” Χιονιάδων» στο περιοδικό *εκ Χιονιάδων*, τχ. 5 (Άνοιξη 2002), σσ. 23-29 και «Το ξεχωμένο γεφύρι στην κοίτη του Βουρκοπόταμου Μόλιστας» στο ίδιο περιοδικό, τχ. 7 (Άνοιξη 2004), σσ. 31-35.
4. Αποτυπώθηκε, μελετήθηκε και ετοιμάστηκε η λεπτομερής δημοσίευση κρητικού γεφυριού υπό τον τίτλο «Η γέφυρα οιονεί αυλή του “Καθολι-

- κού”, εξαρτήματος Μονής “Γδερονέτου” στο Ακρωτήρι Χανίων Κρήτης, όψιμης ενετικής εποχής» για τα Πρακτικά της Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΚΕ.ΜΕ.ΠΕ.Γ *Γεφυριών Ιστορίες*, Αθήνα 20.11.2004.
5. Αντίστοιχα ετοιμάστηκε η λεπτομερής δημοσίευση Παν. Ιω. Καμηλάκη/Αργ. Π.Π. Πετρονώτη «Η γέφυρα του Πρέβελη στην Κρήτη» για τα ως άνω Πρακτικά της Β΄ Επιστ. Συνάντησης (2004). Συνδημοσιεύεται και άλλο γεφύρι «Η “Μικρή Καμάρα” Πρέβελη, η γέφυρα Μπουρτζούκου».
- 5α. Η αμέσως προηγούμενη μελέτη των ίδιων συγγραφέων σε συνοπτική μορφή υπό τον τίτλο «Η Μεγάλη Καμάρα στο Μέγα Ποταμό εγγύς Μονής Πρέβελη Ρεθύμνης, Ποίημα Δρανδάκη» θα εμφανιστεί και στον Τόμον εις Μνήμην του καθ. Νικ. Β. Δρανδάκη - *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τ. 27 (2006).
6. Άρχισε η μελέτη από κοινού με Παν. Ιω. Καμηλάκη ενός τέταρτου γεφυριού στην Κρήτη. Έστειλα πρόδρομο σχετικό άρθρο «Το Πετρογέφυρο κάτω από το Κακοκίδι» στην εφημερίδα *Σελινιώτικα Νέα Χανίων* (αρμόδια Μαρία Σολιδάκη - Αναστασάκη).
- 6 α,β,γ. Αποτύπωσα στην Αρκαδία το αρχαϊκό γεφύρι Ορχομενού και δύο «Ξερογέφυρα»: Το ένα κάτω από την Χωτούσα κοντά στο Λεβίδι και το άλλο στον Γορτύνιο ποταμό (πριν τη συμβολή του στον Αλφειό).
7. Αποτύπωσα στη Σάμο την, νεοκλασικής μορφολογίας, γέφυρα στη Χώρα, στην έξοδό της προς Μυτιληνιούς.

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ
Μ. ΔΟΥΒΑΛΗ - Π. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ & ΣΙΑ Ο.Ε.

28ης ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 41 (ΣΤΟΑ ΚΑΜΠΕΡΗ), 454 44 ΙΩΑΝΝΙΝΑ
ΤΗΛ. 26510 20544, 27845 FAX 26510 24672
e-mail: info@douvalis-apostolou.com

